Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College For Women, Akola

(Affiliated to SGB Amravati University, Amravati)

Reaccredited by NAAC, "A" Grade with CGPA 3.07 (Certified Minority Institution)

AQAR 2023-24

Criterion III

3.3.2 Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the year

Near Nehru Park, Murtijapur Road, Akola • Ph. 0724 2450905 • www.rdgakola.ac.in

CERTIFICATE

This is to certify that the documents attached in **Criterion III Research Innovations & Extension** are verified and found correct to the best of my knowledge.

Dr. Charushila Rumale
Principal

Principal
Radhadevi Goenka College
For Women,AKOLA

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION Metric: 3.3.2- Number of Research Papers per Teacher in the Journals

Sr. No.	Name of the Department	**Number of Research Papers Published in Journal**	**Page No.**
1	English	12	
2	Marathi	06	
3	Hindi	03	
4	Sanskrit	01	
5	Music	06	
6	Sociology	01	
7	Philosophy	01	
8	Political Science	02	
9	Economics	03	
10	Home Economics	04	
11	Commerce	16	
12	Home Science	02	
13	Library	04	
14	Physical Education	03	
	Total	**64**	

3.3.2 Number of research papers per teacher in the Journals notified on UGC website during the year

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
Department of English					
Education to Cure Mental Abyss	Dr. S.A. Bang	English	Sanshodhak	2024	2394-5990
Awakening Eco-Feminist Ethos	Dr. S.A. Bang	English	B.Aadhar	2023	2278-9308
The Role of English Communication Skill in Entrepreneurship A Comprehensice Research Review	Dr. S.A. Bang	English	Sanshodhak	2023	2394-5990
An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change"	Dr. L G. Bhatti	English	B.Aadhar	2023	2278-9308
EXPLORING THE DYNAMICS OF POWER, INEQUALITY, AND SOCIAL NORMS THROUGH THE LENS OF SOCIAL REALISM IN ARUNDHATI ROY'S "THE GOD OF SMALL THINGS"	Dr. S.T. Vite	English	Langlit	2024	2349-5189
Jhumpa Lahiri's "The Namesake": An Exploration of Cultural Identity and Diasporic Sensibility	Dr. S.T. Vite	English	Vidyawarta	2024	2319-9318
Manju Kapur's Difficult Daughter: Exploring Women's Struggles In Indian Social Dynamics	Dr. S.T. Vite	English	The Rubrics	2024	2454-1974
Exploring The Synergy Between Women and Nature: An Ecofeminist Analysis of Kamala Markandaya's Novel The Coffer Dams	Dr. S.T. Vite	English	B.Aadhar	2023	2278-9308
The Interplay of Humanity and The Natural World: Ecological Sensitivy in Toru Dutt's Poem Our Casuarina Tree	Dr. S.T. Vite	English	International Journal of Advance and Applied Research	2023	2347-7075
Subjugation and Structural Subversion of Women in Salaman Rushdie;s Shame	Dr. R. S. Nitnawre	English	B.Aadhar	2023	2278-9308
Depiction of Composite conundrum of relationship in Rushdie's Shalimar the Clown	Dr. R. S. Nitnawre	English	Vidyawarta	2024	2319-9318
Quest for the Tribal Identity in Adivasi Will not Dance	Dr. Umesh Patil	English	Vidyawarta	2024	2319-9318
Department of Marathi					

Marathi Bhasha: Udyog Va Nokrichya Sandhi	Dr. C.R. Rumale	Marathi	Sanshodhak	2024	2394-5990
Paryavarniya Striwad: Swarup, Puraskarte ani Ladhe	Dr. C.R. Rumale	Marathi	B.Aadhar	2023	2278-9308
Marathi Kavitetil Matrutwacha aadibandh Ani Paryavarniy Srtiwad	Dr. S.R. Ingole	Marathi	B.Aadhar	2023	2278-9308
Warhadi Bolitil Angaigite: Swarup ani Vishesh	Dr. S.R. Ingole	Maratni	Research Nebula	2024	2277-8071
Rashtrasant Tukdoji Maharaj Yanchya Sahityatil Samajik Krantiche Swarup	Dr. S.R. Ingole	Maratni	Research Nebula	2024	2277-8071
Dr Aa H Salunkhe Yanchi Tukoba Chintan	Dr. S.R. Ingole	Maratni	Saksham Samiksha	2023	2231-4377
Department of Hindi					
Jayshankar Prasad Ke Natko me Rashtriya Chetna	Dr, N.S. Upadhyay	Hindi	Vidyawarta	2024	2319-9318
Mahadevi Ke Sahitya Me Prakruti Eav Nai Chintan	Dr, N.S. Upadhyay	Hindi	B.Aadhar	2023	2278-9308
Chhayawadi Kavya Me Jivan Darshan	Dr, N.S. Upadhyay	Hindi	Vidyawarta	2023	2319-9318
Department of Sanskrit					
Sanskrut Sahityatil Stri Va Paryavaran	P S Borkar	Sanskrit	B.Aadhar	2023	2278-9308
Department of Music					
Paryawarniy Striwad ani Paryavaran Sarakshan	Dr. Sumedh Sagne	Music	B.Aadhar	2023	2278-9308
Need of Electronic Indian Musical Instruments in Present Scenario	Dr Vivek Chapke	Music	IJAAR	2023	2347-7075
Ecofeminism in Relation to Indian Music	Dr Vivek Chapke	Music	B.Aadhar	2023	2278-9308
Samved Kal Se Aadhunik Swatantrottar Kal Tak Bhartiya Sangit Ka Vikas	A P Nimbalkar	Music	AUFAIT	2023	2395-5066
Rashtriya Shiksha Niti 2020 Av CBCS Pranali Ke Paripreksh Me Sangeet Ki Uchh Shiksha Me Mahatwa Av Upayogita	A P Nimbalkar	Music	AUFAIT	2023	2395-5066
Bhartiya Sangeet Aur Paryawaran Nariwad	A P Nimbalkar	Music	B.Aadhar	2023	2278-9308
Department of Sociology					
Stri Va Paryawaran Chalwal	Dr. S, R Dewar	Sociology	B.Aadhar	2023	2278-9308
Department of Philosopy					

Defining Ecofeminism In Philosophical and Ethical Prespectives	Ajay Shingade	Philosophy	B.Aadhar	2023	2278-9308
Department of Political Science					
Constititional Gender Equality and Women Development	Dr V B Khaire	Political Science	B.Aadhar	2023	2278-9308
Panchayatraj Vyavastha Mhila Swablikaran: Kal Aaj ani Udya	Dr A J Mutthe	Political Science	B.Aadhar	2023	2278-9308
Department of Economics					
Paryawaranwadi Mahilanchi Shaswat Vikasatil Bhumika	Dr. N.D. Chaudhari	Economics	B.Aadhar	2023	2278-9308
Panjabrao Deshmukh Yanche Krushivishayak Vichar	Dr. N.D. Chaudhari	Economics	Research Nebula	2024	2277-8071
Dr. Panjabrao Deshmukh : Durdrushti aslela Sudharnawadi Neta	Dr. N.D. Chaudhari	Economics	Research Nebula	2024	2277-8071
Department of Home Economics					
Paristhitik Nariwad Ko Badhava Dene Me Gruhaarthshastra Ki Bhumika	Dr R R Sawjiyani	Home Economics	B.Aadhar	2023	2278-9308
Paryawarniya Striwadamadhye Gruhaarthshastrachi Bhumika	Dr. V D Druv	Home Economics	B.Aadhar	2023	2278-9308
HEALTH AND WELLNESS AT THE WORKPLACE IN METRO CITIES AND SMALL TOWNS IN MAHARASHTRA	Dr. V D Druv	Home Economics	Research Nebula	2024	2277-8071
Samudayik Aarogya ani Jagtik Drushtikon	Dr. V D Druv	Home Economics	Research Nebula	2024	2277-8071
Department of Commerce					
AI Revolutionizing Human Resources: Exploring Opportunities, Challenges and Future Directions	Dr A.B. Pande	Commerce	IDEAL	2024	2319-359X
Corporate Social Responsibility: Balancing Profitbility and societal Impact in the 21st Centure	Dr A.B. Pande	Commerce	International Journal of Cultural Studies and Social Sciences	2024	2347-4777
Digitalization and it’s impact on the beneficiaries of the Pradhan Mantri Jan DhanYojana (PMJDY)	Dr A.B. Pande	Commerce	Vidyawarta	2024	2319-9318

Education and Entrepreneurship: A Comprehensive Analysis	Dr A.B. Pande	Commerce	Sanshodhak	2024	2394-5990
Emerging Role of AI in Commerce & Management	Dr A.B. Pande	Commerce	The Rubrics	2024	2454-1974
Financial Behavior of women in investment decision making of family	Dr A.B. Pande	Commerce	B.Aadhar	2023	2278-9308
Government Schemes: A tool for Women Empowerment	Dr A.B. Pande	Commerce	B.Aadhar	2023	2278-9308
Role of Pradhan Mantri Mudra Yojan In Entrepreneurship Development	Dr A.B. Pande	Commerce	Vidyawarta	2024	2319-9318
Gramin Vikasamadhye Fal Prakriyauduoganchi Bhumika	Dr A.B. Pande	Commerce	Vidyawarta	2024	2319-9318
Impact of E- waste in Rual Areas	Dr. V.B.Chavan	Commerce	Vidyawarta	2024	2319-9318
Artificial Intelligence And Higher Education: A Futuristic Approach	Dr. A.G. Sharma	Commerce	The Rubrics	2024	2454-1974
Disruptive Innovations and Game-Changing Strategies: Paving the Way for Entrepreneurial Success	Dr. Harsha Wadhone	Commerce	Sanshodhak	2024	2394-5990
Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy	Dr. Harsha Wadhone	Commerce	B.Aadhar	2023	2278-9308
Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP)	Dr. Harsha Wadhone	Commerce	Vidyawarta	2024	2319-9318
Statistical Tools for Social Sciences: A Comprehensive Review and Analysis	Dr. R.Z Gupta	Commerce	JETIR	2024	23149-5162
The Role of District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola to promote Youth Employment	Dr. R.Z Gupta	Commerce	Sanshodhak	2024	2394-5990
Department of Home Science					
Role of Women in traditional recipe survival for family health	Dr. Sonal Kame	Home Scienc	B.Aadhar	2023	2278-9308
Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Trubal Adult Women	P D Mahajan	Home Scienc	B.Aadhar	2023	2278-9308
Daepartment of Library					
DIGITAL LIBRARY SERVICES: NEED OF HOUR	Dr R G Baheti	Library	JETIR	2024	2349-5162
Knowledge Management in Higher Education	Dr R G Baheti	Library	The Rubrics	2024	2454-1974

Performance of Member of Legislative Assemblyand Member of Legislative Council of Maharashtra State	Dr R G Baheti	Library	Mukt Shabd	2023	2347-3150
Role of Skill Development Programs in Promotion of Information Services	Dr R G Baheti	Library	Sanshodhak	2023	2394-5990
Daepartment of Physical Education					
An Analysis among Kabaddi and Kho-Kho female players: Physical Abilities, Growth and Empowerment	S P Mendhe	Physical Edu.	B.Aadhar	2023	2278-9308
Intervention of health Yoga Practice on Waist Hip Ratio among young adult females of Akola	S P Mendhe	Physical Edu.	B.Aadhar	2023	2278-9308
Impact of Dietary Patterns on Strength and Cardiorespiratory Enddurance in female athletes: A Comparatives study if Non-vegetarian lacto-vegetarian and vegan dites	S P Mendhe	Physical Edu.	Research Nebula	2024	2277-8071

Dr. Charushila Rumale
Principal

Principal
Radhadevi Goenka College
For Women,AKOLA

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०६

आज़ादी का अमृत महोत्सव

स्थापना : ९ जानेवारी १९२७

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ६ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : ६

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. गिझाला हाश्मी
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम
- प्रो. मोहम्मद असरार

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

INDEX

1. **Multiculturalism: Diversity and Disability in Rohinton Mistry's *Such A Long Journey***
   - Asst.Prof.Abdul Shamim ---------- 9

2. **Democracy As Conceived By Dr. Ambedkar**
   - Dr. Mrs. Adhara Deshpande ---------- 13

3. **Women Empowerment Under The Indian Constitution**
   - Dr. Mrs. Adhara Deshpande ---------- 17

4. **Social and Political Vision Reflected in Shashi Tharoor's The Great Indian Novel: A Critical Study**
   - Ms. Afsha Kausar Z. Khan, Dr. Ajiet R. Jachak ---------- 21

5. **CBCS - A Way towards Qualitative Initiative in the Context of NEP-2020**
   - Dr. Ambadas B. Pande ---------- 27

6. **Globalization & Teaching of English in India**
   - Dr. Anand Bhaik ---------- 32

7. **Emotional Intelligence And Adjustment In The Youth Of Joint And Nuclear Family**
   - Anjan Maheshwari, Hina H. Khan ---------- 36

8. **Marriages And Morality- Nair's Men And Women**
   - Dr. Anup V. Gumble ---------- 42

9. **Sustainable Society for Elderly in India by adopting Society 5.0**
   - Dr. Aparna Samudra ---------- 48

10. **A Study of Current Developments and Trends in Social and Environmental Auditing Practices adopted in India**
    - Prof. Apeksha Agarwal, Dr. Revati Deshkar ---------- 53

11. **Dislocation and Disintegration of Personality: An English August An Indian Story**
    - Dr Archana Kiran Deshmukh ---------- 59

63. **Identity Crisis in Anita Desai's 'Baumgartner's Bombay'**
- Dr. Sanjay A. Diwekar ---------- 333

64. **Agriculture Sector in Inclusive Growth**
- Dr. Sanjay J. Kothari ---------- 337

65. **Breaking the Silence: Women's Voices in the Short Stories of Ismat Chugtai**
- Dr. Seema Sharma ---------- 343

66. **Education to Cure Mental Abyss**
- Dr. Shalini A. Bang ---------- 348

67. **Covid-19 And Shadow Pandemic: The Emerging Gender Violence In India**
- Lt. Shweta P.Mendhe ---------- 352

68. **Literature Survey : Carbon footprint of food products**
- Dr. Sunita Sanjay Dhopte ---------- 357

69. **The Multicultural Perspectives in the Fiction of Kiran Desai '*The Inheritance of Loss*'**
- Dr. Swapnil R. Dahat ---------- 366

70. **Memes in Vogue: A Semiotic Analysis of Cyber Culture**
- Ms. Tanvi Shah ---------- 370

71. **Abdulrazak Gurnah and Diaspora: a brief study**
- Tarique Ahmad Khan, Dr. Ghizala Raiyaz Hashmi ---------- 375

72. **The Paradox of Modernity and Cultural Disparity in Manju Kapur's Novel *Immigrant***
- Dr. Dipak C. Dharne ---------- 379

73. **Tagore's Contribution to Literature and Education**
- Dr. Dadarao.K.Upase ---------- 383

74. **A Study on Effect of Covid-19 Lockdown on Rural Communities with reference to Self Help Group Members**
- Dr. Kamlesh Thote ---------- 387

75. **Maternal Affection and Pursuit for Survival in Margaret Drabble's Novels: A Brief Study**
- Dr. Vaishali Meshram ---------- 392

76. **Impact of Nutrition Counseling on Consumption Pattern of Junk Foods and Knowledge, Attitudes and Practices among Adolescent Children's of Working Home Makers**
- Dr. Vandana Vijay Fulzele ---------- 397

Education to Cure Mental Abyss

Dr. Shalini A .Bang
Professor & Head ,Department of English
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola.
shaliniabang@gmail.com
Mobile:8275411217

Abstract :

Stress has become an integral part of everyone's life, unknowingly. Mostly with the students who have to face many new challenges in this competitive world .The New Education Policy is encouraging various skill development courses but with the development of skills it is equally important to look for the psychological well-being of our young generation. Indians are leading in every field and giving lessons to the whole world to be healthy and happy which is the real essence of life. This paper is an attempt to discuss that insights for psychological well-being of students should be a compulsory part of our syllabus and teaching; and for this, steps should be taken to inculcate the values and energy embedded in our culture.

Keywords: Depression, Stress, Culture, Embedded, Psychological, Well-Being, Insights, Inculcate.

Introduction:

It is well said, "Education is not an end but a
means to an end."
Education is not an end,
but a means to an end.
It teaches about life's dealings,
and its purpose is to give our existence a meaning.
It guides and helps through situations,
and give us insights for meaningful creations.
Degrees and jobs are important part after education,
but skill development is necessary for progression.
Education for physical, mental well- being
is necessary,
such education should be inculcated
regularly and made compulsory.

Objective :

Time is changing at a rapid pace. Change is constant and change for betterment and best should be our motto. Education system is also modifying itself according to the upheavals in the present times and this has enabled Indians to stand firmly in every part of the world. We are really proud and privileged to be born as *Bharatwasi*. Statistics show that all over the world Indians are leading in every field and giving lessons to the whole world to be healthy and happy which is the real essence of life.

This paper is an attempt to discuss that insights for psychological well-being of students should be a compulsory part of our syllabus and teaching; and for this, we should inculcate the values and energy embedded in our culture.

Analysis and Facts :

Literature gives us impressions of life and the postmodern dramatists Samuel Beckett and Harold Pinter portray the depression of life in their dramas which represent the loneliness and alienation in the modern society. The young characters in their plays are not able to communicate properly and are ambiguous in nature, inconsistent in relationships and the menacing silence in the plays of Harold Pinter speak of the depression and stress of youngsters in society. In one of Pinter's play *No Man's Land* a successful rich man becomes slave of his servants and then feels overpowered by them, similarly today's youth is becoming slave of technology and this is increasing day by day. We

ISSN No. 2394-5990

are aware of the fact that stress today has become an integral part of life. The change in work culture, women stepping out of the house for work, disintegrating families, budding up nuclear families, change in working hours, change in sleeping time, change in food habits, running after materialism, quick fundas for progress in life, change in lifestyle due to technological work culture, these are some pertinent points to be pondered upon. Apart from this, physical movements and physical work is decreasing in daily routine. Today depression among students has become a common illness worldwide. The approximate statistics show that 38% of the population is affected. Approximately 2.80 million people are sufferers. Depression is becoming serious and the suicide rate among students is also increasing.

Depression is different from mood disorder and it is becoming a serious problem. According to the report issued by the American College Health Association, over 60% of the students are reported to suffer from anxiety during their college and university years. 40% are under depression and having problems in day to day life activities and relationships. Nuclear families are suffering because of work pressure. Stress for school children, peer pressure and competition has also increased. The report of United states of America High School students, explains that 75% of school children expressed that they suffer from boredom, anger, fear, anxiety and stress.

Today the stress level of the younger generation is increasing. People are losing the sense of life and living. The youth has become baffled. The time has come for a change and to inculcate the values of our Indian epics, shlokas, chanting cultural practices that saves our nature and is life itself. Such teachings should be a compulsory subject as we have the other subjects in our syllabus.

The problem today is that in real life situations, be it the world of Business, Politics, Academics or any other field which require human action, we are observing that people are more and more reduced into machine-like accomplishers of specified tasks. To overcome all such problems by rightly including the teachings of Bhagavad Gita in our education system for mental equilibrium of our youth.

The Gita Gospel presents :

Holistic vision which encompasses all aspects,
Both mystical and practical prospects,
Give lessons to rise in nature,
And to love and respect every creature,
It kindles thoughts for actions with faith,
Even if you lose but again assemble with deep breath.

Steps to be Taken:

Our education should be such that it includes the subjects of our holy mythology and such a subject should be made compulsory for all the students. Subjects chosen, should be able to teach the students to maintain balance in life, work pressure and face challenges. Such social training, family values, respect for values to get ahead facing the thorns of life, is what Gita teaches us and such ideal teachings should be made a compulsory part of education. Pondering, changing, accepting and growing have always been the ways to live life greatly in all manners. What is of utmost importance is education not only for skill development and earning but equally important is to be healthy and happy.

Education To:
E- Educate
D- Develop
U- Understand
C- Care and love
A -Accept
T- Tension free
I- Innovative ideas
O- Opportunities
N- No negativity

Joint families are disintegrating nowadays and with working mothers parenting has become challenging. The Dada-Dadi ki kahaniyan and teaching of shlokas and mantras in home itself is no more a common scene in families and thus it has become essential to include the teachings of our culture which are totally scientific and promote positivity and respect for environment and nature, relationships and emotions and also develop mental and physical beauty and balance. The need for inculcating our cultural values, Shlokas and Gita Adhayas from the school level to graduation level should become a compulsory part of our classroom education.

Mahatma Gandhi explained in his teachings,that he had been taught to read The Ramayana when he was a child, to chant Lord Ram's name when he was in trouble and he said that the chanting gave him solace and support in every difficulty, be it mental or physical. He explained that teachings of The Ramayana helped him in registering a thought and discovered that The Ramayana was a remedy for physical and mental ailments. He said that the teachings of Gita tell us that there is a path which is under man's control, that is, his moral nature is willing obedience, the spirit of selflessness and svadharma. Today life breathes distractions from the minute we wake up and if man is not wakeful, these distractions make home in his mind. The Gita Gospel paves way to open up this psychological insight of human beings. These teachings were disseminated from generation to generation by our ancestors who knew the secrets of it. The very first man, who put himself in relation with the universe, realized this unity with the environment, acted according to the law of nature and handed it to posterity and therefore such discourses and teachings should be a compulsory part of education for our young generation.

The Shlokas and Stotras teach how to discover the power within ourselves and also how to take energy from the environment around us. Our precious teachings of Bhagwat Gita are a treasure but still many times we see the Western people chanting and following Bhagavad Gita. Teachings of Gita are tremendous insights and the best teachings for overcoming life's difficulties. Such teachings and Adhyayas of the Gita should become a compulsory part in our education system today. In this techno-savvy era, the young brains become static. Many times, they are not good at communication. Apart from studies, exams and grades young people are not able to make adjustments, move in social circles and have time to help elders. Our education system makes us stand to earn money but with technological learning the right culture should be imbibed by the young generation.

The mantra chanting gives
clarity of speech,
The religious recitals give
us firm belief,
The Shlokas create positive
air and faith,
The lessons of Gita pave
way to face,
The epics give lessons
on life,
The Indian culture leads us
to unite.

Our culture is totally scientific. Let's make our young generation understand this point to have peace and happiness in life. The Bhagavad Gita tells us the art of living and :

The culture of our nation,
Has the power of rejuvenation,
Our culture crafted creatively,
Teaches us to live meditatively,
Explores the earthly power purely,
Keeps up our aspirations intensely,
Gives us the power to move ethnically,
Acquire and learn ways of modernism ethically
For our well-being, makes our heart
reverberate hopefully,
Keeps our spirits and mind unitedly.

ISSN No. 2394-5990

References :

- Rajgopalachari. C. *Ramayana*. Published: Bhartiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1971.
- Dewey, John. *Freedom and Culture*. Edited: K.M. Munshi. Published: Bhartiya Vidya Bhavan, 1971.
- Bradley, A.C. *Shakespearean Tragedy*, Atlantic Publishers, 1994.
- Aivanhov,Mikhael Omraam.*The Seeds Of Happiness*.Izvor Collection-No.231.2001
- infolific.com
- research.com

■■■

Impact Fac ›r-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

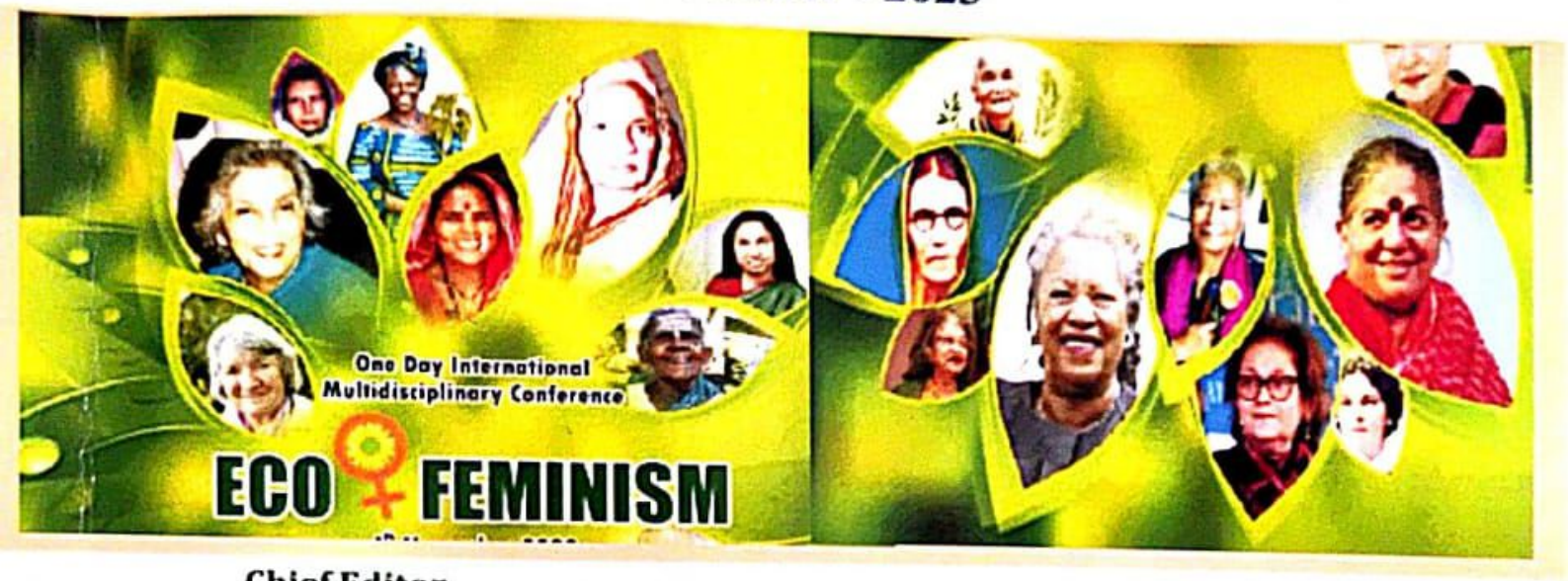
Multidisciplinary International Research Journal

One Day Online InterNational Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

B

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Role of Information Technology in Environment Conservation — **Dr. Prafull Prakash Varale**	1
2	Inner World of Shashi Deshpande's Women Protagonists — **Dr. D. R. Khanderao**	4
3	Role Of Women In Environmental Conservation — **Dr. Meenal N. Gavande, Ashalata Gavande**	7
4	Ecofeminism In Library Science : Need Of The Day — **Mr. Indrasing P. Pawar**	9
5	Eco-Feminism in Anita Desai's select Novels — **Mohammad Nasiruddin Bashiruddin**	13
6	Constitutional Gender Equality And Women Development — **Dr. Vinod B. Khaire**	16
7	Exploring Feminine Sensibility in Literature: A Critical Analysis — **Mr. Nagesh Wasudeo Ingle**	20
8	'Hydropolitical studies: Where are 'women'? **Chittatosh Khandekar**	24
9	Awakening Eco-Feminist Ethos **Dr.Shalini A. Bang**	30
10	The Madness and Muteness in the Novels of Elie Wiesel — **Vijay Sahebrao Bhagat , Dr. Ulka S. Wadekar**	33
11	Depiction of Gender Inequality in Shashi Deshpande's " That Long Silence." **Rameshwar S. Saykhede**	37
12	Thematic Variations in the Novel of Elie Wiesel — **Vijay Sahebrao Bhagat , Dr.Ulka S. Wadekar**	40
13	Role of Maharashtra State Rural Livelihood Mission (UMED) in Women Empowerment **Mr.Shubham Purushottam Dhonde**	45
14	International Efforts for Protecting the Environment and Women's Rights in India **Dr. Seema V. Shirsat**	50
15	'Role of Women in Environmental Protection in Green Accounting' — **Namita Satish Koltedr ,Varsha S. Sukhadeve**	55
16	Environment Awareness in the Poetry of Robert Frost — **Dr. Anjali P.Pande**	60
17	Nurture For Future **Dr. Aruna T. Pawar**	63
18	Discussion and Overview on Dalit Feminism — **Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar**	68
19	Feminine Sensibility As Revealed In The Novels of Sudha Murty — **Pramodini Arjun Nanir**	71
20	Gender Equality and Constitution **Dr. Harsha Ramesh Dhule**	74
21	Significance Of Rural Scenes In The Stories Of Rabindranathtagore — **Girish Vishnupant Kulkarni**	78

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-B
ISSN : 2278-930
November, 2023

Awakening Eco-Feminist Ethos

Dr.Shalini A. Bang
Smt. RadhadeviGoenka College for Women, Akola ,Mobile no.8275411217
Email:bang_shalini@rdgakola.ac.in

ABSTRACT: The level of admiration and respect for nature and women is in a state of downward spiral at the present time. In this progressive age of technology also, we find society suppressed under patriarchy and misogyny.
The stereotypes and the prejudices against women are still present everywhere in every field even today which holds women from truly feeling empowered or liberated.
The discrimination and the lack of opportunities that women had and, is facing even now shows how patriarchy is actually so deep rooted in this world. Though woman is stepping forward in all spheres of life still she has to go along way.

KEYWORDS: Ecofeminism; gender bias; misogyny, discrimination, prejudices against women

INTRODUCTION AndOBJECTIVE OF STUDY: Women occupied respected position in Vedic Society .In intellectual life also, they occupied the same position as men. Some Vedic poets were women. There were women warriors who fought bravely in war. There were also women philosophers. Both Gods and Goddesses occupied the same position and rank in the Vedic Culture.The complete equality between men and women is found in all parts of the Vedic culture from Samhitas to the Upanishads .There was no opprobrium attached to women.Women studied the Vedic literature like men and some of them like Lopamudra,Ghosa, Nivamvari figure among the authors of the Vedic Hymns.They had also the right to perform the Vedic rituals by themselves.Women followed a number of professions like those of Dyers,embroidery,basket makers etc. They were scholars for example Gargi. Women was not secluded but she was respected in all spheres of life.

Our Vedas describe that all the forms of nature were worshipped. They were considered treasures of life but gradually the materialistic race, paced and nature was plundered by people to suffice their own greed and this race is now unstoppable.

This paper tries to study and analyse the fact that even though throughout history nature and women have always been respected and cherished, however in the present times, this has been changing drastically, as the materialistic mentality of people has been causing the destruction of nature, and the ever present patriarchy and increasing misogyny is causing the rise of offences and crimes against women.

HISTORICAL BACKGROUND

The historical records from the ancient times till the present age are witness of the facts that both 'women' and 'nature' have been given the utmost respect, and even have been worshipped. In India there are various festivals and occasions where the female deities and the nature deities are extensively worshipped. We often call nature 'mother nature', because it is a universal truth that both 'women' and 'nature' are the 'giver'. Nature provides us with everything we could ever need and more for our livelihood, likewise a woman also nurtures her children with her tender motherhood and her love. From the primeval times, the sky, the mountains, the rivers and even all of the earth have been honoured, praised and revered by the Hindu tradition.

The Hindu Goddesses are an image of supreme power and everlasting mercy. The riversYamuna, Ganga, etc. in our culture are an embodiment of divinity. These sacred rivers are believed to have a power to cleanse, to heal, to sanctify, and to enlighten. Hinduism even pays homage to 'Bhoomi' the earth Goddess. With faith, several elements of nature are exalted as they are believed to have supreme divinity, and our classical texts the Puranas, Upanishads, Vedas, are evidence of these facts.Nature is an infinite giver for all the biotic creatures, for the entire human existence and civilization. A woman is also a giver, whether she's a mother, a daughter, a sister, a wife, a friend, or any role that she plays in her life, she always nurtures, loves and cares infinitely, selflessly, unconditionally. However, is our society today giving back the respect and the honour that a woman deserves?

FACTS AND ANALYSIS

If we look back on the previous centuries the fight of women for their rights was excruciatingly difficult. Women who were expected to carry an entire household's responsibility weren't even allowed to get education, they weren't allowed to go out and work, and even when they did won this right, the pay-gap between men and women was a terrible factor. Women who spent their life in and managed the household had no right of inheriting any property or wealth.To think that women, who are just as much as human as men, had no basic rights was a bitter reality of the past. Simone de Beauvoir in her work The Second Sex says, "There was no such thing as 'feminine nature'. There is no physical or psychological reason why women should be inferior to men, and yet throughout history, and across cultures, women have always been second class citizens." Mary Wollstonecraft in A Vindication of the Rights of Women (1792) rejected the view that women are naturally weaker or inferior to men. Yet, most of our society even today still refuses to accept the reality.

Statistics show that the global literacy rate for Males is 90 %, whereas the female literacy rate is merely 83 %. The national literacy rate of India is 84.7 % for men and only 71.5 % for women. The above data shows how, after decades and even centuries later, women are still held back from one of the most fundamental rights, that is of getting education. Wollstonecraft also says, in her formerly mentioned work, that 'the unequal nature of gender relations was because the lack of education kept the women in secondary positions.' Margaret Fuller, one of the most prominent American feminists, said "education was the means of emancipation for women." She also opposed gender roles and held the view that women do not need to be confined to domestic duties and there are no 'feminine roles.' Still, even today to some extent, society continues to deny the reality and it still continues to push this misogynist narrative and stereotyping and pushing gender roles on women. Beauvoir says, "men mystified women, and this mystification and stereotyping was instrumental in creating patriarchy. Women were measured by the standard of men. They were always the negative of the men, where man was the ideal, the norm and the woman, the deviant or the other." Such is truly the disposition of many in this world, which fuels misogyny even more.

The field of literature as well, has always been dominated by men, even more so in the past. For centuries, female authors were absent from the literary scene, as they had no right to write and to publish their own works. Even in the late 18th and 19th centuries, writing as a profession was seen as an unsuited activity for women, whereas patriarchy was still going strong in the literary genre too. As a result women, unfortunately, had to opt for a male pseudonym, because, that was woefully the only way they could get their work to be published. Many prominent female authors which we know today had used a male pseudonym. Emily Bronte, who wrote Wuthering Heights used the name Ellis Bell, and so did her sisters Charlotte Bronte and Anne Bronte, having the pen names Currer Bell and Acton Bell, respectively. Charlotte had even mentioned that the reason why she wanted to maintain her privacy was the fear the sisters had of being judged as women writers. She wrote, "We did not like to declare ourselves women, because we had a vague impression that authoresses are liable to be looked on with prejudice." She once had sent a letter to Robert Southey, the poet laureate, enclosing some of her poems. Perhaps she was expecting some feedback from him, however not only did she get a negative reply full of prejudices against women but it also had a very clear misogynistic view. Southey had written, "Literature cannot be the business of a woman's life, and it ought not to be. The more she is engaged in her proper duties, the less leisure she will have for it, even as an accomplishment and a recreation."

George Eliot, the famous author of the novel Middlemarch, was the alias of Mary Ann Evans. Jane Austen, one of the most influential authors, published many of her works anonymously, like most women authors at the time. In addition to anonymity, she also had to publish most of her works on commission, which either could have been because of the refusal of the publishers or maybe they had the view that letting a woman publish her work was somewhat a peril. The lack of freedom for women to write and the lack of recognition for their phenomenal work was none other than the result of blatant discrimination, misogyny and the ever present and ever strong patriarchy.

Indian literature in English has also portrayed various themes of patriarchal dominance, whereas the female Indian authors have portrayed the struggles and exploitation of women. Shashi Deshpande, Arundhati Roy, Kamala Markandaya, Kamala Das and Anita Desai are some of the examples who expressed their views on the issues like gender equality and discrimination as well as the oppression women faced. Anita Desai's novel' Where Shall We Go This Summer' is a story of a housewife's

struggle against patriarchal norms and a woman's quest to find her own identity in a male dom... society. Other works in Indian Literature representing gender bias include Vijay Tendulkar's ... 'Kamala and Silence! The Court is in Session', and novels like, 'God of Small Things' by Arund... Roy, 'Inheritance of Loss' by Kiran Desai, 'Nectar in Sieve' by Kamala Markandaya.

Virginia Woolf in her 'A Room of One's Own says', "in order for a woman to write fiction ... must have two things, certainly: a room of her own (with key and lock) and enough money to ... herself." Women authors never had the means nor the support or the opportunities that their ... counterparts had. They also had to face several obstacles in their journey of writing, and this can be ... throughout history. Even if they did overcome these hurdles, they still did not get the credit nor ... proper recognition they deserved, or as much as the male authors got. If we look at the statistics of ... Nobel Prize in Literature, starting from 1901 to 2022, it has been given to 119 laureates, a total of ... times. Nevertheless, what is astounding is the fact that out of the 119, the number of men totals up ... whopping 102, whereas women make up only 17 of that sum. There is also another major issue, ... pay-gap. The statistical data shows that globally, women are paid 20 % less than men. What could ... the reason for this palpable discrimination, other than the transparent patriarchy?

The violence, crime rates and offences against women have been surging rapidly day by day ... report by The Hindustan Times says, "Around 1 crore cases of crimes against women were registered ... under the national crime records bureau (NCRB) in the last five years, the central government informed ... Parliament on Wednesday."

In fact the equilibrium of daily lives is disturbing day by day acutely because of neglecting the ... Eco feminist culture provided by nature.We should again prominently follow and develop Eco-feminist ... culture and revise rituals to spread Eco-feminism and make ourselves strong and progressive.Our living ... faith is tested by our everyday response to respect mother nature.

CONCLUSION: Even though women are breaking the shells of patriarchy, there are only about 30% ... women who are out and flying with their own wishes, who truly feel free and liberated, and who are ... accomplishing their dreams and ambitions, but there's still a long way to go. The Kerala Story and the ... 'love jihad' is the present example where women are being targeted, manipulated and disrespected and ... tangled into circumstances against their wishes.

Let's again restore and revise our culture and rituals which are full of life.
Long we have been on the materialistic path and left white ants in woods for destruction and wrath
Let's pave the foundation again to get back the losses and regain the vitality of nature and grace of mother
And foster the spirit of Eco feministic power all together.
Let's introspect and spiritualize, the materialistic civilization
Not forget the ideal of our women worldSavitri, Damyanti, Shakuntala and all.
Let's encourage recognition of rights of nature
On which depends our generations' sustainable future
Our life is not only for the sensual pleasures
Let's arise and awake as nature and mother are Form of Godliness and loveliness
Which germinates life full of happiness.

REFERENCES:

1. Beauvoir, Simone de. The Second Sex. LibairieGallimard, 1949.
2. Wollstonecraft, Mary. A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Mo... Subjects. Dover Publication, 1792.
3. Woolf, Virginia. A Room of One's Own.Hogarth Press, 1929.
4. Desai, Anita. Where Shall We Go This Summer. Orient Paperworks, 1975.
5. Tendulkar, Vijay. Kamala 1982; Silence! The Court is in Session. Oxford University, 1967.
6. Roy, Arundhati. God of Small Things. Indialnk& Penguin Books, 1997.
7. Desai, Kiran. Inheritance of Loss. Penguin latest edition, 2006.
8. Markandaya, Kamala. Nectar in Sieve. Penguin India, 1954.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

Quarterly Journal of Itihasacharya V.K.Rajwade Mandal, Dhule

Sanshodhak

Issue No. I-September 2023 (Quarterly)

- Shake 1944
- Year:90
- Issue No:I

Editors

- **Principal Dr. Surjerao Bhamare**
- **Prof. Dr. Mrudula Verma**
- **Prof. Shripad Nandedkar**

Guest Editors

- **Principal Dr. Charushila Rumale**
- **Prof. Dr. Ambadas Pande**
- **Dr. Rupa Gupta**

Publisher

Shri. Sanjay Mundada

Chairman, I.V.K.Sanshodhan Mandal, Dhule-424001
Phone?02562) 233848,9404577020

Official Time

Morning 9.30 to 1.00, Evening 4.30 to 8.00 (Sunday is off)

Price Rs. 100/-

Annual subscription Rs. 500/-, Lifetime Subscription Rs. 5000/- (for 14 years)

Typewriting : Mrs. Seema Shintre, Warje- Malwadi, Pune- 58.

Special Note: subscription of this quarterly Sanshodhak should be remitted by Cheque/Draft drawn on Sanshodhak Traimashik Rajwade Mandal, Dhule

Maharashtra State Literature and Cultural Board has provided financial assistance for the publication of this Periodic.

The Board and Government may not agree with the views of authors published in this Periodic.

21. **The Role of English Communication Skills in Entrepreneurship: A Comprehensive Research Review**
- Dr. Shalini Bang ---------- 131

22. **The Role of self Employment Programme in Establishing Women Entrepreneurship**
- Sowmya S, Dr. S. B. Jagdale ---------- 136

23. **Profitability Analysis and Cost Structure Management - A Study of Kerala Minerals and Metals Limited**
- Renjitha B R, Dr.P.S Devakumar ---------- 151

24. **A Study About the Emergence of a New Product Launch (Svitch E-Bikes) into the Competitive Market of Coimbatore**
- S. Mahalakshmi, Dr.Y.Benazir ---------- 158

25. **Exploration of Mathematical Anxiety, Mathematical Resilience, and Mathematical Self-Concept among Higher Secondary Students of Mumbai: A Mixed Methods Investigation**
- Mrs Shveta Kokash, Prof. (Dr.) Rajeev Indramani Jha ---------- 166

26. **A Study on Performance Analysis of Equity Mutual Fund Schemes of Selected Banks**
- Mr. T. Parthiban, Dr. M. Vidya ---------- 173

27. **Impact of Responsible Production on Sustainability**
- S. Adlinda, Dr. G. Brindha ---------- 178

28. **A Study on Work Life Balance of Staff Nurses Working in Shri Markandey Solapur Sahakari Rugnalay & Research Center, Solapur**
- Mr. Shripad Shrinivas Kudkyal, Dr. Sandeep B. Jagdale ---------- 184

29. **Are We Ready to Create a Sustainable Environment for Happy Ageing? A Psycho-Social Perspective on Challenges Faced by Older Adults of Tamil Nadu, India**
- Arul Muthu, A. P. Amirtha Revathy ---------- 188

30. **Women Entrepreneurs - Role of Emotional Intelligence Among Working Women**
- *Dr. MarySaranya.J* ---------- 195

ISSN No 2394-5990

The Role of English Communication Skills in Entrepreneurship: A Comprehensive Research Review

Dr. Shalini Bang
Professor & Head, Department of English
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Abstract:

The success of entrepreneurs heavily relies on their ability to effectively communicate ideas, build relationships, and negotiate with stakeholders. In the context of globalization and international markets, English communication skills have become a vital tool for entrepreneurs seeking to expand their businesses and connect with a diverse range of customers, investors, and partners. This research paper aims to explore the significant role of English communication in entrepreneurship, examining its impact on business development, networking, and overall success. By analyzing relevant literature, this paper highlights the importance of fostering strong English communication skills for aspiring and existing entrepreneurs.

Keywords: English communication skills, entrepreneurship, international markets, language barriers, cross-cultural communication
Top of Form

Introduction:

The significance of effective English communication skills in entrepreneurship has gained considerable attention in recent years, primarily due to the growing interconnectedness of the global economy. This review of literature aims to explore existing research and studies that shed light on the role of English communication skills in entrepreneurship. The review is organized into three main themes: the importance of English communication in international business, its impact on business development and networking, and the challenges faced by entrepreneurs in improving their communication skills.

Objectives of Study :

- Assess the Impact of English Communication Skills on Entrepreneurial Success
- Identify Challenges and Strategies for Improving English Communication Skills among Entrepreneurs

Literature Review :

Gomez, M., & Wang, Q. (2017): This research investigates the role of English language proficiency in networking for emerging market entrepreneurs. The study demonstrates that effective English communication significantly contributes to establishing successful international partnerships.

Kim, S., & Lee, J. (2018): This study examines the challenges Korean entrepreneurs face due to language barriers in international entrepreneurship. It sheds light on the need for effective English communication skills to overcome these obstacles.

Daniels, R., & Spiker, B. (2018): This study highlights the correlation between English proficiency and international business success. Entrepreneurs with strong English communication skills achieve higher export volumes and establish lasting relationships with global partners.

Johnson, K., & Smith, M. (2018): This study investigates the dominance of English as the

lingua franca of e-commerce for multilingual entrepreneurs. The research emphasizes the role of English in expanding global customer bases.

Lee, C., Chang, H., & Huang, C. (2019): This research investigates the growing trend of entrepreneurs using online language learning platforms to improve their English communication skills. The study highlights the flexibility and accessibility of such platforms.

Gupta, R., & Verma, S. (2019): This case study examines the efforts of Indian startups to enhance their English communication skills. The research highlights the importance of language proficiency in attracting global customers and investors.

Li, Y., & Liu, C. (2019): This research delves into how English communication competence influences cross-border collaboration among Chinese entrepreneurs. The study emphasizes the significance of language skills in understanding diverse market needs and achieving successful international partnerships.

Baker, D., & Cooper, R. (2020): This review article provides strategies for entrepreneurs to overcome language barriers in international sales. It offers practical insights into fostering effective communication and building relationships with diverse customers.

Roberts, S., Johnson, M., & Turner, H. (2020): This study explores the link between English proficiency and entrepreneurial funding in European startups. Findings reveal that entrepreneurs with excellent English communication skills attract higher levels of international investment.

Wu, J., & Chen, L. (2021): This longitudinal study explores the impact of business English workshops on entrepreneurial success. Results indicate that participating entrepreneurs reported enhanced language skills and improved global networking.

The reviewed literature showcases the crucial role of English communication skills in entrepreneurship, including their impact on international business success, funding opportunities, and networking. Strategies such as online language learning platforms, business English workshops, and immersive experiences have been explored to help entrepreneurs enhance their language proficiency and thrive in global markets. By addressing language barriers, entrepreneurs can effectively engage with a diverse customer base, establish fruitful collaborations, and achieve entrepreneurial success on an international scale.

Discussion:

Communication Challenges Faced by Entrepreneurs :

Entrepreneurs encounter various communication challenges that can impact their ability to succeed in business. These challenges arise due to the dynamic nature of entrepreneurship and the diverse range of stakeholders they interact with. Some common communication challenges faced by entrepreneurs include:

Language Barriers: For entrepreneurs operating in international markets, language barriers can pose significant challenges. Dealing with customers, partners, or investors who speak different languages can lead to misinterpretations, misunderstandings, and communication breakdowns.

Cultural Differences: Global entrepreneurship often involves working with individuals from diverse cultural backgrounds. Understanding and navigating cultural differences in communication styles, customs, and business practices can be complex and require adaptability.

Pitching Ideas Effectively: Communicating a business idea in a compelling and concise manner is crucial for entrepreneurs seeking funding or partnerships. Crafting a clear and persuasive pitch that captures the essence of the venture can be challenging.

ISSN No 2394-5990

Negotiation Skills: Negotiating with suppliers, clients, or investors demands effective communication and persuasive abilities. Entrepreneurs must strike a balance between assertiveness and collaboration to reach mutually beneficial agreements.

Building and Managing Teams: Communication within an entrepreneurial team is vital for fostering collaboration and ensuring everyone is aligned with the vision and goals. Communication gaps can lead to mismanagement, conflicts, and decreased productivity.

Handling Customer Feedback: Entrepreneurs must be receptive to customer feedback and address concerns promptly. Managing negative feedback or complaints can be emotionally challenging and requires effective communication to maintain customer satisfaction.

Time Constraints: Entrepreneurs often have limited time to manage numerous tasks, leaving little room for comprehensive communication strategies. Rapid decision-making and concise communication become essential in such scenarios.

Virtual Communication: With the rise of remote work and virtual teams, entrepreneurs must adapt to communicating effectively in virtual environments, using tools such as video conferencing and messaging platforms.

Marketing and Branding: Communicating the value proposition of products or services to target audiences requires effective marketing and branding strategies. Entrepreneurs must find ways to differentiate themselves in a competitive marketplace.

Networking and Relationship Building: Establishing and maintaining strong business relationships is crucial for entrepreneurial success. Building a network of contacts and maintaining communication with potential partners, investors, and clients can be challenging.

Public Speaking: Entrepreneurs may be required to present their ideas at conferences, events, or investor meetings. Overcoming stage fright and delivering impactful presentations are essential for leaving a lasting impression.

Addressing these communication challenges requires entrepreneurs to develop and hone their communication skills continually. Seeking language training, cross-cultural awareness, and participating in communication workshops are some of the approaches entrepreneurs can adopt to overcome these obstacles. Additionally, active listening, empathetic communication, and openness to feedback can help entrepreneurs build stronger relationships and enhance their overall communication effectiveness.

Training and Development Programs:

Effective communication is a crucial skill for entrepreneurs, especially in today's globalized business environment. However, many entrepreneurs face challenges in developing their communication abilities. Training and development programs can play a vital role in helping entrepreneurs overcome these challenges and improve their communication skills. Here are some key aspects of training and development programs for entrepreneurs:

a. Tailored Content: Training programs should be designed to address the specific communication needs of entrepreneurs. They should focus on practical communication skills, such as public speaking, negotiating, and networking, that are essential for business success.

b. Language Proficiency: For entrepreneurs operating in non-English-speaking regions, language proficiency can be a significant barrier to effective communication. Language-specific training programs can help entrepreneurs develop their English communication skills, enabling them to engage confidently with international partners and clients.

c. Cross-Cultural Communication: Entrepreneurs often work with people from diverse cultural backgrounds. Cross-cultural communication training can help entrepreneurs understand cultural nuances, avoid misunderstandings, and build strong relationships with stakeholders from different parts of the world.

d. Role-Playing and Simulations: Hands-on activities, such as role-playing and simulations, can be incorporated into training programs. These exercises provide entrepreneurs with real-life scenarios to practice their communication skills in a safe and controlled environment.

e. Feedback and Coaching: Constructive feedback and coaching are essential components of effective communication training. Entrepreneurial participants should receive personalized feedback from instructors or mentors, enabling them to identify areas of improvement and build on their strengths.

f. Continuous Learning: Communication is an ongoing process of development. Therefore, training programs should encourage entrepreneurs to engage in continuous learning and practice outside the training sessions. This can be achieved through follow-up webinars, online resources, or peer support groups.

Leveraging Technology and Online Resources :

In the digital age, technology offers a plethora of resources that entrepreneurs can utilize to enhance their communication skills. Leveraging technology and online resources can provide entrepreneurs with flexibility, accessibility, and personalized learning experiences. Here are some ways entrepreneurs can use technology to improve their communication:

a. E-Learning Platforms: Numerous e-learning platforms offer courses and modules on communication skills. These platforms often provide self-paced learning, allowing entrepreneurs to schedule their study time according to their convenience.

b. Virtual Workshops and Webinars: Virtual workshops and webinars conducted by communication experts can provide valuable insights and tips for improving specific communication skills, such as presentations or negotiations. These live sessions also enable interaction and Q&A with the instructors.

c. Online Language Courses: For entrepreneurs aiming to enhance their English proficiency or learn other languages, online language courses offer structured learning with multimedia resources, exercises, and assessments.

d. Communication Apps: Several mobile applications are designed to help entrepreneurs practice their communication skills. These apps may include speech exercises, vocabulary builders, and pronunciation guides.

e. Video Conferencing and Virtual Meetings: Video conferencing tools have become essential for entrepreneurs conducting international business. Familiarity with such tools enhances entrepreneurs' ability to communicate effectively in virtual meetings and conferences.

f. Podcasts and TED Talks: Listening to podcasts and TED Talks on communication and entrepreneurship can offer valuable insights and inspiration. These resources often feature successful entrepreneurs sharing their experiences and communication strategies.

By leveraging technology and online resources, entrepreneurs can access a wide range of tools and materials to suit their learning preferences and schedules. The combination of training programs and technology-driven resources empowers entrepreneurs to overcome communication challenges, develop stronger skills, and thrive in the competitive landscape of entrepreneurship.

Conclusion:

Effective English communication skills play a pivotal role in the success of entrepreneurs in

ISSN No. 2394-5990

the globalized business landscape. This research review has highlighted the significance of fostering strong English communication abilities to overcome communication challenges, build relationships, secure funding, and expand entrepreneurial ventures in international markets. The literature examined in this review underscores the need for entrepreneurs to develop proficiency in English to navigate cross-cultural interactions, present ideas convincingly, and establish successful partnerships. Moreover, training and development programs, as well as leveraging technology and online resources, offer valuable opportunities for entrepreneurs to enhance their communication skills continuously.

References :

- Gomez, M., & Wang, Q. (2017). The Role of English in International Entrepreneurial Networking: Insights from Emerging Market Entrepreneurs. Entrepreneurship Theory and Practice, 41(5), 701-725.
- Daniels, R., & Spiker, B. (2018). The Importance of English Proficiency in International Entrepreneurship. Journal of International Business Studies, 45(4), 521-536.
- Johnson, K., & Smith, M. (2018). English as the Lingua Franca of E-commerce: A Study of Multilingual Entrepreneurs. Journal of International Marketing, 26(2), 45-58.
- Kim, S., & Lee, J. (2018). Language Barriers in International Entrepreneurship: A Study of Korean Entrepreneurs. Journal of Global Entrepreneurship Research, 8(1), 1-14.
- Li, Y., & Liu, C. (2019). English Communication Competence and Cross-Border Collaboration: Evidence from Chinese Entrepreneurs. Journal of Business Research, 75, 98-107.
- Roberts, S., Johnson, M., & Turner, H. (2020). The Impact of English Proficiency on Entrepreneurial Funding: Evidence from European Startups. Journal of Small Business Management, 58(3), 389-404.
- Gupta, R., & Verma, S. (2019). Enhancing English Communication Skills for Entrepreneurial Ventures: A Case Study of Indian Startups. International Journal of Entrepreneurial Knowledge, 7(1), 33-47.
- Lee, C., Chang, H., & Huang, C. (2019). The Use of Online Language Learning Platforms by Entrepreneurs. Journal of Small Business & Entrepreneurship, 31(4), 325-341.
- Baker, D., & Cooper, R. (2020). Overcoming Language Barriers in International Sales: Strategies for Entrepreneurs. International Business Review, 35(5), 101802.
- Wu, J., & Chen, L. (2021). The Effect of Business English Workshops on Entrepreneurial Success: A Longitudinal Study. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 27(3), 575-591.

■■■

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

20	An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change" **Mr. Lalit G. Bhatti , Dr. Santosh Hushe**	**75**
21	Classes-Masses Relationships and Vision Of the Millennium: Fiction of Octavia Butler **Dr.Balaji. A.Navle , Archana Eknathrao Salunke**	**78**
22	A Century Later 2014: A Passage from Patriarchy to Feminism **Dr. Manisha Mujumdar**	**82**
23	Understand the Sufferings and Revolt of Tribal Women through Writings of Mahasweta Devi **Ms. UshaJanrao Tumbade , Dr.Pankaja Ingle**	**85**
24	Ecofeminism in Relation to Indian Music **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	**89**
25	Dalit Women And Culture In Select Dalit Autobiographies **Sarala J Tajane , Sanjeev N. Ingle**	**93**
26	Oppression of Tribal The Women inThe Adivasi Will Not Dance **Dr.Umesh P. Patil**	**96**
27	Environment Issues in Indian English Fiction: Reference to The God of Small Things. **Dr Ratanlal L. Yeul**	**99**
28	Role of Women in traditional recipe survival for family health **Dr. Sonal Kame**	**102**
29	Analysis of the Role of the Women Entrepreneur in the Multinational Companies **Dr.Sandhya Shaligram Bhagat**	**105**
30	An Analysis Among Kabaddi And Kho-Kho Female Players: Physical Abilities, Growth And Empowerment **Shweta P. Mendhe**	**111**
31	Feminine Sensibility in Cat's Eye of Margaret Atwood **Mr.Jayesh Arjun Gajare, Dr.Ashalata M.V.P. Raman**	**115**
32	Women And Nature: Ecofeminist Perspective **Dr.Kailash Ankushrao Atkare**	**119**
33	Francoise Eaubonne's Contribution to Ecofeminism **Dr Dipak U. Ulemale**	**123**
34	Health Issues of the Indian Women **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	**125**
35	An analysis on the concept of ecofeminism: whether its blessing or curse? **Ku.Priyanka B. Rumale**	**128**
36	'बारोमास' कादंबरीतील पर्यावरण आणि स्त्री चित्रण **डॉ. श्रद्धा थोरात**	**132**
37	भारतीय इतिहासातील स्त्रीवादी लेखन **प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव**	**137**
38	वर्षाऋतुचा सृष्टीवर होणारा परिणाम ऋतुसंहार काव्याच्या विशेष संदर्भात **जया सुनील मुंघाटे**	**142**
39	पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका **डॉ. विद्या ध .ध्रुव**	**147**
40	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण **कु.रोहिणी ना.गोपनारायण**	**150**

An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change"

Mr. Lalit G. Bhatti
Associate Professor
Dept. Of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola

Dr. Santosh Hushe
Associate Professor
Dept. Of English
G N A College Barshitakli,
Akola

Abstract:
The study aims to outline Alice Munro, the modern Canadian short story writer's viewpoint on the relationship of social oppression of women and man's exploitation of nature by reading "Before the Change" within the conceptual framework of ecofeminism. The paper attempts to explore the social aspects of women's exploitation and the relationship between women and nature in the chosen work which focuses on the experience of exploitation and oppression at the hands of men as well as their affinity.

Keywords: Ecofeminism, Nature, Gender, Social oppression, Women's exploitation, Patriarchy, Father-Daughter Relationship, Relationship with Fiancé etc.

The study aims to outline Alice Munro, the modern Canadian short story writer's viewpoint on the relationship of social oppression of women and man's exploitation of nature by reading "Before the Change" within the conceptual framework of ecofeminism. The paper attempts to explore the social aspects of women's exploitation and the relationship between women and nature in the chosen work which focuses on the experience of exploitation and oppression at the hands of men as well as their affinity."Ecofeminism or ecological feminism, is the branch of feminism that investigates the relationship between women and nature. Its name was firstly phrased by French feminist Françoise d'Eaubonne in 1974. The fundamental feminist ideas of gender equality, revaluing non-patriarchal or nonlinear structures, and a worldview that acknowledges biological mechanisms, comprehensive relationships, and the value of intuition and cooperation are all used by ecofeminism. Ecofeminism brings a commitment to the environment as well as knowledge of the linkages created between women and nature to these ideas. This worldview specifically emphasizes how patriarchal (or male-centered) society gives treatment to both nature and women. Ecofeminists look at how gender categories affect people in order to show how society standards unfairly dominate nature and women."[1]

"Ecofeminist analysis explores the connections between women and nature in culture, economy, religion, politics, literature and iconography, and addresses the parallels between the oppression of nature and the oppression of women. These parallels include but are not limited to seeing women and nature as property, seeing men as the curators of culture and women as the curators of nature, and how men dominate women and humans dominate nature. Ecofeminism emphasizes that both women and nature must be respected."[2]

According to Mellor, "Ecofeminism is a movement that sees a connection between the exploitation and degradation of the natural world and the subordination and oppression of women."[3]

In "Before the Change", Alice Munro lays bare the social constraints and male exploitation that women are subjected to. In order to live happily in a patriarchal society, a nameless female character in the story gives her life significance and reshapes her identity. After breaking off her engagement, Munro's twenty-four-year-old female protagonist goes back to live with her father in a remote area of Ontario. A few diary-style letters that were never sent make up the plot. However, they are all addressed to "R., Dear R., Dear Robin" – her ex-fiancé. The main character never used the full name of her ex-fiancé, which was indicative of her disgust and attitude toward his hypocritically harsh conduct. He forces her to consider aborting her unborn child because being pregnant before getting married will interfere with his role as Minister of the Theological College. He wants her to go through this traumatic event out of selfish ambition to keep his position as a minister. It is obvious that their relationship is unfair and unequal. The Minister's selfish, dishonest, and lying lifestyle exposes the hypocrisy of the religious leaders of the day. The protagonist's ex-fiancé is free from the liability of the outcomes of his immoral relation with her. He forces his fiancée to get an abortion so that she will have to live a life of regret and guilt forever rather than the safe, happy, and wonderful existence she will have when they get

married. He is swayed by the opinions of others and concerns for his reputation; he is also influenced by his coworkers and superiors. Additionally, he anticipates having access to her at all times. According to ecofeminist theory, the Minister's request for her to find a doctor to have an abortion in order for him to uphold his status as a minister emphasizes the power, he exerted over her as a patriarch. However, the nameless narrator makes the choice that she owns her own person and establishes the right to the self. She should make the decision on her own whether or not she wants to have children. She calls off their engagement and ultimately gives her child up for adoption, but she never sees the child and has no idea what gender it is. Despite the unnamed heroine receiving severe humiliation and abuse from her ex-fiancé, she gives way to her stagnant emotions by composing letters to him—the most suitable form of communication—which she never sends. Since they enable her to let go of her traumatic feelings and gain a better knowledge of her circumstance, they demonstrate that they are confessional.

Moreover, she was shocked to know that her father did illegal abortions for many years. "Cracks like brown hairs in the downstairs washbasin and a disconcerting spot of rust in the toilet. Well you must have noticed. It is silly but disturbing thing I think is all the coupons and advertising flyers. They were in drawers and stuck under saucers or lying around loose and the sales or discounts they were advertising are weeks or months or years past."[4]

When she tells her dad that she believes in abortion, the dictator father' s reply is "I don't want you to use that word again in this house"[5]. When she argues with her father, he rebukes her of being nonsensical: "I understand that you have too loose a tongue and not enough sense. Too much education and not enough ordinary brains."[6]

Their unpleasant conversation demonstrates their lack of amity and the split in the father-daughter relationship. Additionally, it exposes the hypocrisy of western patriarchs and the inconsistencies in western Canadian society. On the one hand, the doctor/father wants his daughter to remain silent and act as though she does not already know what is being said. On the other side, the ex-fiancé Minister expects the protagonist not to question nor debate about the hypocrisy and falsehoods of the church and religious men.

A cruel father-daughter relationship based on lack of attention and concealed secrets is quite obvious in the entire story. She informs her father through the verses that he too brutally and carelessly aborts her. The instant his daughter/unnamed narrator arrives at his home, the patriarch/doctor's ruthless cruelty is reflected in nature. She desires a natural environment and a remote home. She observes how all of the natural world is in harmony as she travels to her father's home. However, as soon as she arrives at the area surrounding her father's rural home, she sees the dark consequences of his violent deeds.

"It's a beautiful day, it has been the most beautiful drive." So it was. So it had been. The trees not turned yet, just at the edges and the stubble fields like gold. So why does this benevolence of landscape fade, in my father's presence and in his territory."[7]

In Munro's works, nature not only forms as apt backdrop but as a living thing at all times. In "Before the Change," nature is not a mute character or an insignificant background. It is self-explanatory and responds to the expectations placed on women by patriarchal western culture. By executing abortions on women, the father/doctor abuses them by ending life. His crueldeeds are related to the deterioration of the environment. The western patriarchal world lacks the empathy and compassion that nature possesses. In order to cover the cruelty in his father house, she realizes the need of painting the walls and remove garbage from it.

"The waiting-room walls are scuffed all round where generations of patients have leaned their chairs back against them. The Reader's Digests are in rags on the table. The patients' files are in cardboard boxes under the examining table, and wastebaskets – they were wicker – are mangled all around the top as if eaten by rats" and hence, she asked to her father, "what colour of paint he would like on the waiting-room walls."[8]

Recollecting her past, she writes down some of her earliest childhood recollections in a letter to her ex-fiancé. The narrator, while still in school, decides to live her life according to her own will, disobey her father, and disregard the gender roles she was raised with;

"I gave up the idea of being a Girl of the Golden West. I went down to the dock and looked at the lake boats, but I don't think I went so far as dreaming of being takenon as a deckhand. A man leaned over and yelled down to me:

"Hey, You got any hair on it yet?"[9]

She visits to a harbour, a natural place to get peace, in order to escape the traditional gender duties that are assigned to all females. She aspires to break free from her father's control and find inner peace. However, she experiences verbal abuse and harassment from adults while still in her teens. She faces the challenge to her independent self and her gender. Her soul and body are at conflict with one another. The narrator is oppressed and insulted by both her father as a child and her fiancé as an adult. She has unexpectedly done a number of things about which her father is unaware. She eventually breaks her father's silence and tells him about her past. Without giving him a chance to answer and unaware that he is having a heart attack, she confronts her father about her past experiences. Both of them have since disappeared from her life. Her life no longer has a source of patriarchal dominance. She is set free from their control. The narrator sees the natural surroundings in a flash-forward after her father/doctor has passed away.

The persistent theme of abortion in "Before the Change" extends beyond simply terminating a life. In Munro's story, it serves as a central metaphor for various ruins in nature. It refers to the 19th-century subjugation and maltreatment of women in western Canada. Ashuman being aborts objects in nature, the father or doctor aborts girls. He puts an end to all life. With the death of the doctor, the forces of nature have returned and the beauty of nature is restored.

Both women and nature are reborn when tyrannical patriarchs, here the doctor and the ex-fiancé, are eliminated from human civilization.

Conclusion

Munro, who is primarily concerned with female issues and women, points out current issues for women's adverse position and nature for a broader Social Change. Focusing on their similarity and shared experience of exploitation and oppression at the hands of men, she highlights the social factors oppressing women and the relationship between women and nature in the story "Before the Change". Since society defines women according to their gender, Munro highlights that it is still difficult to embrace a new lifestyle and to cross social norms in a patriarchal culture. Thus, within the boundary of Ecofeminism, Alice Munro has made creative and effective use of nature to focus the misery and hardships of women in human society and has effectively connected each other's misery, losses and struggle for existence and also its consequences.

References: -

1) https://www.britannica.com/topic/ecofeminism
2) https://en.wikipedia.org/wiki/Ecofeminism
3) Mellor, Mary. Green politics: Ecofeminist, Ecofeminine or Ecomasculine?1997.
4) Munro, Alice: "Before The Change," The Love of Good Woman, Vintage, 2000.pp.257.
5) Ibid, pp.270.
6) Ibid, pp.270.
7) Ibid, pp.255-256.
8) Ibid, pp.257-258.
9) Ibid, pp.263.

ISSN 2349-5189
2349-5189

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Volume 10 Issue 3 February 2024

www.langlit.org

Chief Editor
Prashant Mothe

Indexed
ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI

Made with PosterMyWall.com

14.	IN TIMES OF SIEGE: 'CONCERNS OF THE CONTEMPORARY INDIAN WRITER'	DR. SHAIKH SAMAD
15.	USE OF TECHNOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING: INNOVATIONS AND CHALLENGES	DR RAJEEV KUMAR SHARMA
16.	MYTH IN TRANSITION: SHIVA'S NARRATIVE EVOLUTION IN THE WORKS OF AMISH TRIPATHI	DR. VIJETA GAUTAM
17	A TRAUMATIC SERIES OF SUBALTERN THEMES IN BAMA FAUSTINA SOOSAIRAJ'S SELECT NOVELS	DR.L.M. SWARNALATHA
18.	THE CONTRIBUTION OF KAMALA MARKANDAYA IN INDO-ENGLISH NOVELS	SHAIKH AFSAR NAWABODDIN
19.	COLOURS AND WORDS: A TAPESTRY UNFOLDS	DR KAVITA SHASTRI
20.	IDEALISM VS REALISM IN ARMS AND THE MAN BY G.B. SHAW: DELVING INTO JAINISM TENETS, RAINA'S DEFENSE MECHANISMS AND MASCULINITY	PROF. L G MORE & KHUSHBOO H. SHAH
21.	REVISITING INDIA'S PARTITION THROUGH FEMINIST LENSE IN CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI'S INDEPENDENCE	MS. RITA PATEL
22.	CHALLENGING MISCONCEPTIONS: DYSLEXIA IN MEDIA AS A PLATFORM FOR AWARENESS AND ADVOCACY	HANNAH SHIRLEY M , & DR.B. MONIKA NAIR
23.	ROLE OF LANGUAGES IN IMPARTING EDUCATION	MISS. SHITAL S. MAHER & DR. PRADNYA KALE
24.	EXPLORING THE DYNAMICS OF POWER, INEQUALITY, AND SOCIAL NORMS THROUGH THE LENS OF SOCIAL REALISM IN ARUNDHATI ROY'S "THE GOD OF SMALL THINGS"	DR. SANJAY T. VITE
25.	EXISTENTIAL ELEMENTS IN THE PLAYS OF GIRISH KARNAD	SHABDITA KALYANI, & DR. ARJUN KUMAR
26.	THE PORTRAYAL OF POSTHUMANISM IN DAN BROWN'S INFERNO	DR. MANTHA PADMABANDHAVI PRAKASHRAO
27.	GIRISH KARNAD'S HAYAVADANA: A QUEST FOR COMPLETENESS	VINAY KUMAR & DR. NISHA GUPTA
28.	SHIFTING TIDES: THE EVOLUTION OF ENGLISH LANGUAGE IN ODISHA'S LEGAL SYSTEM	TAPAS KUMAR DAS & DR. R. MAHENDRAN
29.	LOCATIONG DALIT WOMEN'S POSITION IN THE ELITE STRUCTURE OF JHANSI DISTRICT IN UTTAR PRADESH	ABNISH KUMAR

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

EXPLORING THE DYNAMICS OF POWER, INEQUALITY, AND SOCIAL NORMS THROUGH THE LENS OF SOCIAL REALISM IN ARUNDHATI ROY'S *"THE GOD OF SMALL THINGS"*

DR. SANJAY T. VITE
Associate Professor,
Dept. of English,
Smt. R. D. G. College for Women,
Akola.

ABSTRACT:

Suzanna Arundhati Roy, a well-known Booker Prize-winning Indian novelist, was born in Shillong, Meghalaya, in 1961. She is a well-known Indian author, actor, and political activist who is genuinely concerned about India's social issues, particularly those affecting the socially marginalised and underprivileged. She has received several national and international awards, including the National Film Award for Best Screenplay, the Lannan Foundation's Cultural Freedom Award, the Global Exchange Human Rights Awards, the Sydney Peace Prize, the Sahitya Akademi Award, and the Norman Mailer Prize. Arundhati Roy's debut novel, "The God of Small Things," has had a significant impact on Indian English writing in recent years. Indeed, the novel has been widely acclaimed as a significant contribution to the post-modernist literary movement. "The God of Small Things" explores how marginalised people become victims of violence, exploitation, estrangement, suffering, exile, and subjugation. It deals with the terrible realities faced by women and persons subjected to caste discrimination who are oppressed and even deprived of their socio-political, economic, and basic fundamental rights as human beings. The present research paper aims to analyze and unveil the elements of social realism, examining the ways in which Roy portrays and critiques power structures, societal inequality, and the consequences of oppressive social norms.

Key Words: Social Realism, Power, Patriarchy, Society, Inequality.

In English literature, social realism refers to a literary movement that emerged in the middle of the 19th century and persisted into the 20th century intending to portray the realities of society, particularly focusing on the lives of ordinary people, their struggles, and the societal challenges they encountered. This movement tried to advocate for social change while providing a truthful and straightforward depiction of social issues, often criticizing societal norms and structures. Arundhati Roy's *The God of Small Things* is a moving portrait of life in postcolonial India, delving into the complexities of caste, class, and gender dynamics. The novel provides a vivid canvas on which to examine the difficulties of social realism, as it examines the pervasive influence of power, the harsh realities of inequity, and the suffocating impact of norms of society on human beings.

The novel deals with social realism through the power dynamics against the socially deprived and untouchables. The power dynamics brought about by the caste system, in which people

are frequently treated and judged according to their caste. The character like Velutha is oppressed and marginalised as a result of the socially created hierarchy of caste and status, which determines how power and privilege are distributed in society. Velutha is enslaved in several ways. He was born Paravan, the son of a paravan - "a community in Kerala" that has endured great disgrace for ages. Velutha's ancestors had become Christians to be free from the cruel humiliations they had to endure. However, the rigid and inevitable caste structure of the Christians granted them the position of "untouchable Christians with separate church and priest."

Mammachi understands exactly where to set limits and ensures that the two Paravans remain behind them. Despite having a skilled carpenter, Velutha got paid less at work because of caste discrimination. Mammachi says, "To keep the others happy, and since she knew that nobody else would hire him as a carpenter. Mammachi paid Velutha less than she would a Touchable carpenter but more than she would a Paravan. Mamachi didn't encourage him to enter the house …. She said that it was a big step for a paravan."

The God of Small Things explores the realistic portrayal of the predicament of Indian women, including their tremendous suffering, pain, subjugation, oppression, and unjustifiable humiliation in a male dominated society. Mammachi is a victim of her husband's violent and unpredictable attitude - "his black moods and sudden bursts of temper". She is often subjected to humiliation, physical abuse, and severe beatings without cause, "every night he beats her with a brass of flower vase". Roy realistically presents how Pappachi treats Mammachi like a god despite the fact that she ends up being a victim of his hatred and how she accepts all of his cruelties as divine will.

Roy realistically presents inequality in family and in society under the male dominated society. The protagonist, Ammu, comes out as a sorrowful and betrayed character. She is oppressed by her father, mother, husband, brother, aunt, the police, and finally by the male-dominated society, which causes her misery to begin in her family and conclude with her death in it. Tragically, her father beat her severely when she was a youngster "with iron-topped riding crop." Her early years were filled with pain. Ammu's father purposefully keeps her from pursuing further education. She also endures suffering and laments her poor decision of marrying an alcoholic and violent husband. The marriage eventually ends, he offers her to his white boss in exchange for getting his job back. "She left her husband and returned unwelcomed to her parents" with her twins- Rahel and Estha, as his aggressive and impure behaviour worsened.

Having returned to her father's home, Ammu and her kids face contempt, hatred, and humiliation as they are considered a burden. Baby Kochamma remarks to Ammu, "As for a divorced daughter - according to Baby Kochamma, she had no position anywhere at all. And as for a divorced daughter from a love marriage, well, words could not describe Baby Kochamma's outrage. As for a divorced daughter from a inter community love marriage…." Ammu is not allowed to claim any of the property, because of the male chauvinist society's conventions. Chacko straightforwardly tells her, "What's yours is mine and what's mine is also mine".

Roy depicted social realism in terms of social norms which exist in society. Ammu's love for Velutha discarded by the orthodox society. When their secret affair revealed, Velutha is arrested by the police in a fake case and tortured and humiliated in the most inhuman way possible and beaten to death. When Ammu reaches to the police station to liberate Velutha,

she experiences tremendous humiliation. The officer gazes at Ammu's breasts as he speaks. The police remarks, "Kottayam police does not take statements from *Veshyas* (prostitutes) and their illegitimate offspring." He even taps at her breasts with his baton. The most helpless and humiliated Ammu with full of agony mutters to herself, "He's dead … I've killed him." Unfortunately, she is expelled from her family's house. She thus dies alone in a filthy lodge room, cut off from her kids. As a daughter, wife, sister, and even as a citizen, she endures hardships in a society that is controlled by male dominated society and its societal conventions.

God of Small Things portrays the harsh social realism of our post-modern era to reveal the eternal sufferings, misery, inner chaos and physical and sexual violence of people who are helplessly imprisoned and persecuted. Arundhati Roy criticises the power dynamics, inequality, and deeply ingrained societal practices of exploitation of people living on the margins by drawing attention to the age-old sufferings of the untouchable, as portrayed here in Velutha, the defenseless women in a typical middle class household, Ammu and her daughter Rahel through the lens of social realism.

REFERENCES:

1. Batra, Shakti. *The God of Small Things (A Critical Study)*. New Delhi: Surjeet Publications, 2006
2. Iyengar, Srinivasa K. R. *Indian Writing in English*: *The Seventies and After*. New Delhi: Sterling, 1984. Print.
3. Mukherjee, Meenakshi. *Realism and Reality: The Novel and Society in India.* Delhi: Oxford University Press, 1985. Print.
4. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. Penguin Books India, 2002.

MAH MUL/03051/2012 **Vidyawarta®** **Jan. To March 2024**

ISSN: 2319 9318 **Peer-Reviewed International Journal** **Special Issue**

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN: 2319 9318**

Shri Shivaji Education Society, Amravati's

DR.H.N.SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE, PATUR DIST.AKOLA (M.S.)

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

NAAC Re-Accredited with "B" Grade (CGPA 2.47)

In Collaboration With

P.G.Department of English

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

Re-Accredited by NAAC, Bengaluru in 4th Cycle with "B++"Grade with CGPA 2.96

Organizes

One Day Online National Level Conference

On

INDIAN DIASPORA LITERATURE IN ENGLISH

April 06, 2024

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

48 Jhumpa Lahiri's "The Namesake": An Exploration of Cultural Identity and ….
Dr. Sanjay T. Vite, Akola. 231

49 Ecocriticism in -A Fine Balance of Rohinton Mistry
Asst.Prof.Abdul Shamim, Nagpur. 234

50 Element of Nostalgia and Exploration of Identity in the Poetic Works of …
Dr.G.O.Jondhalekar, Dist.Akola 238

51 Understanding Partition Through a Gendered Lens
Elsita Jolly Mathew 241

52 "Existential Exile: Cultural Dichotomies in 'God's Little Soldier' by Kiran Nagarkar"
Mr. Umesh Nana Wamane Jalgaon 244

53 "Exploring Existential Perspectives in Shashi Deshpande's 'That Long Silence'
Ms. Neha Bhutkar, Dr. S.P. Joshi, Amravati, 242

54 Exploring the Concept of Homeland in Sunanda Sikdar's A Life Long Ago
Ms. Disha Mondal, Prof. Indrani Singh Rai, Chhattisgarh, India 253

55 Exploring the Vibrant Tapestry: The Indian Diaspora across the Globe
Ku. Abhiruchi Bhimrao Shejule Yavatmal 254

56Female Quest for Identity and Self in the Select Novels of Shashi Deshpande: …
Smt. Pradnya Baliram Badekar (Gaikwad), Pune 257

57 Jhumpa Lahiri's Prose Style: A Window into Diasporic Sensibilities
Dr. Manish Shrihari Gaikwad Dr. Punam Vijaykumar Barabde, Amravati 262

58 "Exploration of Diasporic Effects in Gender and Power"
Prof. Meghraj Ganeshrao Gadge Tq. Dist. Akola 270

59 Gender Bias Mirrored In God of Small Things
Swapnil B. Managhe, Ramtek 276

60 IDENTITY CRISIS AND INDIAN DIASPORA LITERATURE IN ENGLISH
Prof. Purushottam V. Bathe Dist. Akola, (M. S.) 280

61 Identity Crisis in Manju Kapur's Select Novels: A Diasporic Study
Dr. Sangharsh Abhiman Gaikwad, Pune (MH) 284

62 INDIAN DIASPORA LITERATURE IN ENGLISH
Miss. Sunamrata Santosh Khatri, Amravati 289

63 Willie Chandran's Search for Identity in V. S. Naipaul's Half a Life
Mrs. J. P. Jogi, Dist-Jalgaon (M.S) 294

MAH MUL/03051/2012 **Vidyawarta**® **Jan. To March 2024**

ISSN: 2319 9318 **Peer-Reviewed International Journal** **Special Issue**

48

Jhumpa Lahiri's "The Namesake": An Exploration of Cultural Identity and Diasporic Sensibility

Dr. Sanjay T. Vite
Associate Professor, Dept. of English,
Smt. R. D. G. College for Women, Akola.

==========

Abstract:

Indo-English diasporic literature encompasses a large and diversified array of literary works created by writers of Indian heritage who have moved to or lived in English-speaking countries. This literary genre explores issues of migration, cultural identity, displacement and the relationship between the adopted country and the motherland, capturing the complex realities and multifaceted experiences of the Indian diaspora. This literary genre also enhances the literary landscape globally with its unique perspectives and narratives. 'Indo-English' describes the distinctive blending of English language with Indian cultural and linguistic components, illustrating the intricate intersections of many linguistic and cultural heritages. There are several notable Indian English novelists, such as Salman Rushdie, Vikram Seth, Chitra Banerjee Divakaruni, Anita Desai, Arundhati Roy and Jhumpa Lahiri, who capture the diasporic experiences and realities of cultural identities in their literary work. Their writing and literary works contribute to the preservation and transmission of cultural traditions, histories, and languages beyond geographical boundaries, establishing a sense of community among diverse peoples. The present research paper examines Jhumpa Lahiri's renowned novel "The Namesake," focusing on its depiction of cultural identity and diasporic sensibilities. Through a close reading, it reveals how Lahiri handles the difficulties of being an immigrant, intergenerational issues, and the quest for identity.

Key Words: Diaspora, Culture, Identity, Immigrant.

Jhumpa Lahiri was born in America on July 11, 1967, to an immigrant Indian American family. Lahiri is a well-known writer in English literature and she has received several awards for her creative works. Her first work, Interpreter of Maladies, was a collection of short stories that received significant accolades, such as the Pulitzer Prize for Fiction and the PEN/Hemingway Award. Jhumpa Lahiri, in her debut novel, "The Namesake," skilfully captures the essence of Diaspora, illustrating the intricate interplay between identities, belonging and cultural heritage in the context of migration. Lahiri, herself a second-generation Indian immigrant, delves into the complexities faced by migrants as they navigate the dual worlds of their heritage and their adopted homeland.

Jhumpa Lahiri delineates parallels between her own experiences growing up as a child of immigrants and those of her protagonist, Gogol Ganguly. Lahiri, in an interview, candidly expresses that, "I am unlucky that I am between two worlds…. I don't really know what a distinct South Asian identity means. I don't think about that when I write, I just try to bring a person to life". She delves into the realms of the Indian Diaspora, showcasing the complexities of identity and cultural variance within this space through the three major characters i.e. Ashoke, Ashima, and Gogol. Diasporic conflict is not as deeply ingrained and

directly visible in the character of Ashoke, but it is seen in Ashima and Gogol. These characters have encountered while living abroad, including feelings of alienation, cultural identity, name and personal identity, parent-child relationships, and nostalgia.

Gogol Ganguly, the protagonist and his journey to self-discovery is deeply connected with his cultural heritage, exemplified by the influence of his family's migration from India to America. His sense of self and belonging in the new cultural context are profoundly shaped by his family's determination to pursue the American dream, which leads to a sense of displacement and cultural dualism. Gogol's identity dilemma is rooted in his intense battle with his name, which he perceives as burdensome and suggestive of an alien identity. The name "Gogol" bears significant importance for Ashoke, since it was a book of short stories by the Russian author that saved his life in a tragic train accident; however, this meaning was not told to Gogol during his youth.

Gogol hates his name since it is illogical and is unhappy with it. Gogol harbored a strong dislike for his name in his childhood as he had no esteem for the name. Despite changing his name to Nikhil, he is unable to escape the situation. His perplexed connection with his name reflects the inner conflict that comes with his mixed cultural identity. "…he hates that his name is both silly and difficult to understand, that it has nothing to do with who he is, that he is neither Indian nor American but of all things Russian." (Lahiri, 75) His constant search for a name that resonates with his changing sense of self reflects a deeper quest to reconcile his cultural background with his actual experiences.

The novel effectively moves through the family's cultural development from migration to Boston settlement, including significant events like a son's birth and a father's passing. Gogol resonates a deep chord with diasporic people, providing a painful meditation on the varied nature of cultural identity and the lively intricacies of navigating different cultural landscapes. His narrative journey is a moving portrayal of the hardships, victories, and continual growth of cultural identity within the diaspora experience.

Ashima exemplifies a profound sense of diasporic sensibility, negotiating the complications of living between two worlds. Her experiences as an immigrant from Calcutta to the United States reflect the difficulties and adaptations that many members of the Indian Diaspora encounter. She depicts the conflict between preserving her cultural roots and embracing the modern American way of life. "Though Ashima continues to wear nothing but saris and sandals from Bata, Ashoke, accustomed to wearing tailor made pants and shirts all his life, learns to buy readymade… though he is now a tenured full professor, he stops wearing jackets and ties to the university." (Lahiri, 65) Her journey symbolizes the delicate balance between honoring her ancestry and embracing the evolving identities of her children in a multicultural society.

As a woman torn between the customs of her Indian background and the modern way of life in her new America, Ashima struggles to make sense of the many facets of her identity. This internal conflict provides a clear illustration of the internal struggles that many members of diasporic cultures endure. She faces the emotional and cultural complexities of belonging neither here nor there, "she is related to no one." Pregnant Ashima feels detached from the objective reality. At one point, she believes that giving birth is a unique experience in India: "Ashima thinks it's strange that her child will be born in a place most people enter either to suffer or to die […] In India, she thinks to herself, women go home to their parents

to give birth, away from husbands and in-laws and household cares, retreating briefly to childhood when the baby arrives." (Lahiri, 4) Her experiences reflect the emotional turmoil, nostalgia, and yearning for her homeland, juxtaposed with the realities of adapting to a foreign culture and the quest for identity within the diasporic context.

Ashima sticks to her Bengali Indian cultural and moral beliefs. Ashima and Ashok Ganguly attempt to form a little Bengali community in America and strive for identity. They attempt to revive their tradition by making Indian food, inviting Brahmin for ceremonies, and other means. She makes every effort to maintain her culture and identity by teaching Gogol about Durga Pooja but, at the same time, she is aware that her child is an American student. Ashima provides a moving depiction of the intricacies of diasporic experiences, highlighting the constant search for cultural identity, the difficulties associated with assimilation, and the painful intersections between tradition and modernity.

Finally, "The Namesake" by Jhumpa Lahiri is a poignant exploration of cultural identity and diasporic sensibility that provides a deep understanding of the complexity of the immigrant experience. She brilliantly explores the themes of identity, belonging and cultural assimilation through the perspective of the Ganguly family. The novel also reflects on the complex interactions between custom, heritage, and adaptability in the setting of the diaspora. The novel depicts a deeper understanding of the multifaceted nature of diasporic existence and the enduring quest for self-discovery and connection in a globalized society.

References:

1. Abrams, M H. A Glossary of Literary Terms. New Delhi: Heinel, 1999. Print.
2. Das, Nigamananda, editor. Jhumpa Lahiri: Critical Perspectives. Pencraft International, 2008.
3. Iyengar, Srinivasa K. R. Indian Writing in English: The Seventies and After. New Delhi: Sterling, 1984. Print.
4. Lahiri, Jhumpa. The Namesake. Harper Collins Publishers, 2004.
5. Jhumpa Lahiri. Interview in The Guardian. Retrieved from The Guardian.

ISSN 2454-1974

THE RUBRICS

Journal of Interdisciplinary Studies

International, Peer Reviewed, Indexed

www.therubrics.in

One Day Multidisciplinary International Conference On

Global Perspectives in Higher Education: Issues, Challenges and Remedies

9th March 2024

Volume 6 Issue 3

Conference Proceeding: Special Issue Editors

Dr. Manoj Bhagat, Dr. Pravin Chandak
Dr. Sau. Aparna Patil, Dr. Sunil Chakave
Dr. Deepak Kute

Organized by

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras, Dist. Yavatmal
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya Darwha, Dist. Yavatmal
Arts and Commerce College, Bori Arab, Dist. Yavatmal

Published by

Magnus Publishing & Distributors

42	Quality Assurance and Accreditation in Higher Education | *S. V. Jadhao & V. K. Jadhao*	254
43	Recent Trends in Higher Education in the Faculty of Commerce & Management | *Dr. Vinit Rameshrao Mahure*	258
44	Manju Kapur's *Difficult Daughter*: Exploring Women's Struggles In Indian Social Dynamics |*Dr. Sanjay T. Vite*	267
45	Revitalising Commerce & Management Education | *Archana Pramod Khandelwal*	270
46	Higher Education System in India: Problems, Challenges & Suggestions | *Dr.Kishor Namdeo Wahane*	281
47	Advantage and disadvantage of ICT in higher education | *Dr. Manojkumar V. Jagtap*	286
48	Impact on Nevel Translation of Globalaization | *Dr. A.N.Qureshi*	290
49	Ecofeminist Interpretation of Displacement and Resource Extraction in the Lives of the Marginalized: A Study of Mahasweta Devi's *Witch* |*Dr. Priyadarshi V.Meshram*	294
50	Exploring the Educational Significance: Perspectives of Instructors and Pupils on the Advantages and Functions of Sports in Secondary Education |*Dr.Mahesh V.Rajenimbalkar*	300
51	Challenges before Commerce Education | *Dr. Sangram Raghuwanshi*	307
52	Generative Artificial Intelligence for Climate Change Mitigation and Environmental Protection | *Monica Uttarwar, Girija Chetty & Yashesh Laxmanrao Uttarwar*	310
53	Global perspectives in higher education an instrument for social change | *Prashant Kamble*	330
54	Globalization and Environmental Issues: A perspective | *Dr Santosh Tukaram Kute*	336
55	Globalization and Environmental Issues: Interconnected Challenges and Opportunities | *Dr Balaji Rangnathrao Lahorkar*	243

THE RUBRICS JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES
International, Indexed and Peer Reviewed e-Journal
ISSN 2454-1974

Manju Kapur's *Difficult Daughter*: Exploring Women's Struggles In Indian Social Dynamics

Dr. Sanjay T. Vite

Associate Professor, Dept. of English,
Smt. R. D. G. College for Women, Akola

Introduction

Manju Kapur is a well-known Indian English novelist known for her captivating narratives and insightful analysis of social and cultural issues in modern India. She was born on 27th May, 1948, in Amritsar, Punjab, India. Kapur's writing reveals her keen observation of human relationships and the complexity of Indian society, making her an iconic personality in Indian literature. Manju Kapur frequently explores women's lives and fights against social norms and contemporary issues in her literary works. Her debut novel, 'Difficult Daughters', critically acclaimed and was awarded the Commonwealth Writers' Prize for Best First Book.

Manju Kapur's novel 'Difficult Daughter' is a heartbreaking and insightful exploration of the complicated issues and complexity that women suffer within the deeply patriarchal social dynamics of India. Kapur also reveals the enduring gender prejudices, cultural and social norms, and familial pressures that define and restrict the lives of women. Kapur explores the multifaceted struggles of women of three generations; Kasturi, Virmati and Ida in Indian society. Kasturi's life is extremely horrible and agonizing due to its wretchedness. Her physical condition has been severely damaged by her constant breeding, so Lajwanti describes her pregnancies with contempt: "Breeding like dogs and cats. Harvesting time again." (Kapur, 7) Kasturi is certain that this is her eleventh pregnancy, she expresses her pain, "I am going to die, Maji, this time. I know it." (Kapur, 8) Kasturi experiences extreme torment and pain because of motherhood. She is always in some deep sorrow, anguish and extreme distress of body and mind, "Kasturi could not remember a time when she was not tired, when her feet and legs did not ache." (Kapur, 7) The existence of Kasturi is a picture of the normal Indian society in which a woman has no control over her ability to procreate. Being a woman, she feels imprisoned in the shackles of patriarchy and is powerless to resist it.

Kapur's novel emphasizes the oppressive consequences of social conformity. Virmati, protagonist of the novel, pursues her dreams of independence, identity and intense love throughout her journey in the novel. Being the eldest daughter of Kasturi and Suraj Prakash along with her ten siblings, Virmati is expected to take on the family responsibilities on behalf of her mother Kasturi, who was constantly preoccupied with her pregnancies and breeding. So, she became, "to her younger siblings she was the second mother as well." (Kapur, 6) Women who question traditional gender norms

ISSN 2454-1974

face social exclusion and rejection. Women face discrimination and lack of respect, being branded as 'difficult' or 'unmarriageable.' Gender inequality is sustained by patriarchal power systems, which are reinforced by this pressure to conform.

Virmati's ability to pursue her education, job, and personal freedom is restricted by societal norms that prioritize male domination. Even her mother finds fault with Virmati's ambition and behaviour and says, "Leave your studies, if it is going to make you so bad-tempered with your family." (Kapur, 21) The concept that a woman's main responsibility is to uphold traditional gender roles and support her family is reinforced when she is constantly reminded of her duty to marry and have children. She is expected to sacrifice her own objectives for the sake of her family's dignity. When she rejects to marry and continue her education, she falls prey to Kasturi's wrath, "She grabbed her by the hair and banged her head against the wall." (Kapur, 59)

However Virmati manages for further education with great struggle but her life takes a turn when she falls in love with a married man, Prof. Harish, hitherto a condemned passion in her narrow social circle. She attracts the professor's attention with her kindness and intelligence. This leads to a physical attraction that develops into a secret love, abortion, isolation, dejection, and reconciliation. The moral obstacles and societal barriers characterize their relationships as 'illicit' which has crushed her. Professor acts in a way that embodies a real icon of an Indian male and constantly treating her like a sexual toy in an attempt to fulfill his sexual need.

As soon as he marries Virmati, Harish neglects his previous wife, Ganga. The patriarchal society is embodied by Harish. He forces her to abort their child. Virmati epitomizes the oppressed and unequal status of women as she experiences a life devoid of affection from her mother and a life of dominance from her husband. She feels guilty for Ganga, his first wife, and to be second wife of Harish. She expresses her frustration, "I should never have married you, and it is too late now. I have never seen it so clearly. It is not fair." (Kapur, 212)

The novel depicts an example of two mother-daughter relationships, different from one another and ultimately fail to connect with one other even though they both aspire to be like them. Virmati's daughter Ida turned into a conventional 'difficult daughter' for her mother. When she is in terrible agony during Virmati's funeral, she expresses clearly her dislike for her mother. She thinks, "The one thing I had wanted was not to be like my mother." (Kapur, 1) Self-styled Ida entered into marriage with a fellow academic quest to resolve some personal conflicts that ultimately led to a divorce and childlessness. Virmati's death filled her with remorse since she was unable to have a healthy relationship with her mother while she was alive.

Manju Kapur's 'Difficult Daughter' is a powerful and insightful exploration of the complex struggles faced by women in Indian social dynamics. Kapur also reveals the enduring gender prejudices, cultural and social norms, and familial pressures that

ISSN 2454-1974

define and restrict the lives of women. Kapur explores the multifaceted struggles of women of three generations; Kasturi, Virmati and Ida in Indian society.

References:

1. Chatterjee, Anindita. *A Study of Manju Kapur's Difficult Daughters: Virmati, Ida and Shakuntala,* Humanicus Issue, 8-2013.
2. Iyengar, Srinivasa K. R. *Indian Writing in English*: *The Seventies and After.* New Delhi: Sterling, 1984. Print.
3. Kapur, Manju. *Difficult Daughters*. New Delhi: Penguin India, 1998.
4. Menon, Ritu. *Gender and Politics in India.* Oxford University Press, 2004.
5. Rollason, Crishtopher. *Women on The Margins: Reflections on Manju Kapur's Difficult Daughters.* January 2004.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

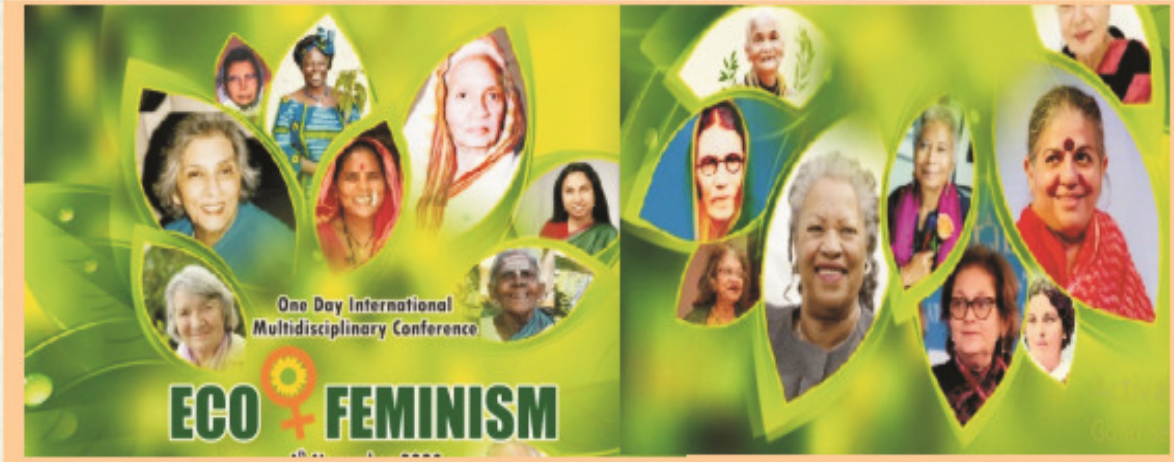
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Feminine Sensibility in Indian Literature	**Mr. Suhas Netaji Morey**	1
2	The Echo of Women in Mahashweta	**Dr.Varsha E. Gawande**	3
3	The God of small Things: A Thematic Study	**Deonandan T. Adhau**	6
4	Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams"	**Dr. Sanjay T. Vite**	9
5	Patriarchal Dominance In Revolution 2020 By Chetan Bhagat	**Dr Mohan B. Ballal**	12
6	Rural Scene In Indian Literature In Kamala Markandaya's Novels	**Dr S. L. Khandel**	15
7	The Concept of Environment in Folktales from Different Cultures:	**Dr. Yogesh M. Pohokar**	18
8	Gender Equality and Indian Constitution: An Overview	**Dr. Ramesh G. Suralkar**	21
9	Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy.	**Mrs. H. S. Wadhone**	25
10	Environmental Issues reflected in the novels of Aravind Adiga	**Miss Priyanka Basaveshwar Ruikar**	27
11	Gender Inequality and Male Hegemony in Indian English Literature	**Dr. Pundlik Nalinde**	30
12	An analytical study of the relationship between the marginalization of women and the destruction of biodiversity.	**Miss. Pooja Nilkanth Alone , Dr. Prof. Sunita S. Dhopte**	33
13	Feminine Sensibility In Literature	**Miss. Sima Hari Kothalkar**	37
14	Patriarchal Dominance in Literature: An Analysis of Gender Roles and Power Dynamics in the ancient literature	**Meherarti Bade**	41
15	Dear Mrs Naidu: Feminine Sensibilities And Its Expressions In Epistolary Form	**Mrs.Vaishali Satish Dubey , Dr.R.M.Patil**	45
16	Jacinta's Jal,Jaminandjungle: Rethinking Of ecofeminism	**Sitale Balaji Narayan**	47
17	Women Nature and Foundation of Philosophy	**Dr. Punam Y. Choudhary**	49
18	Financial Behavior of women in investment decision making of family.	**Dr. Prof. Ambadas Pande , Dipeeka M. Alkari**	51

Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams"

Dr. Sanjay T. Vite

Associate Professor,Dept. of English, Smt. R. D. G. College for Women, Akola.

Abstract: English literature has a rich and varied history and the most prominent aspect of it is the valuable contributions made by Indian women novelists. Indian notable novelists such as Kamala Markandaya, Nayantara Sahgal, Kamala Das, Arundhati Roy, Anita Desai, Shashi Deshpande, and many otherhave significantly influenced the literary environment and enriched literature with their creative outputs. Their works include a wide spectrum of themes, styles and aesthetic inclinations, reflecting complex and dynamic social, cultural, and political environment of India andsensitively expressing the various issues of women and environment. One of the most prominent Indian English novelist Kamala Markandaya, hernovel "The Coffer Dams" offers rich ground for a critical examination from an Ecofeminist viewpoint, as it delves into the interwoven concerns of gender, ecology, and power relations within a rural Indian setting. Ecofeminism, as a theoretical framework, emphasizes the similarities between the exploitation of women and the deterioration of the environment, suggesting that both cause by patriarchal and capitalist structures. The present paper attempts to explore the unexplored aspects of women-nature interface, the separation of man from nature and the effects of this estrangement on women and the environment. It also reflect on how environmental transformations affect the lives of people and witness their resilience in the challenging circumstances.

Key Words: Ecofeminism, Patriarchy, Tribes, Women and Nature.

Introduction: Kamala Markandaya, an outstanding postmodern novelist uses artistic creativity to depict the rural India. She has perfectly caught the realities of the rural Indian women and nature with an exceptional micro-observation of the Indian society. She is very vigilant in her expression of every facet of reality. Kamala Purnaiya Taylor was born and brought up in Bangalore, a fairly advanced city in India; later, she wrote under the name Markandaya to conceal her identity. Kamala Markandaya stands foremost among the renowned personalities and writers who have fought with pathetic feeling towards Indian women and nature. Hernovel The Coffer Dams offers rich ground for a critical examination from an Ecofeminist viewpoint, as it delves into the interwoven concerns of gender, ecology, and power relations within a rural Indian setting.

Ecofeminism is a socio-political and philosophical movement that first appeared in the latter half of the 20thcentury.The term"ecofeminism" was first used by a prominent French feminist Françoise d' Eaubonne in 1974.Ecofeminism emphasizes the union of eco-critical and feministic features. It's a theoretical framework, emphasizes the similarities between nature and woman as well as the exploitation of women and the deterioration of the environment, suggesting that both cause by patriarchal and capitalist structures. According to ecofeminism, these two structures are interrelated, and dealing with simultaneously the oppression of women and the environmental degradation. Ecofeminism is still a relatively new trend in India. Several Indian women writers have ardently promoted ecofeminism through a variety of forms of literature. They include renowned writers like Vandana Shiva, Medha Patkar, Mahashweta Devi, Arundhati Roy, Kiran Desai, Kamala Markandaya, and etc.

The novel The Coffer Dams beautifully depicts the way environmental changes intersect with traditional values and gender dynamics, in an Indian tribal backdrop.In order to build a river-dam in India, Clinton, the founder and managing partner of a multinational construction engineering firm, heads there with his young wife, Helen, and a capable group of men and assistants. They must complete a challenging assignment under a deadline set by the harsh tropical weather while navigating difficult mountain and jungle areas. The conflict arises between British engineers and Indian tribal men due to the different opinions about tribal men and nature. It illustrates the British engineers' cruel disdain for the environment and tribal people. They have no emotional connection to the people of tribes or the natural world, taking them for granted. Markandaya shows their attitude – "IT WAS A MAN'S TOWN. THE CONTRACTORS HADBUILT, WITHIN HAILING distance of the work site, forsingle men and men who were virtually single by reason ofbeing more than a day's walk away from their women andvillages." (Markandaya, The Coffer Dams1)

Helen, the protagonist of the novel, on the other hand, does not share Clinton's fixation with the dam's construction, which for him is more than just a challenge. Helen, is a compassionate individual and matched with the aspects of nature who strongly disagrees with Clinton when it comes to recognizing the rights of the tribesmen. She finds her husband's viewpoints to be mechanical, inhuman and cruel. She is sympathetic to the tribesmen. Nature and Helen have the similarities in having a love for people, animals, birds, hills, forests, tribes and their culture. Helen likes playing with children, interacting with tribal families, and admiring the natural beauty of the surroundings. Helen loves spending time with the wildlife and birds in the lap of nature – "Helen had seen the birds, flapping frantically in the onion shaped split bamboo cages that they suspended from a pole near the cote where the fighting cocks roosted. Sunbirds, bulbuls, finches, hill mynahs, a kingfisher or two – a dozen other kinds she could not name."(Markandaya, The Coffer Dams 84)

Helen disagrees with her husband's plan to take local people's homes and land in order to build bungalows for British technocrats, which illustrates Clinton's uncaring attitude toward nature. Accidents and conflict within the diverse workforce add to the inevitable setbacks and challenges. Throughout the novel Kamala Markandaya shows the distaste of the female protagonist toward industrialized development initiatives that are supported by and flourish due to male patronage at the expense of the environment. Clinton, highlights apathy for the tribe men working as laborers who are separated from their local environment. In the recently built town that has been erected in this forest, the local women feel just as out of place. The author accurately captures their beliefs – "There were no women either. It was no place for women. The men were promised home leave, all expenses paid, at the end of each two- year term, and in the meantime fended for themselves. Clinton saw them roistering off down the hill at weekends, packed like sardines into commandeered contractors' lorries. He had no notion where; it did not concern him so long as the work schedule was maintained." (Markandaya, The Coffer Dams 6)

Helenbecomes the voice of nature and the underprivileged people against British technocrats'misogyny. She tries to turn her husband's mind as he begins to destroy the environment by using modern technologies and tools to build the dam on rivers on hilly areas. Construction activity including a dangerous explosion there completely annihilated the natural environment of rural areas. She makes a lot of effort to defend the rights of the locals, their natural resources and environment. In response to Clinton's exploitation of the labours, Helen cries angrily - "Can you care? Don't human beings matter anything to you? Do they have to be a special kind of flesh before they do?"(Markandaya, The Coffer Dams 107)

Kamala Markandaya has explained that Helen becomes an environmental activist, defending the ecosystem and all of its inhabitants. Her sympathetic concern, her sorrow, her desire to mix, commune, and form a strong bond with the tribal people, as well as her fight for their rights, are all manifestations of her environmental awareness.The significant difference in the attitudes of Helen and her husband toward indigenous people and their environment strongly supports the idea of ecofeminism. Her dissatisfaction with her husband and perspective towards nature and tribal people compels her to leave the comfort of her luxurious home and move in with the tribesmen in their local environment. Her intimate connection to nature and tribesmen is supported by her conviction that she may have previously belonged to the tribe. Helen respects and loves the tribal people and their culture, like nature, although, she comes from a wealthy family and her culture differs from that of the tribal people.

Clintons' relationships with Helen deteriorate further, the first rains start to fall and as the river level rises and the valley is swept by torrential downpours, and tension in the embattled camp also increases. A crucial decision must be made over whether to break the coffer dams or leave them standing, endangering the lives of the tribesmen. It is a basic issue that causes division inside the camp and exposes the remaining prejudices from the era of colonialism.

The Coffer Dams highlights on ecofeminism and how the human life is deeply intertwined with nature and the struggles faced by individuals especially women and communities due to modernization and development. It discusses how different cultures collide and how industrialization and globalization poses a threat to environment and women. Kamala Markandaya emphasizes on separation of man from nature and the effects of this estrangement on women and the environment. It also reflect on how environmental transformations affect the lives of people and witness their resilience in the challenging circumstances.

References:

1.Dhawan, R.K. Indian Women Novelists. Vol. 1. Set-II. New Delhi: Prestige Books, 1991. Print.
Dodiya, Jaydipsingh K., ed. Indian Women Writers: Critical Perspectives. New Delhi: Sarup, 1999.
2.Feminist Ecocriticism: Environment, Women and Literature (Ecocritical Theory and Practice), Lexington Books, July, 2012.
3.Iyengar, Srinivasa K. R. Indian Writing in English: The Seventies and After. New Delhi: Sterling, 1984. Print.
4.Markandaya, Kamala. The Coffer Dams. Gurgaon: Penguine India, 2008.
5. Shiva, Vandana. Staying Alive: Women, Ecology and Survival in India. London: Zed, 1988.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-36

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-36 Sept-Oct 2023

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4 *Issue-36*

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	**Dr. M. B. Potdar**	**Dr. P. K. Pandey**
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol. 4 Issue- 36 Sept –Oct 2023

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Empowering Women's Health through Nutrients and Physical Activities **Dr. Anjali digambar barde**	1-3
2	Recent Trends in Research & Innovation Technology in Arts, Humanities and Culture In Connection with Indian Classical Music **Pravin R. Alshi**	4-9
3	Historical Significance of Nagar Parishad School in Khamgaon Town in pre-independence period **Dr. Pramod Rameshwar Chavan**	10-12
4	Rereading Annihilation of Caste **Dr. Manohar A. Wasnik**	13-15
5	hanging Scenario of Guru Shishya Tradition in Indian Classical Music **Dr. Ajaykumar G. Solanke**	16-19
6	The Evolution of Music Production: Midi Technology's Ascendancy over Acoustic Instruments **Mr.Tanmoy Mani**	20-25
7	Feminism Theory and Gender Equality **Prof. N.J.Shende**	26-28
8	Changing Nature of Indirect Tax Structure in India **Prarthana Kasbe, Dr.Gadekar B.P**	29-32
9	Diasporic Elements in V. S. Naipaul's Novel A Bend in the River **Dr. B. W. Somatkar**	33-35
10	Women Empowerment Is Necessary For Over All Development. **Dr. Dnyaneshwari S. Wankhade**	36-42
11	Patriarchal Dominance in Laxman Mane's An Outsider **Dr. D. R. Khanderao**	43-46
12	Gender Discrimination is the prominent theme of some Indian Women Novelist **Mr. Pravin Sopan Shimbre**	47-50
13	Comparative Study on Social and Mental Health between Team and Individual Game Female Player with Reference to their Sports Participation **Dr. Pushpalata M. Deshmukh**	51-54
14	Challenges before Translating a Marathi Dalit Text into English in Lexical View Points: With Special Reference to 'The Prisons We Broke **Dr Rajendra Vithal Waghmare**	55-57
15	Upliftment of Women in Sports: A Way towards Women Empowerment **Dr. Sangita N. Lohakpure**	58-60
16	Empowering Women and Girls through Sports, Health Andnutrition **Dr. Sangita M. Khadse**	61-64
17	Women and Enrichment: Empowerment through Sports **Dr. Seema V. Deshmukh**	65-67
18	Bhon : The Golden Era of history of Berar **Dr Shyam Prakash Deokar**	68-70
19	A Literary Study of Dalit Feminism in India **Dr. Sidhartha B. Sawant**	71-73
20	A Study of Self-Esteem among College Students With Reference To Selection Criteria of Kabaddi Team **Umesh S. Vyas, Dr. Shirish V. Topre**	74-76
21	Need of Electronic Indian Musical Instruments in Present Scenario **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	77-81
22	Music Therapy for healthy body and peaceful mind. **Mr. Vishal Vijay Korde**	82-83
23	The Interplay of Humanity and The Natural World: Ecological Sensitivity in Toru Dutt's Poem "Our Casuarina Tree" **Dr. Sanjay T. Vite**	84-85
24	Physical Education and Games as a tool to empower girls and women in India **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	86-88
25	An In-depth Study of Intra-racial Struggle: A Special Reference to Paule Marshall's The Fisher King **Dr. Vaijanath Gangaram Hangarge**	89-91
26	Effect of Visual Training on Throwing and Kicking Skill of School Going Children **Saurav Tripathy, Dr. Tanuja S. Raut**	92-95

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No. 36 Sept-Oct 2023

The Interplay of Humanity and The Natural World: Ecological Sensitivity in Toru Dutt's Poem "Our Casuarina Tree"

Dr. Sanjay T. Vite
Associate Professor, Dept. of English, Smt. R. D. G. College for Women, Akola.
Corresponding Author- Dr. Sanjay T. Vite
DOI- 10.5281/zenodo.10335906

Abstract:

English literature has a rich literary history and the most prominent aspect of it is the Indian English Literature. In Indian English Literature, poetry a distinctive literary form was emerged in India during the colonial era. Indian English poetry refers to the poetical works produced in English by Indian poets. They shared detailed accounts of their profound experience and insights as well as depicted every aspect of Indian society and culture. Literature plays an important role in expressing ecological concern and environmental issues through their literary work. It explains the degradation of the environmental as well as the serenity of nature. The relationship between man and nature often reflects in the most of the poets in literature such as William Wordsworth, John Keats, and P. B. Shelley, etc. and in India, Toru Dutt, Rabindranath Tagore, Jayanta Mahapatra, A. K. Ramanujan, etc. who are renowned for their use of symbolism and imagery to evoke a sense of connection with nature. One of the most well-known Indian English poetess, Toru Dutt, expresses in a creative way the connection between man and nature in her works. The present paper explores the ecological sensitivity in Toru Dutt's poem "Our Casuarina Tree". Through a close reading, it reveals the complex relationship between humans and nature as illustrated by Dutt, where the Casuarina tree is not only a passive element of the environment, but a living entity with its own narratives and sentiments.

Key Words: Ecology, Environment, Casuarina tree, Man and Nature.

Introduction:

Ecology, a term coined by the German scientist Ernst Haeckel in 1869, is to refer to the area of biology that studies the interactions among living organisms and their physical to understand the interconnectedness of life on Earth. William Ruckert, in his eco-sensitive essay entitled "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism," made an excellent endeavor of putting the term "Ecocriticism" into the global spotlight. Ecocriticism reached the pinnacle of its international prominence when an anthology of well researched ecocritical essays edited by Cheryl Glotfelty and Harold Fromm. One of the pioneers in the field of Ecocritical theories or Ecocriticism Lawrence Buell explains Ecocriticism that – "as a study of the relationship between literature and environment conducted in a spirit of commitment to environmentalist praxis". (Buell)

Toru Dutt, born in 1856, was one of the earliest Indo-Anglian poets who was well versed in composing poems in English. She was a member of the Bengali Brahmo Samaj, a Hindu reformist movement that promoted education and social change. Toru Dutt made an important contribution to Indian English poetry by paving the path for future generations of Indian poets writing in English. Toru Dutt brilliantly articulates the interconnectedness of man and nature in her works. She reflects on bygone days with nostalgia because they will never return. Her poems are treasured works of literature that showcase the beauty of Indian English poetry.

"Our Casuarina Tree" is the most picturesque ode which wonderfully exemplifies Toru Dutt's ecological consciousness by emphasizing affinity to the natural world. This poem unmistakably embodies an ecological sensitivity as it illustrates the connections between man and nature, joy and sadness in the lap of nature. Like Wordsworth, Toru Dutt relishes Nature in the opening of the Casuarina tree –

"Like a huge Python, winding round and round
The rugged trunk, indented deep with scars
Up to its very summit near the stars…"
(Our Casuarina Tree)

Toru Dutt views the tree as having a living soul since it symbolizes the harmony and strong connection between a domestic tree and a family. The poetess delineates the tree with a sensuous and vivid description -

"A creeper climbs, in whose embraces bound
No other tree could live. But gallantly
The giant wears the scarf, and flowers are hung
In crimson clusters all the boughs among,
Whereon all day are gathered bird and bee;
And oft at nights the garden overflows
With one sweet song that seems to have no close,

Sung darkling from our tree, while men repose."
(OCT)

It shows that the tree is very strong to protest itself form the creeper. Despite of the stifling scarf encircling its trunk the creepers cannot prevent it from supporting baboons, nightingales, the birds, bees and other animals gathering all day long on the branches where crimson flowers are blooming in clusters. The unparalleled melodious singing of the nightingale peaks during the night and continues until dawn. Here the poetess incorporates Wordsworth's depiction of such a serene and tranquil nature.

Toru Dutt emphasizes the various interactions that occur around the Casuarina tree. She notices in the morning a gray baboon observing the sunrise from the highest branch while her offspring on its lower branch of the tree, sitting still like a statue.

"A gray baboon sits statue-like alone
Watching the sunrise;
While on lower boughs
His puny offspring leap
About and play;" (OCT)

The baboon and her offspring are able to see the spectacular sight of dawn because of the tree which serves as a connection between them and the captivating and pleasant natural environment. Furthermore, the water lilies blooming in shadow of the tree contributing to the overall ecological balance.

Toru Dutt found solace and comfort as she remembers her "sweet companions" from her childhood at Baugmaree, where they used to play in a peaceful environment. She can still see the Casuarina tree, the inanimate witness to her happy childhood. Through her environmentally conscious viewpoint, the poetess conveys her deep emotional bond with the tree. The poetess explores the emotional value of the Casuarina tree. She does not cherish the tree for its beauty and magnificence, but because she finds it near her heart.

"But not because of its magnificence
Dear is the Casuarina to my soul". (OCT)

She is now in a foreign country, she recalls and visualizes the splendor of the tree of her prime time and even the look of present time. "O Tree, as in my happy prime / I saw thee, in my own loved native clime." (OCT) The image of the tree is imprinted on her mind. Toru Dutt finally aspires to honor the Casuarina tree through poetry and seeks the help of Love in maintaining its beauty. She appreciates the role of art and literature in increasing ecological awareness and building a sense of connection between humans and environment by immortalizing the tree in a poem. She expresses the ecological message of the need to enjoy and maintain the natural environment through different ways, including creative manifestations. Considering the ecological perspective in "The Casuarina Tree," the poem inspires a sense of interconnectedness and harmony the trees with its surrounding ecology. Frederick Suresh says, "A perfect ecology is one in which plants, animals, birds and human beings live in such harmony that none dominates or destroys the others". (Frederick, 147) The poem explores the tree's connection to the land, culture, and people, highlighting its ability to provide shade, shelter, and a sense of belonging. It emphasizes nature's resilience, diversity, and emotional effect on human lives.

References:

1. Abrams, M H. *A Glossary of Literary Terms*. New Delhi: Heinel, 1999. Print.
2. Bull, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture.* Cambridge: Harvard University Press, 1995.
3. Frederick, Suresh. *Contemporary Contemplation of Eco-literature.* New Delhi: Authors press, 2012.
4. Iyengar, Srinivasa K. R. *Indian Writing in English*: *The Seventies and After.*
5. New Delhi: Sterling, 1984. Print.
6. Toru, Dutt. *Our Casuarina Tree.* Retrieved from https://poets.org/poem/our-casuarina-tree

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-D

ISSN : 2278-9308 November, 2023

Subjugation and Structural Subversion of Women in Salman Rushdie's Shame

Dr. Rajesh S. Nitnaware

Asst. Professor,Dept. of English Smt.R.D.G.College for Women, Akola (M.S.)

Though Salman Rushdie is not considered as a feminist writer, feminine sensibility is greatly discussed and analysed by him in most of his novels. He concentrates on an emotional world of female characters. He depicts the inner conflicts of his female characters who suffer from a sense of alienation, exploitation and repression and he also stresses their individuality and their quest for freedom.

Salman Rushdie is one of the prominent diasporic writers who could create his own world in the modern age. He belongs to the second generation of writers writing in English. He shot into fame in 1981, when he was awarded the Booker prize to his second famous novel, *Midnight's Children* and proved himself as one of the great masters of the post-modern novel.

Rushdie's famous novel *Shame* published in 1983 is a sequel to *Midnight's Children* .It is concerned with the political allegory of Pakistan. Rushdie tackles the theme of shamelessness in conventional society. It gives profound insight into Pakistani society. The novel also deals with the inner crises of womanhood in poverty ridden society. The central characters of the novel are Omar Shakil and Sufiya Zinobia who are considered shamelessness and shame respectively. Sufiya represents suffering of many other women in the traditional Pakistani society. *Shame* is the study of the psyche of defeated culture. It presents many examples of women's exploitation and oppression.

In *Shame*, Salman Rushdie describes the horrible plight, women have to undergo in male-dominated countries in Indian subcontinent. Different tales woven in the novels bring forth the cruel social practices and feeble protests of the women characters which results in their ultimate downfall. In the text, the story of the nation and the tale of its women go side by side. The novel opens with the struggle of the women in the society. The protagonist Sufiya Zinobia is the perfect example of a victim of ruthless oppression. She is the elder daughter of Captain Raza Hyder. As a child she suffered from brain fever which impaired her. She is described as an innocent girl, but she is treated as lunatic in the society. Her story does not differ from the other female characters in the novel. She is always considered as a shame by her own parents. Her parents want a son but have a daughter. Her mother Bilquis considers her as a shame and burden on her family. Sufiya suffers a lot of humiliation and becomes the beast due to harsh treatment of the society. Though outwardly she is a beautiful woman but internally she turns violent. While doing so she shows her revolt against the religious, social codes of conduct imposed on women in the patriarchal society. She is also regarded as a wrong miracle. Rushdie has shown her as an embodiment of sufferings of women in the country. As a protest to her condition of repression, injustice and exploitation, she turns violent to teach lesson to men.

After Sufiya's marriage with Omar Shakil, she is denied her basic needs by husbands as well as society. As a result she gets more violent. She tries to fulfil her needs by having relationship with four boys and afterward killing them. Thus, it is the outbursts of her repressed feelings and unjust treatment imposed by male-centred society where women are always consider inferior to men. It seems that on the basis of gender women are treated cruelly in the male centred state. They have no rights to think about themselves. They are the only puppets in the hands of cruel selfish society. The agonies of womanhood cover the pages of Salman Rushdie's famous novel *Shame*. It describes the horrible plight women have to undergo in male dominated countries in Indian sub continent. Different tales woven into the novels bring forth the cruel social practices and feeble protests of the women characters which result in their ultimate downfall.

In the novel, the story of the nation and the tale of its women go side by side. There is a shift from masculine to feminine characters and thus narrator concentrates mainly on the sensibility of female characters. There are many female characters in the novel that play an important role and the entire story of the novel revolves around them.

Exploitation of women is a general finding in any male dominated society. Women are oppressed and subdued. Women are always considered inferior to men. Traditions often ignore their contribution to continuation of the race. Their voice has always been suppressed. Thus, Rushdie's

Shame is an apt example of feminine sensibility. The author reveals this aspect by focusing on exploitation, suppression and repression of women in the novel. At this juncture, the narrator writes:

> Repression is a seamless garment; a society which is authoritarian in its social and sexual codes, which crushes its women beneath the intolerable burdens of honour and propriety, breeds repression of other kinds as well. (*S* 173)

Actually traditions, customs are made for us and we are not for the same. It is always found that women are the worst sufferer in the male-dominated countries. The orthodox societies continue to exploit, suppress women. The novel depicts all its women characters as hapless individuals. They do not represent any class or race. They have always to struggle for their survival. They endeavour to enhance their position in the society but sans success. In *Shame,* the restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs prevalent in the country. The novel represents many examples of women's exploitation and oppression.

The book throws light on the female characters and gives them liberty to present their own tales. In *Shame,* Rushdie tries to tell the history of nation as well as tales of its women. Thus, the author projects the gendered subjectivity in the novel. The novelist uses the counter-narrative technique to present the multiple narrators expressing their feelings and emotions. It is quite evident that the attempt is made to highlight the status of women in the society. These female characters chiefly protest against the male- dominated culture. They acquire some kind of liberty and individuality like modern women.

Bilkis is another oppressed female character in the novel. Despite being the wife of General Raza Hyder, Bilkis has utterly no rights. She only could narrate her hapless own story. This, the novel brings fore, violation of fundamental rights of women in the country. As she came from India as a migrant to Pakistan, she has to suffer untold miseries. Subdued to the limitless oppression, she becomes a submissive. She becomes a victim of homogenous socio-political norms sin the country. In India, when she was with her father, she had enjoyed the heterogeneous life. Hence, she found a chasm in the experiences in both the countries.

In this novel, the character of Bilquis is revealed as a submissive traditional loyal woman. She always obeys her 'better-half'. She finds as a sense of security and protection. She does not hesitate to tell about her past life to Bariamma, in which she openly speaks of her previous life and identity. She has the courage to face the calamities in her life. After her marriage, she is abused in the family as she cannot bear a living son. It is regarded as shameful in the patriarchal society. People ruthlessly questioned her origin as the society took immigrant as inferior to the native people. When she gives birth to a daughter, her preconceived notion towards women brings shame in the male dominated nation.

Thus after having gone through so many incidents of shame, Bilquis thinks the life of women is utterly hapless. Though outwardly the women in the country seem happy but inwardly they are not at all satisfied with their spouses. They are the worst sufferer in the male-dominated society. Bilquis reveals all these events by weaving black veil and shrouds by her own hands. K.C. Sharma, a noted critic comments:

> Bilquis' shrouds are a powerful social commentary on the extreme limitations that are imposes on women, which deny the latter their full humanity. At the same time, Bilquis inflicts shame on the men, who do not only have to wear the shrouds in order to escape, but also need to frequent the ladies latrines so that their deception would not become immediately obvious. (Sharma 70)

The novel reveals that men behave in a similar way. They consider women as a puppet in their hands. The women suffer silently under the restrictions imposed on them by the patriarchal social system. They have only rights to tell about themselves. Rani Harappa also tells the story of her life and husband's political journey in a different manner. She uses different kind of technique to present her own life. She weaves shawl depicting her life story.

Naveed Hyder, who is lovingly named as "Good News", is the younger daughter of Bilquis and Captain Raza Hyder. She looks very beautiful and healthy since her birth. Like her mother, Bilquis, she brings shame on herself and her family as she lost her virginity before marriage. Often she used to go with Captain Talvar Ulhaq and spends her time. Though earlier, she engaged with Haroun Harappa. When she sees Talvar Ulhaq at the time of polo match, she falls in love with him and decides to marry. A day before her marriage, she informs her parents that she has a love affair with Captain Talvar and

she wants to break the relationship with Haroun. She then married to Talvar Ulhaq. Soon after her marriage, she realises that she is nothing but an object of utility.

Thus, at first she performs the role of ideal and loyal woman in patriarchal society by giving birth to many children. Every year she gives birth to increasing number of children. Here the element of magic realism has been beautifully and artistically used by the author. The existing social order has secondary place for women. Female are used as birth machine. They feel humiliated with the burden of children thrust upon them. Giving birth to child is a troublesome and painful. Bearing more children represents more pain and anguish women have to face. But men are indifferent to her agonies.

Thus, to Naveed it is unable to bear the situation for a long time, and she commits suicide under the numerous pressures in the society. It is the tragic end of Naveed Hyder who does not bear the burden and exploitation imposed by the religious orthodoxy. In this way Naveed rejects to live such tragic life and she is presented as a rebellion to protest the patriarchal system. She is unable to live such type of mechanical life run by male dominated authority.

Like society, history is also discriminatory against women. Her physical attributes are considered as mere object of lust and physical satisfaction. They are considered puppet just as a tool for bearing children. Naveed sacrifices her life to the social authority named as "Husband" who puts a ban on the power of "Wife". Hence, Naveed is the representative of many women in the fictional country, 'Peccavistan' or other countries with similar regime.

It becomes quite clear that women suffer a lot in a patriarchal society. They have to obey the orders of their husbands. They have to follow the conventional bindings. These restrictions are imposed on women. They are exploited in the society and there is hardly any scope for their emotions and desires. Few of them try to rebel against the repression. But in their tussle, they have to sacrifice their lives for it. The novel depicts two types of female characters. Some female characters mutely accept such inequality and disparity. They bear quietly the traditional rules. The second type includes courageous women who revolt against and raise their voice against such cruel system. They dare to fight the discrimination made on the basis of gender.

Being a sensitive writer, Rushdie is very well conscious about the religious traditions and customs, in which only women are the worst sufferer than men. It seems that on the basis of gender, women are treated cruelly in the male-centred state. They have no rights to think about themselves that is how and when to produce child. They are the only puppet in the hands of cruel selfish society. That's how in *Shame* woman suffers a lot under Islamic dictatorship.

Thus, the title of the novel *Shame* is symbolic. Women exhibit broader cultural sensibility and a greater consciousness. They derive it from their creative potential. Rushdie understands their delicate as well as enduring qualities. The constant oppression of their feminine qualities outburst into either internal fury they have to bear in form of psychological breakdown or they become violent and put all social norms at stake. The novel depicts their struggle in male-dominated society. The only honour allowed to women is the awareness of "Sharam" which means 'Shame'. They have to follow the custom of purdah or veils. They have to suffer agonies in their mansions. Due to unabated oppression, the women protest against the customs. In fact, Pakistan is consists of two sets of mutually hostile people-the emigrants from India and the local people in the country (Kumar161).

Salman Rushdie, being a sensible writer, has concentrated on the predicament of women in the male oriented world. Woman's individual identity has not been positively realised in the society. He believes that women are the greatest obstacles and enemies to their own sex as we have seen in the character of Bilquis. They have accepted their servile destiny. They often failed to oppose the strong rooted fanaticism and they are forced to live and die according to the adverse connotation of the dictates of their faith. There is no doubt that Rushdie has dealt with women's problems in his works realistically. He poignantly puts forth their lives. He made them say their own pangs and suffering. Even his descriptions of these female characters reveal their agonies, hidden feelings which women often fear to speak.

Since olden days women have been forced to follow the male domination. It resulted into their blind and unquestioned acceptance of the decree of men, as if they are the sovereign of their fate. Their conventional bindings to the customs caused a sense of exile, alienation and frustration in their lives. All these facets of the exploited feminine sensibility are presented artistically and tactfully in Rushdie's works.

It can be said that it is rather tragic that in this fast changing world most of the countries are trying to empower the women, whereas people in Pakistan does not make any efforts to confer the women their rights. Politicians have forgotten the contribution of the better part of the population to achieve the place of developed countries. In this novel, Salman Rushdie tries to awake the populace of Pakistan through the medium of fictional characters. The development of the country is based on the dignity of women and equal status. It is proved that women have contributed marvellously in each and every department.

To conclude, in ***Shame***, Salman Rushdie shows the exploitations and agonies of women in patriarchal society. The orthodox society suppresses and tortures women. All the women characters are the victims of prevalent traditions and customs in the society which expects too much from the 'Woman' and imposes the restrictions on her. The restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs existing in the countries.

References

- Kumar, Raju. *The Yking Companion to Salman Rushdie.* Jaipur: Yking books, 2013.
- Morgan, Robin. *The Anatomy of Freedom: Feminism, Physics and Global Politics.* New York: Doubleday,1982
- Rushdie, Salman. *Shame*. Great Britain: Jonathan Cape Ltd.,1981
- Sharma, K.C. *Salman Rushdie: A Critical Interpretation.* New Delhi: Ankit Publishing House,2013.

MAH MUL/03051/2012 **Vidyawarta** Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

86

Depiction of composite conundrum of relationship in Rushdie's Shalimar the Clown

Dr. Rajesh S. Nitnaware
Asst. Professor of English
Smt. R.D.G. College for Women, Akola (Maharashtra)

==========

India is a country where various castes, creeds, cultures, languages, traditions, religions, rites and rituals exist together. There is a great role of tradition and custom which binds people belonging to different sections, to live together amicably. Though the life of modern man is enriched, but he becomes victim of various crises of the time, he behaves as a mute observer. But in fact he holds within his mind convulsions caused by the differences in the communities.

Societies in the modern world are no longer isolated islands; these have imbibed their cultural ethos in a unique way that any study on cross - cultural paradigm would be rewarding experience. The societies in the South East Asia and especially of Indian sub continent are perennially evolved interweaving the fine and subtle texture from different religions and people of different ethnicities. Nowhere its impressions are apparent than in the pages of fiction. Especially novels written by Indian writers or writers of Indian origin testify the cross cultural paradigm as the world around them is multi-cultural, multi religious and multi lingual too. Thus, today, no culture, no society could exist in isolation and the topic of cross-cultural understanding is absolutely important to understand any literary work in totality.

Salman Rushdie, one of the renowned novelists, portrays the life of different people, cultures and faiths aesthetically and realistically. His major novels become the true examples of cross cultural-paradigms, as these present the realistic picture of society.

Salman Rushdie's famous novel Shalimar the Clown (2005) presents the instances of cross cultural human relationship through the medium of his various characters in different angles. The novel deals with the theme of love, betrayal, hate and revenge. The individual story of Shalimar the clown and the history of Kashmir since partition go side by side. In the novel, Rushdie's cross-culturalism aspects are minutely displayed analysing the political, social, cultural and regional turmoil. Rushdie focuses on beautiful, small village Pachigam in Kashmir. The village is situated beside the river Muskadoon and surrounded by natural beauty of meadows, orchards, mountains and valley. It is just like a paradise on earth. Here, there are people belonging to different communities who lead a peaceful and harmonious life. There is a unity among the people and it is the strength of the village. They co-operate each other in their ups and downs.

In the novel, Pandit Pyarelal Kaul, who belongs to Hindu religion, is a close friend of Abdullah Noman, a Muslim head of village. Boonyi, the only daughter of Pandit Pyarelal Kaul falls in love with Shalimar, the son of Abdullah Noman when they are just fourteen years old. The village is known for its talented actors and experts cooks.

Boonyi and Shalimar are born on the same day in Shalimar garden just after the partition of India and Pakistan. Boonyi is a talented dancer in a dance group and Shalimar is a tight- rope artist who calls himself Shalimar the clown. Their love flourishes in the beautiful surroundings of Kashmir valley. When it is discovered, both the families find a acceptable solution in the form of marriage. They are married in the name of Kashmiriyat. Their wedding ceremony is performed according to both Hindu and Muslim rites and rituals. At this juncture Abdullah Noman says:

We are all brothers and sisters. There is no Hindu-Muslim issue. Two Kashmiri-two Pachigam youngsters acceptable to both families and so a marriage there will be; both Hindu and Muslim customs will be observed. (Shalimar the Clown 110)

However the union of two families Hindu and Muslim through matrimonial relations leads towards the social crises. These crises are created due to cross-cultural relationship.

The marital harmony in the life of Shalimar the clown and Boonyi is disturbed with the arrival of Maximilian Ophuls who is a US ambassador to India. In his honour, Pachigam actors are invited at government guest house of Dachigam to perform a cultural programme. Max is a scholar and wants to observe minutely all the aspects of Kashmiri culture. During the dance performance, Mr. Ophuls is enchanted by the charms of Boonyi, who is not satisfied with her village routine life. She desires to be a great dancer and educated modern woman. She thinks that there is no meaning of life in the village. She is an ambitious and optimistic girl who eagerly waits for the opportunity to live behind this simple village life. She feels that she has got for what she yearns.

Boonyi has an opportunity to leave her husband and old life for luxurious life with Max. She is called to Delhi. She expects to bring change in her life. She reaches to Delhi leaving behind her husband, her father, her in- laws and friends. She accepts the offer of change for her living arrangement and dance classes from renowned teacher in exchange of fulfilling Max's physical needs. Thus, it seems that Boonyi wants to change her life quickly. She expects a high profile life and for this she has surrendered herself entirely to Max Ophuls. Though she has submitted her physical beauty, yet she does not speak of love.

Thus, Boonyi sacrifices her Kashmiri culture, her identity for the prosperous, meaningful life and better future. However, she does not know the way she has chosen is nothing but to lead to frustration, loneliness and destruction. A simple innocent beautiful Kashmiri married woman willingly jumps from the small village to the metropolitan city of Delhi. The culture and region in which she lived have been changed. The atmosphere in Kashmir valley and environment in Delhi is entirely opposite. After fulfilling his physical needs, Max keeps distance from Boonyi who has changed entirely. She becomes pregnant from him and lost her beauty. For Boonyi, changing her place means finding her new identity for survival in the world. When she was in Kashmir, Boonyi "looked like a poem" but after leaving her husband she found herself spoiled and lost. Eventually she realizes her mistake but it is too late by time. Realizing what she has done, Boonyi reproaches Max who represents the American neo imperialism.

Here Rushdie not only shares the cultural differences but also reveals the regional differences and its impact on the lives in Kashmir valley. Americans have nothing to do with Kashmiriyat. They have mesmerisation of its pristine beauty. Thus, it becomes quite clear that Boonyi, a simple, innocent, but beautiful and once a talented dancer of Pachigam goes

astray to the moral, social and cultural values of her village in Kashmir for the sake of changing herself and to lead a life of luxury. In doing so, she breaks the social code of conduct of Kashmiri culture and brings calamities on her. She accepts Max's offer of change "in search of future" and here she commits mistakes and leaps into her own tragedy.

Max Ophuls, a man of power, is a Jew and Boonyi is an Indian Hindu woman. Naturally they belong to different culture. She comes to know that she has been ruined, oppressed and exploited by the powerful man due to cultural disparity. In human relationship, there is always intersection of culture differentiated on the basis of geographical or political boundaries. In Rushdie's novel cross-culturalism can be witnessed on religious, linguistic and traditional grounds. While invading the boundaries of culture many times people has been exploited, suppressed and even deceived by the one who is physically or economically powerful.

Works Cited

- Kumar, Raju. The Yking Companion to Salman Rushdie. Jaipur: Yking books, 2013. Print.
- Rao, Madhusudhan M. Salman Rushdie's Fiction: A Study. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 1992. Print
- Roth, Macro. "Give the people what they want". Review of Shalimar the Clown. The Times Literary Supplement. No. 5345. 19. Sept. 9, 2005. Print.
- Sharma, K.C. Salman Rushdie: A critical Interpretation. Delhi: Ankit Publishing House, 2013. Print.
- Singh, Saurav K. "Salman Rushdie's Shalimar the Clown: Tragic Tale of a Smashed World". Lapiz Lazuli-An International Literary Journal/ Vol.II/Issue I. Spring

MAH MUL/03051/2012 **Vidyawarta** Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

98

Quest for the Tribal Identity in Adivasi Will not Dance

Dr.Umesh Patil
Assistant Professor , Department of English ,
Smt.R.D.G College for Women, Akola.

==========

Introduction-

The word tribe means a group of people living at a particular place from times immemorial. The identity of tribes is different by named at different places as per their geographical positioning, their social stratification in the society. All the aforesaid matters make the tribals different from others.

In India there are many tribes which are, by mistake, considered as the part of Hindu society. The identity of the tribe is different by considering the anthropological aspects of them.The Hindu upper castes are not ready to treat them equel.That is the reason that they have been exploited on the ground that they areower-caste Hindus.In fact ,adivashi are the different group of community with their different and unique culture.The exploitation of tribals will continue as long as they are treated as Hindu.Hindu caste system follows the the internal hierarchy of different castes.In such hierarchy, the lower caste is always the victim of exploitation. To avoid such discrimination, the tribals should not be tagged as Hindus instead they must keep their natural identity as aboriginals.They must retain their Tribal Identity to be away from the exploitation of upper caste Hindus. This is the main reason that many intellectuals from the tribals have tried to awaken and develop the tribal identities of their respective groups. Many writers have tried their best to develop the Tribal identities in their artistic works.

The present paper depicts the quest for Tribal Identity of the protagonist of the short stories in *The Adivasi Will not Dance* .The central idea of each of the stories, after all, sump ups in the search of Tribal Identity. The paper presents the struggle of various characters for their survival.

The Indian constitution, as per article 342,has nomenclared the primitive groups as scheduled tribe.But instead of the English word 'tribe',the author, Sowvender Shekhar became successful to incorporate the word of Indian origin as 'Adivashi'.This very effort of the writer shows as his adherence to the original terminology to be used while expressing himself. The word 'Adivashi' catches more attention than the English 'tribe'.The word 'Adivashi ' has certain connotations than that of tribe.The word Adivashi means the primitive dwellers.It shows their natural right in the vast country. The word denotes their original inhabitants. The writer wants to rediscover the natural Tribal Identity through his stories.

When we think of the literature of tribals ,we find that many writers have tried their best to raise voice against the exploitation of the tribals. Writers such as Mahasweta Devi,Kamla Markandya,Gita Mehta ,and Gopinath Mohanty have tried to raise voice against the oppression of tribals in their writings.

Hansda Sowendra Shekhar ,an Indian writer,from the Santhal tribe,has raised the voice against the oppression of the triba by showing the quest for Tribal Identity. His famous works includes Rupi Badkey(2014),The Aduvashi Will not Dance(2015),Jwala Kumar Champakbagh(2018)y Father's Garden(2018),Who's There?(2020),etc.

The Adivashi Will Not Dance:Stories created the controversy on 11 August 2017 as the government of Jharkhand banned the book on the charges of portrayal of santhali women and santhali culture in bad light.The writerwas suspended from the job.After the wide criticism action of the Government, the suspension of the writer from job was removed resulting in reinstation to job in 2018.

The Adivasi *Will not Dance* Depicts the reality of tribal's struggle for existence. The Adivashis are forced to dance on the rhythm of government for no payment. No government is ready to solve their problems of bread,shelter and employment. The tribals are very different from the majority of Hindus.Their culture is different from Hindus.Still they are *treated* as low-caste Hindu.This stratification is responsible for exploitation. This type of stratification never allows them to develop. Sowvender Shekhar has rightly observed, through his literature, the essence of Tribal Identity to stop all the discrimination against the tribals.

The Adivasi Will not Dance is the anguished Monologue of santhal farmer and musician ,Mangal Murmu. He explains to a journalist the multidimensional exploitation and suffering faced by Santhals across the state of Jharkhand. This is evident from the very beginning as his attempt to introduce himself as a musician and a farmer. He states:

Was a farmer. Was a farmer is right.Because I don't farm anymore. In my village of Matiajore in Amrapara Block of the Pakur district, not many Santhals farm anymore. Only a few of as still have farmland,most of it has been acquired by a mining company. (170-71).

We find that the original occupation of of the Santhal was farming but encroachment of the mining company displaced them to be the musician of meager income.In the province of Jharkhand, the displacements were mostly caused by coal mining projects run by Bharat Cooking CoalLtd.,Eastern Coal Fields Ltd.and Central Coalfiels Ltd. These mining companies displaced more than 26 thousand people, and only one-third of them were provided with jobs(Bhengra19).

They faced seasonal migration to work as agricultural laborers.The Adivasis are plunged into a life of blackface, a spate of respiratory diseases without cure.

The story 'They Eat Meat' depicts the the problematic situation of santhal couple transferred to Vadodara.In this city,meat-eating families are disliked and forced to leave their own food culture.Mr.Rao in the story states:

Vadodara is a strongly Hindu city .People here believe in purity.I am not too sure what this purity is,but all I knew is that people here don't eat non-veg.You know?Meat, fish, chicken, eggs.Nor do they approve of people who eat non-veg.(06)

The next story, 'Getting Even' narrates the false charges of rape on ten year boy.The santhal girls are sold and santhal boys "implicated on false charges, so

many FIRs filed in police stations,just for warring parties to get even with each other "(57).

The above story portrays the punishment of being santhal.

'Merely a Whore' shows us the exploitation of Tribal Women.The santhali women are just for the pleasure of lust of the city men.

The next important story 'The Adivasi Will not Dance 'shows us the true revolt of the adivasis before the first citizen of India, the President of India. The story highlights the spirit of Tribal Identity and shocks the system about their own existence. It raises the voice against the exploitation of the tribals in a name of development. He rebells:

'We Adivasis will not dance anymore-what is wrong with that?We are like toys-someone presses our' ON' button, or turns a key in our backsides, and we santhals start beating rhythms on our task and tumdak ,or start blowing tunes on our tiriyo while someone snatches away our very dancing grounds."(170).

The central character, the voice of Sowvender Shekhar ,raises a question that it is not the only work of santhalis to show the Adivasi culture of Jharkhand. It is not only the job of santhali to represent the state by dancing before the guests. He questions ,"For every benefit ,in job, in education, in whatever, the Diku are quick to call Jharkhand their own, let the Adivasis go to he'll.But when it comes to displaying Jharkhand culture the onus of singing and dancing is upon the Adivasi alone.(179)

The hero of the short story becomes the hero of all adivasi.He doubts on being called "Bharat Mahan,what mahaan! Which great nation displaces thousands of its people from their homes and livelihoods to produce electricity for cities and factories?An adivasi farmar's job is to farm.(185)

The total enquiries made by the central character, Murmu,are nothing but the complete list of injustice on tribals.

In the last part ,he takes mic clears:

Unless we are given back our homes and land,we will not singing and dance. We Adivasis will not dance. The Adivasi Will not-(187).

We find the quest for tribal identity of the santhals.Their identity will give them security for their livelihood and self-respect to them.Throughout India, there are efforts to vanish the Tribal Identity for their selfish purpose.But Sowendra Shekhar ,in the true sense ,of the term,highlights the significance of such identity. In fact,he rebells for humanity.

References –

1)Shekhar,Sowendra.*The Adivasi Will not* .Speaking Tiger,2015.Print.

2)Chaturvedi,A.K.*Tribals in Indian English* ,Atlantic Publishers&Distributers Pvt.Ltd.New Delhi,2008.Print.

3)Gupta,Ramika.*Who is Adivasi* ,New Delhi. Radha Krishna,2008.Print.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९१ • सप्टेंबर २०२३ • पुरवणी विशेषांक अंक १

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ,धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

Quarterly Journal of Istihasacharya V.K.Rajwade Mandal, Dhule

Sanshodhak

Issue No. I-September 2023 (Quarterly)

- Shake 1944
- Year:90
- Issue No:I

Editors

- **Principal Dr. Surjerao Bhamare**
- **Prof. Dr. Mrudula Verma**
- **Prof. Shripad Nandedkar**

Guest Editors

- **Principal Dr. Charushila Rumale**
- **Prof. Dr. Ambadas Pande**
- **Dr. Rupa Gupta**

Publisher

Shri. Sanjay Mundada

Chairman, I.V.K.Sanshodhan Mandal, Dhule-424001
Phone?02562) 233848,9404577020

Official Time

Morning 9.30 to 1.00, Evening 4.30 to 8.00 (Sunday is off)

Price Rs. 100/-

Annual subscription Rs. 500/-, Lifetime Subscription Rs. 5000/- (for 14 years)

Typewriting : Mrs. Seema Shintre, Warje- Malwadi, Pune- 58.

Special Note: subscription of this quarterly Sanshodhak should be remitted by Cheque/Draft drawn on Sanshodhak Traimashik Rajwade Mandal, Dhule

Maharashtra State Literature and Cultural Board has provided financial assistance for the publication of this Periodic.

The Board and Government may not agree with the views of authors published in this Periodic.

64. मराठी भाषा : उद्योग व नोकरीच्या संधी
- डॉ. चारुशिला आर. रुमाले ---------- 399

65. बँकिंग क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या कार्य-जीवन संतुलनाचा शोध: वित्तीय समावेशनाचा दृष्टीकोन
- निकिता झाडे व डॉ. एस. एस. कुळकर्णी ---------- 403

66. भांडवली बाजारांमधील गुंतवणूक: आर्थिक सक्षमीकरणाचा सोनेरी राजमार्ग
Capital Market Investments: - Golden Highway to be Financially Empowered
- प्रा.डॉ.लक्ष्मीकांत शिवदास हुरणे ---------- 408

67. शेती, उद्योग की पारंपारिक व्यवसाय ? : सामाजिक मानसिकतेचे चिकीत्सात्मक अध्ययन !
- डॉ. अविनाश सीताराम निळे ---------- 414

68. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक अभिवृत्तीवर स्कॅफफोल्डिंग अनुदेशन कार्यनीतीच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास
- शिल्पा येळणे ---------- 418

69. संत तुकारामांच्या जीवनकौशल्य विषयक सुभाषितांचा चिकित्सक अभ्यास
- प्रा बापूराव सहदेव डोंगरे ---------- 422

70. भारतातील पर्यटन उद्योजकता: क्षमता आणि आव्हाने
- प्रा. डॉ. जे. एस. सवाईथूल ---------- 426

71. चंद्रपूर शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील सफाई कामगारांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास
- श्री. पीपल मोरेश्वर खोब्रागडे, डॉ. डी. टी. गजभिये (प्राचार्य) ---------- 431

72. औद्योगीकरण का स्वावलंबन एवम आर्थिक विकास पर प्रभाव (कल आज और कल)
- डॉ.अनुपमा नितीन लाभे, डॉ. आशुतोष अ.पातुरकर ---------- 434

73. एरोबिक व्यायाम का युवा महिलाओं की शारीरिक क्षमता पर प्रभाव का अध्ययन
- लेफ्टिनेंट प्रा-श्वेता प्रियदर्शी मेंढे, डॉ. अविनाश एम. असनारे ---------- 437

74. प्राथमिक शिक्षा में समन्वित (क्रॉस करिकुलर) शैक्षिक दृष्टिकोण
- दीपक चांदुरे ---------- 443

▲▲▲

ISSN No 2394-5990

मराठी भाषा : उद्योग व नोकरीच्या संधी

डॉ. चारुशिला आर. रुमाले
प्राचार्या, मराठी विभाग प्रमुख,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय
अकोला

प्रस्तावना :

अनादी काळापासून उद्योजकता हा आपल्या देशाच्या प्रगतीचा कणा आहे. उद्योजकता, नवकल्पना आणि जोखीम घेण्याच्या भावनेमुळे असंख्य यशस्वी उपक्रमांची वाढ झाली आहे, रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत आणि आर्थिक सुबत्ता आली आहे. हा वारसा पुढे चालू ठेवण्यासाठी आणि त्याला अधिक उंचीवर नेण्यासाठी, भारत सरकारने ''स्किल इंडिया'' उपक्रम सुरू केला, हा एक परिवर्तनकारी कार्यक्रम आहे ज्याचा उद्देश आमच्या तरुणांना यशस्वी उद्योजक बनण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांसह सक्षम बनवणे आहे.

कोणत्याही यशस्वी उद्योजक उपक्रमाचा पाया त्याच्या कर्मचार्यांकडे असलेल्या कौशल्यांमध्ये असतो. ''स्किल इंडिया'' उपक्रमाने हा महत्त्वाचा घटक ओळखला आणि शिक्षण आणि रोजगारक्षमता यांच्यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न केला. व्यावसायिक प्रशिक्षण, कौशल्य विकास आणि अपस्किलिंग कार्यक्रम प्रदान करण्यावर लक्ष केंद्रित करून, स्किल इंडियाने देशभरातील लाखो तरुण मनांना सक्षम केले आहे. या उपक्रमाने त्यांना विविध प्रकारच्या कौशल्यांनी सुसज्ज केले आहे, त्यांना नोकरीसाठी तयार केले आहे आणि त्यांची उद्योजकता वाढवली आहे.

कौशल्य भारताच्या प्राथमिक उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे प्रतिभेचे पालनपोषण करून आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन देऊन उद्योजकतेसाठी अनुकूल परिसंस्था निर्माण करणे. या कार्यक्रमाने देशभरात अनेक उद्योजकता विकास केंद्रे, उष्मायन केंद्रे आणि स्टार्टअप प्रवेगकांची स्थापना केली आहे. ही केंद्रे महत्त्वाकांक्षी उद्योजकांना आवश्यक संसाधने, मार्गदर्शन आणि नेटवर्किंगच्या संधी उपलब्ध करून देतात, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या कल्पना प्रत्यक्षात आणता येतात.

शिवाय, स्किल इंडियाने आपल्या तरुणांमध्ये स्वावलंबनाची भावना वाढवून स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेच्या संस्कृतीला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. व्यक्तींना त्यांच्या आवडी आणि आवडी शोधण्यासाठी आणि त्यांचा पाठपुरावा करण्यास प्रोत्साहित करून, या उपक्रमाने विविध क्षेत्रांमध्ये सर्जनशीलता आणि उपक्रमांची लाट आणण्यास मदत केली आहे.

शिवाय, ''स्किल इंडिया'' उपक्रमाने आपल्या देशाच्या लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाचा उपयोग करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. आपल्या लोकसंख्येचा एक महत्त्वाचा भाग तरुण असल्याने, केवळ नोकरी शोधणारे बनण्याऐवजी आपण त्यांना योग्य कौशल्याने सक्षम बनवणे आवश्यक आहे. नोकरी शोधणाऱ्यांकडून नोकरी निर्मात्यांपर्यंतच्या या परिवर्तनात आपल्या अर्थव्यवस्थेत क्रांती घडवून आणण्याची आणि ती अधिक लवचिक आणि आत्मनिर्भर बनवण्याची क्षमता आहे.

''आत्मनिर्भर भारत'' किंवा आत्मनिर्भर भारत या सरकारच्या संकल्पनेनुसार, स्किल इंडियाने आर्थिक स्वातंत्र्याचा मार्ग मोकळा केला आहे, आमचे आयातीवरील अवलंबित्व कमी केले आहे आणि देशांतर्गत उत्पादनाला चालना दिली आहे. उत्पादन, कृषी, तंत्रज्ञान आणि सेवा यासारख्या क्षेत्रांमध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन देऊन, आपण आपल्या देशाची पूर्ण क्षमता बाहेर काढू शकतो आणि आतून विकास आणि विकास करू शकतो.

आपण ''आझादी का अमृत महोत्सव'' साजरा करत असताना, ''स्किल इंडिया'' उपक्रमाने आपल्या तरुणांना यशस्वी उद्योजक होण्यासाठी सक्षम बनवण्यामध्ये केलेल्या महत्त्वपूर्ण प्रगतीची आपण कबुली देऊ या. स्टार्टअप्स आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रमांच्या उदयामुळे असंख्य जीवनांचे परिवर्तन आणि आपल्या अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम पाहणे आनंददायी आहे.

तथापि, ही फक्त सुरुवात आहे. आम्ही ''स्किल इंडिया'' उपक्रमाला पाठिंबा देणे आणि बळकट करणे, सरकारी, खाजगी क्षेत्र, शैक्षणिक संस्था आणि नागरी समाजासह विविध भागधारकांसह सहकार्य करून, उद्योजकतेचे पालनपोषण आणि टिकवून ठेवणारी परिसंस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.

आज आपण ''स्किल इंडिया'' उपक्रमाला मनापासून पाठिंबा देण्याची आणि आपल्या तरुणांना मोठी स्वप्ने पाहण्यासाठी,

नवनवीन शोध घेण्यासाठी आणि स्वत:साठी आणि आपल्या प्रिय राष्ट्रासाठी उज्ज्वल भविष्य घडवण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याची शपथ घेऊ या. आपण मिळून असा भारत घडवूया जो केवळ स्वावलंबी नाही तर नवनिर्मिती, उद्योजकता आणि समृद्धीचे जागतिक पॉवर हाऊसही असेल.

मराठी भाषा कौशल्ये :

भाषा कौशल्याचे उपयोजन करून मराठी भाषेतील दररोजच्या जीवनामध्ये वापर वाढला तर आपोआपच तिची सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावेल व त्या वापरातून विविध नोकरीच्या संधी निर्माण होतील. मराठी ही रोजगार निर्मितीस सक्षम अशी भाषा आहे. उगीचच संत ज्ञानेश्वरांनी तिची 'अमृताशी पैजा' लावली नसती. मराठीमध्ये इंग्रजी भाषेइतक्याच नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत, परंतु त्या संधी आपल्याला शोधता आल्या पाहिजेत. मराठीचा प्रत्येक क्षेत्रामध्ये सर्रास वापर वाढला तर बँका, न्यायालये, माहिती तंत्रज्ञान, महाजाल, आधुनिक साहित्य, संस्कृती, ज्ञान-विज्ञानाचे माध्यम मराठी, सामाजिक, आर्थिक, अनौपचारिक क्षेत्रात व शिक्षण-संशोधनाकरिता भरगच्च वापर होत आहे. त्यामुळे प्रचंड व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतील. त्याकरिता आवश्यकता आहे भाषिक कौशल्ये विकसित करण्याची.

कळ शब्द : कौशल्य सर्जनशीलता, अभ्यास व लेखनाद्वारे रोजगाराच्या संधी, संवाद कला, प्रकाशक, संगणक अर्थार्जनाचा उत्तम स्रोत, लेखन कौशल्य, अनुवाद कौशल्य, मुद्रितशोधन, चित्रपट व नाटक, महाजाल

उद्दिष्ट्ये :

१) मराठीतील भाषिक व लेखन कौशल्य विकसित करणे
२) मराठी विषय शिकणार्यांकरिता व्यवसायाच्या संधीचा शोध घेणे
३) भाषिक सर्जनशीलतेचा वापर करून स्वतंत्र रोजगाराच्या निर्मितीकडे वळणे
४) लेखन कौशल्यातील सर्जनशीलता शोधून संबंधित उद्योगांना चालना देणे
५) स्पर्धा परीक्षेमध्ये मराठीचे स्थान किती?
६) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण व भाषा
७) मराठी भाषा व उद्योगशीलता

कौशल्य सर्जनशीलता :

आपण भाषेकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून बघतच नाही. दैनंदिन जीवनामध्ये तिचा वापर वाढायला हवा, तिची सामाजिक प्रतिष्ठा उंचायला पाहिजे व तिच्या वापरातून व्यवसायाच्या विविध संधी निर्माण झाल्या पाहिजे. आजच चित्र तुम्हाला बदलताना दिसेल. मराठीतून आता तुम्हाला इंजीनिअरिंग, मेडिकल व टेक्नॉलॉजी तसेच सायन्सचे विषय शिकता येतील. कारण मातृभाषेतून शिक्षण मिळाल्यास ते प्रगतीला पोषक करणारं ठरेल. आज आपण पाहतो आपल्याला साधं प्ले स्कूलला जरी बालकाला टाकायचं असलं तरी त्याकरिता विविध डॉक्यूमेंट्सची गरज असते. वेगवेगळे फॉर्म भरावे लागतात. असं एकही क्षेत्र नाही की तिथे वेगवेगळ्या अर्जांची गरज नाही. ते अर्ज बनविणे, टाईप करणे, झेरॉक्स अशा विविध टप्प्यांमधून मार्गक्रमण करावे लागते.

अभ्यास व लेखनाद्वारे रोजगाराच्या संधी :

शासन स्तरावर अर्ज लेखन, जाहीर निवेदन, निविदा, सूचना लेखन, जाहिरात, माहिती पत्रक, अहवाल व इतिवृत्त लेखन, परिपत्रके यांसारख्या पत्रांमध्ये भाषिक कौशल्ये हस्तगत करावी लागतात. कारण यामध्ये शब्दांचा वापर हा अति सावधतेने करावा लागतो. या सर्वांचा अभ्यास व लेखन हे आव्हानात्मक आहे. ही कौशल्ये विकसित करणे व याबरोबरच व्याकरण, भाषा संशोधन, मुलाखत, वादविवाद, वक्तृत्व व विविध कला प्रकारांचे लेखन आणि सादरीकरण अर्थात् संवाद कौशल्यावर पकड असणे महत्त्वाचे आहे.

संवाद कला :

संवाद कलेमध्ये जर आपण पाहिलं तर विविध रोजगाराच्या संधी व व्यवसायाच्या संधी आपल्याला दिसतील. शाळा-महाविद्यालयीन स्तरावर परिसंवाद, चर्चासत्र, कार्यशाळा, शिबिरे, मेळावे संपन्न होतात. यासाठी उत्तम असा सूत्रसंचालक लागतो. हजरजबाबी, भाषेवर पकड, समयसूचकता असणारा, व्याकरण कौशल्य, संवादातील चढ-उतार, सर्वांना एकसूत्रामध्ये बांधून ठेवण्याचा कसब त्याच्या अंगी असावं लागतं. आता हा सूत्रसंचालक स्वत: सूत्रसंचालन करून बरेच पैसे कमवू शकतो व तसेच नवीन सूत्रसंचालकांची तयारी करण्याचे, घडवण्यासही तो संवाद कौशल्य निर्मितीचे वर्ग सुरू करू शकतो. एकंदर या संपादकाला नोकरी, व्यवसाय व हे दोन्ही पर्याय खुले आहेत. कारण व्यावहारिक, व्यावसायिक, प्रशासकीय कामांमध्ये उत्तम संवाद कौशल्य असणे नितांत आवश्यक आहे. तसेच वकील, डॉक्टर, पुरोहित, शिक्षक, प्राध्यापक यांनाही आपले म्हणणे पटवून द्यावे लागते. यांनाही उत्तम संवाद कौशल्याची आवश्यकता असतेच. त्याचबरोबर व्यावसायिक स्वरूपात उत्तम संवादकाचाही व्यवसाय करता येईल. कारण आज आपण बघतो की दूरचित्रवाणीवरील आस्था वाहिनीवर आज विविध महाराजांच्या कार्यक्रमांची गर्दी झालेली बघावयास मिळते. त्यांचे दरही फार महाग असतात. तसेच मुलाखतकार यांच्या ठिकाणी उत्तम

ISSN No. 2394-5990

संवाद कौशल्य असणे आवश्यक आहे. तरोच सूत्रसंचालक, समुपदेशक, नट, सूत्रधार हे उत्तम संवादक असतात. ते श्रोत्यांशी उत्तम प्रकारे संवाद साधतात. हे उत्तम संवाद कसे साधावे, याकरिता वेगवेगळे विविध वर्ग चालतात. त्याचप्रमाणे दूरचित्रवाणीच्या वेगवेगळ्या वाहिन्यांवर कीर्तनकारांचा जोरात चालणारा व्यवसाय डोळे दीपवून टाकणारा आहे.

दूरचित्रवाणीवर असणाऱ्या अनेकविध वाहिन्यांवर संवाद कलेला अनुसरून चालणारे असंख्य कार्यक्रम आपल्याला पहावयास मिळते. यामध्ये बातमी, वृत्त निवेदन, चर्चा-परिसंवाद, मुलाखत, वृत्तांकन, सूत्रसंचालन, पटकथा लेखन व सादरीकरण या माध्यमांतूनसुद्धा स्वव्यवसायाच्या संधींची भरपूर उपलब्धता म्हणून याकडे पाहता येईल.

प्रकाशक :

सर्जनशील लेखक हा आपल्या कौशल्याचा व आपल्या प्रतिभेच्या बळावर नवनवीन कलाकृतींची निर्मिती करतो आणि अशा वाङ्मयीन सर्जक कृती वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याकरिता प्रकाशनाचा, पुस्तक निर्मितीचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर सुरू करता येतो. अर्थात् तिथे भांडवल व मनुष्यबळाची आवश्यकता लागते. त्यातून खूप लोकांना काम मिळू शकते. मुद्रणापासून ते पुस्तक प्रकाशनापर्यंतच्या या प्रवासामध्ये अनेक लहान-मोठ्या उद्योगांची मदतही घ्यावी लागते. पण हा व्यवसाय खूप मोठ्या लोकांना व्यवसाय निर्मिती करवून देतोच व नोकरदारांना नोकरीवरही लावू शकतो.

संगणक अर्थार्जनाचा उत्तम स्रोत :

संगणकीय युगामध्ये टंकलेखनाचे क्षेत्र खुणावत आहे. आज सर्वच जणांनी संगणक व मोबाईल वापरण्याचं कौशल्य हस्तगत केलेलं आहे. यातून संगणकाने बर्याच सुविधा पुरविलेल्या आहेत. संगणकावर वृत्तपत्रे, नियतकालिके, प्रबंध, प्रोजेक्ट, शोध पत्र, थीसिस, लेख, सरकारी अहवाल, विद्यालयीन-महाविद्यालयीन अहवाल, संमेलनाची कार्यवाही, कविता लेखन, भाषण, वैयक्तिक कथा, डायरी, आत्मकथा, आत्मचरित्र, पत्रादि व्यवहार इत्यादी कामे होत आहेत. आंतरजालावरील टंकलेखनाचे कौशल्य हस्तगत करणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. अर्थार्जनाचा हा एक उत्तम स्रोत आहे.

लेखन कौशल्य :

दूरचित्रवाणी व अखंडित सुरू असणार्या चित्रवाहिन्या व त्यावर चाललेले असंख्य कार्यक्रम की ज्यामुळे करीअरच्या अनेक अशा वाटा निर्माण झाल्या आहेत. यामध्ये वृत्त निवेदन, चर्चा-परिसंवाद, मुलाखत, वृत्तांकन कार्यक्रम, सूत्रसंचालन, पटकथा लेखन, संवाद लेखन व जाहिरात लेखन, सादरीकरण, जाहिरात लेखन यासाठी कौशल्य हस्तगत करून व्यवसायाच्या दृष्टीने पाहता येईल.

आजचा विचार केला तर प्रत्येक व्यक्ती मनोरंजन क्षेत्राशी गुंफल्या गेला आहे. त्यातील चित्रपट, नाटक हे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. यामध्ये पटकथा लेखन, संवाद, गीत, संगीत, अभिनय, संवादफेक शैली हे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. यासाठी गरज आहे ती प्रतिभाशक्ती, भाषिक क्षमता व कौशल्याची. तेव्हाच त्यातून नवनिर्मिती, सृजनशीलता निर्माण होऊ शकते. यातून भरपूर व्यवसायाच्या संधी निर्माण होतात व प्रसिद्धी आणि पैसा मिळतो. त्याचबरोबर आज भाषांतर अथवा अनुवादाचे क्षेत्र खुणावत आहे.

अनुवाद कौशल्य :

जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आलेले आहे. एका क्लिकवर कोणत्याही देशाची सफर करता येते. तेथील पर्यावरण, संस्कृती, कला यांचा अभ्यास करता येतो. त्यामुळे इतर भाषेतील साहित्य आपल्या भाषेमध्ये भाषांतरित करून आपल्या लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे एकमेव दालन उपलब्ध झाले आहे. अनेक पाश्चात्य लेखकांच्या कलाकृतींचा भारतीय भाषांमध्ये अनुवाद झाला आहे. हा हमखास यश मिळवून देणारा व्यवसाय आहे. याकरिता तुम्हाला भाषेची उत्तम जाण, भरपूर शब्दसाठा व भाषिक सर्जनशीलतेचा वापर करून अनेकांना रोजगारसुद्धा देता येतो.

एकंदरीत विचार केल्यास दूरचित्रवाणी, समीक्षा लेखन, चित्रपट व नाट्य समीक्षा, विविध परीक्षा यामध्ये भाषिक व लेखनाचे कौशल्य हस्तगत केल्यास व सर्जनशीलतेचा वापर करून नवनिर्मिती ही व्यावसायिक व रोजगाराच्या संधी निर्माण करून देण्यास सक्षम आहेत; केवळ गरज आहे तुमच्या ठिकाणी असलेल्या कौशल्याचा योग्य तो वापर करणे व नवनवीन कौशल्य हस्तगत करण्याची.

मुद्रितशोधन :

अलीकडील काळात मुद्रितशोधन हा व्यवसाय वाढीस लागलेला दिसतो. चांगल्या मुद्रितशोधकाची आज मोठ्या प्रमाणात उणीव भासत आहे. विविध विषयांवरील पुस्तके, पीएच.डी.चे थिसीस, शोध पत्र, प्रबंध यांचे लिखाण हे शास्त्रशुद्ध असावे लागते. मुद्रितशोधन करण्याकरिता व्याकरणासह शुद्धलेखनाचे उत्तम ज्ञान, सूक्ष्म वाचन व चिकाटी या गुणांचा समुच्चय असणे अत्यावश्यक बाब आहे. सोबतच अक्षर, शब्द व वाक्य ओळख असणे ही मुद्रितशोधनाची प्रथम पायरी आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. हे व्यवसायाचे नवे दालन

खुले झाले आहे. एक-एक पीएच.डी.च्या थिसीसचे मुद्रितशोधन करण्याकरिता १० ते १५ रुपये किंमत मोजावी लागते.

चित्रपट व नाटक :

मनोरंजन हा जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. मनोरंजन हे प्रत्येकाच्या आवडीचे माध्यम आहे. त्यातील चित्रपट, नाटक, मालिका हे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. यामध्ये नाटक, अभिनय, संगीत, गीत, संवाद, पटकथा लेखन हे कौशल्यावर आधारित महत्त्वाचे घटक असून, यामध्ये भाषिक व लिखित कौशल्याची गरज आहे. सोबतच अभिनय करताना चेहर्यावरील हावभाव, संवाद शैलीला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त आहे.

महाजाल :

महाजाल अर्थात् विविध प्रकारच्या माहितीची देवाणघेवाण संगणक व मोबाईलद्वारे जागतिक पातळीवरील एक आधुनिक, अतिप्रभावशाली अशी एक पद्धती. महाजालावर इंग्रजी भाषेचा भरपूर वापर आहे; पण त्याच्या तुलनेत मराठी शब्दांचा साठा कमी आहे. अचूक व योग्य असे शब्द महाजालावर टाकले तर महाजालावरील शब्दसाठा वाढेल.

निष्कर्ष :

१. सर्जनशीलता व कौशल्य असणार्यांनी समीक्षा प्रकार हाताळायचे. कारण प्रतिभा, व्युत्पन्नता आणि अभ्यासाच्या जोरावर सकस साहित्य निर्मिती घडू शकते.

२. साहित्याच्या विविध प्रकारांमध्ये लिखाण करून कथा, कविता, नाटक, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र, नाट्य समीक्षा, साहित्य समीक्षा, व्याकरण, भाषेचे उपयोजन, विविध परीक्षणे, त्याचबरोबर संवादकतेचा उपयोग करून रोजगार व व्यवसायाच्या वाटा मिळू शकतात.

३. ज्यांच्याकडे सर्जनशीलता आहे, त्यांनी संवाद कला क्षेत्राचा व्यवसाय म्हणून विचार करावा.

४. प्रकाशक म्हणून पुस्तक निर्मितीचा व्यवसाय सुरू करून रोजगाराची उपलब्धता होते.

५. संगणकाचा वापर करून रोजगाराच्या समस्या दूर होऊन अर्थार्जन करता येईल.

६. लेखन कौशल्य व विविध दूरचित्रवाणी व चलचित्र वाहिन्यांवर अखंडित सुरू असलेले असंख्य कार्यक्रमांद्वारेसुद्धा करीअरचे अनेक मार्ग निर्माण झाले आहेत. करीअरबरोबर याकडे व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातूनही विचार करता येईल.

७. नोकरी व व्यवसाय उभारणीस अनुवाद कौशल्य उपयोगी ठरते.

८. मुद्रितशोधनासाठी मुद्रितशोधकांची आज बहुप्रमाणात मोठी गरज निर्माण झाली आहे. वृत्तपत्रे, सरकारी कार्यालये, संस्था इत्यादी ठिकाणी रोजगाराच्या संधी मुद्रितशोधक या पदासाठी उपलब्ध होत आहेत.

९. चित्रपट व नाटकांमध्येही कौशल्याच्या बळावर उद्योग व प्रसिद्धी मिळविता येते.

१०. इंटरनेट अर्थात् आंतरजाल वा महाजालावर इंग्रजी भाषेच्या तुलनते मराठी भाषेचा शब्दसाठा अत्यल्प प्रमाणात दिसून येतो. मराठी भाषेचा योग्य व अचूक असा हा शब्दसाठा बहुप्रमाणात कसा होईल, यासाठी विविध क्लृप्त्या वापरून आधुनिक प्रणालीची कास धरून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे नितांत गरजेचे आहे.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308
ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

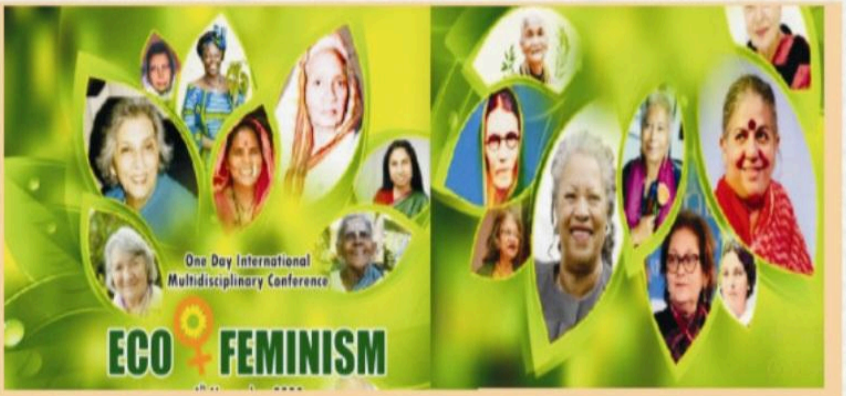
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

42	पर्यावरणवादी महिलांची शास्वत विकासातील भूमिका **डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी , डॉ. हनुमंत अंकुशराव भोसले**	163
43	महिलाओं का लोकगीतो व्दारा शास्त्रीय संगीत में योगदान **प्रा.डॉ. सचिन सुरेशराव बंडगर**	167
44	पर्यावरण संरक्षण मे महिलाओ की भूमिका **डॉ अनुपमा नितीन लाभे**	169
45	पारिस्थितिकी : पर्यावरण के पोषण में महिलाओं का योगदान **मोनिष नंदकिशोर चौबे**	171
46	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श **डॉ.आर.व्ही.पोपळघट**	176
47	स्त्री विमर्श और हिन्दी साहित्य **Mrs. Shubhangi Mirge**	179
48	महादेवी के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन **डॉ निभा शांतिलाल उपाध्याय**	184
49	महिलाओं की भूमिका: आत्मनिर्भरता के संदर्भ में **डॉ. तीर्थराज राय**	189
50	अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके शकुन्तलायाः पर्यावरणप्रेम **प्रा. डॉ. विभा क्षीरसागर**	192
51	ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य आणि विविध वाङ्मय प्रवाहातील स्त्री **सिमा राजाराम मोरे**	195
52	मराठी कवितेमधील स्त्रीचित्रण **डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे**	199
53	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्रीअभिव्यक्ती **सौ. ज्योती संजय ईचे, सौ वैशाली सुधीर शिंदे, सौ. प्रतिभा प्रमोद लोडम**	202
54	डॉ. गिरिराज शरण अग्रवाल के बाल साहित्य में मनोरंजन **कु. सुनिता खेकाळे , डॉ. ज्योतती मंत्री**	206
55	सांस्कृतिक पर्यावरण आणि कथासाहित्य – स्त्रीवादी दृष्टीकोन **डॉ. नामदेव भिला माळी**	209
56	पर्यावरणीय स्त्रीवाद : स्वरूप, पुरस्कर्ते आणि लढे **डॉ.चारुशीला रुमाले**	213
57	The Role Of Women Entrepreneurship :-In Present Scenario **Mangalavati G. Pandey**	220
58	The Elements of Women's Suffering and Revolt Reflected in Dalit Literature **Dr.Pankaja Ingle**	223

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXIV) 434-C
ISSN : 2278-9308
November, 2023

पर्यावरणीय स्त्रीवाद : स्वरूप, पुरस्कर्ते आणि लढे

डॉ.चारुशीला रुमाले,
प्राचार्य आणि पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग प्रमुख, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला.
मो.७०५७९०६२२६७ ईमेल:rumale_charushila@rdgakola.ac.in

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यामध्ये स्त्रीमुक्तीचा आणि स्त्रीस्वातंत्र्याचा विचार विविध साहित्य प्रकारातून केला गेला आहे.त्यामध्ये सुरुवातीला यमुना पर्यटन,पण लक्षात कोण घेतो? इथपासून तर गौरी देशपांडे लिखित एकेक पान गळावया , कविता महाजन लिखित ब्र हे कथात्म साहित्यात तसेच नाटक कविता आत्मचरित्र अशा सर्वच वांग्मयप्रकारांमधून स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीमुक्तीच्या अनुषंगाने चर्चा झाल्या आहेत. त्यासोबतच स्त्रियांवरील अन्याय,अत्याचार आणि स्त्रियांचे शोषण या संदर्भात मांडणी करणारे विविधांगी लेखन झाले आहे. मात्र स्त्रीवादाच्या दोन लाटा नंतर डेथ ऑफ फॅमिनिझम ह्या ग्रंथामध्ये फ्रेंच लेखिका फ्रान्सवा यांनी पर्यावरणीय स्त्रीवाद ही संकल्पना मांडली. त्याद्वारे त्यांनी पर्यावरणाची झीज आणि शोषण तसेच स्त्रियांचे शोषण यांचे मूळ पितृसत्तेत असल्याचे मानले आहे.म्हणून स्त्रीमुक्तीसाठी सर्वप्रथम स्त्रियांना समान लेखून त्यांना सत्तेत, कुटुंबात, ज्ञानव्यवस्थेत, अर्थव्यवस्थेत केवळ समानतेचा दर्जा देऊन चालणार नाही तर त्यामध्ये त्यांचा वाटा, त्यांचा अंतर्भाव देखील सारख्याच किंबहुना अधिक प्रमाणात असायला हवा म्हणजे पितृसत्तेला पर्यायी व्यवस्था देण्याचे कार्य स्त्रियांनी स्वयंसिद्ध होऊन करणे गरजेचे आहे.स्त्रियांना मिळालेल्या स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी स्वतःला सिद्ध करत आतापर्यंत पितृसत्तेने लादलेल्या दुय्यमत्वाला बाद ठरवले पाहिजे.ह्यासाठी पर्यावरणीय स्त्रीवाद आग्रही आहे.

*** स्त्रीवाद:**

पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा विचार करण्यापूर्वी स्त्रीवाद त्यातील विविध लाटा, स्त्रीवादाचा उगम आणि वळणे समजून घेणे गरजेचे आहे. स्त्रीवाद, स्त्रीवादी साहित्य, स्त्रीवादी समीक्षा यासंदर्भात विचार करताना संज्ञासंकल्पनाकोषामध्ये

"स्त्रीवादही केवळ एक सैद्धांतिक विचारप्रणाली नसून ती गतिशील आणि कृतिनिष्ठ स्वरूपाची

आहे. आपल्या भोवतालचे जग केवळ समजून घेणे एवढ्यापुरते तिचे उद्दिष्ट मर्यादित नसून ते जग बदलण्याचा प्रयत्न करणारी ही विचारप्रणाली आहे. आधुनिक युगात पाश्चात्त्य देशांमध्ये या विचारप्रणालीने मोठीच क्रांती घडवून आणलेली आहे आणि आता भारतासारख्या पौर्वात्य देशांनाही तिच्याकडे दुर्लक्ष करता

येणार नाही. युगानुयुगांपासून आजतागायत स्त्रीवर होत असलेल्या सार्वत्रिक जुलुमाची कारणे समजून घेऊन तो जुलूम समूळ नष्ट करणे, हे या विचारप्रणालीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. पितृसत्ता ही या जुलुमाचे आदिकारण आहे, याविषयी सर्व प्रकारच्या स्त्रीवादी विचारधारांमध्ये एकवाक्यता आहे. स्त्रीवाद्यांच्या मते पितृसत्ता ही एक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्था असली, तरी तिचा सिद्धांत कोठेही

एकत्रित वा ग्रथित स्वरूपात उपलब्ध नाही किंवा आपण पितृसत्तेचे पुरस्कर्ते आहोत असे स्पष्टपणे फारसे कोणी स्वीकारताना दिसत नाही. परंतु या व्यवस्थेमुळे स्त्री ही सर्वत्र पुरुषाच्या तुलनेत गौण लेखली गेलेली आहे. पुरुषाच्या उन्नतीचे साधन किंवा त्याच्या उन्नतीच्या मार्गातील विघ्न एवढाच दर्जा आजवर स्त्रीला मिळालेला आहे.

प्रजननाच्या संदर्भात स्त्री व पुरुष यांच्या भूमिका भिन्न असतात आणि म्हणून त्यांची इतर लक्षणे,

स्वभाव, कार्यक्षेत्रे आणि कर्तव्ये हीसुद्धा वेगळी असतात, ही पितृसत्तेची मूलभूत भूमिका आहे. तसेच स्त्रिया पुरुषांपेक्षा नुसत्या वेगळ्याच नव्हे, तर प्रत्येक बाबतीत पुरुषांहून उण्या किंवा गौण असतात, असेही पितृसत्ता मानते. पितृसत्ताक

विचारचौकटीमध्ये स्त्रियांच्या स्त्री म्हणून मानल्या जाणाऱ्या ज्या ज्या गुणांना मान दिला जातो, ते सर्व गुण फक्त पुरुषांच्या हितसंबंधांना पोषक असेच असतात. उदा., स्त्रीचे औदार्य,
सहिष्णुता व क्षमाभावना हे गुण प्रशंसापात्र ठरले याचे कारण असे, की त्यांच्यामुळे पुरुषांना स्वेच्छेने वागणे सहजसुलभ झाले. यावरून असे म्हणता येईल, की स्त्रीचे गुण हे पुरुषकेंद्री किंवा कुटुंबकेंद्री असतात, तर पुरुषांचे गुण स्वकेंद्री किंवा समाजकेंद्री असतात. पुरुषांनी पुरुषार्थ (सामाजिक व आर्थिक) व स्वार्थ साधायचा आणि स्त्रियांनी केवळ त्यांना साहाय्यभूत व्हायचे अशी पितृसत्तेची विचारसरणी असते. फ्रेंच विचारवंत सीमॉन द बोव्हार यांनी द सेकंड सेक्स (१९४९; इं. भा. १९५३) या आपल्या ग्रंथात स्त्री'दुय्यम' गणली जाण्याची दोन कारणे सांगितलेली आहेत. एक म्हणजे वर म्हटल्याप्रमाणे स्त्रीला मिळणारा दुय्यम दर्जा. दुसरे म्हणजे पुरुष आणि पितृसत्ता जेव्हा 'स्व' आणि 'पर' अशा आपपर-विरोधाची
मांडणी करतात तेव्हा स्त्रीचे 'पर' म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व आकार घेत नाही, तर त्या 'पर'चे स्वरूप केवळ न्यूनतादर्शक किंवा अभावदर्शक असते. उदा., पुरुष विचारप्रवण असतात, तर स्त्रिया भावनाप्रवण असतात, असे म्हणताना स्त्रियांमध्ये विचारशक्तीचा अभाव असतो. यावर भर दिला जातो; परंतु दुसऱ्या बाजूने पुरुषांमध्ये भावनाशक्तीचा अभाव असतो यावर भर दिला जात नाही.

मानवेतर प्राण्यांमध्ये माद्या प्रजननाचे व पोषणाचे कार्य करतात, तेव्हा नर माद्यांच्या पोषणाची जबाबदारी घेतात. तसेच प्राचीन काळापासून मनुष्यप्राण्यांच्या बाबतीतही झाले आहे, असे वरवर पाहता वाटू शकेल. मानवाची बाल्यावस्था इतर प्राण्यांच्या तुलनेत प्रदीर्घ असल्यामुळे मुलांच्या संगोपनाच्या काळात स्त्रिया अधिक काळ परावलंबी होत असत. तेव्हा मानवजातीमध्ये जैविक वा नैसर्गिक लिंगभेदामुळे
कार्य-विभाजन किंवा श्रम-विभाजन घडते, असे वरवर पाहता दिसेल. परंतु 'नैसर्गिकते'ची संकल्पनाच संस्कृतिजन्य असते, हे स्त्रीवादाचे एक महत्त्वाचे प्रमेय आहे. 'स्त्री म्हणून आपण जन्म घेत नसतो, तर आपण स्त्री बनत असतो.' (One is not born a woman; rather one becomes a woman.) हे सीमॉन द बोव्हारचे विधान सकृतदर्शनी धक्कादायक वाटले, तरी या संदर्भात अगदी सार्थ ठरते. अर्थात आपण स्त्री वा पुरुष देह
घेऊन जन्माला येतो, हे येथे नाकारायचे नाही. परंतु या देहावरोबर लाजाळूपणा, नाजुकपणा,
भावनाप्रधानता, ममता, स्वार्थत्याग, समर्पण वगैरे गुणही जन्मजात असतात, हे येथे नाकारायचे आहे. हे गुण समाजाने व संस्कृतीने स्त्रीत्वावर लादलेले असतात. अशाप्रकारची मांडणी आहे.ती रास्त आणि न्याय्य आहे.

***पर्यावरणीय स्त्रीवाद**

पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या संदर्भात त्यांच्या उदय आणि विकासातील टप्पे लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरतात. स्त्रीवादाच्या तिसऱ्या लाटेमध्ये पर्यावरणीय श्रीवादाचा उगम झाला आहे. डेट ऑफ फॅमिनिझम या ग्रंथामध्ये फ्रेंच लेखिका फ्रान्सवा यांनी प्रथमतः ही संकल्पना उपयोजिली होती. निसर्ग आणि स्त्री यांचे जवळीकतेचे संबंध दर्शवताना आणि त्यांच्या शोषणाला कारक ठरलेल्या घटकांना अधोरेखित करताना पर्यावरणीय स्त्रीवाद अधिक स्पष्ट होतो.
पर्यावरणीय स्त्रीवादाने पर्यावरण आणि स्त्रीयांच्या सहसंबंधाचा खोलवर विचार करत औद्योगिकीकरण व आधुनिकीकरणामुळे आधुनिक शेती, हायब्रीड बी-बियाणे, रासायनिक खते, औषधे इत्यादी घटकांमधून निसर्गातील प्राणी, जमीन, वायू इत्यादी घटकांचे अपरिमित शोषण होत असल्याने त्याचा थेट परिणाम स्त्रीयांवरती झाल्याची मांडणी केली. विकास अथवा प्रगतीमध्ये निसर्गाला नियंत्रित करण्याची, नियमित करण्याची क्षमता असून विकासाच्या प्रक्रियेचा पितृसत्तेशी घनिष्ठ संबंध आहे, असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. थोडक्यात, विकासाची प्रक्रियाच पितृसत्ताक राहिली आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा मुद्दादेखील विकासाबाबतच्या विचारांमध्ये झालेल्या बदलांच्या अनुषंगाने पुढे आला.पितृसत्ताक विकासामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवादाने विकासप्रक्रियेच्या संदर्भात स्त्रियांच्या प्रश्नांचा नव्याने पुनर्विचार

करण्याची गरज अधोरेखित केली. पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेपूर्वी इ. स. १९५२ च्या सुमारास सिमोन दि बुआ यांनी पितृसत्ता ही स्त्रिया व निसर्ग या दोन्हींचे शोषण करत आहे, अशी मांडणी केली आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विकास करण्यामध्ये मारीया मेस, वंदना शिवा, बिना अग्रवाल, देवकी जैन यांसारख्या स्त्रीवादी विचारवंतांचा मोलाचा वाटा आहे. स्त्री व निसर्ग यांतील सहसंबंध अधोरेखित करताना अथवा पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मांडणी करतांना काही अभ्यासकांनी स्त्रियांवरील विविध श्रमिक जबाबदाऱ्या त्यांना निर्सगाजवळ घेऊन जात असल्यामुळे स्त्रियांचे निर्सगाशी नाळ जुडली आहे, असे म्हटले. उदा., स्त्रियांचे काम हे निर्वाहासाठी केलेल्या शेतीतून, घरगुती कामांतून आणि मोबदल्यासाठी केलेल्या खुरपणीसारख्या शेतकामाच्या माध्यमातून पर्यावरणाशी जोडलेले असते. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचा परिणाम म्हणून यातील बरेच काम हे अधिक कष्टाचे, वेळखाऊ आणि किचकट बनते. ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा शेती व शेतीसंलग्न कामांमध्ये आणि घरादारांत विशिष्ट भूमिका व जबाबदाऱ्यांमुळे माती, पाणी, वृक्ष, जंगल यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांशी संबंध येतो. त्यांच्या संरक्षण व संवार्धानामध्ये कळीची भूमिका बजावताना त्या दिसतात. त्यामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवाद असे मानतो की, पितृसत्ताक विकासाच्या प्रक्रियेत होणारा पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि स्त्रियांचे शोषण या दोन्ही लढाई हातात हात घालून लढावी लागेल. पर्यावरण आणि स्त्री स्त्रिया यांच्या मुक्ततेसाठी विविध लढाया लढल्या गेल्या आंदोलने उभी राहिली चळवळी आकाराला आल्या आणि अनेक व्यक्तींनी स्वतःचा संपूर्ण आयुष्य यासाठी वेचला आहे त्यापैकीच काही निवडक आंदोलन चळवळी आणि व्यक्तींचा लेखाजोखा पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

*** वंदना शिवा**

वनसंरक्षक असलेले वडील आणि शेतीवर नितांत प्रेम करणारी आई अशा कुटुंबात वंदना यांचा जन्म ५ नोव्हेंबर १९५२मध्ये झाला. नैनीताल, डेहराडून येथे शिक्षण घेतल्यानंतर त्या चंदीगडच्या पंजाब विद्यापीठात उच्च शिक्षणासाठी गेल्या. त्यानंतर त्यांनी थेट कॅनडा गाठले आणि तेथे पीएच.डी. केली. भौतिकशास्त्रातील आवडीतून संशोधन झाले आणि त्या भारतात परतल्या. याचदरम्यान भारतात चिपको आंदोलन सुरू होते. या आंदोलनात त्या सहभागी झाल्या. या आंदोलनाचा मोठा प्रभाव त्यांच्यावर झाला. म्हणूनच पर्यावरण क्षेत्रात त्यांचे कार्य सुरू झाले. रासायनिक शेतीचा उदय नुकताच होऊ लागला होता. ही बाब शिवा यांना खटकली. रसायने वापरली तर आपली देशी कृषी वाणे नष्ट होतील, कृषी उत्पादनांमध्ये हवा तो सकसपणा, आवश्यक ते मूल्य राहणार नाही आणि शेत जमिनीचे मोठे नुकसान यातून होईल, या हेतूने त्यांनी रासायनिक शेतीला मोठा विरोध केला. त्यासाठी त्यांनी मोठा अभ्यास केला. संशोधनाअंती त्यांनी हे दाखवून दिले की रसायनांचा वापर हा काही योग्य पर्याय नाही. आपली देशी कृषी वाणे टिकली पाहिजेत यासाठी त्यांनी नवधान्य ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेच्या वतीने शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, सेंद्रिय शेतीचा प्रचार-प्रसार करणे, पारंपरिक वाण टिकविणे, त्यात वाढ करणे अशी कामे सुरू झाली. आजवर त्यांच्या या संस्थेने तब्बल पाच लाख शेतकऱ्यांपर्यंत कार्यविस्तार केला आहे. म्हणूनच भारतातील वैशिष्ट्यपूर्ण अशा तीन हजारांहून अधिक तांदळाच्या वाणांचे संवर्धन करण्यात त्यांच्या संस्थेला यश आले आहे. भारतातील १६ राज्यांमध्ये ६० बियाण्यांच्या बँका (सीड बँक) उभारण्यात आल्या आहेत. याचच पुढचा भाग म्हणून डॉ. शिवा यांनी बीज विद्यापीठाची निर्मिती केली आहे. त्यामुळे देशी वाण टिकविण्याचे त्यांचे कार्य मैलाचा दगड ठरावा असेच बनले आहे.

रासायनिक शेतीनंतर डॉ. शिवा यांनी गोल्डन राइसला (सोनेरी तांदूळ) प्रखर विरोध केल्याने त्या संपूर्ण भारतात आणि परदेशातही नावाजल्या. एक महिला तांदळाच्या या नवीन वाणाला ठोस विरोध करते आणि या तांदळाची लागवड हाणून पाडते हे सारेच अनेकांना चक्रावून टाकणारे होते. या तांदळाच्या वाणामुळे होणारे नुकसान, पर्यावरणाची हानी, भारतीय वाणांवर होणारे परिणाम, अन्नातून मिळणारे पोषणमूल्य या साऱ्यांवर डॉ. शिवा यांनी सखोल अभ्यासातून प्रकाश टाकला. त्यांच्या या विरोधामुळेच गोल्डन राइसच्या लागवडीला आळा बसला. त्यानंतर

करण्याची गरज अधोरेखित केली. पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेपूर्वी इ. स. १९५२ च्या सुमारास सिमोन दि बुआ यांनी पितृसत्ता ही स्त्रिया व निसर्ग या दोन्हींचे शोषण करत आहे, अशी मांडणी केली आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विकास करण्यामध्ये मारीया मेस, वंदना शिवा, बिना अग्रवाल, देवकी जैन यांसारख्या स्त्रीवादी विचारवंतांचा मोलाचा वाटा आहे. स्त्री व निसर्ग यांतील सहसंबंध अधोरेखित करताना अथवा पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मांडणी करतांना काही अभ्यासकांनी स्त्रियांवरील विविध श्रमिक जबाबदाऱ्या त्यांना निर्सगाजवळ घेऊन जात असल्यामुळे स्त्रियांचे निर्सगाशी नाळ जुडली आहे, असे म्हटले. उदा., स्त्रियांचे काम हे निर्वाहासाठी केलेल्या शेतीतून, घरगुती कामांतून आणि मोबदल्यासाठी केलेल्या खुरपणीसारख्या शेतकामाच्या माध्यमातून पर्यावरणाशी जोडलेले असते. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचा परिणाम म्हणून यातील बरेच काम हे अधिक कष्टाचे, वेळखाऊ आणि किचकट बनते. ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा शेती व शेतीसंलग्न कामांमध्ये आणि घरादारांत विशिष्ट भूमिका व जबाबदाऱ्यांमुळे माती, पाणी, वृक्ष, जंगल यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांशी संबंध येतो. त्यांच्या संरक्षण व संवार्धानामध्ये कळीची भूमिका बजावताना त्या दिसतात. त्यामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवाद असे मानतो की, पितृसत्ताक विकासाच्या प्रक्रियेत होणारा पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि स्त्रियांचे शोषण या दोन्ही लढाई हातात हात घालून लढावी लागेल. पर्यावरण आणि स्त्री स्त्रिया यांच्या मुक्ततेसाठी विविध लढाया लढल्या गेल्या आंदोलने उभी राहिली चळवळी आकाराला आल्या आणि अनेक व्यक्तींनी स्वतःचा संपूर्ण आयुष्य यासाठी वेचला आहे त्यापैकीच काही निवडक आंदोलन चळवळी आणि व्यक्तींचा लेखाजोखा पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

*** वंदना शिवा**

वनसंरक्षक असलेले वडील आणि शेतीवर नितांत प्रेम करणारी आई अशा कुटुंबात वंदना यांचा जन्म ५ नोव्हेंबर १९५२मध्ये झाला. नैनीताल, डेहराडून येथे शिक्षण घेतल्यानंतर त्या चंदीगडच्या पंजाब विद्यापीठात उच्च शिक्षणासाठी गेल्या. त्यानंतर त्यांनी थेट कॅनडा गाठले आणि तेथे पीएच.डी. केली. भौतिकशाखातील आवडीतून संशोधन झाले आणि त्या भारतात परतल्या. याचदरम्यान भारतात चिपको आंदोलन सुरू होते. या आंदोलनात त्या सहभागी झाल्या. या आंदोलनाचा मोठा प्रभाव त्यांच्यावर झाला. म्हणूनच पर्यावरण क्षेत्रात त्यांचे कार्य सुरू झाले. रासायनिक शेतीचा उदय नुकताच होऊ लागला होता. ही बाब शिवा यांना खटकली. रसायने वापरली तर आपली देशी कृषी वाणे नष्ट होतील, कृषी उत्पादनांमध्ये हवा तो सकसपणा, आवश्यक ते मूल्य राहणार नाही आणि शेत जमिनीचे मोठे नुकसान यातून होईल, या हेतूने त्यांनी रासायनिक शेतीला मोठा विरोध केला. त्यासाठी त्यांनी मोठा अभ्यास केला. संशोधनाअंती त्यांनी हे दाखवून दिले की रसायनांचा वापर हा काही योग्य पर्याय नाही. आपली देशी कृषी वाणे टिकली पाहिजेत यासाठी त्यांनी नवधान्य ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेच्या वतीने शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, सेंद्रिय शेतीचा प्रचार-प्रसार करणे, पारंपरिक वाण टिकविणे, त्यात वाढ करणे अशी कामे सुरू झाली. आजवर त्यांच्या या संस्थेने तब्बल पाच लाख शेतकऱ्यांपर्यंत कार्यविस्तार केला आहे. म्हणूनच भारतातील वैशिष्ट्यपूर्ण अशा तीन हजारांहून अधिक तांदळाच्या वाणांचे संवर्धन करण्यात त्यांच्या संस्थेला यश आले आहे. भारतातील १६ राज्यांमध्ये ६० बियाण्यांच्या बँका (सीड बँक) उभारण्यात आल्या आहेत. याचच पुढचा भाग म्हणून डॉ. शिवा यांनी बीज विद्यापीठाची निर्मिती केली आहे. त्यामुळे देशी वाण टिकविण्याचे त्यांचे कार्य मैलाचा दगड ठरावा असेच बनले आहे.

रासायनिक शेतीनंतर डॉ. शिवा यांनी गोल्डन राइसला (सोनेरी तांदूळ) प्रखर विरोध केल्याने त्या संपूर्ण भारतात आणि परदेशातही नावाजल्या. एक महिला तांदळाच्या या नवीन वाणाला ठोस विरोध करते आणि या तांदळाची लागवड हाणून पाडते हे सारेच अनेकांना चक्रावून टाकणारे होते. या तांदळाच्या वाणामुळे होणारे नुकसान, पर्यावरणाची हानी, भारतीय वाणांवर होणारे परिणाम, अन्नातून मिळणारे पोषणमूल्य या साऱ्यांवर डॉ. शिवा यांनी सखोल अभ्यासातून प्रकाश टाकला. त्यांच्या या विरोधामुळेच गोल्डन राइसच्या लागवडीला आळा बसला. त्यानंतर

जनुकीयरीत्या विकसित (जीएम) वाणांच्या विरोधातही डॉ. शिवा मैदानात उतरल्या. जीएम वाणे ही पारंपरिक वाणांचा गळा घोटणारी आहेत. यातून पर्यावरणाचे अतोनात नुकसान होणार असून, इतरही पिकांच्या उत्पादनावर याचा आमूलाग्र परिणाम होईल, हे त्यांनी सांगण्यास सुरुवात केली. यासाठीच त्यांनी विविध लघुपटांची निर्मिती, पुस्तकांचे लेखन, पत्रकार परिषदांमधून भूमिका मांडणे, विविध माध्यमांना मुलाखती देणे असा धडाकाच लावला. त्यांच्या या आक्रमकतेमुळे जीएम वाणांना बाजारात आणू पाहणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना धडकी भरली. डॉ. शिवा यांना ठार करण्याच्या धमक्याही आल्या. पण त्या डगमगल्या नाहीत. 'माझ्या बोलण्यात स्पष्टता आहे, मी जे सांगते आहे, त्याला शास्त्रीय आणि वैज्ञानिक आधार आहे, मग मला घाबरण्याचे काहीच कारण नाही,' यावर त्या ठाम होत्या. संपूर्ण भारतात त्यांनी विविध दौरे करून सेंद्रीय शेतीचा प्रचार-प्रसार करणे, रसायनांचा वापर टाळून पर्यावरणपूरक सक्षम शेती करण्याविषयी जनप्रबोधन केले.

***चीपको आंदोलन:**

चिपको आंदोलन हे झाडांना वाचविण्यासाठी झालेले आंदोलन होते. यामध्ये वृक्षतोडीचा विरोध करण्यासाठी स्त्रियांनी सहभाग नोंदविला व तोड होणाऱ्या वृक्षाला कवटाळून ठेवले. या आंदोलनामुळे शेकडो झाडांची जंगले, हजारो पक्षी, प्राण्यांची निवासस्थाने वाचली.

ठेकेदार झाडं कापायला असंख्य माणसं घेऊन आला की 'त्या' झाडाला घट्ट मिठ्या मारून उभ्या राहायच्या आणि 'पेड कटने नही देंगे'च्या घोषणा द्यायच्या. एप्रिल १९७३ मध्ये अलकनंदा खोऱ्यातील मंडल गावात 'चिपको' आंदोलनाची सुरुवात झाली. अलकनंदा खोऱ्यातील जंगलाचा एक भूभाग क्रीडा साहित्य तयार करणाऱ्या एका कंपनीला देण्याच्या सरकारच्या निर्णयाला विरोध करण्यातून आंदोलन उभे राहिले. 'दाशैली ग्राम स्वराज्य संघ' या स्थानिक संस्थेने शेतीची अवजारे तयार करण्यासाठी राज्य सरकारकडे याच जंगलात वृक्षतोड करण्याची परवानगी मागितली होती, ती नाकारली गेली होती. त्यामुळे साहजिकच व्यापारी कंपनीला दिलेल्या परवानगीला लोकांनी विरोध केला. त्यातून 'चिपको' आंदोलन उभे राहिले. त्यात गौरादेवी, सुदेशादेवी, बचनीदेवी यांसारख्या स्त्रिया हिरिरीने उतरल्या. गौरादेवीने गावागावांत फिरून स्त्रियांना एकत्र आणले आणि जंगलात 'चिपको' आंदोलन सुरू केले. जंगलात तब्बल अडीच हजार झाडांचा लिलाव त्यावेळी करण्यात आला. गावातील आंदोलकांनी विरोध केला, तरीही लिलाव झालाच. ठेकेदारांना लोकांच्या विरोधाची कल्पना होती. त्यांनी कार्यकर्त्यांना लोकांची जुनी देणी देण्याच्या निमित्ताने चामोलीत बोलावून घेतले. त्यांच्या गाफीलपणाचा गैरफायदा घेऊन त्यांनी गुपचूप रेनीच्या जंगलात मजूर पाठविले. एका छोट्या झाडांची कत्तल करण्यासाठी आलेल्या मजुरांना पाहिलं आणि धावत गावात ही खबर दिली. पण, गावात फक्त १५-२० स्त्रिया आणि काही छोटी मुले होती. पुरुष मंडळींना निरोप कळवून ते परत येईपर्यंत दोन-तीन दिवस लागणार होते तोपर्यंत जंगलतोड अटळ होती. हे लक्षात येताच गावातील महिला आपल्या मुलांसह जंगलात आल्या. बायकांसह सगळी लहान मुलं झाडाला चिकटून उभी राहिली. ठेकेदारांनी स्त्रियांना विवस्त्र करण्याच्या धमक्या दिल्या. पण, एकीनीही ठेकेदारांच्या धमक्यांना भीक घातली नाही. शेवटी मजूरांनी माघार घेतली. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी भारतात झालेलं हे पहिलंच अनोखं आंदोलन होतं. पुढे हे आंदोलन 'चिपको' आंदोलन म्हणून ओळखलं जाऊ लागलं. दि.२१ मे २०२१ रोजी सुंदरलाल बहुगुणा यांचे कोरोना ने निधन झाले.

***नर्मदा बचाव आंदोलन**

ऑक्टोबर २००० रोजी प्रत्यक्ष धरणाच्या कामाला सुरुवात झाली आणि त्याचा विरोध म्हणून नर्मदा बचाओ आंदोलनातर्फे हक्कासाठी लढाई सुरू झाली. त्या पार्श्वभूमीवर पुनर्वसन व लाभहानीची चिकित्सा करण्यासाठी समित्या

नियुक्त करण्यात आल्या; मात्र दरवर्षी धरण थोडे थोडे ११० मी. उंचीपर्यंत बांधण्यात आले. त्यामुळे पुनर्वसन व अन्य बाबींसाठी आंदोलन तीव्र करण्यात आले. फेब्रु २००४ मध्ये विस्थापितांचे पुनर्वसन होईपर्यंत धरणाची उंची वाढविण्यास मंजूरी देऊ नये, या मागणीसाठी आंदोलनाने ५ दिवसांचे मुंबईत उपोषण केले. परिणामी १५ मार्च २००५ मध्ये पुनर्वसनाशिवाय धरण पुढे नेण्यास रोखणारा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला. त्या निर्णयाने संपूर्ण नर्मदा खोऱ्याला दिलासा मिळाला; मात्र एप्रील २००६ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाचा आदेश डावलून धरणाची उंची १२२ मी.पर्यंत नेण्याचा शासनाने निर्णय घेतला. त्याविरोधात आंदोलनाने १७ मार्चपासून दिल्ली येथे धरणे व २० दिवसांचे उपोषण केले. या वेळी देशविदेशांतून आंदोलनास अभूतपूर्व समर्थन मिळाले. सैफुद्दीन सोझ, मीरा कुमार व पृथ्वीराज चौहान या केंद्र सरकारच्या त्रिमंत्री समितीने खोऱ्याला भेट दिली आणि वस्तुस्थितीचा अभ्यास करून धरणाचे बांधकाम थांबविण्याचा निर्णय घेऊन धरणासंबंधीचा मुद्दा पुन्हा न्यायालयाकडे नेला. एक आठवड्यात संबंधित सरकारांनी पुनर्वसनाचा आराखडा मांडावा. तीन महिन्यांत पुनर्वसन पूर्ण झाले नाही, तर धरण थांबविण्याचा निर्णय घेतला जाईल, असा निर्णय २००६ मध्ये न्यायालयाने दिला. त्यासाठी शुंगलु कमिटी स्थापन करण्यात आली.

नर्मदा बचाओ आंदोलन समितीने २००६ नंतर सरदार सरोवर प्रकल्पातील भ्रष्टाचाराची प्रकरणे बाहेर आणली. जाने २००७ मध्ये गुजरात सरकारकडून सरदार सरोवर धरणाचे लोकार्पण करण्यात आले. या वेळी धरणाचे १७ मीटर्सचे बांधकाम प्रत्यक्षात बाकी होते, तर दोनशेहून अधिक गावांचे पुनर्वसन बाकी होते. याबाबतीतही मध्य प्रदेशात झालेल्या भ्रष्टाचाराची पोलखोल नर्मदा बचाव आंदोलन समितीने केली. त्यानंतर नर्मदा बचाव आंदोलन समितीने अनेक आंदोलने केलीत व भ्रष्टाचारी अधिकारी, कर्मचाऱ्यांची पोलखेल केली. हे करीत असताना आंदोलन समितीतील अनेक कार्यकर्त्यांना कारावास भोगावाला लागला, तर त्यांना रास्त न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक समित्याही गठण करण्यात आल्या. त्यामुळे अनेक अधिकारी, कर्मचाऱ्यांवर कार्यवाही होऊन त्यांना निलंबित करण्यात आले. ऑगस्ट २००८ मध्ये टाटा समाजविज्ञान संस्थेच्या अभ्यासातून सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या सिंचन, पेयजल, वीजनिर्मिती, आर्थिक किंमत, मानवीय किंमत, पर्यावरणीय खोट्या दाव्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला. मे २०१० मध्ये प्रकल्प पुढे नेण्याचा सरकारचा अट्टाहास होता. याविरोधात आदिवासी शेतकऱ्यांनी नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरणावर धडक दिली आणि १५ दिवसांचे धरणे आंदोलन केले. त्यामुळे केंद्रीय जल आयोगाने सरदार सरोवर पुढे बांधण्यासाठीची मान्यता नाकारली. हे आंदोलनाचे यश होते; मात्र आजही अनेक आदिवासी कुटुंबे सरदार प्रकल्पामुळे विस्थापीत आहेत. त्यांचे पूर्णपणे पुनर्वसन झालेले नसून आंदोलनाचा लढा सुरूच आहे. २०१३ मध्ये झा आयोगाची विस्थापन पूनर्वसणाची चौकशी करण्यासाठी नेमणूक करण्यात आली होती. सध्या धरणाची उंची १३९ मीटरवर पोहचली आहे (२०२१).

***ग्रेटा थनबर्ग**

स्वीडनच्या (Sweden) संसदेबाहेर आंदोलने करणारी पंधरा वर्षांची एक चिमुरडी 2018 मध्ये जगाच्या नजरेत आली. पर्यावरणाच्या प्रश्नावर स्थानिक सरकार आणि प्रशासनाच्या विरोधात शड्डू ठोकलेल्या या लहान मुलीचे जगभर कौतुक झाले. कार्बन उत्सर्जनाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी सरकारवर दबाव आणण्यासाठी तिने "स्कूल स्ट्राइक फॉर क्लायमेट" (School strike for climate) असे लिहिलेला एक फलक हातामध्ये धरून आंदोन सुरु केले आणि स्वीडनची ग्रेटा थनबर्ग (Greta Thunberg) पर्यावरणासाठी लढणारी जगातली सगळ्यात तरुण कार्यकर्ती म्हणून प्रसिद्ध झाली.

ग्रेटाने सुरु केलेली ही छोटीशी चळवळ बघता बघता जगभर पसरली आणि जगभरातील पर्यावरणाच्या प्रश्नावर काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी आपापल्या परीने वेगवेगळ्या देशांमध्ये आंदोलने सुरु केली आणि त्या वर्षाचा शेवट येता येता इंग्लंड (England) ते जपान (Japan) मधल्या तब्बल 20000 शाळकरी विद्यार्थ्यांनी शाळा बुडवून पर्यावरणासाठी

आंदोलन हातात घेतले.त्याच्या बरोब्बर एक वर्षानंतर ग्रेटा पर्यावरण क्षेत्रात काम केल्यामुळे चक्क जगातला सर्वोच्च पुरस्कार असणाऱ्या नोबेलसाठी नामांकित करण्यात आली. आज बाईमाणूसच्या ऐतवार स्पेशल मध्ये ग्रेटाची आठवण आम्हाला झाली कारण भारतातही विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचे शोषण केले जात आहे अशावेळी दरवेळेस कुणीतरी प्रौढ आणि ज्येष्ठ कार्यकर्ता किंवा कार्यकर्तीने आवाज उठविण्यापेक्षा ग्रेटाच्या लढ्यातून प्रेरणा घेऊन तरुणांचा देश समजल्या जाणाऱ्या भारतातून काही सळसळत्या रक्ताच्या तरुणांनी आता आपल्या आणि येणाऱ्या कित्येक पिढ्यांच्या उत्तम आरोग्यासाठी पर्यावरणाच्या रक्षणाचे व्रत घ्यायला हवे त्यासाठी रस्त्यावर फलक घेऊन एकटीने सुरु केलेले ग्रेटाचे आंदोलन होते.

ग्रेटाला लहानपणापासूनच एस्पर्जर सिंड्रोम (Asperger syndrome) या आजाराने ग्रासले आहे. एस्पर्जर सिंड्रोम हा एक स्वमग्नतेशी संबंधित एक आजार आहे. हा आजार जडल्याने रुग्णाला सामाजिक संवाद साधत असतांना अडचणी येतात, बोलत असतांना अतिशय छोट्या छोट्या गोष्टींनी व्यत्यय येतो मन अस्थिर होते पण असा एक आजार जडलेला असूनही ग्रेटा या आजाराला तिला मिळालेली एक नैसर्गिक 'भेट' समजते. उलट तिच्या या वेगळ्या आजारपणामुळे तिला काही 'सुपरपॉवर' तिच्याकडे असल्याचा भास होतो.

थनबर्गची आई, मालेना एर्नमन, एक ऑपेरा गायक आहेत आणि युरोपातील प्रसिद्ध युरोव्हिजन गाण्याच्या स्पर्धेतील एक स्पर्धक म्हणून सुद्धा त्यांनी सहभाग नोंदविला आहे. तिचे वडील स्वंते थनबर्ग, एक अभिनेते आणि ग्रीनहाऊस इफेक्टचे मॉडेल तयार करणाऱ्या शास्त्रज्ञाचे वंशज आहेत.जगभरात फिरणारी ग्रेटा

2019 मध्ये एका बोटीतून ग्रेटा थनबर्गने अटलांटिक समुद्र ओलांडून अमेरिकेतील न्यूयॉर्क (New York) येथे झालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या हवामान परिषदेमध्ये सहभाग नोंदविला. त्यावेळी ती केवळ सोळा वर्षांची होती. न्यूयॉर्कमधल्या परिषदेत तिने दिलेलं भाषण हे तिच्या आजवरच्या सर्वोत्कृष्ट भाषणांमध्ये गणलं जातं कारण तिथे तिने अतिशय क्रोधाने जगभरातल्या नेत्यांना एक प्रश्न विचारला होता आणि तो प्रश्न होता, "तुम्ही सगळे आशावादी होण्यासाठी आम्हा तरुणांकडे येत पण तुमच्या पोकळ शब्दांनी आमचे भविष्य आणि स्वप्न हिरावून घेण्याची तुमची हिंमतच कशी होते?" हा प्रश्न विचारून जगभरातील नेते पर्यावरण वाचविण्यासाठी पुरेसे प्रयत्न करत नसल्याचे तिने आपल्या भाषणामधून सांगितले.2018ला सुरु झालेला ग्रेटा थनबर्गचा लढा ही मुलगी आजही लढते आहे. नुकतेच इंग्लंडच्या ग्लॅस्टनबरी (Glastonbury Festival) येथे झालेल्या एका कार्यक्रमात हजारो श्रोत्यांना पर्यावरणाच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी ग्रेटा थनबर्गने आपल्या भाषणातून संबोधित केले. आता 19 वर्षांची असणारी ग्रेटा मागील चार वर्षांपासून जगभर हिंडून या प्रश्नावर आपल्या भाषणांच्या आणि आंदोलनांच्या माध्यमातून जनजागृती करण्याचा प्रयत्न करते आहे.

*** निष्कर्ष:**

स्त्रियांवर झालेल्या जुलुमाचे मूळ कारण कोणते? आणि हा जुलूम संपविण्यासाठी कोणता मार्ग स्वीकारावा? या दोन प्रश्नांच्या संदर्भामध्ये घेतल्या जाणाऱ्या भूमिकांनुसार स्त्रीवादामध्ये तीन प्रमुख प्रवाहनिर्माण झालेले आहेत :उदारमतवादी वा समानतावादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद आणि मार्क्सवादी स्त्रीवाद. सर्व मानवांच्या समतेचा, राजकीय स्वातंत्र्याचा, न्यायाचा व आत्मविकासासाठी समान संधीचा पुरस्कार करणारी भूमिका समानतावादी स्त्रीवादाची होय. जे जे म्हणून इतर सर्व मानवांना मिळालेले आहे किंवा मिळण्यासारखे आहे ते सर्व मिळविण्याचा अधिकार स्त्रियांनाही आहे, त्यासाठी सांस्कृतिक

लिंगनिर्मिती-प्रक्रियेमध्ये मूलगामी सुधारणा केल्या पाहिजेत आणि भिन्नतेवरील भर कमी करूनसमानतेवर भर दिला पाहिजे; स्त्रियांना त्यांच्या कायदेशीर हक्काविषयी जागरूक केले पाहिजे, त्यांना शिक्षणाची व विकासाची समान संधी मिळाली पाहिजे, विवाहासंबंधात त्यांना समान स्थान आणि निर्णयाचे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, तसेच अत्याचारापासून संरक्षणाचाहक्क, सांपत्तिक अधिकार आणि वारसाहक्क यांसारख्या सामाजिक विषमता दूर करणाऱ्या

हक्कांविषयी जागरूक राहिले पाहिजे, असे या भूमिकेचे स्वरूप आहे.स्त्री ही अनादी कालापासून उपभोग्य वस्तू आणि पुरुषांपेक्षा दुय्यमच राहिलेली आहे. त्याची कारणमीमांसा करताना पितृसत्ता आणि पुरुषांची अधिराज्य गाजविण्याची मनोवृत्ती जबाबदार दिसते. स्त्रीवादाच्या तिसऱ्या लाटेमध्ये त्यावरनीय श्रीवाद ही संकल्पना उदयास आली पर्यावरणीय स्त्रीवाद त्यामध्ये निसर्गाचे होणारे शोषण आणि स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचार यांची जातकुळी एकच आहे आणि या दोघांना जबाबदार घटकही एकच आहे असा सूर त्याद्वारे निर्माण झाला.

संदर्भसूची:

१) संज्ञासंकल्पनाकोशातील नोंद,'स्त्रीवाद' - शिरीन कुडचेडकर
२) मराठी विश्वकोश पर्यावरणीय' स्त्रीवाद' नोंद - कविता मते
३) 'धोरोदत्त वंदना शिवा' महाराष्ट्र टाइम्स भावेश ब्राह्मणकर
४) बाईमाणूस- ब्लॉग 'ग्रेट ग्रेटा' आशय बविता दिलीप येडगे
५)मराठी विश्वकोश नोंद नर्मदा बचाव आंदोलन - राहुल पैठणकर

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of English
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

59	मराठी कवितेतील मातृत्वाचा आदिबंध आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद **डॉ.स्वप्नील राजेश इंगोले**	**220**
60	पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका **प्रा. डॉ. सीमा बी. अढाऊ**	**226**
61	अभिज्ञानशाकुंतल आणि नृत्यनाट्यशकुंतला या नाट्यातील स्त्री-पात्रांचे तुलनात्मक अध्ययन **सौ. सुवर्णा केवटे ,प्रो. डॉ. कविता होले**	**229**
62	लोकसाहित्य आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद **तेजश्री चंद्रशेखर डगवार**	**238**
63	लोकसंगीत मे भारतीय स्त्रियों का योगदान **डॉ.भागवत लहुबुवा ढोले**	**242**
64	महादेवी वर्मा के काव्य में प्रकृति-चित्रण **डॉ. ज्योति एन. मंत्री ,सौ. संगीता अजयकुमार शर्मा**	**245**
65	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान **प्रा.डॉ.फरहाना आझामी**	**249**
66	अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यास में मुस्लिम नारी "झीनी- झीनी बीनी चदरिया" के संदर्भ में **डॉ. फिरोज एस खान**	**255**
67	पंचायतराज व्यवस्था महिला सबली र ा : ाल आज आ ा उद्या **डॉ.आशिष जयराम मुठ्ठे**	**260**
68	**शिवसेनेचे पर्यावरण व महिलांविषयक कार्य एक आकलन** **सरला रामराव पाटील, प्रा. डॉ. संदीप भिमराव डोंगरे**	**263**

मराठी कवितेतील मातृत्वाचा आदिबंध आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद

डॉ.स्वप्नील राजेश इंगोले
सहायक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.
मो.७७९८०१४८९४ ,ईमेल: ingole_swapnil@rdgakola.ac.in

प्रस्तावना:

मानवी इतिहासामध्ये पुरुषांना उच्च आणि वर्चस्वाचे स्थान देऊन त्यांच्या ज्ञानाला ज्ञान, अनुभवाला अनुभव आणि त्याच्याच कार्याला महत्त्वाचं काम मानले गेले आहे. त्यामुळे स्त्रियांकडे असलेले अनुभव, स्त्रियांची कामं,स्त्रियांची प्रतिभा, स्त्रियांची सर्जनशक्ती निश्चितच कमकुवत किंवा दुय्यम दर्जाची मानली गेली आहे. अगदी हेच पर्यावरणासोबत आणि निसर्ग सोबत मानवाने केले आहे. केवळ घेणे आणि घेणे एवढेच मानवाने निसर्गाकडून अपेक्षिले आहे.त्यामुळे निसर्ग आणि स्त्रिया यांचे शोषण करणे, वापर करणे, स्वार्थ बुद्धीने हव्या त्या पद्धतीने दाबून ठेवणे किंवा बंधने घालने हे पितृसत्तेच्या योगाने झाले आहे. पितृसत्ता कायमच जन्माला आलेल्या नवजात बालीकेपासून तर म्हाताऱ्या स्त्रीपर्यंत तिला दुय्यम दर्जाची,हिनकर्माची आणि उपभोग्य वस्तू मानत आली आहे. त्यामुळे स्त्री ही स्वतः स्वयंपाक करू शकते मात्र ती प्रथमता त्याचा आस्वाद घेऊ शकत नाही. स्त्री ही शेतामध्ये राबू शकते मात्र तीचे सातबारावर नाव चढवताना मागेच राहिलेली दिसते. स्त्री ही स्वतः अर्थार्जण करू शकते मात्र अर्थाचा व्यय करताना तिला कुण्या तरी पुरुषाची परवानगी लागते. मग तो पुरुष भाऊ, पती, वडील यापैकी कोणीही असू शकतो. पितृसत्तेने निसर्ग आणि स्त्रिया यांच्या बाबतीत ओरबाडणे आणि स्वतः बलदंड होणे हीच धारणा कायम ठेवली आहे आणि त्यांच्याकडून अप्राप्य व अमर्याद अपेक्षांचा हव्यास केला आहे.महात्मा गांधींच्या मते निसर्ग सर्वांची गरज पूर्ण करू शकतो. मात्र हव्यास एकाचाही पुरवू शकत नाही. म्हणून निसर्गामध्ये अमर्याद आणि अनंत सामर्थ्य असलं तरी मानवाने गरजेचे तेवढं घ्यावं आणि भविष्यासाठी काही राखून ठेवावं म्हणजे मानवी जीवन ह्या पृथ्वीवर कायम राहील. हा त्यामागील गर्भितार्थ आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवादाने स्त्रियांकडे उपजत असलेली सर्जनशीलता आणि पर्यावरणीय कणव यांची समन्वयात्मक सांगड घातली आहे.

पर्यावरणीय स्त्रीवाद संकल्पना

1970 च्या दशकात फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका फ्रान्सवा यांच्या 'डेथ ऑफ फेमिनिझम' या ग्रंथामध्ये सर्वप्रथम पर्यावरणीय स्त्रीवाद ही संकल्पना आलेली आहे. निसर्ग आणि पर्यावरण या बाबीशी स्त्री ही पुरुषांहून अधिक संलग्नित आणि जवळीकता राखत असल्याने स्त्रीला इतर कोणाहीपेक्षा पर्यावरणाशी अधिक सलोखा आणि पर्यावरणीय जाणीव असते. त्यामुळे सिमोन दि बोव्हार यांनी पर्यावरणीय झीज आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या ओरबाडण्याला विकासाचा पितृसत्ताक दृष्टिकोन जबाबदार आहे. अशी मांडणी केली होती. पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विकास करण्यामध्ये मारीया मेस, वंदना शिवा, बिना अग्रवाल, देवकी जैन यांसारख्या स्त्रीवादी विचारवंतांचा मोलाचा वाटा आहे.

नैसर्गिक साधन संपत्ती, निसर्गाची अमाप आणि भरून न निघणारी झीज, पर्यावरणाची अपरिमित हानी ही पितृसत्तात्मक विकासाच्या दृष्टिकोनाने झालेली आहे.स्त्री आणि पर्यावरण, महिला आणि निसर्ग यांच्या शोषणाचे विचारव्यूह पुरुषी मानसिकतेने आणि पितृसत्तेने घडवले आहेत. म्हणून विकासाच्या बाबतीत स्त्रिया मागासलेल्या राहिल्या. यासाठी या विकासाची पुनर्रचना आणि पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता आहे. अशी मांडणी पर्यावरणीय स्त्रीवाद करते.

आदिबंधात्मक समीक्षा

आदिबंधात्मक समीक्षा ही कार्ल युंग या मानसशास्त्रज्ञाच्या सिद्धांतांवर आधारित आहे. त्याच्या मते काही साहित्यकृतीचे किंवा कवितेचे आवाहन वाचकाच्या, रसिकाच्या मनावर अधिक खोलवर पोहोचते, त्याचे कारण त्याच्या अगोदर किंवा अबोध किंवा नेणीवेमध्ये काही स्मृतींचे अवशेष असतात आणि कवितेतील भावना त्या स्मृतींना आवाहन करतात. ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीचे त्याचप्रमाणे एखाद्या समाजाचे अथवा समूहाचे असते. त्याचे सामूहिक नेणीवेमध्ये पारंपारिक आणि भूतकालीन चालत आलेल्या स्मृतींचे व अवशेष शिल्लक असतात.त्याद्वारे एखाद्या साहित्यकृतीची आवाहनक्षमता वाढत जाते. ह्या आधी प्रतिमांना आदीबंध किंवा मूलबंध अशी संकल्पना युंग या मानसशास्त्रज्ञाने योजली आहे. त्यामध्ये नॉर्थप फ्राय यांनी साहित्यकृतीच्या बाबतीत चार ऋतूंचे वर्णन केले आहे. उषःकाल, मध्यान्ह ,सूर्यास्त आणि रात्र त्यालाच जन्म, मिलन ,मृत्यू आणि विलयाची अवस्था यासाठीच वसंत, उन्हाळा, पानगळ आणि हिवाळा असे ऋतू त्यांनी योजले आहेत.

आदीबंधनिष्ठ समीक्षेचा मूलभूत सिद्धांत असा आहे की काव्य ही एक प्रतिकरूप भाषा असून ती मिथ्य, स्वप्न व लोककथा यांच्याप्रमाणेच मानवी मनातील आदिम व सर्वस्पर्शी भाव विश्वाचा अविष्कार करीत असते. त्यामुळेच ती जणू साऱ्या मानव जातीची एक सर्वकालीन, सर्वस्पर्शी व स्वाभाविक भाषा बनली आहे. म्हणून काव्याचे आकलन हे मानवी प्रतीकसृष्टी, काव्यसृष्टीमधील संकेत व परंपरा यांचा यांच्या संदर्भात करून घेणे आवश्यक असते. अशी आदीबंधनिष्ठ समीक्षेची व्यापक भूमिका आहे. अशी मांडणी गंगाधर पाटील यांनी केली आहे. आदीबंधात्मक समीक्षेचा विचार करता त्यामध्ये देव, सैतान, नायक, खलनायक,स्त्री, मातृदेवता, पुनर्जन्म, स्वर्ग, नर्क, प्रवास इत्यादी मूलबंधाचा विचार केला गेला आहे.

मातृत्वाचा आदिबंध

जगामध्ये कोणत्याही मानवी समूहात आई,माता, जननी यांच्या विषयी एक प्रकारचा वात्सल्यभाव, कारुण्यवृत्ती आणि आपल्या पाल्यांवर जीव ओवाळून टाकणारी समर्पणभावना प्रकट होते. अनंत काळापासून याच पद्धतीने मातृत्वाचा आदीबंध उपयोजिला गेला आहे. मानवी जातीच्या सामूहिक नेणीवेमध्ये अबोध मनामध्ये साठलेला ह्या आदीप्रतीमा अनेक वेळा पृथ्वी, नदी,माती,निसर्ग, डोंगर,दरी, अरण्य अशा गोष्टींना निर्देशित करण्यासाठी घेण्यात आलेल्या आहे. स्त्रियांची पुरुषसत्ताक समाजामध्ये होणारी घुसमट सहन करूनदेखील माता समाजासाठी सदैव वात्सल्य,कारुण्य आणि प्रेमाचाच वर्षाव करीत असते. हे मातृत्वाच्या आदीप्रतिमामधून ध्वनीत करायचे आहे. मराठीतील प्रख्यात कवी प्रशांत असणारे लिहितात "वडील म्हणाले दिव्याची वाट थोडी लहान कर मला मला झोप येत नाही/ मुलगा म्हणाला दिव्याची वात थोडी मोठी कर मला वाचता येत नाही./ कधी दिव्याची वात लहान करत कधी दिव्याची वात मोठी करत आई रात्रभर जागत राहिले. आणि दोघांमध्ये वातीसारखी जळत राहिली." येथे दोन पुरुषांमध्ये स्त्रीची होणारी होरपळ निर्देशित झाली आहे. अर्थात या नात्यांच्या बंधनातून मुक्त होऊन केवळ उरणारी स्त्री ही पितृसत्तेने आपल्या अधिपत्याखाली दाबून आणि डांबून ठेवली होते.

नव्याने विचार करू पाहणाऱ्या साहित्यिकांनी, विचारवंतांनी आणि समाजधुरीनांनी स्त्रियांना त्यांनी दिलेल्या अपार कर्तृत्वाविषयी कृतज्ञता दर्शवत आपण उपकृत असल्याची भावना व्यक्त केली आहे. त्यांना स्वातंत्र्य देऊन केले आहे.विंदा करंदीकर यांच्या एका कवितेमध्ये स्त्रियांचे कर्तृत्व आणि त्याच्याविषयीचा अपार आदर व्यक्त झालेला आहे. आयुष्यामध्ये येणारी स्त्री ही संपूर्णता आणि स्वयंपूर्णता घेऊन येत असते. तिच्याकडून सदैव घर सारवण्यापासून तर जीवन सावरण्यापर्यंत सर्वच कर्तृत्व सिद्धीस जाताना दिसतात. करंदीकरांनी ते जपतात या कवितेमध्ये मांडलं आहे."तू घरभर भिरभिरत असतेस; लहानमोठ्या वस्तूंमध्ये/तुझी प्रतिबिंबे रेंगाळत असतात... स्वागतासाठी 'सुहासिनी' असतेस;/वाढताना 'यक्षिणी' असतेस; भरविताना 'पक्षिणी' असतेस;/साठविताना 'संहिता' असतेस; भविष्याकरता

'स्वप्नसती' असतेस;/... संसाराच्या दहाफुटी खोलीत दिवसाच्या चोवीस मात्रा/चपखल बसवणारी तुझी किमया मला अजूनही समजलेली नाही."प्रस्तुत कवितेने केवळ स्त्री जन्माचे कार्य बाहुल्य विशद केले नाही तर तिच्या ठायी असलेल्या अपार क्षमतांचा आणि त्यातही पारंगत असल्याचा विचार आला आहे.अर्थातच इथे एकंदरीत स्त्रीजन्माविषयी उपकृतता व्यक्त करत असताना तिचे कौतुक आणि गौरव केला आहे. हे केवळ स्त्रीच्या मातृत्व रूपातच घडते असे नाही. तर प्रत्येकच रूपामध्ये स्त्री अशी सुहासिनी, यक्षणी, पक्षिणी, संहिता, स्वप्नासती असते. यामधून स्त्रियांच्या अंगी असलेले वात्सल्य,कारुण्य, समर्पणवृत्ती हा स्त्रीच्या कर्तृत्वाचा मूळ गुण आहे हे सिद्ध झालं आहे.ह्यालाच मातृत्व म्हटल्या गेलं आहे.म्हणूनच ह्या गुणविशेषांनी युक्त असलेल्या पुरुषांनादेखील माऊली, माता असे मातृत्वाच्या आशयसूचक प्रतिमांनी गौरविले जाते.

मराठी कवितेत मातृत्व आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद

मराठी वाङ्मयामध्ये कविता विशेष प्रभावी साहित्यप्रकार आहे. त्यामध्ये प्रतिमा, उपमा आणि प्रतिकांचा प्रतिकांचे उपयोजन आणि त्याद्वारे अभिप्रेत आशय मांडणी घडते.मराठी कवितेत मातेवर मातेच्या वात्सल्यावर आणि कारण्य,प्रेमावर अगणित रचना झालेल्या आहेत.मात्र निसर्ग पर्यावरण आणि त्यातील घटकांना जाणीवपूर्वक तर कधी नकळतपणे मातृत्वाच्या आदीबंधातून काव्यामध्ये योजल्या गेलेले आहे. असे दिसते कधी निसर्गप्रतिमांच्याद्वारे स्त्रीचे दुःख अभिव्यक्त झाले आहे. तर कधी निसर्ग आणि स्त्री यांच्यातील शोषण हा समान दुवा पकडून मांडणी करण्यात आली आहे. संजय चौधरी यांच्या कवितेमध्ये अखंड प्रवाहित वाहणाऱ्या नदीच्या मुळाशी कुणीतरी स्त्री प्रचंड दुःख घेऊन रडत बसली असावी असा आशय व्यक्त होतो.तर कल्पना दुधाळ यांच्या कविता संग्रहाचे शीर्षकच 'सिझर कर म्हणतेय माती' असे आहे. गर्भारपणात अवघडलेल्या स्त्रीच्या वेदना आणि मातीमध्ये बी जाऊन कोंब फोडू न शकणाऱ्या मातीची दैन्यवस्था समान पातळीवरील व्यथा असल्याची भावना व्यक्त आली आहे. कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेविषयी प्रा.रणधीर शिंदे यांनी केलेले विधान येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे."कल्पना दुधाळ यांचे 'सिझर कर म्हणतेय माती' व 'धग असतेच आसपास हे दोन कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. बहिणाबाई चौधरी यांच्या गाण्याशी नाते सांगणारी नव्या काळाची शेती व ग्रामजीवनाची कविता दुधाळ लिहित आहेत. जागतिकीकरण प्रभाव काळातील रानशिवाराचे त ग्रामजीवनाचे विश्व त्यांच्या कवितेतून प्रकटत आहे.विशेषतः या कवितेत खेड्यातल्या बाईच्या विश्वाकडे नव्या दृष्टीने पाहिले आहे. आई,सखी व कष्टकरी स्त्रीप्रतिमेचा तीमध्ये अधिकांशाने आढळ आहे. खेड्यातील बाईशी संवादरूपातून ती व्यक्त झाली आहे. 'चूल' या कवितेत चुलीच्या संवादातून बाईपणाच्या दुःखाची, कष्टविण्याची व राख होऊन जाण्याची, नाहीसे होण्याची जाणीव व्यक्त झाली आहे. चुलीशी संबंधित प्रतिमारूपाने ती प्रकट झाली आहे, तीस्त्रीच्या यातनेचा,जळण्याचा क्रमशः आयुष्य संपल्याचा (राख भरणे) भाव व्यक्तकरते. 'बाय आणि गाय' या कवितेतूनही स्त्रीशोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे.

ग्रामसंस्कृतीतील प्रतीकांना गायीच्या बांधलेपणातून विशिष्टत्वदर्शक अर्थ प्राप्त होतो. बाईच्या अनादी दुःखाचा महापट या दुहेरी प्रतीकातून विस्तारतो. वाच्यार्थाने गायीच्यादावणीपासून, बांधल्याचा प्रवासारंभ सुरू होतो आणि बाईच्या दुःखात तो विराम पावतो. या दोहोत एक समानधर्मीत्वाचे नाते स्थापित होते. 'बाई ग तू काय नि मी काय, जन्मभर दावणीला बांधलेलो' असे समान जखडलेपणाचे ती नाते सांगते.बाईच्या नाहीशा होण्यापर्यंत व्यवस्थेविरुद्ध तिला लढावे लागेल असा आशावादही त्यामध्ये आहे. चिकटलेलं रक्तपिपासू गोचीड आणि आणि घोंगावणाऱ्या गोमाशा या प्रतिमा समाजशोषणाचे स्वरूप दर्शवितात. तर कित्येक शतकांपासून 'काळीज फुटेपर्यंत मी धावतच आहे' हे स्त्री दुःखाचे आदिम उच्चारण त्यामध्ये आहे. 'आईच्या पदराखालून' या कवितेत मातृत्वाविषयीचासद्भाव व्यक्त झाला आहे. पदर या शब्दातून ममत्व, आधार, उबेची जाणीव व्यक्त होते. बालपणातील आईच्या स्मरणासारखी रूपे तीमधून दर्शविली आहेत. आयुष्यभराचे तिचे कष्ट, यातना आणि दुःख आणि तरीही संसाराविषयी, मुलाविषयी प्रेमभावाची

जाणीव व्यक्त झाली आहे. 'वठलेल्या झाडाच्या फांद्यांसारखे आईचे हात,' 'वाळलेल्या काटक्यागत राठ बोट' आणि 'कातडी बाजूला सारली तर गळून पडतील काटक्या' या वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दप्रतिमांतून बाईच्या सर्व तऱ्हेच्या अभावरहिततेची जाणीव व्यक्त होते."शोभा रोकडे यांच्या कवितेमध्ये माती आणि माता यांचे कारुण्य, उदारता, सर्वांस स्वीकारण्याची वृत्ती, आधारशीलता आणि कायम सर्वांना माफ करत स्वीकारण्याची प्रवृत्ती झाली आहे. "माती... कोंबाचं गर्भाशय/पाण्याचा शांत तळ ग्रीष्मात भेगाळते/पावसाच्या धारा झेलते/बीजाचं दान स्वीकारते/अन् अंकुराला प्रसवते माती/माती गुलाल होते/माती चिखल होते/माती जपून ठेवते/पाऊलखुणा.../वारा येईपर्यंत/माती कधीच/नाही उडत/उडते फक्त बंडखोर धूळमाती पराक्रमाचा/गौरवटिळा होते... पळपुट्यांच्या पाठीशी लागते/माती होते भाद्रपदात गणपती/आश्विनात शारदा, दुर्गा, उंदीर/अन् राक्षसही विसर्जनात ती सोडून देते/अंगी आलेलं देवपण नि तळाशी जाऊन बसते/धीरगंभीर डोहाच्या/दिवाळीच्या दिव्यासाठी/स्वतःला भाजून घेते माती/माती काठ होऊन नदीला सावरते अन् माठ होऊन तृष्णेलाही/माती... पोट फाडून/जीवन देते माणसाला/अन् जीव गेला की पोटातही घेते माणसाला/मातीच सांभाळते.../दगडाचे कठोरपण/पाण्याचे ममत्व/भूकंपाचे, वादळाचे पिसाळलेपण/मातीच घेते पदरात सगळ्यांना.../सगळ्यांची माय होऊन..."प्रस्तुत काव्यातून निसर्गातील माती आणि स्त्री यांचे कर्तृत्व तुलनात्मक पद्धतीने मांडून त्यांची मानवी जीवन आणि संस्कृतीतील जागा चाचपडून पाहत स्थान निश्चित करण्याचे काम कवयित्रीने केले आहे. त्यातूनच स्त्री आणि निसर्गाची सारख्याच पद्धतीने सामावून घेण्याची प्रवृत्ती आणि झिजत जाण्याचे शल्य मांडले आहे. माती किंवा जमीन किंवा भूखंड नसून निसर्ग आणि पर्यावरणाचा अविभाज्य भाग आहे. ती माताच आहे त्यासाठी भूमाता हा संकल्पनात्मक भाग अनेकांसाठी आजही श्रद्धेचा विषय आहे. केशव खटिंग या मराठवाड्यातील कवीच्या सालोसाल या कवितासंग्रहामध्ये आलेली कविता या संदर्भात उल्लेखनीय ठरते.

"वावर म्हणजे नुस्ती जमीन,/नुस्ती लँड नाही हो सरकार,/माझ्या कित्येक पिढ्यांचा भूगोलय, इतिहासय,/सगळी शास्त्र, पुराणं सगळं/सगळंय हो/दुर्बिनीनं नका बघू,/माझ्या नजरेनं बघा ना-नजरेच्या एका टप्प्यात/अख्खं वावर... मला गर्भाशयासारखं दिसतंय माईच्या/अन् तुम्ही अचानक संपादन करणार या आमच्या पुढच्या हजारो पिढ्यांच्या गर्भाशयाचं?"म्हणजे स्त्रीच्या शारीर व्यथा वेदनांचा आदमास घेत आपल्या वेदनांची तीव्रता कवीने मांडली आहे. ज्या आईच्या वेदना तिच्या लेकरांना जाणवतात, त्याच व्यथा आणि वेदना मातीच्या संदर्भात कष्टकऱ्यांना व्यतीत करतात. तोच संदर्भ घेत जमीन संपादित करणे म्हणजे आमच्या आईचं गर्भाशय काढून घेणे आहे ही प्राणांतिक अगतिकता कवीने याद्वारे मुखर केली आहे. जमिनीचे हिरावण्याने,मातीची होत जाणारी धूप, वृक्षतोड नद्यांचे शुष्क होणे, पर्यावरणाची हानी एकीकडे आणि स्त्रियांचे होत जाणारे शोषण एकीकडे या दोघांचा सामायिक बिंदू म्हणजे अपरिमित आणि अगणित असे शोषण होय. मराठी कवितेमध्ये कधी जाणीवपूर्वक तर कधी बेमालूमपणे निसर्ग आणि स्त्री यांच्या व्यथावेदनांना वाचा फोडलेली आहे.

मातृत्वाचा आदिबंध आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद

एकंदरीतच भारतीय साहित्यामध्ये नदी, जमीन, वृक्ष,वनराई, डोंगर, जंगल,ओढा, चंद्रचांदण्या, आकाश यासारख्या प्रतिमांना आई,बाबा,आजोबा, मामा इत्यादी सख्य दर्शवणाऱ्या उपमा,प्रतिमा योजना त्याद्वारे निकटत्वाचा वारसा सांगणारा मार्ग पारंपरिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणाने दिला आहे. त्याद्वारे मराठीतील अनेक कथा कादंबऱ्यांमध्ये नदीच्या माध्यमातून येणारी केवळ आर्थिक सुबत्ता लक्षात न घेता त्यासोबत जुळत जाणारे भावनिक नाते सिद्ध झाले आहे. मराठीतील मनोज बोरगावकर यांची नदिष्ट कादंबरी त्याचेच प्रत्यंतर मानता येईल. अरण्यऋषी मारुती चितमपल्ली यांनी पशुपक्षांशी आणि जंगल, वनराईशी नाती जुळवण्याची दिलेली युक्ती ही पर्यावरणीय जाणीव जागृती पसरवण्याची गुरुकिल्ली मानता येईल. लहान मुलांच्या संगोपनामध्ये चांदोमामा ही संकल्पना रुजवताना आपोआपच पृथ्वी ही त्याची माता आहे हेच त्यामध्ये अधिसूचित केलेले असते.

हिंदी साहित्यातील प्रख्यात कवी केदारनाथ सिंह यांनी एका कवितेमध्ये आईच्या अस्थिविसर्जन केल्यानंतर नदीला केलेली प्रार्थना म्हणजे एका आईने आपल्या दुसऱ्या आईला सांभाळून घ्यावे असा आर्त स्वर त्यामध्ये दिसतो. पर्यावरणामध्ये अनेक ठिकाणी मातृत्वाच्या प्रतिमा असंख्य कवींना दिसतात त्यात ही कविता अधिक स्पष्टता देणारी आहे.

"जैसे दिया सिराया जाता है/कल माँ को सिरा आया भागीरथी में/कई दिनों से गंगा नहाने की
कर रही थी ज़िद/सो, कल भरी दोपहर में/जब सो रहा था सारा शहर कोलकत्ता/मैंने उसे/हथेलियों पर उठाया/और बहा दिया लहरों परजब वह बहती हुई/चली गयी दूर तो ध्यान आया हाय, ये मैंने क्या किया/उसके पास तो वीजा है न पासपोर्ट/जाने कितना गहरा अथाह जलमार्ग हो जल के कस्टम के जाने कितने पचड़े/कुछ देर इस उम्मीद में/शायद कुछ दिख जाए/खड़ा खड़ा देखता रहा जल के भीतर की/वह गहरी अँधेरी जाम लगी सड़क/और जब कुछ नहीं दिखा/तो मैंने भागीरथी से कहा/माँ, माँ का ख्याल रखना,उसे सिर्फ भोजपुरी आती है।"म्हणजे प्रस्तुत कवितेने चेतना गुणोक्ती, अपंहुती सारखे अलंकार साधत नदीला आईच्या मोठ्या बहिणीचा दर्जा देत तिला सांभाळण्याचे आर्जव केले आहे.

मराठीतील ख्यातनाम गीतकार गुरु ठाकूर यांच्या एका गीतामध्ये तर पृथ्वी आणि माता यांचा पर्यावरणीय स्त्रीवादावर भाष्य करणारा प्रतिमा प्रयोग घडला आहे.तो इतक्या बेमालूम आणि चपखल पद्धतीने झालाय की वाचकांना हे आईचे शल्य की पृथ्वीची कैफियत असा संभ्रम निर्माण व्हावा.

"पिचलेला विझलेला टाहो कधी न कुणा कळला। तळमळलीस तू करपुनी हिरवा पदर तुझा जळला। छळ केला पिढीजात तुझा गं उखडून वनराई। अपराध किती झाले पण आता क्षरण तुला आई ।नभ पाझरता दे जलधन सारे बिलगु तुझ्या ठाई । हिरवा शालू देऊ तुझ आई ।उपरतीन आलिया जाण जागर झालया। जरी रुजलो उदरात तुझ्या कुशीत तुझ्या घडलो। स्वार्थाचे तट बांधत सुटलो अन वैरी तुझे ठरलो। चालवूनी वैराचे नांगर नासवली माती। छिन्न तुझ्या देहाची हि चाळण उरला आता हाती।"

मातृत्वाच्या प्रतिमेमध्ये समाविष्ट असलेल्या गुणविशेषणाचे आणि मातेचे स्त्री म्हणून झालेले शोषण प्रस्तुत ओळीतून व्यक्त झालेले आहे. याचाच अर्थ पृथ्वीवर मातेच्या आरोपातून दोन्हींच्या व्यथावेदनांचे कथन अत्यंत अकृत्रिमपणे करण्यात आले आहे.

निष्कर्ष

पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये शोषण करणाऱ्या पितृसत्तेच्या पर्यायी व्यवस्थेचा शोध अंतनिहित आहे.मराठीतील समीक्षाविचारांमध्ये आदीबंधात्मक समीक्षा ही मानसशास्त्रीय समीक्षेच्या सिद्धांतनांवर उदयास आली. समाजाच्या सामूहिक नेणीवेमध्ये असलेल्या प्रतिमा त्यांचे, सामूहिक स्मृतीकोशामध्ये साठलेले दृश्य किंवा स्मृती म्हणजे आदीबंध होय. यामध्ये अनेक निसर्ग प्रतिमांना आई, माता, जननी अर्थात मातृत्व कल्पून त्यावर मातृत्वाचा आदीबंध योजलेला दिसतो. पूर्वापार चालत आलेल्या प्रथा परंपरांद्वारे स्त्री आणि निसर्ग या दोन्ही सर्जनशील गोष्टींना पितृसत्तेने हिन लेखले किंवा खीसगणतीतही घेतले नाही. त्यामुळे मानव जातीची अपरिमित हानी झाली आहे, त्यामुळेच भविष्यासाठीचे विविध धोके आणि मानव जातीला दुबळेपण आले आहे.पर्यावरणीय स्त्रीवादाने स्त्रियांना एकूणच निसर्ग,पर्यावरण आणि मानव संस्कृतीसाठी केंद्रस्थान दिले आहे.समूहाच्या नेणीवेमध्ये साठलेल्या आदिम प्रतिमांना आदिबंध म्हणता येईल. मातृत्वाच्या आदिबंधाचा प्रयोग मराठी कवितेमध्ये मोठ्या प्रमाणात करण्यात आलेला आहे. पर्यावरण आणि निसर्ग यांच्या संयोगाने उपयोजिलेल्या मातृत्वाच्या प्रतिमा अधिक आशयसमृद्ध आणि अर्थवाही होऊन प्रकट होताना दिसतात. निसर्ग आणि पर्यावरण त्यातील पशुपक्षी, डोंगर,नदी, ओढा, नाला, समुद्र, आकाश इत्यादी प्रतिमा अनेक अर्थाने वापरल्या गेलेल्या आहेत. मराठी कवितेमध्ये मातीसाठी मातृत्वाचा आदीबंध प्रकर्षाने उपयोजिलेला दिसतो. त्याद्वारे मातेच्या व्यथा, वेदना, शारीरसंवेदना अभिव्यक्त झालेल्या दिसतात. पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये निसर्गाची होणारी हानी

तसेच स्त्रियांचे शोषण या दोन्ही घटीतांसाठी एकच कारक जबाबदार आहे ते म्हणजे पितृसत्ताक विचारपद्धती त्यासाठी आतापर्यंत झालेल्या विकासाचा पुनर्विचार करत भविष्यातील परिवर्तनासाठी पर्यावरणीय स्त्रीवादी विचार दिशादर्शक ठरू शकतो.

संदर्भसूची:

१)समीक्षा संकल्पनाकोश: गंगाधर पाटील
२)सिजर कर म्हणते माती: कल्पना दुधाळ
३)माझं इवलंसं हस्ताक्षर: संजय चौधरी
४) सलोसाल: केशव खटींग
५)शोभा रोकडे यांची कविता
६)केदारनाथ सिंह की कविताये
७)नदिष्ट: मनोज बोरगावकर
८)गुरु ठाकूर यांच्या कविता
९) अर्वाचीन मराठी कविता,प्रस्तावना:रणधीर शिंदे
१०) झपताल (कविता) विंदा करंदीकर

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

33.	**प्राप्ती महेंद्र गावकर.** मराठी अध्ययनशाखा, शणै गोंयबाब भाषा आणि साहित्य महाशाळा, गोवा विद्यापीठ ईमेल - praptimgaonkar@gmail.com मो.नं. ७०३८१७३९०५	गोमंतकीय धालोगीते आणि स्त्रीजीवन	170
34.	**प्रा. डॉ. गणेश दिनकरराव वाघ** ग. भि. मुरारका महाविद्यालय, शेगाव	मराठी कथा व कादंबरी आणि स्त्री	175
35.	**सचिन दगडू धोत्रे** संशोधक विद्यार्थी न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अॅंड सायन्स कॉलेज, लालटाकी रोड, अहमदनगर ४१४००१ dhotresachin03@gmail.com	मराठी चित्रपटातील स्त्री	178
36.	**श्री. उत्तम विठ्ठल शिंदे** अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे	मोहन रणसिंग यांच्या 'ठाकर लोकगीते' या संकलित लोकगीतांमधील स्त्रीजीवन	184
37.	**प्रा. रमेश बाबासाहेब रिंगणे** सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी.ता. गेवराई जि. बीड 8208694037 rameshringne@gmail.com	लोकसाहित्यातील स्त्रीविषयक जाणिवा	188
38.	**डॉ.स्वप्नील राजेश इंगोले,** सहायक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला. मो.७७९८०१४८९४ ईमेल: ingole_swapnil@rdgakola.ac.in	वऱ्हाडी बोलीतील अंगाईगीते: स्वरूप आणि विशेष	192
39.	**महाडिक पल्लवी भास्करराव** संशोधन विद्यार्थी, पेमराज सारडा महाविद्यालय, ता.नगर, जि.अहमदनगर.	शाश्वत जीवनासाठी स्त्रियांचे योगदान	196
40.	**प्रा.सोनिया सावंत** शासकीय महाविद्यालय कला, विज्ञान आणि वाणीज्य, केपे- गोवा.	गोमंतकातील स्त्रियांच्या कथालेखनातील नव्या जाणीवा	199
41.	**श्री जितेंद्र अनिल तरटे** संशोधक विद्यार्थी **प्रा.डॉ. श्री. तुषार चांदवडकर** मार्गदर्शक, आबड -लोढा - जैन महाविद्यालय, चांदवड, जि. नाशिक	'संत साहित्यातील स्त्री विषयक जाणीवा'	206

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

डॉ.स्वप्नील राजेश इंगोले,
सहायक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.
मो.७७९८०१४८९४
ईमेल:
ingole_swapnil@rdgakola.ac.in

One Day National Inter-Disciplinary Seminar
INDIAN WOMEN: YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW
On 30th April, 2024 @
Sant Tukaram Maharaj Mahavidyalaya, Chohotta Bazar, Akot Dist. Akola
In collaboration with
Sanskardeep Pratishthan, Akola

वऱ्हाडी बोलीतील अंगाईगीते: स्वरूप आणि विशेष

ABSTRACT
मानवी मनाचे आणि काव्य,गीतांचे अतूट आणि अनन्य असे नाते आहे. कुठल्याही मनोवस्थेत असलेला मनुष्य अनेकदा आपली भावस्थिती गाण्यांमधून विशद करताना दिसतो. आनंदात असताना किंवा विवंचनेत असताना तशा पद्धतीच्या गीतांमधून तो आपली मनोवस्था अभिव्यक्त करत असतो. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हया निसर्गचेतना बालमनाला अधिक आकर्षित करतात. यामध्ये शब्द तर गीत काव्याचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतात. अंगाईगीत म्हणजे नवजात शिशुचे आईच्या माध्यमातून शब्द,स्वर आणि संगीताशी आलेले सर्वात पहिले नाते होय. हया मधूनच त्या नवजात शिशुचा संबंध शब्द,स्वर, गीत संगीत यांच्याशी येतो. त्या बालमनाला मुग्ध करणे, गुंगवून आणि गुंतवून त्याच्या मनाची स्थिती एकाग्र करणे या सर्व उद्देशाने, पालनपोषण करणाऱ्यांकडून विशेषत्वाने आईकडून अंगाईगीत गायले जाते.

प्रस्तावना

अंगाईगीतांमध्ये मोठ्या प्रमाणात निसर्ग, त्याचे विविध रूपं,समाजमनात रुजलेले दैवते, लोकदैवते, प्राणी, पशुपक्षी यांचे मोठ्या प्रमाणात उपयोजन केलेले दिसते. अंगाईगीते हे प्रामुख्याने लोकवाङ्मयाचाच भाग आहेत.'पाळण्यास झोके देऊन, हिंदोळून, जोजवून लहान बाळास झोपविण्याची प्रथा जितकी जुनी व पारंपरिक, तितकीच देशव्यापी आहे. माता व बासंगोपन यातील तो एक महत्त्वाचा दुवा असल्याने पिढ्यान्पिढ्या 'पाळणा' मुद्दाम जतन करण्याची पद्धत आजही टिकून आहे.लहान बाळास पाळण्यात झोपवीत असताना त्याची माता वा घरातील अन्य स्त्रिया झोक्याच्या शांत,संथ गतीवर पाळण्याच्या दोरीसमवेत सूर लांबवून, हळुवार आवाजात जे गीत गातात, त्यास 'पाळणागीत'म्हणतात.लहान मुलावरचा पहिला संस्कार म्हणजे त्याचा नामकरणविधी किंवा बारसे. या दिवशी जमलेल्या सुवासिनी 'कुणी गोविंद घ्या, कुणी गोपाळ घ्या' अशा अर्थी, पाळण्यास हलकेसे हलवीत, एकत्रपणे जे गीत गातात त्यासही 'पाळणा' म्हणण्याची पद्धत आहे.

पाळण्याव्यतिरिक्त, मांडीवर हळुवार डोलवून किंवा कुशीत कुरवाळून, थापटून-थोपटून गीत म्हणत, लहान मुलास झोपविण्याचीही पद्धत आहे. अशा गीतास 'अंगाईगीत' म्हणतात.

पाळण्याची हलकीशी गती (लय) व जोडीला अंगाईगीताची धून याने बाळाचे मन व शरीर यांना छानसा आराम मिळून, झोप व विश्रांती तसेच मनःस्वास्थ्य व शरीरस्वास्थ्य हा दुहेरी हेतू साध्य होतो. तद्वत एकलेपणाचे भय असेलच, तर ते नाहीसे होऊन बाळाच्या चित्तवृत्ती एकाग्र होऊन, तल्लीन अवस्थेत त्यासनिद्राधीन करणे सोपे व सोयीचे जाते.'(१) विदर्भातील लोक वाङ्मयाचा विचार करता त्यामध्ये प्रामुख्याने लोकगीत आणि लोककथा दिसतात त्यामध्येही लोकगीत ही लोकांची अभिव्यक्ती असून ती समूह मनाची सामूहिक मांडणी दिसते त्यामध्ये गुलाबाईचे गाणे वऱ्हाडी लग्न गीते

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

याबरोबरच अंगाई गीते ही वऱ्हाडी बोली भाषेमध्ये असून त्यामध्ये निसर्ग लोकदैवते पशुपक्षी आणि कथा प्राकथांचा मोठ्या प्रमाणात समावेश दिसतो. अनेक ठिकाणी महाराष्ट्र म्हणजे कथा किंवा गोष्टी सांगणारा प्रदेश असा उल्लेख प्राचीन मध्ययुगीन वाङ्मयामध्ये येतो आधी एखादी एखादी व्यक्ती गोष्ट सांगू लागताच आपोआपच अनेकांचे कान टवकारले जातात आणि ती गोष्ट ऐकण्याची जिज्ञासा निर्माण होते ही सवय बालपणापासून बालमनाला शिशु अवस्थेपासून लागलेली असते शब्द स्वर आणि त्याद्वारे अभिप्रेत अर्थ पेरण्याची किमया अंगाई गीत अंधारे साधल्या जाते वऱ्हाडी लोकगीतांचा विचार करता त्यामध्ये बोलीभाषा आणि सामाजिक स्थिती गतीचे वर्णन सहजगत्या आलेले दिसते त्याला अंगाई गीते देखील अपवाद नाहीत अंगाई गीतांमध्ये वऱ्हाडी बोलीभाषा येथील सामाजिक पर्यावरण सामान्य माणसांची स्थिती गती निसर्ग चित्र आणि लोकदैवतांच्या कथा येतात त्यामध्ये काव्य मन आकर्षित करणारे असले तरी बोलीभाषा सर्व वैदर्भीय बोलींच्या वैशिष्ट्यांसह आलेली पहावयास मिळते. शेती, माती, गाई म्हशी आमराई वाघ मांजर राम कृष्ण गोकुळ गोवर्धन यासारख्या प्रतिमा वारंवार प्रतिध्वनीत होताना दिसतात.

"हाळ व गाई रामा,
रामाच्या गायी कुठी,
साखर द्याना मुठी" (२)

ह्यासारख्या विदर्भात रुजलेल्या अंगाई गीतांमधून बालमनावर निर्भयतेचा संस्कार करणारे धृपद स्वीकारलेले दिसते. त्याचे गायन करताना त्यामध्ये एक प्रकारची गुंगवून टाकणारी लय ह्या शब्दांच्या जोडीला असते.

वऱ्हाडी अंगाईगीतांची भाषा

मराठी अंगाईगीतांची भाषा अत्यंत साधी, सोपी, सरल आणि तरल असली तरी देखील विलक्षण अर्थवाही आणि भावोत्कट आहे. बालमनावर संस्कार करताना किंवा त्याचे मनोरंजन घडवताना अत्यंत सहजगत्या आणि सरल शब्दांमधून मोठाच संस्कारीयुक्त आशय त्याद्वारे नवजात बालकांच्या मनावर बिंबवल्या जातो. मराठीतील एकंदरीतच अंगाई गीतांचे भाषिक विशेष मांडताना सुचेता बिडकर असे म्हणतात "अंगाईगीतातील भाषा : भाषा साधी, सोपी, सुटसुटीत असून शैली प्रासादिक, भाववाही वातावरणनिर्मितीस पोषक असते. ठरावीक शब्दांची पुनरावृती अटळ असली, तरी ती अर्थवाही व विलक्षण नादोपयोगी असते."(३)ह्या नादयुक्त गीतांमुळे नवजात बालकांवर त्याच्या जाणीव आणि नेनिवेत देखील संस्कार,संस्कृती, दैवते,धर्म, निसर्ग इत्यादी बाबींचे चित्रण सहजगत्या केल्या जाते.

अंगाईगीतांचा आशय

वात्सल्य भाव

अंगाई गीतांचा स्थायीभाव हा बालकांच्या मनावर रुंजी घालून त्याला एकाग्र करणे, गुंगवणे, निद्राधीन करणे हाच आहे. त्यासाठी अंगाई गीत गाणाऱ्यांकडून सहजगत्या वात्सल्य भाव अभिव्यक्त होतो.त्यातील आशयामध्ये सहजता आणि भावोत्कटता पहावयास मिळते. बालकाला उद्देशून 'बाळा,लडिवाळा' यांसारख्या पालुपदांची वारंवारता जाणवते. ह्या द्वारेच आईचे आपल्या बालकासाठी वात्सल्य भाव आणि प्रेमळ वृतीचे दर्शन घडते. आई आणि बालकांमधील लडिवाळ नाते देखील अनेक अंगाईगीतांमधून प्रकट झाले आहे. आईच्या अंगी असलेल्या वात्सल्य वृतीचे दर्शन याद्वारे बालकास होते. बालकांमधील खट्याळ आणि खोडकर वृती यांचे वर्णन विविध अंगाईगीतांमधून आलेले आहे.

बालमनाचे रंजन

अंगाई गीतांमधून बालमनाचे रंजन करणे, त्याला रुंजी घळणेबालमनाला जोजवणे त्याला एकत्र एकाग्र घालणे आणि आराम घडावा म्हणून निद्राधीन करणे असे अंगाई गीताचे प्रयोजन पाहावयास मिळते. त्यामध्ये बालकांच्या मनोरंजनासाठी अनेक कथा, प्राक्कथा, महापुरुषांचे पराक्रम, संस्कार देणाऱ्या गोष्टींचे वर्णन, गाई, पशुपक्षी यांचे मनाला हवेहवेसे वाटणारे वर्णन अनेक अंगाई गीतांमधून आलेले दिसते.

"बाळाच्या गायी आमराईत गेल्या
बाळाच्या गायी गायरानात गेल्या
बाळाच्या गायी गेल्या धसाधसा
बाळाला दूध मिळेल पसापसा
बाळाच्या गायी आल्या गोठ्यात

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

बाळाला दूध मिळाले लोट्यात"(४)

बालकांच्या मनोविश्वातील आणि भावविश्वातील अनेक प्रसंग घटना यांचे वर्णन त्यांच्याच लडिवाळ भाषेमध्ये अंगाईगीतातून प्रकट होताना दिसते. ह्या सर्व बाबींशिवाय अंगाई गीत पूर्णतः पूर्णत्वास जात नाही.

निसर्ग प्रतिमांचे उपयोजन

नवजात बालकांच्या मनावर संस्कार करणारे सर्वात पहिले गीत म्हणून अंगाईगीतांकडे पाहिले जाते. त्यामध्ये जसे देवदेवता, पराक्रमी पुरुष आणि स्त्रिया, धर्म, संस्कार ह्या गोष्टी गोष्टींची उपस्थिती जाणवते त्याचप्रमाणे निसर्ग,पशुपक्षी, पर्यावरण,झाड, वेली, फळे, फुले ह्या गोष्टीही नकळत आणि बेमालूनपणे पेरल्या जातात. ह्या निसर्गप्रतिमांची पेरणी करताना त्यामध्ये नाद आणि लय यांची सुरेल गुंफण जाणवते.

"हाड वं गायी गोठ्यात,
बाळाला दूध दे वाटीत,
बाळाची वाटी मनुताई चाटी,
मनुताई गेली रागाने,
तिला पकडले वाघाने"(५)

अशा काही उदाहरणांवरून अंगाईगीतातील निसर्ग,त्यातील पशुपक्षी, त्यातील शब्दांची नादयुक्त योजना पहावयास मिळते. म्हणजे यामध्ये शब्द, स्वर, कथा, काव्य, नाद, लय या सर्व बाबींचा समुच्चय झालेला पहावयास मिळतो.

पौराणिक कथाकाव्याचे उपयोजन

भारतीय संस्कृतीमध्ये संस्काराचा प्रारंभ हा अजाणत्या वयापासूनच बालमनावर केला जातो. त्याच्या जाणीवनेनिवेमध्ये शुद्ध आचार,विचारांची पेरणी केल्या जाते. त्यासाठी पराक्रमी आदर्श व्यक्तींच्या कथा, प्रसंग कळत नकळत पेरले जातात. लोकसंस्कृतीतील स्त्रीरुपे या ग्रंथात डॉ.कृष्णा इंगोले यांनी " बारसं बाळाच्या आयुष्यातील महत्त्वाचा दिवस, जन्मभर ज्या नावाने तो ओळखला जाणार ते नाव ठेवण्याचा हा दिवस.गवळी नाना आणि हावशा बंधूनं थाटात बारसं करायचे ठरविले. सारं घर फुलातोरणांनी सजविले.नातेवाईकांना निमंत्रण गेली, सोनाराकडून बाळाचे कानं टोचले. मुदी घातली. खोबऱ्याची वाटी फोडली, बाळाला नवीन अंगड टोपडं, कुंची शिवली. सरी बिंदली घेतली. मैनाबाईच्या सासरकडील मंडळी आली.गल्लीतल्या आयाबायांना बोलावंल. गव्हाचा चौक मांडून समोर बाळंतिणीला बसवलं शृंगारलेल्या पाळण्यातबाळाला घालून दोघी सुवासिनीनी 'गोंविद घ्या, गोपाळ घ्या' असं म्हणून उचलून खाली वर केलं.

देवाधर्माची, संत महंतांची नांव ठेवण्याचा काळ होता. अष्टमीला रात्री बारा वाजता जन्मला म्हणून बाळाच्याआत्यानं बाळाच्या कानात 'बाळकृष्ण कुर्र,' 'रामचंद्र कुर्र,' 'शिवाजी कुर्र,' अशी नावं ठेवली. इतरांनी तिच्या पाठीत मारलं. तिला मिठाई दिली. सर्वांना घुगऱ्या वाटल्या. शेवंता माळीनीनं पाळणा गायिला

पहिल्या दिवशी जन्मलं बाळ | कळस सोन्याचा देतोया डहाळ ||
पडला उजेड तिन्ही त्रिकाळ । दिपली नेत्र दोन्ही प्रेमळ ||
कृष्ण जन्मला कंसाचा काळ ॥१॥ जो बाळा रे जो ॥
दुसऱ्या दिवशी दुसरा रंग । रुप सावळं गोरं हे अंग ॥
जसा झळकितो आरशाचा भिंग । नारी पद्मिनी झाल्यात्या दंग ||
तान्हा कृष्णावरी फेकिला रंग ॥२॥ जो बाळा रे जो ॥
तिसऱ्या दिवशी वाजती घंटा | साऱ्या नगरीमंदी आनंद मोठा ॥
सीता सावित्री बायानो उठा || खारीक खोबरं सुंठवडा वाटा ||
आहेव नारीचा आहेव लुटां ॥३॥ जो बाळा रे जो ॥
चवथ्या दिवसी बोलवी बाळी । अनुसयाची वाजी टाळी ।
कृष्ण जन्मला यमुना स्थळी || नाव ठेवले वनवाळी ॥४॥ जो....

असा तिने बारा दिवसाचा पूर्ण पाळणा गाईला. मग रुक्मिणी कांबळेबाईनं रामाचा पाळणा गाईला. त्यातलं एक कडवं असे दहाव्या दिवसी बळी राजा पुजती । नगरीच्या नारी धाऊन येती ॥ गोपाच्या जोडीला बळीराजा घेती ॥ जो बाळा रे जो....बळीराजाची आठवण आमच्या मातामाऊलीनी लोकगीतातून अजून जपून ठेवली आहे."(६)ही नोंद करून प्रत्यक्षात जनमानसात बारसे,त्यातील पौराणिक उल्लेख आणि कथांचा आढावा घेतला आहे.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

प्रभु श्रीराम, भगवान श्रीकृष्ण, बळीराजा,महात्मा गौतम बुद्ध, छत्रपती शिवराय अशा आदर्श पुरुषांचे जीवन हया बालकांच्या दृष्टीपथास आणून देण्यासाठी अनेकदा अंगाईगीतांचा उपयोग केला जातो महाभारत, रामायण यांसारख्या महाकाव्यातील प्रसंगांचे वर्णन करणारे काव्य देखील अंगाईगीतांमधून प्रकट होते.

समारोप

अंगाई गीतांमधील बहुतांश भाग हा आईचा बाळाशी वात्सल्यभावाने केलेला संवाद असलेला पाहायला मिळतो. गाय,बैल,पशुपक्षी,फळे,फुलेआमराया,शेती,माती,दूध,चारा, गोठा अशा कृषी संस्कृतीशी एकजीव आणि एकनिष्ठ झालेल्या अनेक प्रतिमांचे उपयोजन वऱ्हाडी अंगाई गीतांमधून पहावयास मिळते. वऱ्हाडी अंगाईगीतांमध्ये गाय, तिचे दूध, तिचा गोठा यांची हमखास उपस्थिती बहुतांश अंगाईगीतांमध्ये जाणवते. 'संसाराला आगळावेगळा अर्थ देणाऱ्या बाळाचे मनापासून कोडकौतुक करताना 'घननीळा, वेल्हाळा, मेघश्यामा'; 'लडिवाळा, छकुल्या, सोनुल्या';'चिमण्या, राजसा, मनमोहना'इ. शब्दांनिशी माता बाळाचे अनंत गुणगोडवे गाते, तद्वत कधी 'बागुलबोवा' ची भीतीही दाखवते.शूर, वीर पित्याचे वर्णन किंवा कधी पुराणपुरुषांचे पराक्रमही त्याच्या कानावर जाणताअजाणताघालते. देश वा संस्कृतिपरत्वे त्यांचे संदर्भ कदाचित बदलत असतीलही. पण बाळासमोर गतकाळ उभा करताना त्याच्या आचारविचारांची जडणघडण संस्कारसंपन्न व्हावी व भविष्यात तेही गुणी, कर्तृत्ववान,महापराक्रमी व्हावे ही सुप्त इच्छा व तळमळ त्यामागे दडलेली असते.ग्रामदेवता, कुलदेवता यांना विनवणी होते, की 'बाळाला सुखी, सुखरूप, सुरक्षित ठेव'.कुटुंबातील आराध्य देवतांच्या उपासनेचे प्रतिबिंब त्यात अचूक उमटलेले दिसते.'पाळख पाळणा, मोत्याने विणियेला, मामाने घडीयेला' म्हणताना स्त्रीस्वभावपरत्वे माहेरचा गौरव नकळत डोकावून जातो. तद्वत असे जगावेगळे चित्र रंगवत, माता बाळाच्या भावी सुखसमृद्धीच्या स्वप्नात रंगूनही जाते. 'लक्ष्मीबाईचा पाळणा हलतो नि झुलतो, बाई चिंचेखाली लोंबतो', अशी गरिबीची व्यथा-वेदनाही नकळत प्रगट होते. विनविते :काऊ-चिऊ-माऊ, मोर- पोपट -मैना इ. बाळाचे सगेसवंगडी अंगाईगीतात जमवून, ती बाळाला निजले गोकुळ, निजली कपिला, बाळमुकुंदा, गोविंदारे, बाळा जो जो रे', 'निजली काऊ, निजली माऊ, उद्या त्यास पाहू, बाळा जो जो रे' अशा रचना कोमल वातावरणनिर्मितीत सजीव व बोलक्या होतात.' (७) ही मांडणी यथार्थ वाटते.

मानवी मनामध्ये शब्द, स्वर,काव्य,कथा, इत्यादी बाबींचे बीजारोपण अंगाईगीतच करीत असते.त्यामध्ये सरल, स्वाभाविक तरीही प्रासादिक शब्दांची मांडणी असते. सोपं आणि सरल वाटत असलं तरी त्याला काव्याचे मोल असते.त्यामध्ये कुठला प्रसंग किंवा निसर्गचित्र उभे करण्याचे सामर्थ्य असते. त्या गीतामध्ये बालकांच्या अत्यंत चंचल आणि चपळ मनाला मंत्रमुग्ध करण्याचे गुपित दडलेले असते. म्हणूनच अंगाईगीत हे सरळ, साधे आणि तरल वाटत असले तरी देखील त्यामध्ये कमालीची उत्कटता आणि अनन्य असे सामर्थ्य असते. अंगाईगीतांना केवळ मनोरंजन करणारे, निद्राधीन करणारे गीत म्हणून अव्हेरता येणार नाही. कारण चंचलवृती घेऊन जन्मास आलेल्या बालकाची मनोवृत्ती स्थिर करण्याचे कार्य आणि शब्द, स्वर,कथा, काव्याचा परिचय घडवून तेथील सामाजिक पर्यावरणाचा संस्कार घडवण्याचे महत्कार्य अंगाईगीत करीत आलेले आहेत.

संदर्भ टीपा:

१) *मराठी वाङ्मयकोश, खंड चौथा समीक्षा- संज्ञा,* अंगाई गीत संकल्पना, सुचेता बिडकर , महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई.२००२
२) वऱ्हाडी भाषेतील अंगाई गीतांचे संकलन
३) उनि: ,सुचेता बिडकर
४)वऱ्हाडी भाषेतील अंगाई गीतांचे संकलन
५)वऱ्हाडी भाषेतील अंगाई गीतांचे संकलन
६)*लोकसंस्कृतीतील स्त्रीरुपे* डॉ.कृष्णा इंगोले
७)उनि: ,सुचेता बिडकर

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

9.	**PROF.V.L. KHALATKAR** Head, Department of English, B.B. Arts, N.B. Commerce & B.P. Science College, Digras.Dist. Yavatmal, Maharashtra. *vkhalatkar23@gmail.com*	https://orcid.org/0009-0004-9249-2088	OVERCOMING ENGLISH LANGUAGE FEAR AMONG B.A. III STUDENTS AT B.B. ARTS COLLEGE, DIGRAS	40
10.	**DR. HIRALAL ANNAJI BANSOD** Assistant Professor in English, Yadaorao Poshattiwar Arts College, Talodhi Ba. Dist. Chandrapur *hiraybansod@gmail.com*	https://orcid.org/0000-0002-5533-0264	FREUDIAN INSIGHTS INTO CREATIVE WRITING: INVESTIGATING THE INTERPLAY BETWEEN DAYDREAMING AND LITERARY EXPRESSION	43
11.	**DR. PRASANTA KUMAR DAS** Assistant Professor, Department of Assamese. Kampur College, Nagaon, Assam *prasantakumardasg@gmail.com*	https://orcid.org/0000-0001-6291-4826	A CASE STUDY OF ARTIFICIAL FLOOD ON GUWAHATI FROM BHARALU RIVER: ITS PROBLEMS AND MEASURES	46
12.	**DR. SAGAR NARKHEDE** Research Supervisor, Saraswati Arts College, Dahihanda, Akola. *sagar_sports14@yahoo.co.in* **ABDUL FIROZ ABDUL KHALIQ ANSARI** Research Scholar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. *firoz.sports@gmail.com*	https://orcid.org/0009-0000-8598-814X https://orcid.org/0009-0007-8072-2557	STUDY OF ATTITUDE TOWARDS SPORTS OF STUDENTS OF MUSLIM MINORITY AIDED JUNIOR COLLEGES OF AMRAVATI REGION	50
13.	**DR. SWAPNIL RAJESH INGOLE** Assistant Professor, U.G. and Post Graduate Department of Marathi, Shrimati Radhadevi Goenka Women's College, Akola, Maharashtra *ingole_swapnil@rdgakola.ac.in*	https://orcid.org/0009-0009-9166-7735	FEMINISM AND ENVIRONMENTALISM: CONCEPTS, MOVEMENTS AND IMPLICATIONS	54

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

NATURE OF SOCIAL REVOLUTION IN RASHTRASANT TUKDOJI MAHARAJ'S LITERATURE

ORCID Connecting Research and Researchers
https://orcid.org/0009-0009-9166-7735

DR. SWAPNIL RAJESH INGOLE
Assistant Professor,
U.G. and Post Graduate Department of Marathi,
Shrimati Radhadevi Goenka Women's College,
Akola, Maharashtra
ingole_swapnil@rdgakola.ac.in

Received: 18.11.2023 Reviewed :21.11.2023 Accepted: 24.11.2023

ABSTRACT

Rashtrasant Tukdoji Maharaj derived his perspective from astute observations of societal nuances, cultivating a well-informed community. He instilled innovative and reformist endeavors into entrenched customs and traditions, addressing various societal facets like individuality, family, nationhood, and education with effortless solutions. Maharaj denounced societal inequalities based on caste, class, race, gender, and religion, branding untouchability as a national disgrace. His extensive public discourse and literary works encapsulate profound solutions for scholars, showcasing his remarkable social comprehension and problem-solving prowess. Through his literature, he meticulously documented contemporary societal challenges and their remedies, encompassing pre and post-independence eras. Maharaj fervently advocated for eradicating age-old customs, despite their entrenched nature, emphasizing societal evolution. His legacy resonates with a call to dismantle persistent disparities and caste divisions, urging society towards progress and equality.

KEYWORDS: *evolution, customs, progress*

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील सामाजिक क्रांतीचे स्वरूप

प्राचीन आणि मध्ययुगीन संतांच्या प्रबोधन पर्वाला आधुनिक भारतामध्ये अविरत चालू ठेवण्याचं कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि कर्मयोगी गाडगे महाराज यांनी केले आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील यावली शहीद या गावी **30** एप्रिल **1909** या दिवशी झाला.

'पैदा हुवा इस देह हमे सारा उडा घर बार है ।
आयीं हवा वक्त ही बंधन से बेडा पार है ।
माँ बाप कहते थे मुझे कदम नही तेरे स्थिर है ।
पैदा ही होने से तेरे पीछे लगी फिर है फिर है।'

जन्मताच मला निसर्गाने घराच्या बंधनातून मुक्त केले. अर्थात माझ्या जन्माच्या वेळी छप्पर उडाले असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात. राष्ट्रसंतांचे बालपणी 'माणिक' असे नामकरण माधानचे प्रज्ञाचक्षू संत गुलाबराव महाराज आणि अकोटचे हरिबुवा यांनी केले अत्यंत हालाखीच्या आणि दयनीय परिस्थितीमधून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'माणिक ते तुकडोजी' असा प्रवास केला. त्यांचे सद्गुरु आडकोजी महाराज हे राष्ट्रसंतांच्या आजोळी म्हणजेच वरखेडला राहत असत. त्यांची अवस्था विदेही होती. त्यांच्या कृपाशीर्वादाने राष्ट्रसंत भजन काव्य लिहू लागले. अशी ग्वाही राष्ट्रसंत स्वतः देतात. गुरूंच्या समाधीनंतर राष्ट्रसंत साधना पर्वासाठी राम दिघी, रामटेक आणि

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

ताडोबाच्या अरण्यामध्ये निघून गेले. तेथे काही साक्षात्कार झाल्यानंतर राष्ट्रसंत समाजजीवनात परत आले. त्यानंतर प्रबोधन ,समाज संघटन आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी योध्या संताचे कार्य केले.

अनिष्ट प्रथांवर प्रहार करून अपेक्षित परिवर्तनाला चालना दिली. "आम्ही क्रांतीचे वीर गडी , नीट करू बिघडली घडी ।" अशी प्रतिज्ञा घेत राष्ट्रसंतांनी समाज जीवनामध्ये सुधारणांचा चंग बांधला. त्यांच्यावर काही लोकांनी अंधश्रद्ध म्हणून तर काही लोकांनी धर्म विध्वंसक म्हणून टीका केली. मात्र राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज त्याला न जुमानता आपल्या प्रतिज्ञेशी कर्तव्यकठोर राहिले.भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ मध्ये **1942** च्या आंदोलनात त्यांना शंभर दिवसापर्यंत नागपूर आणि रायपूरच्या तुरुंगामध्ये राहावे लागले. यावली, आष्टी, चिमूर येथील रणसंग्रामाचे प्रणेते म्हणून त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळीसह सामाजिक सुधारणांमध्ये विशेष योगदान दिले आहे. शंभर दिवस तुरुंगात घालून महाराज परत आले. महाराजांचे भाषणे आणि भजने इंग्रजांच्या जुलमी शासनाला सुरुंग लावण्याच्या हेतूने भारलेले होते

'अब काहे को धूम मचाते हो दुख्वा कर भारत सारे।
आते है नाथ हमारे।
झाडझडुले शस्त्र बनेंगे, भक्त बनेगी सेना,
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे ,
नाव लगेगी किनारे।
आते है नाथ हमारे ।'

अशा भजना मधून एकाच वेळी भारतीयांना लढण्याचा विश्वास आणि जुलमी इंग्रजी राजवटीला आव्हान देण्याचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी करीत होते.

वर्ष **1965** ला पाकिस्तानी भारतावर केलेल्या याप्रसंगी देशांतर्गत तणाव वाढण्याची अधिक शक्यता होती. राष्ट्रीय एकतेला बाधा येण्याची सर्वात अधिक शक्यता होती. हिंदू मुस्लिमांमध्ये संघर्ष होऊ नये म्हणून राष्ट्रसंत दक्ष होते.' वर्तमान युद्ध हिंदू मुसलमान धर्मो में अथवा धर्मावलंबीयो न होते हुए ,धर्मनिरपेक्ष हिंदुस्तान और युद्धपिपासू पाकिस्तान में है । दुनिया में सतपक्ष और असतपक्ष सदा सें ही रहे है । उस के लिए केवल आत्यंतिक अहिंसा कभी उपयोग मे नही आती। ' असे विचार व्यक्त करुन राष्ट्रसंतांनी युद्धाची अंतर्गत बंडाळीची शक्यता मोडीत काढली. भारत-पाक युद्धाच्या वेळी महाराजांनी राष्ट्रजागृती दौरा काढला.

जातीअंताची चळवळ असेल किंवा मंदिर प्रवेश आंदोलन असेल यामध्ये ते अग्रस्थानी होते . वरखेड मंदिर प्रवेश सत्याग्रह आणि साने गुरुजींचे पंढरपुरातील मंदिर प्रवेश सत्याग्रह या सर्वांमध्ये तुकडोजी महाराज अग्रस्थानी होते.

"तुकड्यादास म्हणे आम्ही हो बेजात ।
आत्म्याची जात लागू आम्हा।"

ही त्यांची जाती निर्मूलनाची पहाट पाहण्याची तीव्र इच्छा होती .भारत देशातील महाराष्ट्र राज्यास संतांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते कारण महाराष्ट्राच्या प्रबोधन आणि परिवर्तनाच्या चळवळीमध्ये भक्ती चळवळींचे विशेष योगदान आहे .मराठी मनांवर संत विचारांचा एक सामाजिक संस्कार आजतागायत जिवंत आहे असे दिसते .विविध पंथ जसे भागवत संप्रदाय ,महानुभाव संप्रदाय, दत्त संप्रदाय , नाथ संप्रदाय आणि पुढे समर्थ संप्रदाय इत्यादी आहेत. भागवत संप्रदाय म्हणजेच वारकरी पंथाने बहुतांश तर महानुभाव पंथाने काही अंशी तत्कालीन विषमतेवर अस्पृश्यतेवर टीका केलेली पहावयास मिळते .जसे सर्वज्ञ श्री चक्रधर यांनी

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

आपल्या अनुयायांना "महारवाडा होऊनच धर्म काढावा" असा दंडक घालून दिला होता तर ज्ञानेश्वरांनी "भूता परस्परे जडो |मैत्र जीवांचे" असे पसायदान मागितले आहे .संत तुकारामांनी "भेदाभेद भ्रम अमंगळ" असे आपले ब्रीद मांडले आहे ."एकमेका लागती पायी रे "ही आपली परंपरा सुद्धा सांगितली आहे .याच विषमतेचा प्रखर विरोध करणाऱ्या आणि समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या संताच्या यादीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे नाव क्रमाने घ्यावे लागते .स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अस्पृश्यता निवारण्यासाठी ,विषमता निर्मूलनासाठी अनेक चळवळी सक्रिय होत्या. "ख्रिस्त मोहम्मद मांग ब्राह्मणासी | धरावे पोटाशी बंधू परी |मानवाचा धर्म सत्य आहे एक| भांडणे अनेक कशासाठी|" हा ध्यास महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून घेतला होता .ब्राम्हो समाज, आर्य समाज ,महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे ,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लढा, विदर्भातील गणपती महाराज यांची 'अजात ' चळवळ ही जाती आणि विषमतेच्या अंताच्या ध्यासाने भारलेली होती .

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'भजन' या प्रकाराचा जनप्रबोधनासाठी प्रभावी वापर केला. त्यांचा सामाजिक चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग असायचा. स्वातंत्र्याचा लढा, भूदान चळवळ या त्यांच्या खंजरी भजनाने प्रेरणा निर्माण केली होती. त्यातूनच मोठ्या प्रमाणावर जनभावना संकलित झाली म्हणूनच डॉ. श्री.भा. वर्णेकर म्हणतात "मध्ययुगीन संतांच्या साहित्यातील सारी वैशिष्ट्ये विसाव्या शतकातील राष्ट्रसंतांच्या साहित्यात आहेत यात वाद नाही; पण राष्ट्रसंत श्रेष्ठ संत होते तसे ते श्रेष्ठ प्रतीचे राष्ट्रकार्य करणारे समाजधुरीण होते. " केवळ संत साधू म्हणून ते लोकांमध्ये प्रबोधन करत नव्हते तर त्यांचा व्यवहार देखील तसाच उक्तीस साजेसा होता .भारतीय भक्ती चळवळींचे संचित काही असेल तर ते 'आध्यात्मिक लोकशाही' हेच आहे .समता व बंधुता यांचा काही प्रमाणात प्रचार व स्वीकार झाला होता. एवढे होऊनही समाजात जात, पंथ ,संप्रदाय, वर्ण, वर्ग ,वंश, लिंग, आर्थिक परिस्थिती या बाबींवरून विषमता अधिक बोचरी व टोकदार होत आहे .हे पाहून राष्ट्रसंतांनी त्यावर कठोर हल्ला चढवला आहे. विषमतेच्या जाणिवा एखाद्या समूहास आणि त्यातील व्यक्तींना सर्वस्वी संपवून टाकत असतात .म्हणून राष्ट्रसंत समता व बंधुता या जीवनमूल्यांचा आग्रह धरतात ."आपल्या लोकसमाजाची परंपरागत धर्मदृष्टी आणि आधुनिक लोकशाहीचे नवे तत्वज्ञान या दोहोंचा मेळ राष्ट्रसंत मोठ्या कौशल्याने घालतात. "असे ग .ञ्यं .माडखोलकर म्हणतात.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी जनप्रबोधनासाठी 'खंजरी' हे वाद्य ,'भजन' हा लोकसंगीताचा प्रकार आणि 'बंधूतेचे' तत्वज्ञान अत्यंत प्रयोगशीलतेने वापरलेले आहे .समूह व सलोख्याची भावना विश्वकल्याणाचा हेतू साध्य करू शकते .जातीजातींमध्ये झालेले तुकडे एकत्रित करण्याचे स्वप्न राष्ट्रसंत पाहतात. पंथातील विद्वेष, धर्माधर्मांमधील वितंड, जातींमधील विखार, लिंगाधारित विषमता आणि आर्थिक मागासलेपण वरून होणारी अवहेलना या सर्वांवर राष्ट्रसंत आपल्या लेखणी, वाणीतून परखड टीका करताना दिसतात. 'सबका सन्मान करे 'हे त्यांचे ब्रीद होते तर 'मानव बनने जो चले उनकी हूं मैं शुभकामना 'हा त्यांच्या लेखणीचा ध्यास होता.

मानवी समूहातील बहुतेकांना कुठल्यातरी धर्मभावनांचा वा पंथ ,दैवतांचा मानसिक आधार हवा असतो. त्यातूनच आम्हीच व आमचे म्हणणे, मानणे श्रेष्ठ आहे, इथपर्यंत ठीक आहे मात्र इतरांना तुच्छ वा कनिष्ठ समजण्यातून विद्वेषाची भावना निर्माण होते .कधी कधी तर ही भावना विकोपाला जाऊन सामाजिक आरोग्यासाठी धोका पोहोचत असतो.म्हणूनच राष्ट्रसंत केवळ उपदेश करून वा काव्य करून थांबले नाहीत तर 'सक्रिय पाठ- सामुदायिक प्रार्थना' त्यावर उपायही सांगितला आहे.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

" किती पण भिन्न जाहले |
येणेची राष्ट्र नासले |
हा मिटवता गलबला जागु या,
आपल्या माणुसकीला |
बंधुनो प्रार्थने चला| "

विकोपाला गेलेला पंथाचा वाद राष्ट्रविघातक ठरतो याचे भानही राष्ट्रसंत देतात. तुकडोजी महाराज अशा मंदिराची पायाभरणी, उभारणी करतात ,ज्यामध्ये कुठलाच भेद केला जात नाही .'आम्ही न कोण्या पंथाचे पण सर्व पंथ ही आमचे' आहेत हा उदार विचार ते अंगीकारतात. धर्म ,पंथ ,गट,तट मिटवायचे असतील तर "धर्म पंथ यांचे भांडण | न मिटे ऐक्य प्रेमाविण"असा समन्वय साधणारा उपाय राष्ट्रसंत सुचवतात काहींना बंदी आणि काहींना संधी असा देव व त्यांचे घर राष्ट्रसंत त्यांना मान्य नाही.

"सबके लिए खुला है मंदिर ये हमारा|
मतभेद को भुला है मंदिर हमारा |"

अशा प्रार्थनास्थळी सर्वांना खुल्या मनाने येण्याचे आवाहन राष्ट्रसंत करतात.

ब्राह्मण ,क्षत्रिय ,वैश्य आणि शूद्र ही वर्णव्यवस्था प्रचलित होती. यातूनच निर्माण झालेल्या जातीला त्या समूहाचा व्यवसाय हा तेवढा आधार होता जाती व वंशावरून कोणी श्रेष्ठ व कनिष्ठ असू शकत नाही ,हा विचारच नुरला होता. एखाद्या प्राण्यापेक्षा ही वाईट स्थिती मानवाने मानवाची केली होती. 'नरेची केला किती हीन नर' याची जाणीव पदोपदी होत होती .म्हणूनच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विचारत होते 'भेदभाव कशाला माणसा-माणसात रे? 'बंधूभावना वाढीस लागेल तरच समाज एकसंध राहील. अन्यथा त्याचे शकलं शकलं पडून तो खंडित होईल .

"सर्वची माझी भावंडे ही ,
परस्परांच्या कामी सगळी| उचनीच मग का समजुनी|
दुखविता मन सळसळा| बोलला भारत दाटुनी गळा |
करीता भेद असा सगळा |"

जातीच्या विखाराचा चटका समाजात वावरण्याचा आत्मविश्वास हिरावून घेत असतो. तथाकथित उच्च जातीत जन्म झाल्याचा अभिमान बाळगणारा यांना राष्ट्रसंत समजावतात 'मानव का गौरव जाती नही, धनद्रव्य नही, अधिकार नही 'तर समाजाच्या मानवाच्या जातीचा गौरव काही असेल तर परस्पर सामंजस्य व बंधुभाव जपणे वृद्धिंगत करणे .अस्पृश्यता हा राष्ट्राच्या आणि संस्कृतीच्या माथ्यावरील कलंक आहे तो मिटवला पाहिजे राष्ट्रसंतांचा उद्देश होता. "स्पृश्यास्पृश्य हटे यह सारा ,देश कलंक मिटाने" हा देश तेव्हाच निष्कलंक होईल जेव्हा तो समता व बंधुता या तत्वास आचरणे प्रारंभ करेल .ही भावना राष्ट्रसंतांच्या अशा असंख्य भजनात प्रगटते.

तीर्थक्षेत्र बग्गी यात्रेमध्ये महाराजांनी अस्पृश्य मानले गेलेल्या तत्कालीन जातीतील काही लोकांच्या पंगती वाढल्याने तेथे उपस्थित असणाऱ्या एका गृहस्थाने त्यांना हा अधर्म होत असल्याची त्यांना सूचना केली तेव्हा राष्ट्रसंत त्यांना म्हणाले की हा अधर्म नसून हा युगधर्म आहे.असे ठणकावून सांगितले होते.

स्त्री पुरूष यांच्यामध्ये प्रारंभापासूनच उपभोग्य वस्तू व उपभोक्ता हाच संबंध होता. व्यक्ती म्हणून स्त्रीचे महत्व पुरुषसताक व्यवस्थेने कधी मान्य केलेच नाही 'बाई 'नावाचा 'माणूस 'समजून घेताना आज एकविसावे शतक उजाडले तरी ही बाईला माणूस म्हणून 'पुरुष' समजून घेताना दिसत नाही. प्रगतीचे इतके पाऊल टाकून आल्यानंतरही स्त्रियांना जीव मुठीत घेऊन जगावे लागते .लाभाचे ,अधिकाराचे ,प्रतिष्ठेचे पद पुरुषांकडे आणि जिकिरीचे,जबाबदारीचे आणि कष्टाचे कर्तव्य स्त्रियांकडे हीच हिस्से वाटणी समाजात चालताना दिसते .

"स्त्रियेसी मानावे अभद्र|

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

मुलगी जन्माताचीदळभद्र।
वय वाढण्याची मानावे शुद्र ।
हा दुष्टपणा समाजाचा ।।"

असे ग्रामगीतेच्या महिलोन्नती अध्यायात राष्ट्रसंत लिहितात . माणूस म्हणून मान्यता मिळण्यापासूनही स्त्रियांना वंचित ठेवणे योग्य नाही ." मिळो बहुमान मातांना ,जसा देशात पुरुषांना "असा राष्ट्रसंतांचा आग्रह आहे. मातृत्वाचा पराक्रम त्याचा योग्य सन्मान व आदर राष्ट्रसंत एका भजनात मोठ्या धाडसाने व नाट्यात्मक प्रसंगाने समजावतात.

"बाईंनो, अबला म्हणे कुणी ,
धरुणी त्याच्या मनगटा,
तुकड्या म्हणे सांगा तया तुझा जन्म फुकटची होई का
,देश अबलेचा की तुमचा हा भेद कुणी पाही का।"

स्त्रीचा एक मुलगी, माता ,बहीण म्हणून रक्षण करण्यापेक्षा एक माणूस म्हणून तिचे अस्तित्व मान्य करणे व स्वातंत्र्याची संधी देणे समतेसाठी गरजेचे वाटते. मानवी भावभावना मनोव्यापार निर्मिती व्यवहार हे आर्थिक पार्श्वभूमीवर अवलंबून असतात असे कला व्यवहारात 'पाया-इमला' सिद्धांत सांगतो मात्र समाजात आर्थिक स्थिती बहुदा निवडक लोकांची समजूत असलेली पाहायला मिळते .शेतकरी मजूर कामगार व्यापारी अधिकारी भांडवलदार यांचे आर्थिक स्थिती भिन्न असते त्यांच्यात न्यूनगंड झाल्याने समाजात विद्वेषाची बीजे पडतात. एक कुपोषणाने आणि एकाचे अतिपोषण करतो. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात

" एकाच्या महालात फुलतात बागा ।
एकास धड नाही राहण्यास जागा ।
अन्नासाठी फिरतो नागवा ।
देशात समता नांदवा,
ग्रामजयंतीचा मंत्र घ्या हो नवा।"

देशात समता व बंधुत्व नांदवण्यासाठी आर्थिक समानता प्राधान्याने आवश्यक ठरते. म्हणूनच अधिक आर्थिक विषमता असलेल्या समाज हा सहजीवनासाठी असमर्थ ठरत असतो. "नांदोत सुखी, गरिब, अमिर एक मतांनी" हा राष्ट्रसंतांचा आदर्शवाद आहे. मात्र अशक्यप्राय कोटीतील वाटत नाही. "काया ,वाचा ,बुद्धी ,प्राण हे तो आहे गावाचे धन "जे जे म्हणून आमचे आहेत ते सर्व समूहात व्हावे .अत्यंत गरीब वा श्रीमंतीस राष्ट्रसंत समाज समाजरचनेतील विकृती मानतात .म्हणून समतेचा संस्कारच बंधूत्वाची संस्कृती निर्माण करू शकेल. हीच आजची क्रांती आहे. म्हणूनच क्रांतीची हाक आली आहे असे राष्ट्रसंत म्हणतात. गाव समाजातील कुठल्याही कारणावरून होणारा भेदभाव मिटून तो समन्वयाने सामंजस्याने व सहकार्याने बरा व्हावा .जात ,धर्म ,लिंग ,वंश आर्थिक स्थिती ही विषमतेस वाव देणारी असू नये.

गावागावाशी जागवा।
भेदभाव समोर मिटवा।
उजळवा ग्रामोन्नतीचा दिवा।
तुकड्या म्हणे।।

मुळासहीत भेदभाव संपल्या वाचून ग्राम उन्नतीची आशा पल्लवित होऊ शकत नाही. वैश्विक शांतीसाठी सुद्धा हेच अर्थात दुरावा मिटणे अत्यावश्यक आहे. विश्वशांतीचा मार्ग ही सामंजस्य व समन्वयातून जातो. असा इतिहास आहे आणि निसंकोच भविष्य असणार आहे.

समारोप

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा समाजातील सूक्ष्म घटनांच्या निरीक्षणातून दृष्टिकोन घडला होता. त्यांचे समाज वाचन सव्यसाची होते. त्यांनी समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा यांच्यावर समाजोपयोगी नाविन्यपूर्ण आणि सुधारणावादी उपक्रमांची कलम रोपित केली. सामाजिक घटक समजून घेताना त्यामध्ये व्यक्ती, कुटुंब ,राष्ट्र, समाज, विवाह, संस्था, जन्म, मृत्यू ,बालसंस्कार, शिक्षण, व्यवसाय आणि अर्थव्यवस्था आदी बाबींचे चिंतन

ISSN : 2231 4377
(Peer Reviewed Journal)

वर्ष : १३ वे अंक : दुसरा
जुलै – ऑगस्ट – सप्टेंबर २०२३

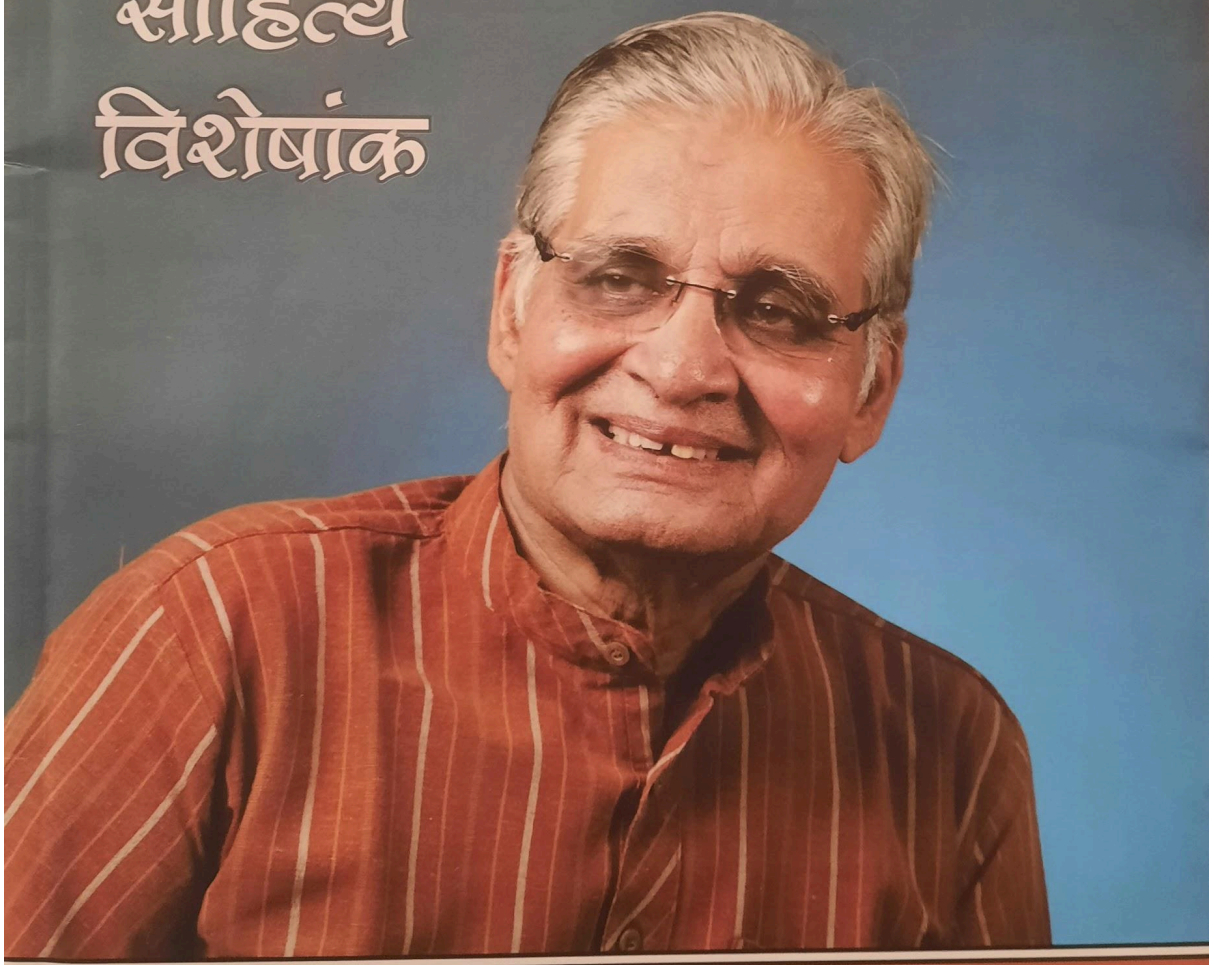
दालनी प्रकाशन
पुणे-५८.

SAKSHAM SAMIKSHA त्रैमासिक

सक्षम समीक्षा

मराठी भाषा-वाङ्मय व संशोधन यासाठी असलेला मंच
संपादक : प्रा. डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन

डॉ. आ. ह. साळुंखे साहित्य विशेषांक

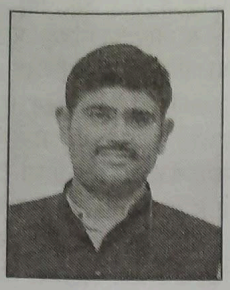

वितरण क्षेत्र : * राज्य : पश्चिम बंगाल (कलकत्ता), उत्तर प्रदेश (वाराणसी), कर्नाटक, गोवा, गुजरात (बडोदा), तेलंगणा (हैद्राबाद)
* जिल्हा : पुणे, अहमदनगर, नाशिक, मुंबई, ठाणे, सिंधुदूर्ग, रत्नागिरी, रायगड, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, यवतमाळ, लातूर, परभणी, जालना, औरंगाबाद, नागपूर, अमरावती, नांदेड, जळगांव, धुळे, नंदूरबार, चंद्रपूर, गडचिरोली, वाशिम

अं|त|रं|ग

*	डॉ.आ. ह.साळुंखे (तात्या) : विवेकी दीपस्तंभ	प्रा. डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन (पुणे)	०२
१.	डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या ललित लेखनातील जीवनविषयक तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. सुहासकुमार बोबडे (कराड)	०४
२.	'आ. ह.' : एक बुद्धफूल	महावीरभाई जोंधळे (पुणे)	०९
३.	दाहक व्यथेचा एक सौम्य अविष्कार : तुळशीचे लग्न : एक समीक्षा	प्रा. डॉ. सदाशिव पाटील (पुणे)	१५
४.	विवेकी सिद्धांत आणि आ. ह. !!	प्रा. इंदुमती जोंधळे (पुणे)	२२
५.	मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती : समर्थ प्रतिवाद	प्रा. डॉ. सुधाकर शेलार (अहमदनगर)	२४
६.	डॉ. आ.ह. साळुंखे यांची धर्मशास्त्रातील स्त्री–समीक्षा	प्रा. डॉ. जितेंद्र पांडुरंग कदम (खटाव)	२९
७.	चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून! भावी पिढीसाठी चे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. गणपतराव ढेंबरे (जळगाव)	३२
८.	डॉ. आ. ह. साळुंखे यांची 'तुकोबा' चिंतन	प्रा. डॉ. स्वप्नील राजेश इंगोले (अकोला)	३८
९.	डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे बौद्ध साहित्याला योगदान	प्रा. अमित मेधावी (कोल्हापूर)	४५
१०.	वर्णवर्चस्ववादी कल्पित बखरकाराची खबर	प्रा. डॉ. रणधीर शिंदे (कोल्हापूर)	४९
११.	भूमिकेशी सुसंगत भाषाशैली	प्रा. हयातमहंमद पठाण (सोलापूर)	५४
१२.	आ.ह. साळुंखे यांचे चार्वाक आणि संत तुकाराम	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर भोसले (पालघर)	५९
१३.	डॉ. आ. ह. साळुंखे : धर्मांची चिकित्सा करणारे आणि धर्माची संहिता लिहिणारे लेखक	प्रा. डॉ. माधव पुटवाड (अमरावती)	६५
१४.	आ.ह.साळुंखे यांचे मनुस्मृती विषयक विचार	प्रा. डॉ. विकास बापूराव बहुले (पुणे)	८४
१५.	सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गौतम बुद्ध या ग्रंथातील काही बौद्ध स्त्रीव्यक्तिरेखा	प्रा. डॉ. प्रशांत गायकवाड (हातकणंगले)	८८
१६.	प्रा. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या साहित्यात आलेले आर्थिक विचार: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	प्रा. डॉ. विजयकुमार वावळे (नाशिक)	९२
१७.	धर्मचिकित्सा व मिथकचिकित्सेचा फुले–आंबेडकरी वारसा – डॉ. आ. ह. साळुंखे	डॉ. रवींद्र श्रावस्ती (सांगली)	१०१
१८.	डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या साहित्यातील शैक्षणिक विचार	प्रा. डॉ. जयश्री शिंदे–गायकवाड (हातकणंगले)	१०५
१९.	आ. ह साळुंखे यांनी 'नवभारत'मधील लेखांतून केलेली इहवादी, विवेकनिष्ठ धर्मचिकित्सा	प्रा. डॉ. महेश गायकवाड (सातारा)	११५
२०.	इतिहासाच्या पुनर्मांडणीत आ.ह. यांचे योगदान	ॲड. डॉ. सुचित्रा घोगरे–काटकर (सातारा)	१२१

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे 'तुकोबा' चिंतन

प्रा. डॉ. स्वप्नील राजेश इंगोले
सहायक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.
दूरभाष : ७७९८०१४८९४
ingolešswapnilrdgakola.ac.in

> **"महाराष्ट्रीय लोकांच्या भावविश्वाचे एक अतूट, अविभाज्य अंग बनले. त्यांचे अभंग ही या लोकांच्या संस्कृतीला फुटलेली ताजी, टवटवीत पालवी ठरली. त्यांचे आचारविचार हे या लोकांच्या दृष्टीने निरामय, निरागस आदर्श ठरले. स्वाभाविकच, या काळात या लोकांनी त्यांच्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. हे प्रेम इतके उत्कट होते, की अक्षरशः असंख्य कुटुंबांनी या तुकारामांच्या पाठोपाठ आपल्याही घरात एका नव्या तुकारामाचे अस्तित्व बहरावे, असे स्वप्न पाहिले."**

आ.ह.साळुंखे हे परिवर्तनवादी चळवळीचे महत्त्वाचे भाष्यकार आणि प्रवक्ते आहेत. विवेकी विचारधारा जनमानसात रुजवण्यासाठी त्यांनी वाणी आणि लेखणी अनेक वर्ष उपयोजिली आहे. उभी हयात प्रबोधन आणि लोक जागरणासाठी वेचली आहे. जगद्गुरु तुकाराम महाराज ह्यांची जनमानसामध्ये भोळसट, साधाभोळा आणि व्यवहारशून्य अशी प्रतिमा काही लोकांनी जाणीवपूर्वक रुजवण्याचा प्रयत्न केला होता. मात्र आ.ह. साळुंखे यांनी ह्या बाबीला आपल्या लेखनातून, विवेचनातून आणि वक्तृत्वातून कडाडून विरोध करत प्रयत्नपूर्वक तुकारामांच्याच दाखल्यांनी तुकारामांचे जीवनचरित्र कसे शूरत्व, व्यवहारचातुर्य आणि करुणेने ओतप्रोत भरलेले आहे ते दर्शवून दिले. जनसामान्यांसाठी मेनाहूनही मऊ असणारे तुकोबा कटकारस्थानी आणि दिशाभूल करणाऱ्या लोकांसाठी वज्रास भेदणारे आहेत. अत्यंत करुणा आणि दयाभाव असणारे तुकोबा, अन्याय करणाऱ्या लोकांसाठी खड्गाधारी आहेत. ही मांडणी जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांच्या चरित्र आणि काव्याविषयी, त्यातही प्रामुख्याने काव्याविषयी तात्यांच्या लेखनामध्ये आढळते. तुकोबांचे व्यक्तिमत्त्व कमालीचे आत्मनिष्ठ होते. आपल्या ज्ञानाचा, वाणीचा, अभंगाचा झरा साक्षात ईश्वरी स्फूर्ती हाच आहे अशी त्यांची धारणा होती. फार मोठी किंमत देऊन त्यांनी हा अनुभव घेतला होता. म्हणून आपण श्रुतीचे अंकित नसून साक्षात ईश्वराशी संबंध असल्याच्या खात्रीपोटी आणि वेदांचे अध्ययन न करताही तुकोबांनी वेदांची खंडे निवडण्याचे धाष्टर्य ईश्वरी प्रसाद लाभल्याच्या डोळस अनुभवामुळेच केले. अशा निमित्ताने दिसणारे वेद व त्यांच्या विचारातील अर्थसाम्य मूळ वेद नसून वेदांचे जे मूळ म्हणजे ईश्वरच आहे अशी त्यांची धारणा होती. ईश्वरानेच आपली निवड केली आणि आपल्याला अभिषिक्त केले अशी बेडर भूमिका म्हणूनच ते घेऊ शकले.[१]

महाराष्ट्रामध्ये जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांच्या अभंग, काव्याची दि.पु. चित्रे, सदानंद मोरे, किशोर सानप, दिलीप धोंगडे विचारवंतांनी मांडणी केली आहे .त्यातही शैली, अभिव्यक्ती, आशय आणि प्रतिपाद्य विषय या अंगाने ती मांडणी आहे. आ.ह.साळुंखे यांच्या विवेचनामध्ये जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांच्या अभंगाचे वर्गीकरण केले असून त्याचे आशयसूत्र शोधण्याचे काम तात्यांनी केले आहे. त्यातील विद्रोही तुकाराम, तुकारामाचे अभंग शतक, तुकारामांचा शेतकरी, न सरे ऐसे तुकोबाचे दान, तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम ह्या ग्रंथांच्या आधाराने तात्यांच्या अन्वयार्थाची अपूर्वता अर्थात व्यवच्छेदकता दृष्टीपथास येते. डॉ. साळुंखे हे संस्कृतचे ख्यातकीर्त अभ्यासक आहेत. ते समृध्द आणि समजूतदार व्यक्तिमत्वाचे धनीही आहेत. त्यांनी 'चार्वाक , हिंदु संस्कृती आणि स्त्री', 'वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी' अशा ग्रंथामधून आपला अभ्यास मांडला आहे. आजवर अनेक अभिजनांनी केवळ आपल्या हिताला केंद्र करुन लेखन केलेले आहे. अलीकडच्या काळात या सर्व मांडण्यांचे, संहितांचे अत्यंत मूलगामी पातळीवरुन Deconstruction ही झालेले आहे. होत आहे. देशातील एकूणच बहिष्कृत वैचारिकदृष्ट्याही आणि भावनिकदृष्ट्याही भूतकाळातसुध्दा एकचित नव्हते आणि आजच्या वर्तमानातील संकटांच्या गर्दीतही ते एकचित्त नाहीत. या देशातील लक्षावधी बहिष्कृत त्यांच्या जातींच्या, धर्मांच्या आणि वर्गांच्या वेगवेगळ्या मजल्यांवर राहत आलेले आहेत. या बहिष्कृतांमधील सर्वच घटक जाती, धर्म आणि वर्ग यांच्यानुसार केवळ एकमेकांपासून फटकूनच राहतात असे नाही तर ते परस्परांची घृणाही करतात

आणि त्यातील वरचे खालच्यांवर भीषण अत्याचारही करतात.[२]

ही सामाजिक विषमतेची कारणमीमांसा डॉ. यशवंत मनोहर यांनी केली आहे. त्यासोबतच त्यांनी डॉ.साळुंखे यांचे साहित्य आणि भाषा क्षेत्रातील सामर्थ्य विशद केले आहे. ह्या सांस्कृतिक लढाईमध्ये 'वेदाचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा, येरानी वहावा भार माथा' असे म्हणणारे तुकोबा नाकारल्या गेलेल्या आणि पिचलेल्यांचे प्रणेते ठरतात.पंढरपूरची वारी करणाऱ्या आईकडून तुकारामांच्या वाङ्मयाचा वारसा जसा मला मिळाला, तसाच माझे कुटुंब हे एक शेतकरी कुटुंब असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे एकूण जीवन कोणत्या प्रकारचे असते, याचा अनुभवही मला लहानपणापासूनच घेता आला. आमच्या भागातून पंढरपूरला जाणाऱ्या एका दिंडीचे दुपारचे एक 'पेणे' गेली सुमारे चाळीस वर्षे आमच्या गावाकडच्या घरी असते. याचा परिणाम म्हणून संतसाहित्याचे काही संस्कार माझ्या मनावर लहानपणापासूनच झाले आहेत. मी ते संस्कार डोळे मिटून जसेच्या तसे स्वीकारलेले नाहीत, त्यांना फुले-शाहू-आंबेडकर यांच्या विचारांची व आधुनिक विज्ञानाची जोड दिली आहे, ही गोष्ट वेगळी. माझे वडील मात्र शेतीलाच पंढरपूर मानण्याच्या वृत्तीचे होते. स्वाभाविकच, संत तुकारामांनी शेतकऱ्यांच्या जीवनाविषयी मांडलेले विचार हा नेहमीच माझ्या जिज्ञासेचा विषय बनून राहिला आहे. विशेषतः, महात्मा फुले यांनी तुकारामांच्या शेतकरी असण्याचा आवर्जून आणि आत्मीयतेने उल्लेख केला असल्यामुळे तुकारामांचे शेतीविषयीचे अभंग जाणीवपूर्वक अभ्यासावेत, असे मला पुनःपुन्हा वाटत आले आहे. ही डॉ.आ.ह. साळुंखे यांच्या तुकारामांच्या अभ्यासाकडे वळण्याची प्रेरणा आहे. या संभाषितांमधून तात्यांचे तुकोबांकडे बघण्याचे आयाम स्पष्ट होतात. त्यांचे दृष्टिकोन आणि विचारव्यूह दिशादर्शक ठरायला लागतात. जगद्गुरु तुकाराम यांच्या अध्ययनाच्या प्रेरणा त्यांच्या बालमनातील जिज्ञासेत आणि शेतकरी कुटुंबात झालेल्या पालनपोषणात दिसायला लागते. लोकांना केवळ भाविक, धार्मिक वाटणारे जगद्गुरु तुकोबाराय तात्यांना मात्र शेतकऱ्यांचे आणि त्यातही अन्यायाला वाचा फोडणारे,प्रस्थापित सांस्कृतिक चौकटी मोडू पाहणारे,विद्रोही संत दिसतात. आतापर्यंत न गवसलेला तुकोबारायांच्या अभंगातील अन्वयार्थ वाचक आणि अभ्यासकांपुढे डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी आणलेला आहे.

विद्रोही तुकाराम :

अन्यायकारक आणि प्रस्थापित व्यवस्थेला झुगारून, नाकारून, प्रश्न विचारत, मोडीत काढण्यासाठी केलेला जोरदार प्रयत्न किंवा हल्ला म्हणजे व्यवस्थेची द्रोह होय. साधारणतः संत प्रवृत्तीच्या व्यक्तींकडून अशी अपेक्षा केली जात नाही. जनप्रबोधन करणे आणि लोकांकडून कुठलीही अपेक्षा न करता केवळ आपण सरळमार्गी जीवन जगणे हेच जनसामान्यांना संतांकडून अभिप्रेत असते. मात्र जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांनी तत्कालीन प्रस्थापित व्यवस्थेला अधिकार आणि हक्क नाकारणाऱ्या तथाकथित उच्चभ्रू धर्मपंडितांना प्रश्न केला आहे. हीच मांडणी 'विद्रोही तुकाराम' या ग्रंथामधून आली आहे. तात्यांनी सिंहाचे चित्रण शेळीच्या स्वरूपात, वेदांचा अंकित नसल्याची घोषणा, यातिकुळ येथे असे अप्रमाण,काय बा करिशी सोवळे ओवळे?, कोणी गुरू नाही, कोणी शिष्य नाही, आम्ही नशीब लिहिणाऱ्या देवाचे स्वयंभू बाप आहोत !, न्यायालयात खेचले, मरणाही आधी राहिलो मरोनी,विचारांची कत्तल ही शारीरिक हत्येपेक्षाही भीषण ह्या शीर्षकाच्या लेखांमधून तुकारामांचे विद्रोहीत्व विशद केले आहे. तुकाराम हे एक डोळस आणि संवेदनशील गृहस्थ होते. ते डोळस असल्यामुळे आपल्या अवती-भवतीच्या सामाजिक परिस्थितीचे बारकाईने निरीक्षण करीत होते. त्यामुळे आपल्या समाज-व्यवस्थेतील त्रुटी आणि उणिवा त्यांना जाणवू लागल्या होत्या. धर्माच्या नावाखाली होणारा अन्याय, शोषण आणि नीतीची विटंबनात्यांच्या ध्यानात आली होती. बलवंतांची, प्रस्थापितांची मग्रुरी आणि गोरगरिबांची दुर्दशा त्यांच्या लक्षात आली होती. डोळस असल्यामुळे हे सगळे जसे त्यांनी अचूकपणे हेरले, तसेच ते संवेदनशील असल्यामुळे या सगळ्याच्या विरोधात एका उत्कट विद्रोहाची भावना त्यांच्या मनात निर्माण झाली.[३]

अर्थात जगद्गुरु तुकाराम महाराज सर्वप्रथम संवेदनशील कवी होते, विठ्ठलाचे परम भक्त होते. मात्र त्याचसोबत अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणारे, रोकडा धर्म समाजात रुजवणारे प्रखर प्रबोधनकार होते. त्यांच्या ठायी अन्यायाविरुद्ध, प्रस्थापित आणि शोषण करू पाहणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध चीड होती. याचीच सांगोपांग चर्चा 'विद्रोही तुकाराम' या ग्रंथामध्ये आलेली आहे. एखाद्या सिंहाचे चित्र शेळीसारखे करत तुकारामांना भोळसट आणि व्यवहारशून्य ठरवत त्यांच्यावर अवास्तवाचे आरोपण करण्यात आले होते. तुकारामाच्या संदर्भात हे एक प्रकारे सत्यशोधन किंवा तुकारामांचे वास्तव दर्शन म्हणता येईल.तुकाराम ! मानवी जीवनातील नाना प्रकारच्या उत्कट अनुभवांना अत्यंत आशयघन शब्दांत साकार करणारा एक शब्दार्थप्रभू प्रतिभावंत. धर्माला नीतीचे आणि निष्कपट भावनेचे अधिष्ठान देणारा एक आचारशील भक्त. अक्षरशः सर्वस्व पणाला लावून सांस्कृतिक व सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात दंड थोपटणारा एक आव्हानवीर योद्धा. प्रतिभावंत, भक्त आणि योद्धा या तिन्ही भूमिकांचा एकत्र

मिलाफ झालेला महापुरुष - कवी तुकाराम, संत तुकाराम, विद्रोही तुकाराम !

ज्या काळामध्ये वेदप्रामाण्य आणि वेदप्राबल्य होते, त्या काळामध्ये तुकारामांनी वेदाचा अर्थ, त्याची महती आणि त्याची यथार्थता आम्हालाच ठाऊक असल्याची गवांदी दिली, घोषणा केली. ते जगद्गुरु तुकाराम महाराज प्रस्थापितांना हादरवून सोडणारे आणि आत्मबळ प्रगट करणारे होते. त्यांचे व्यक्तिमत्व अत्यंत विनम्र दाखवताना अनेकांनी त्यांना अगदीच मिळमिळीत करून टाकले आहे. मात्र 'विद्रोही तुकाराम' ह्या ग्रंथाने प्रस्थापितांविरुद्ध उभा ठाकलेला थोर योद्धा तरीही आपल्या सृजनशील सहसाने नवनिर्मिती करणारे आणि भक्तामध्ये निर्भयता पेरणारे प्रणेते होते. ही आ.ह.साळुंखे यांच्या 'विद्रोही तुकाराम' ची मांडणी यथार्थ आणि वास्तव वाटते.

तुकारामाचे अभंगशतक :

सांप्रतकालीन कर्मकांडाला फाटा देत उभा राहिलेल्या शिवधर्माच्या नित्य उपयोगाच्या बाबतीत उपयोजिले जाणाऱ्या अभंगांचे एकत्रित रूप म्हणजे तुकारामांचे अभंग शतक होय. त्याची निवड, त्यावरील विवेचन आणि विविध प्रसंगी जसे जन्म,मृत्यू ,वाढदिवस, लग्न, कौटुंबिक मेळावे यांचे प्रयोजन सांगून अभंगाचे उपयोजन तात्यांनी प्रस्तुत अभंग शतकात केले आहे. त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे विषयनिहाय अभंगाचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. आईवडील, आघात, संत, सत्य, हितासाठी, उपदेश, नम्रता, क्षमा, शांती, शुद्धता, शब्द, प्रसिद्धी, कीर्ती, अनुभव, शेती, प्रयत्न, आनंद ह्या विषयांवर तुकाराम गाथेतील दहा ते पंधरा अभंगाचे संकलन करण्यात आले आहे. त्यावर तात्यांनी अर्थपूर्ण आणि जीवनोपयोगी भाष्य केलेले आहे.

मायबापे केवळ काशी । तेणें न वजावे तीर्थासी ।। १ ।।
पुंडलीकै काय केले ? । परब्रह्म उभे ठेले ।। २ ।।
तैसा होई सावधान । हृदयीं धरी नारायण ।। ३ ।।
तुका म्हणे मायबापे । अवघी देवाची स्वरूपे ।। ४ ।।
(अ.क्र.२९०६)

आईवडील म्हणजे शुद्ध काशी होत. जो मनुष्य आईवडिलांच्या सहवासात असेल, त्यानं काशीची तीर्थयात्रा केल्यासारखं होतं. त्यानं तीर्थयात्रेला जाण्याची गरज नसते. अशा वेळी पुंडलिकानं काय केलं, ते ध्यानात घ्यावं. तो आईवडिलांची सेवा करणं थांबवून देवाकडं धावला नाही. त्यानं देवालाच उभं रहायला लावलं. तेव्हा, प्रत्येकानं पुंडलिकाप्रमाणं सावध रहावं. ईश्वराला आपल्या हृदयात ठेवावं, पण त्याला प्राप्त करण्यासाठी आईवडिलांची सेवा करणं थांबवू नये. कारण, आईवडील म्हणजे पूर्णांशानं ईश्वराचं स्वरूप होत. तुकाराम महाराज आपल्याला सांगत आहेत, की आईवडिलांची सेवा हीच ईश्वराची पूजा होय.

संकलनातील अभंगाचा, त्यावरील भाष्याचा उद्देश रुढी, प्रथा, परंपरा, कर्मकांड यांना फाटा देत तुकारामोक्त रोकडाधर्म रुजवणे हाच आहे. त्यातील अभंगांची निवड, त्यावरील भाष्य आणि विवेचन अत्यंत सुगम,सुबोध आणि दैनंदिन जीवनामध्ये उपयोगी,प्रेरक ठरणारे आणि आचरणात यावे असे आहे. जीवनातील सुखदुःखाच्या प्रसंगी धीराने कसे सामोरे जावे, मन:स्थिती कशी सांभाळावी, आघात कसे सहन करावे,बोलणे, चालणे आणि व्यवहार या सर्वांना उपयोगी ठरणारे भाष्य म्हणजे तुकाराम अभंग शतक होय.

तुकारामांचा शेतकरी :

जगद्गुरु तुकाराम महाराजांचा जन्म कुणबी अर्थात शेतकरी समुदायातील आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी तर त्यांना 'कुणब्यांमध्ये उभा राहिलेला संत' असे संबोधले आहे. प्रत्यक्ष शेतीमातीत राबताना वारा, ऊन, पाऊस, डोंगर, उतार, चढ, नदी,नाले, समुद्र, पर्जन्य, दाणे, कणीस, धनधान्य, आऊत, बैल, पशुपक्षी ह्या सर्वांच्या प्रत्यक्ष संपर्कात येऊन पराकोटीच्या सृजनशील तुकोबांच्या अभंगांमधून निर्माण झालेल्या काव्यप्रतिमा अलौकिक परिणाम साधणाऱ्या आहेत. त्याचेच परिपूर्ण वर्णन डॉ.आ. ह.साळुंखे यांच्या 'तुकारामांचा शेतकरी' या विवेचनपर ग्रंथांमध्ये आलेले आहे. प्रस्तुत ग्रंथ म्हणजे या सगळ्याचा परिपाक होय. खरे तर हा विषय यापेक्षा फार विस्ताराने मांडण्याची आवश्यकता आहे. सध्या तरी सूत्ररूपाने हा विषय वाचकांपुढे ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसे पाहिले, तर तुकारामांनी समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांना स्पर्श करणारे अभंग लिहिले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या इतर क्षेत्रांविषयीच्या अभंगांचाही स्वतंत्रपणे अभ्यास करणे शक्य आहे. उदा. त्यांचे केवळ व्यापार, उद्योग या क्षेत्रांविषयीचे विचार एकत्रितपणे अभ्यासणेही महत्त्वाचे ठरू शकते, अशी प्रस्तावना तात्यांनी प्रस्तुत पुस्तकाला लिहिली आहे. त्यामधून जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांचे यांच्या अभंगातील सर्वस्पर्शीत्व प्रत्ययास येते. प्रस्तुत पुस्तकात मी शेतीचे क्षेत्र निवडले आहे, याला एक महत्त्वाचे कारण आहे. भारतीय समाजातील सत्तर-ऐंशी टक्के लोक शेतीशी संबंधित आहेत आणि तरीही भारतीय वाङ्मयामध्ये शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब मात्र अत्यल्प प्रमाणातच आढळते. स्वाभाविकच, तुकारामांनी केलेल्या शेतकऱ्यांच्या चित्रणाला या पार्श्वभूमीवर एक आगळेच महत्त्व प्राप्त होते. तुकारामांना शेतीचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळेआणि त्यांच्या प्रतिभेचा पल्ला फार उंच भरारी घेणारा असल्यामुळे या विषयावरील

त्यांच्या अभंगांमध्ये जो जिवंतपणा आलेला आहे, तो तर अगदी दुर्मिळ आणि अपवादात्मकच म्हणावा लागेल.' म्हणूनच आपल्या अलौकिक प्रतिभेद्वारे तुकारामांनी शेतीमातीशी संबंधित प्रतिमांचे उपयोजन करून पहिल्यांदाच साहित्यामध्ये हा परिणाम साधला. तुकारामांचा अभंग हा सामान्यांच्या जीवनाशी एवढे समरूपत्व साधणारा होता की तुकारामांची उक्ती अर्थात तुकोक्ती ही अगदी नकळत आणि बेमालूमपणे लोकोक्ती झाली हे खरे आहे. आपला व्यवसाय आणि शास्त्र, वेद, धर्म यांचा दुरान्वयानेही संबंध नाही. त्यामुळे मला दंभ, अहंकार इत्यादी रीपुंचा स्पर्श झाला नाही. अशी कबुली तुकाराम महाराज आपल्या व्यवसायाचा आधार घेत देतात. महात्मा फुल्यांनी ज्याप्रमाणे 'शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण झालेला साधू या शब्दात संत तुकारामांचा निर्देश करून तुकारामांचे शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी असलेले नाते स्पष्ट केले आहे, त्याप्रमाणे स्वतः तुकारामांनीही आपण कुणबी म्हणजेच शेतकरी असल्याचा आवर्जून उल्लेख केला आहे. **बरा देवा कुणबी केलो। नाही तरी दंभेचि असतो मेलो ।।** (३२०), हे त्यांचे वचन तर विख्यातच आहे. **याखेरीज तुका कुणबियाचा नेणे शास्त्रमत। एक पंढरीनाथ विसंबेना ।। (४३९२) आणि तुका विनवी कुणबियाचा ।** (३७५२), यांसारख्या वचनांतूनही त्यांनी आपल्या शेतकरी असण्याचा खास उल्लेख केला आहे.तुकारामांचे बंधू कान्होबा यांनीही विठ्ठलाबरोबर प्रेमाचे भांडण भांडताना एका अभंगात आपल्या कुणबी असण्याचा उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात, **आता निदसुर नसावे । गाठ पडली कुणब्यासवे । तुकयाबंधु म्हणे राखावे । देवा महत्त्व आपुले ।। (३०१५)** यामध्ये तुकाराम महाराज आणि त्यांचे बंधू कान्होबा यांनी आपण कुणबी अर्थात शेतकरी समुदायात जन्मलो, वाढलो आणि तोच व्यवसाय करीत आलो. त्याची कबुली, व्यवसायातील तंत्र आणि त्या व्यवसायाची महती विशद केली आहे.

जगद्गुरु तुकाराम महाराज यांच्या अभंगातील प्रतिमा अत्यंत समर्पक बोलक्या आणि लोकजीवनातील असल्याने त्यांचे सर्व स्पर्शीत्व जगजाहीर आहे. एखाद्या धुरीणाला, प्रणेत्याला सर्वप्रथम समर्पणवृत्तीने आयुष्य झोकून द्यावे लागते तेव्हाच येणाऱ्या पिढ्यांचा उत्कर्ष साधला जातो. यासाठी तुकाराम महाराजांनी पुढीलप्रमाणे मातीमध्ये गाढून घेणाऱ्या दाण्याचे उदाहरण उपयोजिलेले आहे. **एका बीजा केला नास, मग भोगिले कणीस एका बीजा केला नास । मग भोगिले कणीस ।।१।।**
कळे सकळां हा भाव । लहान थोरांवरी जीव ।।२।।
लाभ नाही फुकासाठी । केल्याविण जीवासाठी ।।३।।
तुका म्हणे रणी । जीव देता लाभ दुणी ।।४।।
आता हे खरे आहे, की जे बीज स्वतःच्या गाभ्यामधून अंकुराला जन्म देते, ते त्या अंकुराला जन्म दिल्यानंतर स्वतः मातीमध्ये विलीन होऊन जाते. त्याच्यामधून जन्मलेला अंकुर हा त्याच्याच 'स्व'चा एक नवा आविष्कार असतो, ती एक नवी अभिव्यक्ती असते." ही तुकारामांची सहज अभिव्यक्ती प्रचंड मोठा समर्पणभाव आणि नेतृत्वाच्या ठायी अभिप्रेत असलेल्या गुणांची ओळख पटवून देतो. हे आणि यासारखे असंख्य उदाहरणे तुकोबांच्या अभंगांमधून डॉ.आ.ह. साळुंखे यांनी संकलित करून त्यावर परिपूर्ण समर्पक भाष्य केले आहे. प्रत्यक्ष शेतीचा अनुभव पेरणी, कापणी, पिकांची निर्मिती, त्याची विक्री, त्यातून मिळणारे उत्पन्न, त्याचा व्यय ह्या सर्व बाबी तुकारामांनी अभंगाद्वारे अभिव्यक्त केलेल्या आहेत. शेतीसाठी लागणाऱ्या पाण्याचे महत्व मांडताना 'बळ बुद्धी वेचून या शक्ती 'उदक चालवावे युक्ती' 'प्राण गेलिया शरीर' काय करील व्यवहार 'तुका म्हणे जीवनेविण' 'पीक नव्हे नव्हे जान' ही मांडणी असो किंवा मिळालेल्या उत्पन्नाच्या खर्चावरील 'उदास विचारे वेच करी,मिरासीचे म्हूण शेत, नाही देत पीक उगे खोल ओलीं पडे, ते पीक उत्तम, गोमट्या बीजाची फळेही गोमटी, जीवनेविण पीक नव्हे नव्हे जाण, ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग, न काढिता तण, कैंचे येति कण हातासी ते? झाडेझुडे जीव सोईरे पाषाण, शेत आले सुगी, सांभाळावे चारी कोण? पिकविले तया खाणे किती?, घरी मोडकिया बाजा, वरी वाकळांच्या शेजा,आनंदचि अंग आनंदाचे' हे काव्य आणि मांडणी तुकारामांचे व्यवसायातील प्रवीणत्व आणि व्यवहारातील चातुर्य विशद करते.

न सरे ऐसे तुकोबाचे दान :

जगद्गुरु तुकाराम महाराज हे अलौकिक प्रतिभेचे कवी आणि समकालाचे थोर भाष्यकार होते. दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांनी त्यांना मराठीतील वैश्विक कवी म्हणून पाहिले आहे. तुकारामांचे काव्य जनसामान्यांच्या जीवनाशी समरूप होणारे, सामान्य प्रतिमा उपयोजनातून अलौकिक परिणाम साधणारे आहे. त्यांचे अभंग वारकरी परंपरेला, भागवत धर्माला जसे पुढे नेणारे आणि परमप्रिय आहेत, तसेच मराठी वाङ्मयाला नवेच कोंदण प्राप्त करून देणारे आणि मराठी कवितेच्या प्रगल्भतेच्या वाटा खुले करणारे आहे. **'सरे ऐसे ज्याचे दान । त्याचे कोण उपकार ? ।।'** असं तुकारामांचं एक विख्यात वचन आहे. ज्याचं कोणत्याही क्षेत्रातलं योगदान आयुष्यभर, अनेक पिढ्यांपर्यंत टिकत नाही, त्याचं कार्य समाजाला फार उपकृत करणारं नसतं, असं त्यांनी यातून सूचित केलं आहे. त्यांनी आपल्याला दिलेलं दान मात्र कधीही न सरणारं आहे, म्हणून या

पुस्तकाला 'न सरे ऐसे तुकोबांचे दान' असं शीर्षक दिलं आहे. या पुस्तकातील त्यांचे विचार सर्वांनाच जीवनात पथप्रदर्शक ठरणारे आहेत, असा माझा विश्वास आहे.' ही तात्यांची भूमिका अत्यंत मोलाची आहे. तुकोबांनी दिलेल्या ह्या दानाला कधीच कमीपण, उणेपण किंवा ओहोटी येणार नाही. म्हणूनच 'न सरे ऐसे तुकोबाचे दान'. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये विवेचन आणि भाष्यासाठी पुढीलप्रमाणे अभंग निवडण्यात आलेले आहेत.

येतो कळवळा म्हणूनिया, उचनीच काही नेणे भागवंत, मन करा रे प्रसन्न, असाध्य ते साध्य,सुखे करावा संसार, जाऊनया तिर्था काय तूवां केले, विधीने सेवन विषय त्यागाचे समान ,जाणिवेचे काळे तोंड देवा ,घोडे काय थोडे वागविते ओझे, नका दंतकथा येथे सांगू कोणी, तुका म्हणे झरा आहे मूळचा की खरा, मेघदृष्टीने करावा उपदेश, त्याच्या पुण्या नाही पार, नित्य नवा दिस जागृतीचा, कायबा करीशी सोहळे ओवळे, शुभकाळ शोभा, कृपा मातेची समान, पटपुत्र सांभाळी, उदक म्हणे काय याहो मज प्यावे, बोलो जाणे अंगी नाही शूरपण, लटक्याच्या आवतन जेवलीया साच, नाही शब्दमुखी लागत तिखट, माझी आता लोक सुखी निंदा करू, नवनीत तोवरी कडकडे लोणी, नाही देवापाशी मोक्षाचे गाठोडे, तुका म्हणे गर्भावासी सुखे घालावे आम्हासी, तुका म्हणे आम्ही विधीचे जनिते, हेची संतांचे पूजन, संताचा अतिक्रम देवपूजा तो अधर्म, नाही संतपण मिळत ते हाटी, संतांचा संगत तोची स्वर्गवास, कठीण वज्रास भेद ऐसे, दुर्जनांचा मान सुखी करावा खंडन, विषाचे किडे दुग्धी मरे, मरणा आधी राहिलो मरूनी, मज नाही कोठे उरला दुर्जन, नव्हे शब्द एक देशी, चित्त शुद्ध तरी शत्रू मित्र होती, झाला इहलोकी परलोक, तुका आकाशाएवढा, आनंदाचा कंद गाईला गीती ह्या अभंगांचे यथार्थ आणि समर्पक आशयसूत्र मांडत धांडोळा घेतला आहे. विवेचनासाठी तात्यांनी निवडलेले हे अभंग परिवर्तन घडवणारे, सत्य-असत्य, श्रेयस-प्रेयस,साच लटिकें त्याचे दर्शन घडवणारे रूढी, प्रथा परंपरांना झुगारून देणारे, रोकडा धर्म मांडणारे, संतत्वाचे खरी प्रचिती देणारे आणि विवेकी विचार जागवणारे आहेत.तुकारामांनी एका अभंगात दिलेलं उदाहरण म्हणजे त्यांच्या सर्जनशील प्रतिभेचं उत्तम प्रतीक आहे. ते म्हणतात, 'विषाचे ते कीडे दुग्धीं मरे ।' विषातच वाढलेले जे किडे असतात, ते दुधात मरतात. विष हे त्यांचं अन्न बनतं आणि दूध हे त्यांच्या दृष्टीनं जीवघेणं विष बनतं ! दुष्टपणाची सवय झालेल्या व्यक्तींचं हे वर्णन चित्तहर काव्यात्मकतेचं अत्युच्च शिखर गाठणारं आहे. तुकारामांची निरीक्षणशक्ती खरोखरच अजब म्हटली पाहिजे. आणि जे निरखलेलं आहे, ते सूत्रासारख्या अल्पाक्षर वचनात बांधण्याची त्यांची क्षमता तर त्याहूनही अफलातून म्हणायला हवी. किती मार्मिक, अर्थपूर्ण आणि प्रभावी सुभाषित आहे, विषाचे ते कीडे दुग्धीं मरे !' तात्यांनी संत तुकाराम महाराज यांच्या काव्याचे आशय आणि अभिव्यक्तीच्या पातळीवर विशेष नोंदविले आहेत. आ.ह. साळुंखे यांनी तुकाराम महाराजांच्या काव्य निर्मितीमधील विशेष त्यांच्या अभंगातील प्रतिमा, उदाहरणे, दाखले आणि त्याद्वारे अभिव्यक्त केलेल्या विचारातून मांडले आहेत. तुकाराम महाराज यांच्या अभंगाची विश्वव्यापकता आणि त्यांच्या काव्यलेखनाचे सामर्थ्य तात्यांनी प्रस्तुत अभंगांच्या विवेचनातून विशद केले आहे. केवळ संसारी, भौतिक एवढेच नव्हे तर मनोवस्थांचा धांडोळा देखील तुकारामांनी घेतला आहे.स्वत:च्या मनातच एक प्रदीर्घ वाट असते. तिच्यावरही काटे असतात. खाचखळगे असतात. विकारांचे असतात. आणि कशाकशाचे असतात. ते चुकवून नीट चालता आलं, तर मग बाहेरच्या जगातील रस्त्यावरही नीट चालता येतं.इतरांना वाट दाखवण्याचा टप्पा तर त्यानंतरचा होय.

माणसाच्या अंतर्यामी चाललेल्या या प्रवासाचं तुकारामांनी एका अभंगात फार मार्मिक शब्दांत वर्णन केलं आहे. ते म्हणतात, तुका म्हणे मना पाहिजे अंकुश नित्य नवा दिस जागृतीचा ।। ज्याला जीवन सफल करायचं आहे, त्यानं मनावर अंकुश ठेवला पाहिजे. त्यामुळं बाह्य इंद्रियांवरही नियंत्रण येतं. पण मनावर अंकुश ठेवणं, हीच कठीण गोष्ट आहे. एखादं महायुद्ध जिंकावं, तसं हे आहे. हे युद्ध जिंकण्यासाठी माणसाला मोठी तयारी करावी लागते. आतल्या आत अनेक उलथा-पालथी होतात. शस्त्रं परजली जातात. त्यांचे वार केले जातात. प्रत्येक क्षण एक वेगळा अनुभव घेऊन येतो. (१०) मानवी मन हे रणांगण असून त्यावर कायमच युद्ध चालू असतात. त्याची प्रचिती तुकारामांच्या अनेक अभंगांमधून येते 'रात्रंदिना आम्हा युद्धाचा प्रसंग, अंतर्बाह्य जग आणि मन' असे म्हणत तुकारामांनी मानसिक द्वंद्वाचे आणि रणाचे वर्णन केले आहे. मन, मनाचे शत्रू, मनाच्या अवस्था, मन नियंत्रणासाठी आवश्यक अंकुश तुकारामांनी नोंदविले आहेत.तुकाराम महाराजांनी अभंगाद्वारे व्यक्त केलेल्या मनोवस्थांचे अध्ययन डॉ.आ.ह. साळुंखे यांनी प्रस्तुत ग्रंथाद्वारे केले आहे.

तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम :

प्रस्तुत ग्रंथ म्हणजे डॉ.आ.ह. साळुंखे यांची विविध ठिकाणी झालेली व्याख्याने आणि काही लेखांचे संकलन आहे. प्रथमदर्शनी हे लेख आणि व्याख्याने वैविध्यपूर्ण विषयांवरचे वाटत असले तरी त्यामध्ये भगवान बुद्ध आणि संत तुकाराम यांच्या विचारांचा अखंड प्रवाह

दृष्टिपथास येतो. जगाला शांती, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता इत्यादी मानवी मूल्यांचा उपदेश देणाऱ्या भगवान बुद्धांच्या विचारांचा प्रभाव तात्यांच्या एकूणच जीवनकार्यावर आहे. त्यांना प्रभावित करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये संत तुकारामांचे स्थान वरचे आहे. भगवान गौतम बुद्ध आणि संत तुकाराम यांच्यामधील वैचारिक अनुबंध शोधून त्यावर तात्यांनी अपूर्व प्रकाश टाकला आहे. ह्या ग्रंथामध्ये स्वातंत्र्य : संकल्पना आणि व्यवहार; आपल्यासाठी बुद्ध आणि तुकाराम दोघेही जामीन व्हायला तयार; बुद्धांनी सांगितलेली पराभवाची कारणे.. आणि तुकारामांचे काही विचार; पाली, संस्कृत आणि मराठी : परस्परसंबंध; तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम : आणखी काही साम्ये या लेखांचा समावेश करण्यात आला आहे. अशा प्रकारच्या ग्रंथ निर्मितीमागील प्रेरणा विशद करताना डॉ.आ.ह. साळुंखे लिहितात; 'तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम ! तुकाराम बुद्धांच्या इतके जवळ पोचले होते, की त्यांच्या असंख्य वचनांमध्ये बुद्धांचा उपदेश ध्वनित झाल्याचे आढळते. हे ध्वनित होणे कधी बुद्धांच्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभावाने प्रतिध्वनित होणे आहे, तर कधी तुकारामांच्या जीवनातील स्वयंभू, स्वानुभूत, स्वयंस्फूर्त सत्याचे स्वयंशैलीमध्ये स्वतंत्रपणे ध्वनित होणे आहे.

दुसऱ्या बाजूला मला हे दोघेही इतके जवळचे वाटतात, की मी माझ्या हृदयाच्या एकाच स्पंदनात या दोघांचाही उपदेश एकाच वेळी, किंबहुना एकरूप होऊन ध्वनित झाल्याचा अनुभव घेत असतो. हे दोघेही प्रदीर्घ काळापासून माझ्या हृदयाचा, मस्तकाचा, एवढेच नव्हे तर अवघ्या अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग बनलेले आहेत. अर्थात, माझ्या जीवनाच्या सांस्कृतिक रचनेमध्ये तथागत बुद्धांचे स्थान सर्वोच्च आहे. माझ्या आयुष्यात भारतीय इतिहासातील ज्या इतर व्यक्तींचे स्थान अत्युच्च स्वरूपाचे आहे, त्यांमध्ये संत तुकारामांचा मी अतिशय कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करू.इच्छितो. 'तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम' या पुस्तकाच्या माध्यमातून मी या दोनमहामानवांच्या विचारांचा काही वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. बहुजन समाजाने या दोन्ही महापुरुषांच्या चरित्रांचे योग्य रीतीने आकलन करावे आणि त्यांचे विचार आत्मसात करून प्रत्यक्ष आचरणात उतरावावेत, असे मला नेहमी वाटत आले आहे. तसे बघितले, तर तथागत बुद्धांचा त्यांच्या नंतरच्या समग्र भारतीय संस्कृतीवर फार मोठा प्रभाव पडला आहे. स्वाभाविकच, संत तुकारामांवरही हा प्रभाव होता, हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे. संत तुकारामांविषयी नितान्त आदर असलेल्या लोकांनी हे सत्य जाणून घेऊन बुद्धांना स्वतःच्या संतुलित दृष्टीने समजून घ्यावे आणि आपले कल्याण साधावे, या भावनेतून मी संत तुकारामांचे बुद्धांशी असलेले नाते आधारानिशी परंतु संक्षेपाने आणि केवळ दिशादर्शक म्हणून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.[११] त्यांची ही भूमिका भगवान गौतम बुद्धाचे भारतीय सांस्कृतिक पर्यावरणावरील प्रभाव आणि त्यांच्या वैचारिक प्रकाशातील विचारवंतांची ओळख नव्याने करून देणारी आहे. तात्यांच्या वैचारिक जडणघडणीमध्ये बुद्धांचे सर्वोच्च स्थान आहे.तर प्रभाव टाकणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वांमध्ये संत तुकारामांचे वरचे स्थान आहे. म्हणूनच तात्यांनी संत तुकारामांवरील बुद्धांचा प्रभाव शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. ती वैचारिक नाळ कायम असून कालपरत्वे अभिव्यक्तीची साधने आणि मांडणीच्या पद्धती भिन्न झाल्या आहेत, असे म्हणावे लागेल. मात्र दोघांचेही प्रबोधन आणि जागरणाचे मोठे कार्य लोकभाषेतच घडलेले आहे, असे पहावयास मिळते. कवी टिळक यांनी येशू ख्रिस्ताच्या पायाजवळ मी आलो त्याचे कारण संत तुकाराम आहेत असे म्हटले होते. अर्थात 'तुका निर्मित सेतूवरूनी, मीही आलो ख्रिस्त चरणी' ही कवी टिळक यांना तुकारामांच्या ठायी गवसलेली येशू ख्रिस्ताची करुणा, दयाबुद्धी, ममता ख्रिस्ताकडे घेऊन आली तर डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी भगवान गौतम बुद्ध आणि संत तुकाराम यांच्या वैचारिक नात्याचे दर्शन नव्याने जगाला करून दिले.धर्मानंद कोसंबींची तरुणपणीच संत तुकारामांशी वैचारिक भेट झाली आणि तुकाराम कोसंबीच्या दृष्टीने त्यांना बुद्धांकडे घेऊन जाणारा सेतू ठरले. तुकारामांचे बुद्धांशी असलेले अतिशय निकटचे सांस्कृतिक नातेच या घटनेला कारणीभूत झाले.

बुद्धांनी माणसाच्या मनाला पूर्वी कधीही कोणीही दिले नसेल इतके सौंदर्य दिले, सुगंध दिला. तुकारामांनीही कधी बुद्धांचे अनुसरण करीत, तर कधी स्वतंत्रपणे आणि स्वयंस्फूर्तीने मानवी मनाला सुंदर आणि सुगंधी बनविले. तथागत बुद्ध हे भारतीय संस्कृतीच्या क्षितिजावरचे सर्वांत अधिक प्रसन्न व आनंददायक स्मित आहे आणि संत तुकाराम हा भारतीय समाजव्यवस्थेला अतिशय निर्मळ बनविणारा प्रवाही व तृषाशामक निर्झर आहे ! या दोघांपुढे नतमस्तक होणे आणि त्यांना आपल्या हृदयात व मस्तकात धारण करणे म्हणजे उन्नत मनुष्यत्वाकडचा प्रवास सुरू करणे होय ![१२] कविवर्य टिळकांना ख्रिस्तापर्यंत नेणारा आणि धर्मानंद कोसंबींना भगवान बुद्धापर्यंत नेणारा सेतू म्हणजे संत तुकाराम होय. भारतीय वैचारिक परंपरेमध्ये भगवान गौतम बुद्धांनी मनाचे अत्यंत सूक्ष्म चिंतन, त्याच्या अवस्था, त्याचे शत्रू आणि त्याला नियंत्रित करण्याचे उपाय सुचवले आहे. त्यानंतर ते तुकारामांच्या अभंगांमध्ये प्रकर्षाने जाणवते. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये स्वातंत्र्याच्या विविध व्याख्या, त्याचे स्वरूप, त्याची गरज आणि त्याचे उपयोजन, स्वातंत्र्याचे अवलंबन करण्याच्या पद्धती,भगवान गौतम बुद्ध आणि

तुकारामांचे स्वातंत्र्यसंबंधी विवेचन पहिल्याच लेखात आले आहेत. पाली, प्राकृत, संस्कृत, मराठी यांचे आंतरिक संबंध, भगवान गौतम बुद्ध आणि तुकारामांच्या अभंगाद्वारे उलगडून दाखवले आहेत. दोघांमधील वैचारिक अनुबंध उलगडण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न प्रस्तुत ग्रंथाद्वारे झाला आहे.

समारोप :

डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी विद्रोही तुकाराम, तुकारामाचे अभंग शतक, तुकारामांचा शेतकरी, न सरे ऐसे तुकोबाचे दान, तथागत बुद्ध आणि संत तुकाराम ह्या ग्रंथकर्तृत्वाद्वारे संत तुकारामांचे वैचारिक पर्यावरण, त्यांची मांडणी, अभिव्यक्ती, त्यांच्या विचारातील स्पष्टता, प्रतिमांतील समर्पकता म्हणजे एकूणच वाङ्मयातील नीतीतत्व आणि सौंदर्य शोधन केले आहे. संत तुकारामांचा महाराष्ट्रीय लोकजीवनावरील परिणाम देखील याद्वारे त्यांनी अभ्यासला आहे. म्हणूनच ते अभ्यासांती म्हणतात की, गेल्या तीनचार शतकांच्या कालखंडात तुकाराम हे महाराष्ट्रीय लोकांच्या भावविश्वाचे एक अतूट, अविभाज्य अंग बनले. त्यांचे अभंग ही या लोकांच्या संस्कृतीला फुटलेली ताजी, टवटवीत पालवी ठरली. त्यांचे आचारविचार हे या लोकांच्या दृष्टीने निरामय, निरागस आदर्श ठरले. स्वाभाविकच, या काळात या लोकांनी त्यांच्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. हे प्रेम इतके उत्कट होते, की अक्षरशः असंख्य कुटुंबांनी या तुकारामांच्या पाठोपाठ आपल्याही घरात एका नव्या तुकारामाचे अस्तित्व बहरावे, असे स्वप्न पाहिले. आपल्याला तुकारामांसारखा पुत्र व्हावा,अशी आकांक्षा बाळगली. किंबहुना, जणू काही स्वतः तुकारामच पुन्हा आपल्या उदरी जन्माला यावेत, अशी ओढ त्यांच्या मनाला लागली. या स्वप्नातून, या आकांक्षेतून, या ओढीतूनच त्यांनी आपल्या मुलाचे नाव मोठ्या अभिमानाने आणि एका उत्कट ध्येयनिष्ठेने 'तुकाराम' असे ठेवले. येथील घराघराच्या हृदयात तुकारामांविषयी केवढे आपलेपण होते, केवढा आदर होता, हे यावरून सहजपणे स्पष्ट होते.अर्थात तुकारामासारख्या सुपुत्राची अभिलाषा महाराष्ट्रातील असंख्य वडिलांना आहे. तुकारामाच्या उक्तीने अर्थात तुकोक्तीने नकळतपणे लोकोक्तीची जागा घेतली आहे. तुकारामांवर भोळसट आणि व्यवहारशून्य असल्याचा आरोप झाले. आर्थिक दुरावस्था आणि दारिद्र्य आले म्हणून तुकोबा देवभक्तीला लागले हे काही सयुक्तिक आणि खरे नाही. संत तुकारामांच्या जीवन आणि कार्यावर वास्तवाचा लखलखीत प्रकाश याद्वारे डॉ. आ. ह.साळुंखे यांनी टाकला आहे.'विशीत असलेल्या तुकारामांना भांबनाथाच्या डोंगरावर साक्षात्कार झाला, हे पण हा साक्षात्कार आध्यात्मिक स्वरूपाचा नव्हता, तर सामाजिक न्यायाच्या होता. या साक्षात्कारानंतर त्यांनी पहिले पाऊल उचलले, ते वडिलांनी दिलेल्या कर्जाची कागदपत्रे इंद्रायणीच्या डोहात बुडवण्याचे होय. त्यांनी हे कृत्य विटल्यामुळे नव्हे, तर संसाराला चिकटणारा शोषणाचा घटक छाटून केले. अन्नान्न दशा झाल्यामुळे ते ईश्वरभक्तीकडे वळले, हे काही लेखकांचे खरे नव्हे. कारण, मी जनार्दनाकडे आलो, ते काही अन्नाला महाग झालो होतो म्हणून नाही. असे त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे. मी वेदांचा अंकित नाही; भेदभाव,वेदांचा भाग गाळून उरलेला भाग मी प्रमाण मानतो.' ही भूमिका संत तुकारामांच्या अभंगाद्वारे अनेकदा ध्वनीत झाली आहे.त्याची मांडणी डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी वरील पाचही ग्रंथांच्या आधारे केली आहे. 'विद्रोही तुकाराम' या ग्रंथाच्या आधारे संत तुकारामांची प्रस्थापित आणि अन्यायी व्यवस्थेविरुद्धची बंडखोरी प्रकर्षाने प्रकाशात आणली आहे. 'तुकारामांचे अभंग शतक' या ग्रंथाद्वारे रूढी, प्रथा, परंपरांना आणि कर्मकांडाला बगल देत नवीन संस्कृती रुजवण्यासाठी नित्य उपयोगी अभंगाचे संकलन आणि भाष्य करण्यात आलेले आहे. तुकारामांचा शेतकरी ह्या ग्रंथाद्वारे महात्मा फुले यांनी केलेले विधान 'शेतकऱ्यांमधून उभा राहिलेला साधू म्हणजे संत तुकाराम' या विधानाची यथार्थता पटते. त्यामध्ये शेतीमाती, पीकपाणी, निसर्ग, पशुपक्षी, नांगरणी, पेरणी, कापणी, कोळपणी याद्वारे तुकारामांचे शेतकरी असणे आणि त्यातही व्यवहारचातुर्य प्रकट झाले आहे. गौतम बुद्ध आणि संत तुकाराम या ग्रंथाद्वारे दोन्ही देदीप्यमान विचारवंतांचा वैचारिक अनुबंध डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी व्यक्त केला आहे. तर 'न सरे ऐसे तुकोबाचे दान' या ग्रंथाद्वारे संत तुकाराम महाराज यांच्या महत्त्वपूर्ण अभंगावर डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी अभंगाचा सयुक्तिक अन्वयार्थ लावत विवेचन केले आहे. त्यातील विचार आणि प्रतिमा तुकारामांच्या वैचारिक उंचीचा आणि काव्यातील सौंदर्याच्या परिचय करून देणाऱ्या आहेत. ■

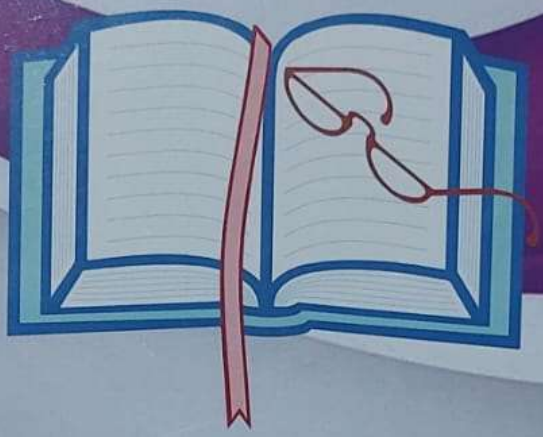
*संदर्भसूची : १) सक्षम समीक्षा- संपा.डॉ.शैलेश त्रिभुवन, डॉ.सदानंद मोरे विशेषांक, प्रा. बापट यांचा लेख पृ. क्र. ११ २) डॉ.आ.ह. साळुंखे यांचे साहित्य,डॉ. इंदिरा आठवले,एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाउस, डॉ.यशवंत मनोहर यांची प्रस्तावना, पृ. क्र.१४ ३) विद्रोही तुकाराम- डॉ. आ.ह.साळुंखे, लोकायत प्रकाशन, पृ. क्र. १० ४) तत्रैवः, पृ. क्र.१३ ५)तुकाराम अभंग शतक -डॉ.आ.ह. साळुंखे,जिजाऊ प्रकाशन,पृ. क्र.०३ ६) तुकारामांचा शेतकरी - डॉ.आ.ह. साळुंखे,लोकायत प्रकाशन, पृ. क्र.०७ ७) तत्रैवः, पृ. क्र.१७ ८) न सरे ऐसे तुकोबाचे दान -डॉ. आ.ह.साळुंखे, लोकायत प्रकाशन, पृ. क्र. १५ ९)तत्रैवः, पृ. क्र.२३ १०)तत्रैवः, पृ. क्र.३७ ११)गौतम बुद्ध आणि संत तुकाराम - डॉ. आ.ह.साळुंखे, लोकायत प्रकाशन, पृ. क्र. ०४ १२)तत्रैवः, पृ. क्र.०५

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Peer Reviewed Research Journal

Issue-49, Vol-07, Jan to March 2024

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

13) व्यष्टी अध्ययन एक संशोधन पद्धती ||69
प्रा. जया डब्लु. वागदे, जि. चंद्रपूर

14) जयशंकर प्रसाद के नाटकों में राष्ट्रीय चेतना ||71
डॉ. निभा शांतिलाल उपाध्याय, अकोला, महाराष्ट्र

15) व्यंग्यकार अर्चना चतुर्वेदी की रचनाओं में सामाजिक व्यंग्य ||74
श्वेता शर्मा, डॉ. कल्पना शर्मा, ग्वालियर (म.प्र.)

16) प्रेमचंद की कहानी में कृषक जीवन ||78
डॉ.माया पारस, जिला—अनूपपुर (म.प्र.)

17) अज्ञेय के काव्य में प्रेम—चेतना ||81
प्रा. डॉ. रमेश विठोबा कांबळे, ता. जि. धाराशिव

18) नारी विमर्श और प्रेमचंद ||85
स.प्रा.प्रकाश आनंदा लहाने, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

19) दिव्यांगजनों को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा और रोजगार के अवसर ||88
डॉ.भावना सिंह भदौरिया, जिला मुरैना

20) 'गोदान' उपन्यास और भारतीय किसान की स्थिति ||91
Indra Devi, Dr. Rajni Kumari

21) शिक्षण प्रशिक्षण संस्थान के संसाधनों का प्रशिक्षणार्थियों की अभिरूचि पर पडने वाले ... ||95
अनिता शर्मा, जयपुर

22) Use of WhatsApp, Google Meet and Other Applications during Covid-19 in ... ||97
Assit. Prof. Vikki P. Wankhede, Gondia

23) Regression Analysis of ESG Scores & Cost of Debt (Frame of reference - ... ||100
Dr. Rupali Shah, Ms. Rupa Kurapati, Surat, Gujarat, India

24) पंचायती राज व्यवस्था में आदिवासी महिलाओं की भूमिका एक अध्ययन ||107
श्रीकांत दुबे, रामचन्द्र कोठे, नर्मदापुरम्

25) कोविड –१९ का भारत में केन्द्र–राज्यों के मध्य संबंध ||110
डॉ. नीरजा गर्ग, जबलपुर

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे मर्यादा

१) व्यष्टी अध्ययन पद्धती ही सिमीत क्षेत्राकरिता उपयोगी आहे.

२) व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत तथ्य संकलन करित असताना पक्षपातपणा होऊ शकतो.

३) व्यष्टी अध्ययन पद्धती ही अधिक खर्चिक व अधिक वेळ खाणारी पद्धती आहे.

४) व्यष्टी अध्ययन पद्धती ही नमुनापद्धतीवर आधारित नसल्यामुळे या पद्धतीत प्रातिनिधिक एककाचा अभ्यास होऊ शकत नाही.

५) या पद्धतीत तथ्याची सत्यता पारखता येत नाही, कारण सत्यता मापण्यासाठी कोणताही मापदंड नाही.

समारोप

समाजिक संशोधनात व्यष्टी अध्ययन ही एक महत्त्वपूर्ण संशोधन पद्धती आहे. व्यष्टी अध्ययन करित असतांना कालचक्राचा (Time Element) प्रभाव अध्ययनात दिसून येतो. त्यामुळे या पध्द्तीत विशिष्ट विषयावरील सखोल माहिती प्रत्यक्ष स्वरूपात मिळविली जाते. तसेच एखादा समुह, व्यक्ती, संस्था इत्यादी एककांचा सूक्ष्म अभ्यास करायचा असेल तर व्यष्टी अध्ययन पद्धती अत्यंत उपयोगी ठरते.

संदर्भसूची

१. आगलावे, प्रदिप. (२०००). संशोधन पध्द्ती शास्त्र व तंत्र. नागपूर: विद्याप्रकाशन.

२. कन्हाडे, बी. एम. (२००७). शास्त्रीय संशोधन पध्द्ती. नागपूर: पिंपळापूरे प्रकाशन.

३. भांडारकर, पु. ल. (१९८७). सामाजिक संशोधन पध्द्ती. नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

४. सोमण. मा. रा. (१९८४). सामाजिक संशोधन तंत्रे. पुणे: विद्यार्थी प्रकाशन

५. निकोसे, सत्यप्रकाश. (२००७). ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र संशोधन पध्द्ती. नागपूर: प्रज्ञा प्रकाशन.

६. कायदे—पाटील, गंगाधर, (२००६). संशोधन पध्द्ती. नाशिक: चैतन्य पब्लिकेशनस

७. पाटील, बा. भा. (२००६). संशोधन पध्द्ती. पुणे: प्रशांत पब्लिकेशन्स

८. काचोळे, दा. धो. (१९९३). सामाजिक संशोधन पध्द्ती. औरंगाबाद: कैलास पब्लिकेशनस

९. घाटोळे, रा. ना. (१९९०). समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती. नागपूर: मंगेश प्रकाशन

14

जयशंकर प्रसाद के नाटकों में राष्ट्रीय चेतना

डॉ. निभा शांतिलाल उपाध्याय
हिंदी विभागाध्यक्ष,
श्रीमती राधा देवी गोयनका महिला महाविद्यालय
अकोला, महाराष्ट्र

प्रस्तावना:— जयशंकर प्रसाद छायावाद के आधार स्तंभ कवि तथा हिंदी साहित्य जगत के प्रसिद्ध कथाकार, नाटककार उपन्यासकार आदि के रूप में साहित्य जगत में विख्यात है। सफल नाटककार जयशंकर प्रसाद जी ने कई नाटक लिखे है उनके हर एक नाटक की अपनी विशेषताएं है ।

चंद्रगुप्त और स्कंदगुप्त नाटकों में स्वर्णिम अतीत को वर्तमान के लिए प्रेरणादायी बनाने वाले जयशंकर प्रसाद के नाटकों में राष्ट्रीय चेतना का स्वर प्रमुख है— प्रसाद जी ने नाटक, उपन्यास, कहानी, निबंध आदि अनेक साहित्यिक विधाओं में उच्चकोटि की रचनाओं का सृजन किया है। उन्होंने अपने अधिकांश साहित्य को ऐतिहासिक कलेवर में रचा है। उनके सभी नाटक भारत के स्वर्णिम अतीत का महिमा गान करते हुए प्रतीत होते हैं। महाभारत से लेकर हर्षवर्धन तक के काल को प्रसाद जी ने अपने नाटकों का आधार बनाया है।

किसी का हमने छीना नहीं, प्रकृति का रहा पालना यहीं हमारी जन्मभूमि थी यही, कहीं से हम आए थे नहीं। १

राष्ट्रीय चेतना का तात्पर्य किसी विशेष राष्ट्र के लोगों के बीच एक समान इतिहास, संस्कृति और मूल्यों के प्रति पहचान, अपनेपन और जागरुकता की समरूप भावना से है।

राष्ट्रीयता का अर्थ यह है कि प्रत्येक व्यक्ति राष्ट्र का अंश है और इस राष्ट्र की सेवा के लिए इसको धन—धान्य से संपन्न बनाने के लिए प्रत्येक व्यक्ति को सब प्रकार के त्याग और कष्ट स्वीकार करने चाहिए। प्रसाद जी ने अपने नाटकों में भारत भूमि का गौरव गान करते हुए उसके जो चित्र अंकित किए

है वह हृदय पर अमिट छाप छोड़ते हैं। भारत की गुलामी को लेकर प्रसाद जी के मन में गहरी व्यथा थी वे चंद्रगुप्त नाटक में ऐतिहासिक प्रसंग के माध्यम से भारत के स्वतंत्र होने के विश्वास की वाणी दी ।

जयशंकर प्रसाद के नाटकों में राष्ट्रीय चेतना:—

प्रसाद जी के नाटक हिन्दी साहित्य की अनमोल निधि है इनके नाटकों में एक विशेष प्रकार का उदात्त तत्व है। इनमें भारत की सांस्कृतिक गौरव गरिमा और राष्ट्रीय चेतना को वाणी मिली है। स्वतंत्रता के पूर्व किसी लेखक ने कहा था—

नैराश्यपूर्ण वर्तमान और भविष्य में प्रसादजी के आशावादी नाटक, राष्ट्रीय आंदोलन को अग्रसर करने के अनुपम साधन है। इस रूप में उनका महत्व किसी राष्ट्रीय नेता से कम नहीं है। ब्रज रत्नदास के शब्दों में प्रसाद जी के हृदय में देशप्रेम भग हुआ था, पर वह कर्मशील न होकर मानवशील ही अधिक थे। इसलिए देश— हितकारी कार्यों में हाथ न बटा सकने पर अपनी साहित्यिक रचनाओं से ही देश का जो उपकार कर सकते थे, वहीं उन्होंने यथा शक्ति पूरी तरह से किया। २

प्रसाद जी के सभी नाटकों का आधार स्तंभ इतिहास है,

परंतु उनकी प्रेरणा— राष्ट्रीयता है। जयशंकर प्रसाद के अभ्युदय से राष्ट्रीय चेतना का पूर्ण विकास हुआ है, वे अपने नाटकों में राष्ट्र की रक्षा और आत्मसम्मान पर बराबर बल देते रहे। स्कंद गुप्त, चंद्रगुप्त, ध्रुवस्वामिनी आदि नाटक इसके उत्कृष्ट प्रमाण है। चंद्रगुप्त नाटक में राष्ट्रीयता का उद्घोष प्रसाद जी चाणक्य के माध्यम से करवाते है—

तुम मालव हो और यह मगध, यही तुम्हारे मन का अवसान है न ? परंतु आत्म—सम्मान इतने ही से संतुष्ट नहीं होगा। मालव और मगध को भूलकर जब तुम आर्यावर्त का नाम लोगे, तभी वह मिलेगा। क्या तुम नहीं देखते हो कि आगामी दिवसों में आर्यावर्त के सब स्वतंत्र राष्ट्र एक के अनन्तर दूसरे विदेशी विजेता से पद दलित होंगे। ३

स्वतंत्रता के पूर्व अधिकांश हिन्दी नाटकों में राष्ट्रीय चेतना का ओजस्वी स्वर अधिक मुखरित हुआ है। लोकमान्य तिलक, महात्मा गांधी, भगत सिंह, चंद्र शेखर आजाद, सुभाषचंद्र बोस आदि राष्ट्रप्रेमी महापुरुष उस समय भारत की परतंत्रता की बेडी काटने में सक्रिय थे। इन गरम दल और नरम दल के नेताओं का एक ही उद्देश था— कि किसी भी कीमत पर देश को आजाद करे, इसलिए वे देशवासियों में देशप्रेम की भावना भरकर उन्हें आंदोलन के लिए प्रेरित कर रहे थे। हिन्दी के प्रमुख नाटककारों ने भी अपने नाटकों के माध्यम से राष्ट्रीय जनजागरण का मंत्र फूंकना शुरु किया। भारतेन्दु हरिश्चंद्र, जयशंकर प्रसाद, हरिकृष्ण प्रेमी इस युग के ऐसे सशक्त नाटककार थे जिन्होंने राष्ट्रीय चेतना से ओतप्रोत कई नाटकों की रचना कर हिन्दी साहित्य को समृद्ध किया।

स्कंदगुप्त बाह्य विधान में ऐतिहासिक नाटक है लेकिन इसका उद्देश्य तत्कालीन राष्ट्रीय संघर्ष को ही व्यक्त करना है। देवसेना और भीमवर्मा अपने राज्य को देश पर न्योछावर करना चाहते है. समस्त देश के कल्याण के लिए वे स्वार्थों की बलि देने के लिए तैयार है। देश के लिए देवसेना अपने प्रेम का त्याग करती है। जब उसे लगता है कि स्कंदगुप्त प्रेम में अकर्मण्य होने लगा है तो वह प्रेम के त्याग में भी संकोच नहीं करती, त्याग का यही भाव नाटक के इस गीत में दिखाई देता है—

जिए तो सदा उसी के लिए,
यही अभिमान रहे यह हर्ष
निछावर कर दे हम सर्वस्व,
हमारा प्यारा भारत वर्ष।४

सन् १९३१ में प्रकाशित नाटक चंद्रगुप्त में भारतीय इतिहास के मौर्यकाल की कथा आयी है। उस काल की राजनीतिक स्थिति को प्रकाश में लाते हुए प्रसाद जी ने आधुनिक काल के लोगों को भी राष्ट्र के लिए सेवा, त्याग एवम् बलिदान पूर्ण जीवन जीने की प्रेरणा दी है। वस्तुत: इतिहास के खंडहर से जीवंत पात्रों को सामने लाते हुए उनके माध्यम से देशभक्ति एवम राष्ट्रीयता का पाठ पढ़ना ही चंद्रगुप्त नाटक का मूल उद्देश्य है। यह नाटक ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पर लिखा गया भारतीय संस्कृति का परिचय देने वाला नाटक है जिसमें चंद्रगुप्त मौर्य के जीवन से जुड़े विभिन्न प्रसंग तथा आचार्य चाणक्य को कुशल राजनीतिज्ञ के रूप में उभारने में पूरी तरह सक्षम रही । पर्वतेश्वर वीर का यह आह्वान सेनापति! देखो! उन कायरों को रोको! उनसे कह दो की आज रणभूमि में पर्वतेश्वर पर्वत के समान अचल है जय —पराजय की चिंता नहीं उन्हें बता देना होगा कि भारतीय लड़ना जानते है बादलों से पानी की जगह वज्र बरसे, सारी गज सेना छिन्न—भिन्न हो जाए...परंतु एक पग भी

पीछे हटना पर्वतेश्वर के लिए असंभव है.... इस तरह इस नाटक के संवाद पाठक हृदय में सीधे ही राष्ट्र भावना को जाग्रत करती है।

प्रसाद जी के तात्कालीन भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में सिंहरन जैसे वीर का उदात्त चित्रण न जाने कितने वीर नौजवानों के लिए प्रेरणास्त्रोत बना होगा। 'आम्भिक पात्र उन देशद्रोहियों का प्रतीक है जो अंग्रेजो का साथ देते थे, उनका समर्थन करते थे। सिकंदर एवम् सिल्यूकस को उन अंग्रेज शासकों का प्रतीक माना जा सकता है जिनका एकमात्र लक्ष्य था— जनता का शोषण करना, उनपर अत्याचार करना, अलका के रूप में एक ऐसी भारतीय नारी के दर्शन होते है जो राष्ट्र के सम्मान एवम गौरव को बनाए रखने के लिए त्याग और बलिदान का अद्वितीय उदाहरण पेश करती है। वस्तुत: भारत के स्वतंत्रता संग्राम में भाग लेनेवाली हजारों नारियों का अलका प्रतीक प्रतीत होती है। इस नाटक में प्रसादजी ने ऐसे गीत लिखे है जो भारत के अतीत गौरख के साथ— साथ देशभक्ति की भावना से सराबोर है। इस नाटक का प्रसिध्द गीत अलका ही गाती है और देश की जनता को देश की रक्षा के लिए प्रेरित करती है—

हिमाद्रि तुंग श्रृंग से प्रबुद्ध शुध्द भारती
स्वयं प्रभा समुज्जवला स्वतंत्रता पुकारती
अमर्त्य वीर पुत्र हो दृढ प्रतिज्ञ सोच लो
प्रशस्त पुण्य पंथ है बढ़े चलो, बढ़े चलो। ५

प्रसादजी ने विदेशियों के मुंह से भी भारत भूमि का गुणगान करवाया है। प्रसाद जी का मत है कि भारत ही विश्व का ज्ञान गुरु है और वही संपूर्ण विश्व सभ्यता और संस्कृति का केंद्रस्थल है। भारत गीत शीर्षक कविता में उन्होंने इसी भाव को अभिव्यक्त किया है—

अरूण यह मधुमय देश हमारा
जहाँ पहुंच अंजान क्षितिज को मिलता एक सहारा
सरस तामरस गर्भ विभा पर नाच रही तरुशिखा मनोहर,
छिटका जीवन हरियाली पर मंगल कुमकुम सार। ६

जयशंकर प्रसाद ने नाटकों में विभिन्न राष्ट्रप्रेमी एवम् देशभक्त पात्रों की योजना करके जहां एक ओर भारत के स्वर्णिम अतीत की झांकी प्रस्तुत की है तो वहीं दूसरी ओर भारत के लोगों को राष्ट्रभक्ति एवम् देश प्रेम के लिए उभारा है, समाज की समस्याओं की ओर इशारा कर उन समस्याओं का समाधान भी बताया है। आचार्य नंद दुलारे बाजपेयी के शब्दों में— प्रसाद के नाटकों का शरीर जहां पूर्ण साहित्यिक है, वहां उनका मन अनिवार्यत: ऐतिहासिक है, और उनकी आत्मा शुध्द सांस्कृतिक।७

प्रसादजी ने आपने नाटकों के माध्यम से संसार की औरतों को भारतीय संस्कृति की पुनीत झाँकी दिखलाई है और उनकी राष्ट्रीयता ने वह रूप धारण किया जो विश्व भावना का तनिक भी विरोधी नहीं है। वस्तुत: प्रसादजी के सभी नाटक ज्वलंत राष्ट्रीय चेतना का अमर स्मारक है जो कि युगों तक भारतवासियों के हृदय में देशभक्ति की भावना जागृत करता रहेगा।

निष्कर्ष:— प्रसाद जी ने भारत के स्वर्णिम अतीत को नाटकों का विषय बनाकर देशवासियों में आत्म गौरव और राष्ट्रीयता की भावना जगाई आपने अपने नाटकों के द्वारा साहित्य जगत को समृद्ध किया आपके नाटक में देश काल वातावरण का सजीव चित्रण हृदय को आकर्षित करता है और पाठक मन को अपने से जोड़े रखता है। प्रसाद जी के नाटक में राष्ट्रीय चेतना के स्वर स्पष्ट सुनाई देते है उनके राष्ट्रीयता के संदर्भ में बच्चन सिंह जी कहते है उनकी राष्ट्रीयता राजाओं और सरदारों तक सीमित नहीं है वह ऐसी राष्ट्रव्यापी चेतना है जो देश के प्रत्येक व्यक्ति को अपने में समाहित कर लेती है दूसरी उनकी राष्ट्रीयता में विश्व मैत्री समन्वित है यही कारण है कि स्थान स्थान पर मानव मैत्री का उद्घोष हुआ है।

अंत में निष्कर्ष के तौर पर हम कह सकते है कि जयशंकर प्रसाद जी के नाट्य साहित्य राष्ट्रीय चेतना का साहित्य है जो आज भी जन मानस को राष्ट्र प्रेम की भावना से उत्प्रोत करता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. चंद्रगुप्त नाटक, जयशंकर प्रसाद, जन भारती प्रकाशन, इलाहाबाद।

२. ब्रजरत्नदास हिन्दी साहित्य— नाटक साहित्य, पृष्ठ— २२०, प्रकाशक— हिन्दी साहित्य कुटीर बनारस संवत् १९९५

३. जयशंकर प्रसाद : चंद्रगुप्त (नाटक), पृष्ठ—५०—५१, भारती भंडार, इलाहाबाद

४. स्कन्दगुप्त नाटक, जयशंकर प्रसाद, जन भारती प्रकाशन, इलाहबाद

५. स्कन्द गुप्त नाटक, जयशंकर प्रसाद, जनभागी प्रकाशन, इलाहबाद

६. जयशंकर प्रसाद, चंद्रगुप्त, पृष्ठ — ८९

७. प्रतियोगिता साहित्य सीरीज, तृतीय पत्र, डॉ. अशोक तिवारी, साहित्य भवन, आगरा।

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day Online InterNational Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

C

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

42	पर्यावरणवादी महिलांची शास्वत विकासातील भूमिका डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी , डॉ. हनुमंत अंकुशराव भोसले	163
43	महिलाओं का लोकगीतो व्दारा शास्त्रीय संगीत में योगदान प्रा.डॉ. सचिन सुरेशराव बंडगर	167
44	पर्यावरण संरक्षण मे महिलाओ की भूमिका डॉ अनुपमा नितीन लाभे	169
45	पारिस्थितिकी : पर्यावरण के पोषण में महिलाओं का योगदान मोनिष नंदकिशोर चौबे	171
46	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श डॉ.आर.व्ही.पोपळघट	176
47	स्त्री विमर्श और हिन्दी साहित्य Mrs. Shubhangi Mirge	179
48	महादेवी के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन डॉ निभा शांतिलाल उपाध्याय	184
49	महिलाओं की भूमिका: आत्मनिर्भरता के संदर्भ में डॉ. तीर्थराज राय	189
50	अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके शकुन्तलायाः पर्यावरणप्रेम प्रा. डॉ. विभा क्षीरसागर	192
51	ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य आणि विविध वाङ्मय प्रवाहातील स्त्री सिमा राजाराम मोरे	195
52	मराठी कवितेमधील स्त्रीचित्रण डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे	199
53	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्रीअभिव्यक्ती सौ. ज्योती संजय ईचे, सौ वैशाली सुधीर शिंदे, सौ. प्रतिभा प्रमोद लोडम	202
54	डॉ. गिरिराज शरण अग्रवाल के बाल साहित्य में मनोरंजन कु. सुनिता खेकाळे , डॉ. ज्योतती मंत्री	206
55	सांस्कृतिक पर्यावरण आणि कथासाहित्य – स्त्रीवादी दृष्टीकोन डॉ. नामदेव भिला माळी	209
56	पर्यावरणीय स्त्रीवाद : स्वरूप, पुरस्कर्ते आणि लढे डॉ.चारुशीला रुमाले	213
57	The Role Of Women Entrepreneurship :-In Present Scenario Mangalavati G. Pandey	220
58	The Elements of Women's Suffering and Revolt Reflected in Dalit Literature Dr.Pankaja Ingle	223

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXIV) 434-C
ISSN : 2278-9308 November, 2023

महादेवी के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन

डॉ निभा शांतिलाल उपाध्याय
हिंदी विभागाध्यक्ष श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला महाराष्ट्र
Email ID-Sharma_nibha@rdgakola.ac.in ,Mo.no-8149772579

सारांश:-हिंदी साहित्य जगत को अपनी दिव्य प्रतिभा के आलोक मे अवलोकित करने वाली सुप्रसिद्ध छायावादी कवयित्री महादेवी वर्मा के समग्र साहित्य में प्रकृति एवं नारीचिंतन स्पष्ट दिखाई देता है महादेवी वर्मा एक ओर करुणा और प्रेम की कवयित्रीहै वही दूसरी ओर नारी शोषण और अत्याचार के विरुद्ध आवाज उठाने वाली एक सफल गद्य लेखिका भी रही है।महादेवी का जीवन बौद्ध दर्शन से प्रभावित होने के कारण करुणा का सागर रहा जिससे उन्होंने अपना संपूर्ण जीवन साहित्य और समाज के लिए समर्पित कर दिया। महादेवी के काव्य में प्रकृति प्रेम कीछटायत्र-तत्र स्पष्ट दिखाई देती है जो प्राकृतिक चेतना जगाने में सहायक होती है। वही महादेवी का नारी विमर्श का साहित्यएक ओरनारी पर हो रहेअन्याय अत्याचार को मुखरता से व्यक्त करती है तो दूसरी ओरइन परिस्थितियों से ऊपर उठने के मार्ग भी प्रशस्त करती हैमहादेवी जी नए दशक में महिलाओं का स्थानमे-एक स्थान पर यह कहती है-"भारत का सामान्य जन् जिसमें स्त्री भी सम्मिलित है शिक्षित ना होकर भी सुसंस्कृत है जीवन मूल्यों से उसका परिचय अक्षरों द्वारा ना होकर अनुभव द्वारा हुआ, अतः उनका संस्कार समय के साथ गहरा होता गया है। आज भी नीति, धर्म ,दर्शन ,आचार, कर्तव्य आदि का एक सहज बोध रखने के कारण भारत का अशिक्षित समुदाय शिक्षित समुदाय की अपेक्षा धरती के अधिक निकट और जीवन संग्राम में ठहरने के लिए अधिक समर्थ है"। उनके इस वक्तव्य से स्पष्ट होता है कि हमें शिक्षा का अहंकार ना करते हुए विनय के साथ समाज केहर वर्ग से जुड़कर मानवता की स्थापना करने का विचार रखना चाहिए, स्त्री- पुरुष भेद मिटाकरअपनी प्रकृति को सुरक्षितरखने के लिए पर्यावरण प्रदूषण को रोकने के लिए दृढ़ निश्चयी होकर कार्यरत रहते हुए धरती से जुड़े रहना चाहिए तभी हम स्वस्थ समाज की परिकल्पना साकार कर सकेंगे और भविष्य को सुरक्षित रख पाने में सफल हो सकेंगेइस इस दृष्टि से महादेवी का साहित्य प्रकृति एवं नारीचिंतन का साहित्य है सामाजिक समरसता का साहित्य है।

महादेवी वर्मा के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन

हिंदी साहित्य जगत को अपने दिव्य प्रतिभा के आलोक मे अवलोकित करने वाली सुप्रसिद्ध छायावादी कवयित्रीमहादेवी वर्मा एक ओर करुणा और प्रेम की कवयित्री है वहीं दूसरी ओर नारी शोषण और अत्याचार के विरुद्धआवाज उठाने वाली एक सफल लेखिका भी है। महादेवी जी का साहित्यिक एवं सामाजिक योगदान अविस्मरणीय है।

वह नारी अस्मिता का सुंदर उदाहरण भी है आज का युग विज्ञान सूचना और संचार क्रांति का युग है इस बदलतेहुए परिवेश में भी नारी के लिए महादेवी का नारी चिंतन अत्यधिक उपयोगी दिशा निर्देश एवं पथ प्रदर्शक प्रमाणितहोता है। महादेवी का सामाजिक कार्य शोषित एवं पीड़ितों की मदद करना एवं सामाजिक असमानता को दूर कर एकजुट होकर समाज विकास के कार्य करने की प्रेरणा देता है। प्रकृति मानव की चिर सहचरी है।मानव ने पृथ्वी परजन्म लेकर सर्वप्रथम प्रकृति की रमणीय गोद में ही क्रीडा की है, और प्रकृति के विविध परिवर्तनों को देखकर हीमानव बड़ा हुआ है प्रकृति ने ही मानव का पालन पोषण किया है, प्रकृति ने ही जीवन और ऊर्जा दी है,प्रकृति ने हीजीवन जीने की प्रेरणा दी है और असामान्य परिस्थितियों में आगे बढ़ाने की प्रेरणा भी हमें प्रकृति से ही मिलतीहै,जब सब कुछ हमें प्रकृति से ही मिलती है तो उस प्रकृति के प्रति हमारा भी कोई दायित्व है इन्हीं दायित्व कीभावनाओं को महादेवी के काव्य जागृत करते हैं और हमें प्रकृति से जुड़कर प्रकृति से प्रेम करना सिखाते हैं आज केइस बदलते हुए परिवेश में मानव समाज विकास के नाम पर जिस तरह प्रकृति का विदोहन कर रहा है वह अनुचितहै। ऐसे में महादेवी का काव्य संसार जो पूर्णतः प्राकृतिक सौंदर्य से परिपूर्ण होकर मानव मन को अपनी ओरआकर्षित करता है, हमें प्रकृति से जुड़कर जीना सिखाती है। महादेवी का साहित्य प्रकृति एवं नारी चिंतन का साहित्य है जिसका अध्ययन हम इस शोध प्रपत्र में करेंगे

वे कहते हैं उनको मैं
अपनी पुतली में देखूं,
यह कौन बता जाएगा,
कि में पुतली को देखूं?4
(3) मेरे हंसते अधर नहीं
जग की आंसू लड़ियां देखो
मेरे गीले पलक छुओ मत,
मुरझाई कलियां देखो (5)

यहां कवयित्री का व्यक्तिगत वेदना समष्टिगत करुणा का रूप धारण कर चुकी है यही कारण है कि वह जीवन जगतके प्रति आस्था व सहानुभूति प्रकट कर रही है उन्होंने हमेशा संसार के लिए ही सोचा है केवल अपना दुख लेकरनहीं बैठी इसलिए तो कहती है कि तुम मेरे होठों की हंसी मत देखो बल्कि इस हंसी के पीछे छुपे हुए विशाल करुणासागर को देखो जो इस संसार के दुख से भरा पड़ा है यदि कभी मेरे पलकों पर इस अथाह सागर के कुछ बुंदे ढुलकजाती है तो उसकी ओर मत देखो बल्कि और समय मुरझाने वाली कलियों की ओर देखा कि इसका क्या कारण हैक्यों मुरझा रही है यहां कलियों का संबंध असमय समाप्त होने वाले जीवन से है। यहां कवयित्री की विराट लोकमंगल की भावना स्पष्ट झलक रही है।

महादेवी जी ने नारी के सुंदर रूप को प्रकृति के रूप के साथ मानवीकृत करते हुए मनमोहक चित्रण किया है जैसे:-

पुलकित आ वसंत रजनी
रुपसि तेरा घन -केश -पाश!
श्यामल- श्यामल,कोमल- कोमल,
लहराता सुरभित केश-पास (6)

इस प्रकार महादेवी के काव्य में प्रकृति प्रेम का सुंदर चित्रण पाठक को अपनी और सहज ही आकर्षित कर लेता है।

महादेवी जी ने केवल साहित्य में ही प्रकृति की सुंदरता का चित्रण नहीं किया बल्कि जीवन में भी उन्होंने प्रत्यक्षरूप से प्रकृति संरक्षण का कार्य किया उन्हें खेती करने और बागवानी का बहुत शौक था फल फूल के पौधे लगाया करती थी और पर्यावरण संरक्षण का विशेष ध्यान रखती थी प्रकृति से उन्हें अथाह प्रेम था वृक्षारोपण करउन्हें बच्चों की तरह स्नेह और प्रेम से बड़ा करती थी उनका यह प्रकृति प्रेम केवल साहित्य तक सीमित नहीं रहा।

बल्कि जीवन का अभिन्न अंग बन गया और सचमुच यह तो हर व्यक्ति का कर्तव्य होना ही चाहिए कि जिसप्रकृति में वह बढ़ रहा है, जहां वह जीवन यापन कर रहा है, जिससे उसे प्राण वायु मिल रही है वह उसकी सुरक्षा करेंताकि आने वाली पीढ़ी भी स्वस्थ और सुंदर जीवन जी सके, जहां कहीं पशु-पक्षियों को जख्मी हालत में देख लेतीथी तुरंत वह उनका उपचार करवाती और स्नेह के साथ उनकी सेवा कर उनका पालन- पोषण वे स्वयं करती,नीलकंठ, गिल्लू, सोना, दुर्मुख ,गौरा, नीलू निक्की रोजी और रानी यह सभी उनके परिवार के सदस्य रहे। "मेरापरिवार"नामक संस्मरण में यह सभी स्थान पाकर पशु- पक्षी जगत में अमर हो गए हैं सचमुच महादेवी करुणा कीसागर थी। उन्होंने न केवल इन पशु पक्षियों की सेवा की बल्कि इन पर साहित्य की रचना करके आने वाली पीढ़ीको साहित्य के माध्यम से प्रेरणा दी कि यह संसार केवल मानव के लिए नहीं बल्कि सभी जीव जंतुओं एवं प्रकृतिके लिए भी उतना ही है, जितना मनुष्य के लिए और इन सभी को मिलाकर सृष्टि का अपना पूरा परिवार बनता है।

महादेवी के साहित्य में नारी चिंतन

महादेवी जी ने भारतीय नारी के विविध प्रकार के शोषण सामाजिक विषमताओं बाल विवाह विधवा जीवन कीसमस्या जैसे नारी जीवन की कुरीतियों का मर्म स्पर्शी चित्रण अपनी रचनाओं में किया है।

डॉ बच्चन सिंह के अनुसार:- महादेवी की अभिव्यक्ति मूलतः समाज द्वारा उत्पीड़ित नारी की आत्म अभिव्यक्ति है।जो विद्रोह और आत्म दहन दोनों छोरों को छुती रहती है महादेवी नारी के आर्थिक सबलीकरण पर अधिक बल देतीहै। और यह सबलिकारण नैतिक मूल्यों के आधार पर हो ताकि समाज संपन्न और सुखी हो सके इस प्रकार महादेवीका गद्य साहित्य समाज केंद्रित है सामाजिक चेतना का साहित्य है।" अतीत के चलचित्र और स्मृति की रेखाएं मेंआए पात्र भाभी, बिंदा, सबिया भक्तिन मुन्नू की माई, बिबिया, गुंगिया यह कोई काल्पनिक पात्र नहीं बल्कि उनके साथ महादेवी ने जीवन जीया है यह पात्र दीन दुःखी, त्याग, ईमानदारी और प्रेम समर्पण की भावना सेओतप्रोत है किसी भी स्थिति में अपने आदर्श को यह ढिगने नहीं देते इनमें नैतिक मूल्यों का भंडार समाया है यहपरिस्थितियों से हार नहीं मानने वाली महिलाएं हैं।

गद्य साहित्य से कुछ उदाहरण देकर इसे अधिक स्पष्ट किया जा सकता है जैसे दुर्बल बिट्टो के प्रति संवेदना कोबड़े ही सरल शब्दों में लेखिका ने इस तरह व्यक्त किया है-"35 वर्ष के दीर्घ वैधव्य पारकर चिता में बैठे हुएवृद्ध वर के लिए पुनः स्वयंवरा बनने वाली वह दुर्बल और थकी हुई सी स्त्री मेरे लिए एक साकार विस्मय बनगई की मटमैली साड़ी में लिप्त उसे संकुचित मूर्ति में न रूप था, ना स्वास्थ्य, ना कोई उमंग शेष थी, ना उल्लासफिर क्या लेकर वह नई गृहस्थी बसाने चली यह प्रश्न अनेक रूप रूपांतरों के साथ मेरे मन को घेरने लगा"7 यहां दुर्बल बिट्टो को जबरदस्ती वृद्ध पुरुष के साथ विवाह करने पर मजबूर किया जाता है।इस स्थिति का संवेदनशील चित्रण लेखिका ने किया है।

(2)" बिबिया के शरीर पर घुसो के भारीपन के स्मारक गुम्मड उभर आए थे लकड़ी के आघातों की संख्या बतानेवाली नीली रेखाएं खींच गई थी और लातों की सीमा नापने वाली पीड़ा जोड़ों में फेल रही थी।उस पर द्वार का बंदहो जाना उसके लिए क्षमा की परिधि से निर्वासित हो जाना था। वह अंधकार में अदृश्य की रेखा जैसी पगडंडी परगिरती- पड़ती रोती- कहारती अपने नैहर की ओर चल पड़ी झनकू को पति का कर्तव्य सीखने के लिए कभी एक पंचदेवता भी आविर्भूत नहीं हुए पर बिबिया को कर्तव्यच्युत होने का दंड देने के लिए उनकी पंचायत बैठी पत्नी केमौन को भी झनकू ने अपराधों की सूची में रख लिया और मारते-मारते थक जाने पर उसे ओसरे में धकेल दियाऔर किवाड़ बंद कर दिया वह हाफता हुआ खाट पर पड़ा रहा।"8

उपरोक्त गद्यांश में लेखिका ने शंका की बुनियाद पर झनकू के द्वारा बिबिया को दिए जाने वाली सजा कासंवेदनात्मक चित्रण प्रस्तुत किया है कि कोई अपराध ना करने पर भी बिबिया को पंच समुदाय की ओर से सजामिल जाती है। वह रोते हुए अपने मायके की ओर जाने के लिए विवश हो जाती है।

इधर मायके में आने पर समाज के ताने सुनने पड़ते हैं और उसके भाई के द्वारा बहन को पनाह देने पर उसकाहुका पानी बंद कर दिया जाता है झूठे चरित्रहीनता के आरोप से दुखी होकर यमुना में जाकर जीवन को समाप्त करदेती है। इस तरह बिबिया अपने जीवन का अंत कर लेती है किंतु वही दूसरी नारी पात्र भक्तिन इसके विपरीतकठोर निर्णय लेकर परिस्थितियों का सामना करने का सामर्थ्य दिखती है पति के जाने के बाद वह दूसरा घर करनेसे इंकार करती है और अपने संपत्ति से एक तिनका भी किसी को नहीं देती और खेती का पूरा व्यवहार खुद संभाललेती है और अपनी बेटियों का पालन पोषण हिम्मत से करती है कठिन से परिस्थितियों के आगे घुटने नहीं टेकतीझूठे चरित्रहीनता के आरोप से स्त्री को जो पीड़ा होती है जो दंड मिलता है उसका कटु सत्य लेखिका ने चित्रितकिया है। नारी विमर्श के स्वर को मुखर किया नारी पर हुए अत्याचार और शोषण के स्वर को मुखर किया उनके

संपूर्ण साहित्य में ऐसे कई दृश्य दिखाई देते हैं जहां महिलाएं हिम्मत और हौसला से परिस्थितियों का सामना करतेदिखाई देती है। भक्तिन,सबिया, लक्ष्मा आदि। महादेवी के संस्मरण और रेखा चित्र में कई ऐसे वेदना से भरे परिदृश्यआते हैंजिसे पढ़कर हृदय संवेदना से भर उठता है।

निष्कर्ष:-नारी प्राचीन युग की हो या आधुनिक युग की पिता के संरक्षण में बेटी के रूप में पति के संरक्षण में पत्नीके रूप में और बेटे के संरक्षण में मां के रूप में उसका जीवन व्यतीत होता है नारी मां के रूप में सदैव त्याग कीमूर्ति रही अपने संतान के सुख में उसने अपना सुख माना उसका अपना कोई अस्तित्व है यह उसे आधुनिक युगकी नारी के स्तर पर समझ में आया नारी माता होने के कारण मानव- आत्मा की शिल्पी भी है अतः उसका कर्मअधिक अंतरंग हो जाता है महादेवी जी का मानना है कि भारतीय नारी ही नहीं वरन संपूर्ण विश्व की नारियों कोअपना वर्चस्व प्राप्त करना चाहिए आर्थिक रूप से सक्षम होना चाहिए। किंतु आज वर्तमान समय में आर्थिक रूप सेसक्षम होने की होड़ में महिलाएं आज इतनी आगे निकल गई है की कई तरह की नई समस्याओं ने जन्म ले लियाहै। जैसे आधुनिक नारी शादी ब्याह के बंधनों से अधिक महत्व अपने करियर को दे रही है, बंधन उसे स्वीकार नहीं,घर परिवार की परंपराएं मर्यादाएं आजकल बेमानी लगने लगी है, पश्चिम की भौतिकवादी आकर्षण उसे आकर्षितकरने लगी है नई और पुरानी पीढ़ी आमने-सामने टकराव की स्थिति में है आधुनिक युग की नारी को यहां ही अपनेचिंतन में विवेक से कार्य करना होगातभी सामंजस्य की स्थिति बन पाएगी इस क्षेत्र में महादेवी जी का नार चिंतन कभी भी पुरुष से प्रतिशोध लेना याप्रतिक्रिया का बोध करना नहीं है बल्कि आधे भाग की विकृति को सुकृति बनाकर उसे संतुलित स्वरूप देना है वे भारतीय संस्कृति की प्राचीन आदर्श परंपरा के विकास पक्ष को मानती है जिसमें स्त्री पुरुष को समान अधिकार होदोनों एक दूसरे की भावनाओं को समझ कर चले और समाज का संतुलित विकास करने में अपना योगदान दे सके। इस तरह महादेवी के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन स्पष्ट दिखाई देते है।

संदर्भ ग्रंथ

1. महादेवी साहित्य खंड -एक,दो,तीन,चार- संपादक निर्मलाजैन
2. महादेवी -संपादक इंद्रनाथ मदान
3. आधुनिक हिंदी काव्य में नारी-डा. सौ.जे.एम.देसाई

संदर्भ

1. (महादेवी साहित्य खंड 4 पृष्ठ-324)
2. (महादेवी साहित्य खंड-1, पृष्ठ-173)
3. (महादेवी साहित्य खंड-1, पृष्ठ-49)
4. (महादेवी साहित्य खंड -1 पृष्ठ 75)
5. (महादेवी साहित्य खंड -एक पृष्ठ- 192)
6. (महादेवी साहित्य खंड एक,पृष्ठ- 168)
7. (अतीत के चलचित्र पृष्ठ-39)
8. (महादेवी साहित्य खंड 3 पृष्ठ-140)

/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Issue-47, Vol-03, July to Sept. 2023
Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

INDEX

01) THE ROLE OF DIGITALIZATION IN INDIAN SCENARIO
Dr.Manju Chaudhary, Meerut ||10

02) National Education Policy (NEP 2020) Role of Libraries
Murade, Kalpana L., Dist. Washim. (Maharashtra) ||15

03) Social Media and Mental Health: Benefits, Risks, and Opportunities for ...
Tejal Sanjay Devatwal, Dr.Atul B. Pawar, Aurangabad ||18

04) TRIPLE TALAQ: A BANE OR BOON FOR MUSLIM WOMENS?
Swaleha, Roorkee ||30

05) Finding the value of life in Bipolar Disorder: A Study of Preeti Shenoy's Life ...
Miss.Sonali G. Kamble, Dr.Kamlakar Gavane, Udgir ||32

06) REFUGEE WORKER'S HUMAN RIGHTS VIOLATIONS: PROBLEM AND SOLUTIONS
Anjani Kumar Sharma, Kusum Lata Sharma, Ajmer ||35

07) EXPLORING THE OPPORTUNITIES FOR STUDENTS IN THE NATIONAL EDUCATION ...
DR. H. B. Gupta, Dhanishthha Guru, Ambika Mistry, Bhopal ||42

08) मुगलकाल में ग्रामीण एवं नगरीय समाज की सामाजिक एवं ऐतिहासिक अनुशीलन
मधु तिवारी, ग्वालियर (म.प्र.) ||49

09) हिंगणघाट तालुक्यातील इयत्ता नववीच्या इतिहास विषयातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनात ...
डॉ. जी. व्ही. जैन, वर्धा ||52

10) CRIMES TOWARDS HUMAN RIGHT AND HUMAN GENDERS
Avinash Salar, Roorkee, Uttarakhand, India ||55

11) Structural Impact of GST on the Growth of GDP in India
Dinesh Sharma, Chapra (Bihar) ||58

12) A Study and Security through RSA ALGORITHM
Sachin Agrawal, Mayank Sharma, Anoopshar, India ||70

http://www.vidyawarta.com/03 www.vidyawarta.blogspot.com

13) The Role of Information Systems in Decision-making and Public policy making
Sh. Satya Prakash, Anoopshahr (BSR) ||77

14) A STUDY OF THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON THE MENTAL HEALTH OF YOUTH
Professor Om Pal Singh, Sonam Shukla, Kanpur Nagar ||83

15) जागतिकीकरणाच्या पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन
प्रा. डॉ. चव्हाण माणिक हरिभाऊ, जिल्हा बीड ||88

16) कवी अनिलांची कविता
प्रा. डॉ.सौ.शुभांगी डोंगरे–परांजपे, नागपूर ||91

17) रवीन्द्रनाथ टैगोर के शिक्षा दर्शन मूल्यों की उपादेयता का अध्ययन
प्रदीप तिवारी, डॉ० रेनू गुप्ता, मथुरा, उत्तर प्रदेश ||95

18) रमेशचन्द्र शुक्ल्ल अंचल का काव्य और सामाजिक – सांस्कृतिक वैविध्य
डॉ.संगीता धुर्वे (मरावी), शहडोल (म.प्र.) ||100

19) भारतीय समाज के विकास की गति को धीमा करने वाला तत्व –विद्यार्थियों को ...
डॉ. विश्वनाथ सिंह, नीतू जांगिड़, श्री गंगानगर ||103

20) धार्मिक सामाजिक मूल्यों के प्रति युवाओं के दृष्टिकोण की वर्तमान प्रासंगिता: ...
डॉ० पूनम राठौर, मेरठ ||105

21) बौद्ध धर्म से पूर्व समाज की स्थिति
डॉ० हरेन्द्र कुमार शर्मा, सिद्धार्थनगर ||109

22) राजस्थान के इतिहास लेखन में साहित्य का योगदान
डॉ. टीकम चन्द भैरवा, बांदीकुई ||114

23) छायावादी काव्य में जीवन दर्शन
डॉ. निभा शांतिलाल उपाध्याय, अकोला ||118

24) सुशासन और ग्रामीण आर्थिक विकास के संदर्भ में सूचना और संचार तकनीक की ...
डॉ० रामचंद्र सिंह, सोनपाल सिंह मावी ||122

25) राजस्थान में राजीव गाँधी ग्रामीण ओलम्पिक खेल योजना का वित्तिय प्रबन्ध एवं उपादेयता
रंगोली जोशी, जिला–भीलवाड़ा (राज.) ||128

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

का इतिहास आदि प्रमुख है। इसके बाद के इतिहासकारों में डॉ. मथुरालाल शर्मा, डॉ. दशरथशर्मा, डॉ. गोपीनाथ शर्मा, डॉ. रघुवीरसिंह, डॉ. सतीशचन्द्र अग्रवाल, डॉ. नारायण सिंह भाटी, डॉ. एस.एस. जैन, डॉ. रामप्रसाद व्यास आदि विद्वानों ने अपने शोध कार्यों, लेखों तथा ग्रन्थों एवं शोध कर्ताओं का मार्ग निर्देशन कर राजस्थान के इतिहास को प्रमाणित एवं वैज्ञानिक बनाने में महत्वपूर्ण कार्य किया है।

सन्दर्भ

१. शर्मा कालू राम व व्यास प्रकाश, राजस्थान का इतिहास में राजस्थान के इतिहास के मुख्य स्रोत, पृष्ठ २३, २४।

२. मेनारिया मोती लाल, राजस्थानी भाषा व साहित्य पृष्ठ ३०, माहेश्वरी हीरा लाल, राजस्थानी भाषा और साहित्य, पृ. ५, ६, २९

३. जिज्ञासु, चारण साहित्य का इतिहास, भाग १, पृ. १२ – १४।

४. वही, पृ. १०, १४–१५, डॉ. पुरूषोत्तम मेनारिया राजस्थानी साहित्य का इतिहास पृ. १०–१४

५. मेनारिया, राजस्थानी साहित्य का इतिहास, पृ. ४०–४५।

६. हीरालाल माहेश्वरी, राजस्थानी भाषा व साहित्य पृ. २५०–२७०।

७. राजस्थानी साहित्य पृ. ७४–७५, ८३

८. मेनारिया, राजस्थानी साहित्य का इतिहास, पृ. ६१–७६।

९. मेनारिया, राजस्थानी साहित्य का इतिहास, पृ. ६३–६५।

१०. वही, पृ. ११६–११९।

११. उत्तरी भारत संत परम्परा पृ. ४२१–४२२, हिन्दी साहित्य, पृ. १४४, माहेश्वरी, राजस्थानी साहित्य पृ. २८४।

१२. जी.एन. शर्मा–सोशल लॉइफ इन मेडिवल राजस्थान, पृ. २३०–२३५।

१३. मेनारिया, राजस्थानी साहित्य का इतिहास, पृ. ९१–९३, १०३, १२० और १२१।

१४. शर्मा कालू राम व व्यास प्रकाश, राजस्थान का इतिहास, पृ. ३३–३५।

१५. वही, पृ. ३८–४३।

23

छायावादी काव्य में जीवन दर्शन

डॉ. निभा शांतिलाल उपाध्याय

हिंदी विभाग प्रमुख,

श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला

१. प्रस्तावना:– आधुनिक युग के सुप्रसिद्ध काव्यधारा जिसे हम छायावाद के नाम से जानते है जिसकी धारा सन १९१८ से पूर्व प्रवाहित होने लगी थी और सन १९३९ के बाद भी प्रवाहित होती रही इस काव्यधारा ने हिंदी साहित्य में भाव एवं भाषा दोनों को पुष्ट करने में सफलता पाई । आदि काल से लेकर आधुनिक काल तक का दीर्घकालीन सफर हिंदी साहित्य ने तय किया है जिसमें हर काल में अनेक परिवर्तन दिखाई दिए परिवर्तन विकास का मूल आधार है किंतु यह परिवर्तन विकास की गति को तीव्र करने वाला होना चाहिए इस दृष्टि से भारतेंदु युग के बाद द्विवेदी युग और इसके बाद छायावाद युग का यह क्रम हिंदी साहित्य जगत का सौभाग्य कहा जा सकता है इसका जन्म द्विवेदी युगीन इतिवृत्तात मकता की प्रतिक्रिया स्वरूप स्वीकार किया जाता है इस संदर्भ में महादेवी वर्मा कहती है "नदी के एक होने का कारण पुरातन जल नहीं,नवीन तरंग भंगिमा है। प्रत्येक युग के साहित्य में नवीन तरंगाकुलता उसे मूल प्रवाहिनी से विछिन्न नहीं करती वरन उन्हीं नवीन तरंगभंगिमाओं की अनंत आवृत्ति के कारण मूल प्रवाहिनी अपने लक्ष्य तक पहुंचने को गति पाती है।" साहित्य के क्षेत्र में यह सत्य है कि किसी भी काव्यधारा का उदय अनायास ही नहीं होता बल्कि एक सुनिश्चित ऐतिहासिक विकास क्रम होता है जो कभी व्यक्त होकर तो कभी अव्यक्त रहकर अंत में व्यवस्थित ढंग से स्थापित हो जाता है छायावाद में भी कुछ ऐसा ही हुआ इस पर भारतीय चिंतन धारा के साथ ही पाश्चात्य स्वच्छंद काव्य धारा का भी

प्रभाव पड़ा परंतु यह प्रभाव आंशिक रहा हिंदी साहित्य के छायावाद को विशेष ख्याति प्राप्त हुई इसे कुछ विद्वानों ने परिभाषित करने का प्रयास भी किया जैसे डॉ. नगेंद्र के अनुसार "चेतना पर आत्मोन्मुखी वृत्ति डालते हुए उसे वायवी अथवा अतिंद्रीय रूप देने की प्रवृत्ति से छायावाद की मूल वृत्ति है। इसी कारण वे इसे स्थूल के प्रति सूक्ष्म का विद्रोह मानते हैं। वहीं शांतिप्रिय द्विवेदी ने छायावाद का संबंध काव्य कला और दार्शनिक अनुभूति दोनों से भिन्न- भिन्न रूप से जोड़ा है। उनके शब्दों में" छायावाद केवल एक काव्य कला नहीं है। जहां तक साहित्यिक डेलिमक से उसका संबंध है वहां तक वह कला है और जहां दार्शनिक अनुभूतियों से उसका संबंध है वहां वह प्राण है,एक सत्य है। अतः छायावाद, काव्य को केवल एक अभिव्यक्ति ही नहीं बल्कि इसके ऊपर एक श्रेष्ठ अभिव्यक्ति भी है।[2]

इस तरह छायावादी काव्य अंतर्मुखी काव्य है। छायावाद में वस्तु का प्रत्यक्ष चित्रण ना होकर उसके प्रभाव का चित्रण हुआ है चाहे वह प्रकृति हो अथवा सौंदर्य । प्रसाद, पंत,निराला महादेवी वर्मा को छायावाद के आधार स्तंभ के रूप में जाना जाता है। छायावादी काव्य में मानव कल्याण की भावना प्रमुख नहीं है।

मानवता की प्रतिष्ठा एवं उसके विकास का जयघोष के रूप में प्रकट हुई।

छायावादी काव्य में जीवन दर्शन पर प्रकाश डालने से पूर्व दर्शन और काव्य का संबंध पर प्रकाश डालना भी आवश्यक है अतः

दर्शन और काव्य का संबंध

मनुष्य मननशील,चिंतनशील प्राणी है । जीवन में जो कुछ भी चिंतन होता है इस संदर्भ में वह कुछ न कुछ अवश्य सोचता है कुछ ना कुछ चिंतन वह जीवन में अवश्य करता है। जब यह चिंतन की प्रवृत्ति अपने आप तक सीमित ना रहकर संपूर्ण मानव जाति से जुड़ जाती है और वह आत्मा के स्वरूप के स्पष्टीकरण उसके उद्गम उसके कर्तव्य एवं उद्देश्य आदि की मीमांसा करने लगता है यही मानवीय प्रवृत्ति दर्शन के परिक्षेत्र में आती है जब मानव मनन की गहनता के अनुरूप आध्यात्मिक चिंतन के क्षेत्र में अपनी सार्वकालिक प्रभावित करता है जिसे दर्शन की संज्ञा प्रदान की जाती है काव्य में दर्शन को अभिव्यंजना होनी चाहिए अवश्य नहीं इस संबंध में विद्वानों के भिन्न-भिन्न विचार है। महादेवी वर्मा के अनुसार इसका निर्णय व्यक्तिगत चेतना के आधार पर ही किया जा सकता है। दर्शन को उन्होंने मनुष्य तथा सृष्टि के रहस्य में जीवन का बौद्धिक विवरण स्वीकार कर साहित्य को व्यापक परिधि में समाहित कर लिया उसका साहित्य उसके उस स्पष्ट जीवन का सजीव चित्र है जो राजनीति से शासित,समाजशास्त्र से नियमित विज्ञान से विकसित और दर्शन से व्यापक हो चुका है । इस प्रकार हम पाते हैं कि प्रत्येक साहित्यिक रचना में साहित्यकार की तात्विक विषयक दृष्टि समाविष्ट रहती है । विविध सामाजिक घटनाओं का प्रभाव मनुष्य की बुद्धि व भावनाओं पर पड़ता है अतः साहित्य और दर्शन का घनिष्ठ संबंध है हिंदी छायावादी काव्यधारा को जिन दर्शन ने प्रभावित किया है उस का संक्षिप्त वर्णन इस प्रकार है।

१. **भारतीय चिंतन धारा**:– भारतीय दार्शनिक चिंतन पर्याप्त समृद्ध रहा है, आदि ग्रंथ वेद से ही इसका विकास सूत्र आरंभ होता है। वेदों में परमात्मा की महिमा व उसके विशिष्ट कृति के प्रति जिज्ञासा व्यक्त की गई है। इसमें देवी–देवताओं के विविध रूप व विविध शक्ति की महत्ता को जहां एक ओर स्वीकारा है वहीं दूसरी ओर एकेश्वरवाद का भी प्रतिपादन किया गया है । कि ईश्वर एक है चाहे उसके रूप अनेक हो। उपनिषदों में ब्रह्म जीव और जगत का स्वरूप, ब्रह्म प्राप्ति के उपाय आदि का सविस्तार वर्णन मिलता है। भारत के दार्शनिक परंपरा में भगवत गीता का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण है। भगवत गीता में श्रीकृष्ण ने आत्मा को अमर बताया है तथा जीव को परमात्मा का अंश बताया है तथा इसमें ईश्वर के सगुण –निर्गुण,साकार –निराकार रूपों की चर्चा की गई है। तथा ब्रह्म के विराट स्वरूप का निरूपण किया गया है परंतु इस आत्मा को जब तक जीव सांसारिक बंधनों से मुक्त नहीं करता तब तक वह संसार में अलग रहता है परमात्मा के निकट रह कर भी उससे

दूर बना रहता है उसके जीव को परमात्मा की सच्ची भक्ति श्रद्धा और ज्ञान की आवश्यकता है तभी वह परमात्मा के निकट पहुंच सकता है इस प्रकार का दर्शन छायावादी काव्य में अक्सर दिखाई देता है।

जैसे—तुम शुद्ध सच्चिदानंद ब्रह्म मैं मनमोहिनी माया,
तुम स्वेच्छाचारी मुक्त पुरुष
मै प्रकृति प्रेम जंजीर' (परिमल— पृष्ठ —८५, निराला साहित्य— परिमल)

(२) षड्दर्शन:— न्याय, वैशेषिक,सांख्य,योग मीमांसा, वेदांत इन्हे षड्दर्शन कहा जाता है। न्याय दर्शन का मुख्य उद्देश्य आत्मा का साक्षात्कार करना है वही वैशेषिक दर्शन में बाहय जगत की समीक्षा की प्रधानता है । सांख्य दर्शन में प्रकृति तथा पुरुष दो तत्वों को मान्यता प्राप्त है। प्रकृति जहां है पुरुष वहा है। प्रकृति एक है और पुरुष अनेक है योग दर्शन में महर्षि पतंजलि ने योग के आठ अंग को स्वीकारा है यम, नियम,आसन,प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि इसमें ईश्वर को सर्व विकारों से परे सर्वशक्तिमान रूप में स्वीकारा गया है। मीमांसा दर्शन में आत्मा को करता भी कहा गया है और भोक्ता भी इसमें निष्काम कर्म योग को दृढ़ता से प्रतिपादित किया गया है। भारतीय दर्शन मे वेदांत का विशिष्ट स्थान है ब्रह्म सूत्रों की विभिन्न विद्वानों ने व्याख्या की जो वेदांत कहलाए जिसमें शंकर ,भास्कर, रामानुज, निंबार्क, श्रीकंठ ,श्रीपति, श्री वल्लभ, मध्व तथा बलदेव आदि प्रमुख है। शंकराचार्य का अवदैतवाद कहता है आत्मा चौतन्य स्वरूप है और चौतन्य आत्मा ब्रह्म का भी रूप है इस प्रकार का यह दर्शन भी छायावाद को प्रभावित करता है।

जैसे:— प्रेम यज्ञ में स्वार्थ और कामना हवन करना होगा
तब तुम प्रियतम स्वर्ग —बिहारी होने का फल पाओगे
(प्रेम पथिक— पृष्ठ २२ जयशंकर प्रसाद)

(३) अनास्थावादी दर्शन:— वेद, उपनिषद, गीता, ब्रह्मसूत्र आदि आस्तिक दर्शन है । इसके अतिरिक्त चवार्क,जैन एवं बौद्ध अनास्थावादी दर्शन है। छायावाद में बौद्ध मत की चेतना का विशेष प्रभाव पड़ा है जिसमें अहिंसा,करुणा,प्राणी मात्र के प्रति सहानुभूति का भाव, मानवतावाद,सर्वात्मवाद, विश्व बंधुत्व आदि प्रमुख तत्व रहे जब जीव धर्म— कर्म से निवृत्त हो जाता है तब उसे ना अभाव होता है ना प्राप्ति इस निर्माण का विवेचन दीपक के निर्वाण के रूप में भी किया गया है छायावाद में दीपक यह रूपक महादेवी वर्मा का प्रिय रूपक रहा है।

निस्वार्थ सेवा का मार्ग अत्यंत कठिन है मन को इस में निरंतर रमायण रखना दुष्कर है अत: कवि प्रथम त:तप, संयम एवं अभ्यास द्वारा मन को पर में अपनत्व की अनुभूति कराता है तभी वह विश्व कल्याण के मार्ग पर अग्रसर होगा इस संदर्भ में पंत जी की निम्न पंक्तियां इन्हीं भावों को समेटे है।

जैसे:— तपरे मधुर मधुर मन!
विश्व —वेदना में तप प्रतिपल,
जग —जीवन की ज्वाला में जल,
वन अकलुष, उज्जवल औ
कोमल,(गुंजन —पृष्ठ ११ सुमित्रानंदन पंत)

(४) शैवदर्शन:— दर्शन परंपरा में शैव दर्शन का विशेष स्थान है। इसमें परमेश्वर के दो प्रमुख नाम हैं। सदाशिव एवं ईश्वर इस दर्शन में ज्ञान और भक्ति के संतुलित सामंजस्य पर बल दिया गया है इसमें परम तत्व के दो रूप हो जाते है शिव रूप तथा शक्ति रूप और दोनों एक दूसरे से जुड़े हुए है।

जैसे:— चिर मिलित प्रकृति से पुलकित
वह चेतन पुरुष पुरातन
निज शक्ति तरंगायित था
आनंद अंबुनिधि शोभन(कामायनी आनंद सर्ग पृष्ठ —२८६ जयशंकर प्रसाद)

(५) विवेकानंद का व्यावहारिक वेदांत:— स्वामी विवेकानंद के अनुसार संपूर्ण संसार ईश्वर की निर्मिती है और स्वयं ईश्वर ही उस में व्याप्त है। लेकिन पवित्र आत्मा को ही परमात्मा का बोध होता है। उनका मत रहा है कि जो स्वय पर विश्वास नहीं करता वह नास्तिक है। समग्र विकास के लिए स्वयं के विकास के लिए आत्मविश्वास आवश्यक है। साहस पूर्वक संकटों का सामना करना ही साधना है । मानव का लक्ष्य आत्म साक्षात्कार करना है। यही वास्तविक निर्वाण है। मानव जीवन में ही इसकी अनुभूति की जा

सकती है इसके लिए मृत्यु अनिवार्य नहीं। छायावाद इनके व्यावहारिक वेदांत से भी प्रभावित रहा विशेषकर महादेवी के काव्य में इसका प्रभाव अधिक दिखाई पड़ा।

जैसे:— तुम हो अखिल विश्व में
या यह अखिल विश्व है तुममें
अथवा अखिल विश्व तुम एक
यद्यपि देख रहा हूं तुममें भेद अनेक? (परिमल —पृष्ठ १७१ सूर्यकांत त्रिपाठी निराला)

(६) अरविंद दर्शन:— छायावादी काव्य में विशेषकर सुमित्रानंदन पंत के काव्य में अरविंद दर्शन का गहरा प्रभाव पड़ा श्री अरविंद की समग्र विचारधारा का मूल आधार है वेद। इनका मत है ब्रह्म सत्य है और जगत भी सत्य है। प्रत्येक जीव में दिव्य शक्ति निहित है और उस शक्ति से साक्षात्कार करने के लिए साधना अनिवार्य है पंत जी के काव्य में प्रकृति प्रेम प्रकृति सौंदर्य वर्णन की प्रधानता रही।

जैसे:— पृथ्वी की प्रिय तारावली!
जग के बसंत के वैभव!
तुम सहज सत्य, सुंदर हो,
चिर आदि और चिर अभिनव! (गुंजन— पृष्ठ —३६, सुमित्रानंदन पंत)

(७) गांधीवाद:— समसामयिक राष्ट्रीय जीवन में गांधीजी की मान्यताओं ने प्राणशक्ति का कार्य किया था। उनकी विचारधारा में सत्य और अहिंसा का स्थान सर्वोपरि है। सेवा, न्याय, सहयोग, तप, त्याग के गांधीजी के सिद्धांतों ने सभी को प्रभावित किया। गांधीजी के विश्व बंधुत्व एवं मानवतावादी लोकमंगल विचारों से छायावादी कवि प्रभावित रहे

जैसे:— मेरे हंसते अधर नहीं जग
कि आंसू लड़ियां देखो।
मेरे गीले पलक छुआ मत
मुरझाई कलियां देखो।(नीरजा —पृष्ठ ३३, महादेवी वर्मा)

इस प्रकार छायावादी काव्य में भारतीय जीवन दर्शन का प्रभाव रहा है। वहीं दूसरी ओर पाश्चात्य दर्शन का भी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूप से प्रभाव छायावाद के काव्य पर रहा है इस प्रकार छायावाद और जीवन दर्शन का घनिष्ठ संबंध रहा है।

निष्कर्ष :— निष्कर्ष के तौर पर हम यह कह सकते है कि छायावादी काव्य में स्पष्ट रूप से जीवन दर्शन का प्रभाव रहा है। छायावादी काव्य शाश्वत मूल्य का काव्य है। सात्विक वृतियों का मूल प्रेम है प्रेम का प्रचार पृथ्वी को स्वर्ग बना सकता है आपसी द्वेष के मिट जाने पर सर्वत्र सुख शांति व्याप्त हो जाती है यही छायावादी काव्य का अभीष्ट रहा है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

(१) छायावाद की दार्शनिक पृष्ठभूमि— डॉ. सुषमा पाल

(२) छायावादी काव्य में राष्ट्रीय सांस्कृतिक चेतना— रवींद्रनाथ दरगन

(३) नीरजा —महादेवी वर्मा

(४) प्रेम पथिक —जयशंकर प्रसाद

(५) परिमल —सूर्यकांत त्रिपाठी निराला

❑❑❑

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of Marathi
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© **All rights reserved with the authors & publisher**

19	Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women **Pavan D. Mahajan , Shubhada Jambhulkar**	55
20	An Ecofeminist Reading of Susan Glaspell's A Jury of Her Peers **Esha Arikella**	63
21	मराठी कविता आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद **शुभम रामेश्वर गावंडे , Dr. Umesh Mundhe**	67
22	आर्ष महाकाव्यातील स्त्री आणि पर्यावरण **प्रा. सौ. गौरी मंगेश दुद्दलवार**	71
23	संत निळोबांच्या अभंगातील सामाजिकता व निर्सग चित्रण **कल्पना रा. राउत**	76
24	ग्रामीण कवितेतील पर्यावरणीय जाणीव **कु. शताब्दी विलासराव धांडे**	79
25	लैंगिक समानता आणि बंजारा महिला **सचिन देविदास राठोड**	82
26	मराठी लेखिकांच्या कालपरत्वे बदललेल्या जाणीवांचा स्त्रीआत्मचरित्रांच्या आधारे घेतलेला मागोवा **डॉ स्वाती दीपक दामोदरे**	85
27	संस्कृत साहित्यातील पर्यावरण विषयक विचार **प्रा.डॉ.वैशाली पांडे (गोडबोले)**	92
28	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील स्त्रीवादी दृष्टिकोन. **प्रा.विक्रम उ.मोरे**	98
29	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण **प्रमिला शे.बोरकर**	103
30	ऋग्वेदातील लोपामुद्रेचा स्त्री सक्षमीकरणाविषयीचा विचार **स्नेहाराणी प्रदीप नेरुरकर**	107
31	हिंदोळ्यावर या कादंबरीतील स्त्रीवादी चित्रण **डॉ. विष्णू नामदेव लांडे**	111
32	भारतीय महिलांचे सामाजिक स्थिती, दर्जा आणि आरोग्य विषयक समस्या **योगेश भास्करराव हागे**	115
33	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्री अभिव्यक्ती **डॉ. सविता मा. पवार**	121
34	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्री अभिव्यक्ती **अश्विनी रामचंद्र माळी**	126
35	विविध सण, उत्सव आणि त्यामागील पर्यावरणीय जाणीव **डॉ. प्राची जोशी**	133
36	लोकगीतांमधील पर्यावरणीय स्त्रीवाद **डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड**	136

संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण

प्रमिला शे.बोरकर

(सहाय्यक प्राध्यापक) संस्कृत विभाग प्रमुख श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

मो नं :- ९०११५५६६९० ,ईमेल :- borkar_pramila@rdgakola.ac.in

प्रस्तावना

"संस्कृतं संस्कृतेर्मुलम्"| "संस्कृत साहित्य "हे संपूर्ण संस्कृतीचे मूळ आहे.

संस्कृत या शब्दाचा अर्थ निर्दोष,शुद्ध, निर्मल आणि अलंकृत असा होतो. अशा या संस्कृत भाषेतील महाकवी कालिदासांचे उत्तम काव्य आहे. तो निसर्ग प्रेमी व निसर्ग कवी असल्याचे त्याच्या नाटकातून ठिकठिकाणी दिसून येते. त्यांच्या नाटकात नायक,नायिका सुद्धा निसर्गावर प्रेम करणारे असे आहेत. त्याने निसर्गाला एखाद्या जिवंत पात्राप्रमाणे विविध मानवी भावना व संवेदनाने युक्त असा रेखाटले आहे. त्याकाळी त्याने निसर्गाचे वर्णन करून पर्यावरण मनुष्यासाठी ऑक्सिजन चे कार्य करते हे काव्यात ठासून सांगितले आहे. मानव आणि निसर्ग यांच्या नात्याचा त्यांनी उलगडा खालीलप्रमाणे केला आहे की,निसर्ग आणि मनुष्य हे परस्परांचे अभिन्न अंग आहे हे त्यांच्या रचनांमधून दिसून येते . महाकवी कालिदासांचा निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन पर्यावरणाला पोषक असाच आहे.

पर्यावरण शब्दाची व्युत्पत्ती, परि + आवरण = पर्यावरण. पर्यावरण म्हणजे जे आपल्या सभोवतालील वातावरण होय. जे चौफेर आवरणाने घेरलेले आहे ते आवरण म्हणजे पर्यावरण होय. थोडक्यात म्हणजे पंचतत्व यामध्ये जैविक अजैविक दोन्ही मिळून पर्यावरण तयार होते.जैविक घटकांमध्ये जीव, वनस्पती, वृक्ष, रोपटे,पशुपक्षीयांचा अंतर्भाव होतो तर अजैविक घटकांमध्ये सूर्य, किरण,जल,वायू व मृदा यांचा अंतर्भाव होतो.पर्यावरणातील प्रत्येक घटकांमध्ये जे परस्पर संबंध आहेत ते देवाण-घेवाण या स्वरूपाचे आहेत. प्रत्येक प्राणी निसर्गाकडून आणि इतर प्राण्यांकडून काहीतरी घेतो हे खरे पण त्याचबरोबर ते आपल्याला परतही करतो वृक्ष जमिनी मधील पाणी आणि अन्नद्रव्य शोषून घेतो आणि त्या बदल्यात प्राणवायुच्या रूपाने मनुष्य मात्रावर उपकार करतात. फळे देऊन मनुष्यमात्राची भूक भाग विकतात.हाच पर्यावरणातील परोपकार आहे माणूस मात्र निसर्गाकडून घेतो आणि बदल्यात निसर्गाला निरोपयोगी किंवा घातक वस्तू देतो.भुमीतून अन्न मिळते तिला जळजळीत रासायनिक खते देतो.हवेतून प्राणवायू घेतो. पण त्या हवेत विषारी वायु आणि धूर सोडतो, निसर्गाचे शुद्ध जल घेतो पण त्या जलात घातक विषारी अशी रासायनिके सोडतो. मनुष्य लाकूड व इमारतींसाठी आणि इतर फायद्यांसाठी जंगले साफ करतो पण पुन्हा वृक्ष लागवड करीत नाही. माणसाच्या अशा वागण्यामुळे पर्यावरणाचा तोल फार ढासळलेला दिसून येतो.असंख्य प्रकारचे जिवाणू किडे,पक्षी प्राणी वृक्ष वनस्पती यांच्यामध्ये परस्पर पुरक संबंध आहे.

"अभिज्ञानशाकुन्तलम् "मधे त्यांनी पर्यावरणा व स्त्री यांच्या सहसंबंधांचे सुंदर वर्णन केलेले आहेत. "अभिज्ञानशाकुन्तलम्" मधे शकुन्तला व दुष्यन्त या दोघांचे प्रेम,प्रेम विवाह, व शंकुन्तला ची गर्भधारणा सुद्धा निसर्गाच्या सान्निध्यातच होते. कालिदासाने पर्यावरण व स्त्री यांचे नातेसंबंध दाखविले आहे. चेतन जगतातील मनुष्य मात्रा प्रमाणेच अचेतन सृष्टी देखील सुख दुःखाने भरलेली व मानवाची सहायक अशी आहे. अशा स्वरूपाचे वर्णन महाकवी कालिदासांनी आपल्या नाटकात केले आहे. आश्रमातील पशु पक्षी,वृक्षवेली इत्यादी सर्वजण शकुंतलेचे कसे बांधव व भगिनी आहेत हे कालिदासाने उत्तम रीतीने मांडले आहे.

नाटकाच्या प्रारंभी दुष्यन्त जेव्हा तपोवनात प्रवेश करतो आणि वृक्षाच्या आडून पाणी घालणाऱ्या शकुन्तला व तिच्या सख्यांना बघतो त्यावेळी अनसूया शकुन्तलेची थट्टा मस्करी करीत म्हणते की, हला शकुन्तले | त्वतोऽपि तात काश्यपस्याश्रमवृक्षका: प्रियतरा इति तर्कयामि |येन नवमालिकाकुसुमपेलवाऽ पि त्वमेतेषामालवालपुरणे नियुक्ता ||तू नवमालिकेच्या फुलांप्रमाणे नाजूक असणारी तुला वृक्षवेलींना आळयात पाणी घालण्याकरिता वडील काश्यपांनी नियुक्त केले आहे.वडिलांचे प्रेम तुझ्या पेक्षा वृक्षावर जास्त आहे. त्यावेळी शकुन्तला अनसूयाला उत्तर देताना म्हणते की, "अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु" वृक्षावर माझे माझ्या भावंडाप्रमाणे प्रेम आहे.

या उक्तीतून शकुन्तलाचे वृक्षांवरील प्रेम दिसून येते.

सृष्टी व स्त्रीचे पारस्पारिक प्रेम संबंधाचे सुंदर वर्णन येथे केले आहे.

तपोवनात राजाचे अतिथी सत्कार करताना शकुन्तला स्वगतच म्हणते

कि, " किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयाऽस्मि संवृत्ता| "

शंकुन्तलेचे राजाला बघून तपोवनाला विरोधी अशा भावनांनी हृदय राजाकडे का आकृष्ट होत आहे असा विचार ती करते. या पद्यातून निसर्गातील तपोवनाचे नियम व सामान्य मनुष्याचे नियमात फरक दिसून येतो.

शकुन्तला जेव्हा पतीगृही (दुष्यन्त)कडे जायला निघाली असता तिला अलंकाराने अलंकृत करण्याकरिता कण्वांनी सिद्धीने प्राप्त केलेल्या वनस्पतींची फुले पाठवितात आणि जेव्हा शकुन्तला दुष्यन्ताच्या राजधानीकडे निघाली असता कण्वमुनी वृक्षावेली, पशु पक्षींना म्हणतात की शकुन्तलेला पतीगृही जाण्याकरीता अनुमती द्यावी. त्यावेळी शकुन्तला पुन्हा 2 परतून आश्रम, आश्रमातील वृक्षवल्लरी पशुपक्षी व हरिणाला पाहत असते. एकीकडे पतीगृही जाण्याचा आनंद तर दुसरीकडे भावंडाप्रमाणे वाढविलेल्या वृक्षवेली हरिण यांच्या पासून दूर जाण्याचे दुःख तिला जाणवत होते.कारण ती स्वतः जल न पीता प्रथम वृक्षांना जलसिंचन करणे मगच स्वतः जल प्राशन करणे अशी तिची दिनचर्या असते. आपल्यापासून दूर जात असलेल्या तिला बघून हरिणाने गवताचे घास बाहेर टाकले, परित्यक्ता वर्तना मयूरा:मोराने नाचणे सोडले तर पिकलेले वेलीची पाने अश्रू ढाळत आहे असे मनुष्य जीवनासारखे तपोवनातील वातावरण झाले होते. एक चेतन व दुसरा अचेतन यातील नाते, जिव्हाळा यांचे हृदयस्पर्शी चित्रण कवीने केले आहे. ज्यावेळी हरीण शकुन्तलाचे वस्त्र पकडतो त्यावेळी त्याची समजूत काढतांना ती म्हणते,यानंतर तुझे संगोपण बाबा करतील. पुढे हरिणाला म्हणते, तुझ्या जन्मानंतर तुझी आई गमावलेली असता शकुन्तलेने त्याचे संगोपण व संवर्धन केलेले होते आणि त्याच्या मुखावरील जखमांना पोटच्या मुलाप्रमाणे तेल लावले होते. यातून प्राणीमात्रांच्या विषयी स्त्रीची संवेदना शकुन्तलेचे ठिकाणी दिसून येते. तपोवनातून पतीगृही निघाली असता काश्यपमुनी जलाशयापर्यंत सोडायला येतात आणि ती निघून गेल्यानंतर चला मुलींनो, आपण परत जावे त्यावेळी शकुन्तलेच्या दोन्हीही सख्या म्हणतात की, शकुन्तले विना आश्रम आम्हाला शून्यासारखे भासणार आहे कारण तिथे वृक्षवेलींवर प्रेम करणारी व हरिणांसोबत अंतर्मनातील गोष्टी करणारी शकुन्तला नसेल.

पर्यावरणास पोषक अशा या परस्पर पूरक संबंधाने मानवेत्तर सजीव वागतात त्यामुळे निसर्गचक्र अबाधित राहण्यास मदत होते.पर्यावरणातील इतर घटकांचे मानवाने अनुकरण करावे आत्मकेंद्री वृत्ती सोडून समष्टीचा विचार केल्या जावा कारण आत्मकेंद्रित वृत्तीमुळे सभोवतालचा निसर्ग आपल्या उपभोगासाठी आहे अशी भावना वाढते. मनुष्याच्या अतिरेकी उपयोगामुळे, उपभोगामुळे पर्यावरण संतुलन बिघडत आहे.म्हणून सृष्टी व मनुष्य यामधील समतोल राखण्यासाठी निसर्गातील प्रत्येक घटकांचे संरक्षण संवर्धन करणे मनुष्याची प्रथम जिम्मेदारी आहे.

प्राचीन वैदिक काळापासूनच संस्कृत साहित्यात नैसर्गिक साधन संपत्ती विषयी आत्मीयता दिसून येते.वैदिक काळ असो वा संस्कृत साहित्याचा काळ मनुष्य व निसर्गा यांचा घनिष्ठ संबंध दिसून येतो.निसर्गाला देव मानून निसर्ग देवतांची उपासना वर्णित केली आहे. त्याकाळी पर्यावरणाचे घटक सूर्य,चंद्र,वृक्ष,जल, वायु यांना देवता मानून त्यांची उपासना केली जाई.म्हणूनच त्याकाळी निसर्गातील साधन संपत्तीचा वापराबद्दल खूप कृतज्ञता व्यक्त केली जात असे.नैसर्गिक साधनसंपत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढावी व त्याचा फायदा संपूर्ण प्राणी मात्रांना व्हावा अशी प्रार्थना व प्रयत्न केल्याचे संस्कृत साहित्यात दिसून येते.

पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये महिलांवर घरातील आणि बाहेरील कामे अशा दोन्ही जबाबदाऱ्या असल्यामुळे स्त्रीचा संबंध पर्यावरण आणि प्राणीमात्रांशी आल्याने तिने प्रत्येक परिस्थितीचे सूक्ष्म अध्ययन व निरीक्षण करून त्या प्राणीमात्रांसोबत ती एकरूप होऊन परस्परांच्या दुःख सुखात सहभागी झाली कारण स्त्रीला इच्छा,भावना व मन आहे.ती मुक्या प्राण्यांना समजण्यास सक्षम आहे. स्त्री ही निर्माती आहे व भूमी ही सुद्धा निर्माती आहे म्हणून एका दुःखी स्त्रीने दुसर्या समदुःखी धरती व धरतीवरील तिचेच आप्त असलेल्या प्राणीमात्रांची व्यथा,वेदना व दुःख समजून घेतले आणि प्रेमाला आसुसलेली महिला ही आपली व्यथा, वेदना व दुःख प्राणी मात्रांसोबत मनसोक्तपणे जिव्हाळ्याचे समजून आप्तस्वकीयांसमोर मांडती झाली.त्यामुळे ती धरती व निसर्गातील प्राणीमात्रांसोबत संलग्नित राहिली तिने प्राणिमात्रांची संवेदना जाणली.

महिला आणि सृष्टी या दोन्हीमध्ये जवळपास साम्य दिसून येते. अन्याय व अत्याचार हा स्त्री व सृष्टी वरही होत आलेला आहे.दोन्हीवरही अन्याय करणारा कुणीतरी व्यक्ती किंवा वर्चस्ववादी समूह असतो.जो स्वतःच्या

स्वार्थासाठी सृष्टी व स्त्री सोबत उपभोगाची वस्तु म्हणून अनुचित व्यवहार करतो. दोघींमधील फरक इतकाच की,स्त्री आपल्या व्यथा,वेदना दुःख ही एक दुसऱ्या समोर मांडू शकते पण धरती आणि सृष्टीतील प्राणी मात्रांजवळ बोलण्याची शक्ती नाही म्हणून ते सांगू शकत नाही. म्हणून त्यांच्याही व्यथा व वेदना जाणणारी स्त्रीच आहे. सर्वप्रथम भूमीची व्यथा आपल्या लेखणीतून मांडणारी ही सुद्धा एक स्त्रीच आहे. स्त्रीच्या अंतर्गत गुणांची व विभिन्न कौशल्यांची येथील पुरुषप्रधान संस्कृतीने अवहेलना केली आहे. तिच्या आशा,इच्छा,अपेक्षा, मन व सुखदुःख कोणीही ओळखले नाही.

मनुष्य हा परिवर्तनशील आहे म्हणून पर्यावरणामध्ये परिवर्तन करून आपली प्रगती केली आहे परंतु आपल्या प्रगती सोबत पर्यावरणासाठी अद्याप पर्यंत काहीच केलेले .नाही आज हवामान बदलामुळे मनुष्य हतबल होताना आपण बघतो आहे. म्हणूनच समुद्राचे पाणी,जल आम्लता वाढून समुद्र सुद्धा नष्ट होत आहे आणि अशा प्रकारे आपण नवनवीन आजारांना आमंत्रण देत आहोत. आपल्या देशात विज्ञानाला दुय्यम स्थान असल्यामुळे त्या आजारांवर उपाय व उपचार मिळत नसलेलेही दिसून येत आहे. वायु प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण,जलप्रदूषण,माती प्रदूषण व रासायनिक प्रदूषणा ऐवजी मनुष्याने जमिनीवरील उगवलेले अन्न,फळफुले व औषधी यांच्यासाठी रासायनिक खते टाकून जमिनीची पोत सुधारण्या ऐवजी जमिनी सोबत अन्याय केला आहे. सूर्य चंद्र,वायू, जल,वृक्ष वेली, पशुपक्षी ह्या मनुष्यासाठी मुक्तकंठदाता असून सुद्धा मनुष्याला तिच्या उपकाराची जाणीव नाही.निसर्गातील प्रत्येक वस्तूच्या मोबदल्यात आपल्याला काहीच मोबदला मागत नाही तरीसुद्धा आपण त्यांच्यावर स्वार्थासाठी अन्याय करतो आहोत.

संस्कृत साहित्याचा काळ आणि आधुनिक काळ यांचा विचार केल्यास सध्याची वाढती लोकसंख्या,ग्लोबल वार्मिंग, ओझोन थराचा ह्रास,जंगल तोड,ऊर्जा संसाधने,जागतिक जैव विविधता नष्ट होणे इत्यादी पर्यावरणीय समस्यांमुळे प्रत्येकावर परिणाम होतो. म्हणून शाश्वत पर्यावरण कायदा,पर्यावरण संरक्षण, व्यवस्थापन,पर्यावरण अभियांत्रिकी,पर्यावरण संरक्षण आणि व्यवस्थापनातील परिणाम म्हणून वरील सर्व आवश्यक असलेले कायदे व काळजी घेणे सदृढ स्वास्थ्याच्या दृष्टीने गरजेचे आहे.

स्त्रीवाद व निसर्ग याविषयी ताराबाई शिंदे यांनी 1882 मध्ये वयाच्या 32 व्या वर्षी लिहिलेले पुस्तक "स्त्री व पुरुष समानता "अथवा स्त्रीया व पुरुष यात साहसी कोण या क्रांतिकारी पुस्तकात पर्यावरण व स्त्रियांचा संबंध अधोरेखित करताना म्हणतात की, स्त्रीवादी भूमिकेतून पुरुष वर्चस्वामुळे स्त्रियांच्या शोषणाची परंपरा कशी निर्माण झाली आहे हे विवाहित स्त्री,विधवा स्त्री, पुरुषाने छळलेल्या स्त्रिया (घटस्फोटीत) किंवा ज्यांना समाजाने छळून वाम मार्गाला जाण्यास बाध्य केलेल्या स्त्रिया,प्रौढ व कुमारिका स्त्रिया सर्व भूमिकातून स्त्रियांच्या शोषणाचा संपूर्ण हिशोब मांडलेला आहे.

तसेच पर्यावरणीय स्त्रीवादी मांडणी करताना वंदना शिवा व मारिया मेस यांनी 1993 मध्ये लिहिलेल्या "इकोफेमिनेझम" या पुस्तकात पितृसत्ताक व भांडवली व्यवस्था या स्त्री च्या कोणत्याही वेगळेपणाला समान दर्जा देत नाही अशी मांडणी केली आहे. स्त्रीचे वेगळेपण हे उतरंडीच्या रचनेत बसविणे त्यांना सत्ता राबविण्यासाठी आवश्यक वाटते असे मांडताना दिसतात.

याचाच परिणाम मनुष्याला प्रदूषणानाने विळखा घातला व मनुष्याच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम दिसून येतो.मनुष्याचे आयुष्य आणि भविष्य असलेली सृष्टी तिचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी पर्यावरणाला शुद्ध ठेवणे, प्रदूषणापासून वाचविण्यासाठी सामाजिक,सांस्कृतिक, प्राकृतिक,राष्ट्रीय व धार्मिक वगैरे सर्व प्रकारची नैतिक जबाबदारी व कर्तव्य आहे.

निष्कर्ष :

पर्यावरण आणि स्त्री यांचे एक दुसऱ्यासोबत असलेले नाते. शकुंतलेच्या ठिकाणी निसर्गातील प्राणीमात्रा व पशुपक्ष्यांकरिता असलेल्या मानवी संवेदनाचा परिचय. नाट्य निर्मितीचा हेतू केवळ नाटकातील नायक व नायिकेचा शृंगार व विरह दाखविणे इतकाच नाही तर निसर्गाची जोपासना करणे,प्राणी मात्रांचे संरक्षण करणे. निसर्गाचे रक्षण व संवर्धन करण्यासाठी निसर्गाला आप्तस्वकीय समजून निसर्गाचे संरक्षण संवर्धन संपूर्ण विश्वाने करणे. मनुष्याचे आयुष्य व भविष्य असलेली सृष्टीचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी पर्यावरणाला शुद्ध ठेवणे. लोकसंख्येच्या भस्मासुरामुळे वृक्षतोड करून जंगले ओसाड पाडून त्याचे शहरीकरण, कारखाने,कॉलनी निर्माण करूण पर्यावरणातील शुद्ध, ताजी हवा मनुष्य गमावून बसला आहे..निसर्गासोबत छेडछाड केली तर निसर्ग सुनामी व भूकंपासारखे ट्रेलर दाखवीत असतो. निसर्ग

सुरक्षित तर मनुष्य सुरक्षित प्राचीन काळी मनुष्य हा निसर्गाच्या सानिध्यात होता तर वर्तमानातील मनुष्य टीव्ही मोबाईलच्या सानिध्यात आहे.त्याला आपल्या आजूबाजूला काय घडत आहे याचे भान हरवून बसलेला आहे.वृक्षतोड असो वा पर्यावरणाचा समतोल बिघडवण्यास वरील गोष्टी पण कारणीभूत आहे. "सृष्टीला वाचविण्यासाठी स्त्रीने पुढाकार घेणे गरजेचे आहे". संपूर्ण विश्वातील देशांनी एकत्रित येऊन ठोस पावले उचलण्याकरिता आपसात सामंजस्य ठेवून पर्यावरण व मानवी जीवनवाचविण्याकरिता जागतिक पातळीवर कार्य करणे आवश्यक आहे.

"हेल्थ इज वेल्थ "ही म्हण वर्तमानात लागू होत नाही. "If creation is safe man will be safe " वर्तमानात परिस्थितीत"सृष्टी सुरक्षित तर मानव सुरक्षित" ही म्हण प्रचलित करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ:

1)कालिदास: एक समग्र दर्शन लेखक- पद्मभूषण डॉक्टर वा. वा. मिराशी

2)कालिदासाची दृष्टी- प्रा.माधव दामोदर आळतेकर

3)अभिज्ञाशाकुन्तलम्-

4)स्त्री पुरुष तुलना - ताराबाई शिंदे

नेटवरील लिंक : https://hi.m.wikipedia.org/wiki

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

	Dr. Vijay Chavan , Trishila Jadhav Salve	
42	अकोला जिल्हयातील महिलांचा भारत छोडो आंदोलनातील सहभाग **कु.शुभांगी कमलाकर फुकट**	**166**
43	मध्ययुगीन काळातील महाराणा प्रतापकालीन स्त्रियांची स्थिती **राधिका सुभाषराव धोत्रे**	**169**
44	हिन्दी साहित्य में स्त्री विमश्न **प्रा. डॉ. सुशांत एस. ठोके**	**172**
45	नारी मुक्तिदाता डॉ. बाबासाहब आम्बेडकरजी : सुरों के माध्यम से **प्रा.डॉ.प्रिती. बी. इंगळे (वाकपांजर)**	**175**
46	जनवादी कवि नागार्जुन के काव्य में नारी संवेदना **डॉ.अर्ज़िनबी युसुफ शेख**	**179**
47	महिला सक्षक्तीकरण आणि आर्थिक विकास **डॉ. दयाळू राठोड**	**185**
48	मुंशी प्रेमचन्द्र का हिन्दी साहित्य मे योगदान- एक समीक्षा **डॉ. शेखर नामदेव खडसे**	**190**
49	कालिदासाच्या मेघदूतातील पर्यावरण व स्त्री अभिव्यक्ती **सौ. शिवानी शाळीग्राम,प्रो. सौ. नंदा पुरी**	**201**
50	पर्यावरणीय स्त्रीवाद आणि पर्यावरण संरक्षण **डॉ.सुमेध बाबूराव सगणे**	**207**
51	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श **Pro. Vaishali kashinath Sonone**	**210**
52	स्त्रीवादी साहित्यातून व्यक्त होणारे आत्मभान **सौ.अंजली भगवान पारधी**	**212**
53	Operation Personified: Zora Hurston's Their Eyes Were Watching God **Prof. Renuka Prakash Somwanshi**	**214**
54	Narratives of Violence Through Gender Lens: A Study of Dina Mehta's *Brides are not for Burning* **Aatika Hussain**	**217**

पर्यावरणीय स्त्रीवाद आणि पर्यावरण संरक्षण

डॉ.सुमेध बाबूराव सगणे

सहयोगी प्राध्यापक,संगीत विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

ई मेल sumedhsagane@gmail.com मो.क्रं. ९०२२६८६३१५

सारांश:

मानवी उत्पत्ती इतकेच महत्त्वाचे स्त्रियांचे निसर्गाशी आणि पर्यावरणाशी असलेले नाते प्राचीन आहे निसर्गातील सूक्ष्म घडामोडी टिपण्याचे आणि त्यांना जपण्याचे काम प्राचीन काळापासून स्त्रियांनी केलेले आहे १९७० च्या दशकात स्त्रीवादी चळवळीने स्त्रियांना एक नवीनच स्त्रीभान दिले परिणामी अनेक स्त्रीवादी विचार प्रवाहांचा उदय झाला.स्त्रियांचे निसर्गाशी आणि पर्यावरणाशी असलेले नाते या मूळ विचारधारेला प्रमाण मानून पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा शब्द पाश्चात्त्य स्त्रीवादी महिला विचारवंतांनी वापरात आणला असला, तरी भारतातील चिपको आंदोलन, केन्यातील ग्रीन बेल्ट चळवळ, पाश्चात्त्य देशातला अण्वस्त्रविरोधी चळवळीतील महिलांचा सहभाग इत्यादी प्रकारच्या विविध चळवळींनी एकत्रितपणे पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या तत्त्वज्ञानाला आकार दिलेला आहे. आज पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा विचार विविध पातळ्यांवर देशात विकसित होताना दिसतो. त्यामध्ये आपल्या संस्कृती, परंपरांची चिकित्सा करत नवा अर्थ देणे; त्यातून संघर्ष आणि आंदोलने उभे करत दलित, आदिवासी, लहान शेतकरी, अण्वस्त्र विरोधक युद्ध इत्यादींना विरोध करणे; विस्थापितांशी नाते जोडत निसर्गाचा ऱ्हास, नैसर्गिक संसाधनांवरील वर्चस्वाला विरोध करणे इत्यादींच्या विरोधात पर्यावरणीय स्त्रीवाद उभा राहताना दिसतो.

संशोधन पध्दती:

सदर संशोधन पत्रिकेत विश्लेषणात्मक पध्दतीचा वापर केला आहे.

मुख्य शब्द:

पर्यावरण,स्त्रीवाद,चळवळ,पाश्चात्य

प्रस्तावना:

पर्यावरणीय स्त्रीवाद ही संकल्पना इ.स.१९७० च्या दशकात उदयास आली फ्रेंच स्त्रीवादी विचारवंत फ्राॅंस्वा यांनी आपल्या 'फेमिनीझम ऑफ डेथ' या पुस्तकात सर्वप्रथम 'इकोफेमिनीझम' या शब्दाचा प्रयोग केला.या पुस्तकाची मांडणी करताना त्यांनी आपल्या लेखनातून स्त्री व पर्यावरण यांचा संबंध अधोरेखित केला त्यातून त्यांनी तत्कालीन पाश्चात्य देशातील विचारसरणी पर्यावरणाच्या नायनाटाला व स्त्रियांच्या शोषणाला कशी कारणीभूत आहे हे सविस्तरपणे विषद केले.एकूणच पाश्चात्य देशातील औद्योगीकरणाच्या अपरिहार्य परिणामातून पृथ्वीचे नैसर्गिक, जैविक, भौगोलिक संतुलन बाधित झाले त्याचा परिणाम म्हणजे मानवी जीवनावर गंभीर प्रतिकूलता निर्माण झाली यातूनच पुढे 'पर्यावरणीय स्त्रीवाद' ही संकल्पना अस्तित्वात आली

विषयप्रवेश:

भारतात पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती रूढ आहे त्यातून होणाऱ्या पितृसत्ताक विकासामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवादाने विकास प्रक्रियेच्या संदर्भात स्त्रियांच्या प्रश्नांचा नव्याने पुनर्विचार करण्याची गरज आहे असे अधोरेखित केले पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेपूर्वी इ.स.१९५२ च्या सुमारास सिमोन दि बुआ यांनी पितृसत्ता ही स्त्रिया व निसर्ग या दोन्हीचे शोषण करत आहे अशी मांडणी केली. आपल्या भारत देशात पर्यावरणीय स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विकास

करण्यामध्ये मारिया मेस,वंदना शिवा,बिना अग्रवाल,देवकी जय यांसारख्या स्त्रीवादी विचारवंत यांचा मोलाचा वाटा आहे.

पाश्चिमात्य देशातील औद्योगिकीकरणाच्या अपरिहार्य परिणामातून पृथ्वीचा नैसर्गिक, जैविक व भौगोलिक समतोल बिघडून त्याचे गंभीर परिणाम मानवी जीवनावर झाल्यामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवाद ही संकल्पना उदयास आली. १९७० च्या दशकात ही संकल्पना वापरात आली असून फ्रेंच स्त्रीवादी विचारवंत फ्राँस्वा यांनी फेमिनिझम ऑफ डेथ या आपल्या पुस्तकात 'इकोफेमिनिझम' हा शब्द पहिल्यांदा वापरला. त्यांनी आपल्या लेखनातून स्त्री व पर्यावरण यांचा घनिष्ठ संबंध अधोरेखित करत तत्कालिक पाश्चिमात्य देशांतील विचारसरणी पर्यावरणाच्या ऱ्हासाला व स्त्रियांच्या शोषणाला कारणीभूत ठरवली.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाने पर्यावरण आणि स्त्रीयांच्या सहसंबंधाचा खोलवर विचार करत औद्योगिकीकरण व आधुनिकीकरणामुळे आधुनिक शेती, हायब्रीड बी-बियाणे, रासायनिक खते, औषधे इत्यादी घटकांमधून निसर्गातील प्राणी, जमीन, वायू इत्यादी घटकांचे अपरिमित शोषण होत असल्याने त्याचा थेट परिणाम स्त्रीयांवरती झाल्याची मांडणी केली. विकास अथवा प्रगतीमध्ये निसर्गाला नियंत्रित करण्याची, नियमित करण्याची क्षमता असून विकासाच्या प्रक्रियेचा पितृसत्तेशी घनिष्ठ संबंध आहे, असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. थोडक्यात, विकासाची प्रक्रियाच पितृसत्ताक राहिली आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा मुद्दादेखील विकासाबाबतच्या विचारांमध्ये झालेल्या बदलांच्या अनुषंगाने पुढे आला.

पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा शब्द पाश्चात्त्य स्त्रीवादी महिला विचारवंतांनी वापरात आणला असला, तरी भारतातील चिपको आंदोलन, केन्यातील ग्रीन बेल्ट चळवळ, पाश्चात्त्य देशातला अण्वस्त्रविरोधी चळवळीतील महिलांचा सहभाग इत्यादी प्रकारच्या विविध चळवळींनी एकत्रितपणे पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या तत्त्वज्ञानाला आकार दिलेला आहे. आज पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा विचार विविध पातळयांवर देशात विकसित होताना दिसतो. त्यामध्ये आपल्या संस्कृती, परंपरांची चिकित्सा करत नवा अर्थ देणे; त्यातून संघर्ष आणि आंदोलने उभे करत दलित, आदिवासी, लहान शेतकरी, अण्वस्त्र विरोधक युद्ध इत्यादींना विरोध करणे; विस्थापितांशी नाते जोडत निसर्गाचा ऱ्हास, नैसर्गिक संसाधनांवरील वर्चस्वाला विरोध करणे इत्यादींच्या विरोधात पर्यावरणीय स्त्रीवाद उभा राहताना दिसतो.

भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत वंदना शिवा यांनी १९८८ मध्ये लिहिलेल्या आपल्या स्टेइंग अलाईव्ह : वूमन, इकॉलॉजी अँड डेव्हलपमेंट या पुस्तकामध्ये आजच्या विकासाची प्रक्रिया यूरोपकेंद्रीत आणि पुरुषप्रधान विचारांवर आधारित असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. भारतातील शेतीक्षेत्राचे महत्त्व आणि त्यामधील स्त्रियांचा श्रमात असलेला सहभाग मोठा होता व आजही आहे; मात्र या विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचे स्थान कोठेही दिसून येत नाही. विज्ञानाची एकूण वाटचाल व पद्धती यांवरही पितृसत्तेचा असलेला प्रभाव त्यांनी अधोरेखित केला. एकूणच स्त्रियांकडील असलेले अनुभव, निरिक्षणे, ज्ञान कौशल्ये यांस ज्ञान मानले गेले नाही. त्यामुळे स्त्रिया या विकासाच्या प्रक्रियेतून बाहेर फेकल्या गेल्या.

जर्मन अभ्यासक मारीया मेस यांनी आपल्या 'पॅट्रीअर्ची अँड ?क्युम्युलेशन ऑन वर्ल्ड स्केल अँड इंटरनॅशनल डिव्हिजन ऑफ लेबर' या पुस्तकात स्त्रियांचे शोषण व पितृसत्तेचे वर्चस्व असलेली विकासप्रणाली आणि उत्पादन धोरणे यांचे नाते उलगडून दाखविले आहे. तसेच वसाहतवादाच्या भिंगातून पर्यायी विकासनीतीचा आणि स्त्रियांच्या शोषणाचा विचार केला. त्यांनी केलेल्या अभ्यासातून स्त्रिया केवळ विकासाच्या मुकबळी नाहीत, तर त्या संघर्ष करणाऱ्याही आहेत, हे त्यांनी दाखवून दिले.

वंदना शिवा आणि मारीया मेस यांनी १९९३ मध्ये लिहिलेल्या 'इकोफेमिनिझम' या पुस्तकात पितृसत्ता व भांडवली व्यवस्था कोणत्याही वेगळेपणाला समान दर्जा देत नाहीत, अशी मांडणी केली. वेगळेपण हे उतरंडीच्या

रचनेत बसविणे, त्यांना सत्ता राबविण्यासाठी आवश्यक असते.स्त्री व निसर्ग यांतील सहसंबंध अधोरेखित करताना अथवा पर्यावरणीय स्त्रीवादाची मांडणी करतांना काही अभ्यासकांनी स्त्रियांवरील विविध श्रमिक जबाबदाऱ्या त्यांना निर्सगाजवळ घेऊन जात असल्यामुळे स्त्रियांचे निर्सगाशी नाळ जुडली आहे, असे म्हटले. उदा., स्त्रियांचे काम हे निर्वाहासाठी केलेल्या शेतीतून, घरगुती कामांतून आणि मोबदल्यासाठी केलेल्या खुरपणीसारख्या शेतकामाच्या माध्यमातून पर्यावरणाशी जोडलेले असते. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचा परिणाम म्हणून यातील बरेच काम हे अधिक कष्टाचे, वेळखाऊ आणि किचकट बनते. ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा शेती व शेतीसंलग्न कामांमध्ये आणि घरादारांत विशिष्ट भूमिका व जबाबदाऱ्यांमुळे माती, पाणी, वृक्ष, जंगल यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांशी संबंध येतो. त्यांच्या संरक्षण व संवार्धानामध्ये कळीची भूमिका बजावताना त्या दिसतात. त्यामुळे पर्यावरणीय स्त्रीवाद असे मानतो की, पितृसत्ताक विकासाच्या प्रक्रियेत होणारा पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि स्त्रियांचे शोषण या दोन्ही लढाई हातात हात घालून लढावी लागेल.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाची चिकित्सा पुढे अनेक अभ्यासकांनी केली आहे. त्यांनी स्त्रियांचे निसर्गाशी एक स्वाभाविक नाते आहे किंवा स्त्रियांना उपजत जाणीव असते, असे गृहीत धरणे म्हणजे स्त्रियांच्या जडणघडणीसमोरील समाजाची प्रमुख भूमिका दुर्लक्षित होते. तसेच सामाजिक पुनर्रुत्पादनाचा स्त्रियांवर पडणाऱ्या ओझ्याचे समर्थन होते. त्यामुळे स्त्रिया आणि निसर्ग यांच्यातील परस्पर संबंधांची मांडणी एकसत्वीकरणाकडे जाते. या एकसत्वीकरणवादी पुर्वग्रहाची चिकित्सा करताना पर्यावरणीय स्त्रीवादी स्त्रिया आणि निसर्ग यांच्यामधील आदर्श नाते चित्रित करतात.

निष्कर्ष:

पर्यावरण आणि विकास या बाबी परस्परांशी संलग्न असून त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो यांचा सामाजिक परिप्रेक्षात अधिक सखोलपणे विचार होणे गरजेचे आहे लिंगभाव यावर विचार करतांना त्या संकल्पनेचा सामाजिक अवकाश अधिक ठळकपणे अधोरेखित होणे हेही आवश्यक आहे पर्यावरणीय स्त्रीवाद स्त्रिया आणि निसर्ग याची परस्पर पूरकता विचारात घेतली असली तरीही पर्यावरण संरक्षण ही फक्त स्त्रियांची जबाबदारी नसून ती स्त्री आणि पुरुष या दोघांचीही संयुक्त जबाबदारी आहे हे सामूहिक जबाबदारी मधूनच विकासाचे नवे वास्तववादी पर्याय खुले होतील असा ठाम विश्वास लिंगभाव पर्यावरण आणि विकास या दृष्टीकोनातून व्यक्त केलेला दिसतो

संदर्भ:

१.देहाडराय, स्वाती; तांबे, अनघा (संपा.), स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण, पुणे, २००९.
२.भागवत, वंदना व इतर, संदर्भसहित स्त्रीवाद-स्त्रीवादाचे समकालीन चर्चाविश्व, मुंबई, २०१५.
३.धारवाडकर सुनीती,स्त्रिया आणि निसर्ग पर्यावरणीय स्त्रीवादाचे विविध पैलू.
४. मिस मारिया व वंदना शिवा,पर्यावरणवादी स्त्रीवाद कालीका पब्लिकेशन फॉर वीमेन,नवी दिल्ली १९९३.
५. मोहिनी सुगना,विकासाच्या प्रक्रियेतील स्त्री प्रश्न,स्त्री अभ्यास केंद्र,पुणे विद्यापीठ.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-36

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol. 4 Issue- 36 Sept –Oct 2023

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Empowering Women's Health through Nutrients and Physical Activities **Dr. Anjali digambar barde**	1-3
2	Recent Trends in Research & Innovation Technology in Arts, Humanities and Culture In Connection with Indian Classical Music **Pravin R. Alshi**	4-9
3	Historical Significance of Nagar Parishad School in Khamgaon Town in pre-independence period **Dr. Pramod Rameshwar Chavan**	10-12
4	Rereading Annihilation of Caste **Dr. Manohar A. Wasnik**	13-15
5	hanging Scenario of Guru Shishya Tradition in Indian Classical Music **Dr. Ajaykumar G. Solanke**	16-19
6	The Evolution of Music Production: Midi Technology's Ascendancy over Acoustic Instruments **Mr.Tanmoy Mani**	20-25
7	Feminism Theory and Gender Equality **Prof. N.J.Shende**	26-28
8	Changing Nature of Indirect Tax Structure in India **Prarthana Kasbe, Dr.Gadekar B.P**	29-32
9	Diasporic Elements in V. S. Naipaul's Novel A Bend in the River **Dr. B. W. Somatkar**	33-35
10	Women Empowerment Is Necessary For Over All Development. **Dr. Dnyaneshwari S. Wankhade**	36-42
11	Patriarchal Dominance in Laxman Mane's An Outsider **Dr. D. R. Khanderao**	43-46
12	Gender Discrimination is the prominent theme of some Indian Women Novelist **Mr. Pravin Sopan Shimbre**	47-50
13	Comparative Study on Social and Mental Health between Team and Individual Game Female Player with Reference to their Sports Participation **Dr. Pushpalata M. Deshmukh**	51-54
14	Challenges before Translating a Marathi Dalit Text into English in Lexical View Points: With Special Reference to 'The Prisons We Broke **Dr Rajendra Vithal Waghmare**	55-57
15	Upliftment of Women in Sports: A Way towards Women Empowerment **Dr. Sangita N. Lohakpure**	58-60
16	Empowering Women and Girls through Sports, Health Andnutrition **Dr. Sangita M. Khadse**	61-64
17	Women and Enrichment: Empowerment through Sports **Dr. Seema V. Deshmukh**	65-67
18	Bhon : The Golden Era of history of Berar **Dr Shyam Prakash Deokar**	68-70
19	A Literary Study of Dalit Feminism in India **Dr. Sidhartha B. Sawant**	71-73
20	A Study of Self-Esteem among College Students With Reference To Selection Criteria of Kabaddi Team **Umesh S. Vyas, Dr. Shirish V. Topre**	74-76
21	Need of Electronic Indian Musical Instruments in Present Scenario **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	77-81
22	Music Therapy for healthy body and peaceful mind. **Mr. Vishal Vijay Korde**	82-83
23	The Interplay of Humanity and The Natural World: Ecological Sensitivity in Toru Dutt's Poem "Our Casuarina Tree" **Dr. Sanjay T. Vite**	84-85
24	Physical Education and Games as a tool to empower girls and women in India **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	86-88
25	An In-depth Study of Intra-racial Struggle: A Special Reference to Paule Marshall's The Fisher King **Dr. Vaijanath Gangaram Hangarge**	89-91
26	Effect of Visual Training on Throwing and Kicking Skill of School Going Children **Saurav Tripathy, Dr. Tanuja S. Raut**	92-95

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No. 36 Sept-Oct 2023

Need of Electronic Indian Musical Instruments in Present Scenario

Dr. Vivek Santoshrao Chapke
Department of Music, Smt. Radhadevi Goenka College for Women,Akola
Corresponding Author- Dr. Vivek Santoshrao Chapke
Email– chapke_vivek@rdgakola.ac.in

Abstract

By the law of nature, as time passes everything changes. As per this law, Music as well as musical instruments got changed. There is a very important role of musical instruments in Indian Classical music. Right from ancient times instruments have played a vital role in Indian music. Whenever we sound the word musical instruments many simple questions arise in our mind. What are musical instruments? What is Instrument? Where did this word come from? What is the origin of instruments or musical instruments?

Diversity of musical instruments is natural in our country, it is attributed to our culture. The number of instruments in India is so vast that it is necessary to classify them. The important facts to know the historical nature of musical instruments is their classification. The detailed study of different types of instruments, their playing process etc. has been going on in India since ancient times. A special part of this study is the classification of musical instruments. In classification, an object is not only given a proper name, but its association with other devices of that class is also kept in mind.

Keywords: Indian musical instruments, electronic instruments

Introduction

Music is contained in the particles of creation.Without music, life would be dull.Just as the importance of a pinch of salt is so unique that even a panchapakvanna(sweet dishes) would be useless without it.This is exactly what music is all about.The beauty of creation opens up with music.He is taking a variety of drugs to relieve stress in the human mind.These drugs relieve his stress for some time but after some time the effect of the drugs decreases.Prolonged use of the drug can also cause side effects to him.But the joy that music brings to the human mind is supernatural.It also has no side effects on the body, which is also known as music therapy.This therapy appears to have an effect on individuals in each class.The main purpose of this therapy is to alleviate the emotional stress in human beings.This therapy does not require medication but the use of gentle tenderness.

Structure of Instruments from Vedic Period:

Modern music and musical instruments are so complex and specialized that we frequently take them at face value without investigating their origins in everyday life. But if we want to understand the deep links of social development and the close relationship of music with instruments , then we have to reflect on this a little more and as we begin to investigate this area we find that both music and musical instruments have their origins in human beings. Hiding in non-musical activities.

Before studying the history of different classes of instruments or different instruments from the same class, it will also be necessary to an extent to discuss the cultural history of our land, its music and musical instruments. This is especially important in view of what has been said so far. Our observations so far would have made it clear that while writing the history of musical instruments, it is not enough to refer only to musical texts, but also to include tribal and folk life, history of general art, linguistic activities of the country, sociological. It will be necessary to investigate mobility and many other directions besides these.Only then is a correct assessment of the overall situation possible and the possibility of getting caught up in the stagnant knowledge of books can be avoided.The general public of a country, its daily activities, its literature, painting, technical science and the country-foreign travels done by it constitute the history of that country.Therefore, on the basis of all this, the cultural development of the society should be understood.

The Indus Valley Civilization was first found in the excavations of Mohenjodaro and Harappa.But now it is known that it was a civilization spread over a very wide area, 3,000 years before Christ.So far the number of musical instruments found in excavations or visible in pictures is not very much. In these, the statue of a woman taking a bath like Kartal, Cymbal and Damroo, and Clay Whistles, etc.have been dug out sofar.In seals and paintings long shaped drums. From this it is inferred that the music of that period was not very developed. Whether any correlation can be established between the Indus culture and the ancient Dravidian culture is a controversial question.Even if this connection is

somehow established, there will still be doubts as to how safe the music of the Indus civilization was in the later southern nations.Thus, perhaps forever, this discussion is lost in the Tamil texts of the early centuries of Christ, which are considered to be our earliest written source material of the region, the Yar, the Kural and the Mahalam.Yar was a mandal-wagh type of tiger and many varieties of it were in vogue.Whether these were all foreign or wholly indigenous, there is ample scope for investigation into this question, as Greek influence can be suspected at least on the Capricorn War. 'Kurat' was a type of flute and 'Madalam' was a type of drum. If it is assumed that these people were foreigners, the arrival and settlement of the Aryans in this subcontinent is one of the most important events in Indian history.There is no denying the fact that the foundation of much of our later thought, religion and art was laid by the people of this caste 2,500 years before Christ. His influence on our brain is so overshadowed that all aspects of our life can be traced to the Vedic Samhitas which are the documents of Vedic experiences. For example, it is always believed that the entire Indian music has its origin from the Rigveda and Samaveda. It is true that to our knowledge this is the oldest grammatical music.But the contribution made by castes other than Aryans to the common Indian way of life and music cannot be denied. It cannot be said to be logical at all to assume that our culture has essentially one base or origin. As we go on in our study, it becomes more and clearer that many other subdivisions were flowing in the past along with the main stream in the creation of the present beautiful diversity of our way of life and are still flowing today. What is true of ordinary music appears even more so in the case of instruments. Although many scholars oppose this view, scholars still hold that the idea of the creation of a TANTRA-instrument probably originated from the vibrations produced by the angle of the bow and arrows associated with the battle.There is a basis for this conjecture. When Ravana enters into a self-fight against Rama, he says with great conceit, 'Rama is not familiar with my fighting skills.With the angle of my arrow I will play my bow-like Veena, and they will all scatter and run away. It was available in such a way that popular folk instruments like Tuntuna were actually traveling snare to catch animals.These assumptions may seem far-fetched, But there is even more convincing evidence, for example the tools used by our wild brethren such as the Pulayana to generate fire. It's little more than a serrated bamboo splint, used to produce heat by rubbing another bamboo stick against it. This friction-sounding or rubbing instrument was later called the Suvit-Vadal of the Kokkar, Gargar, and Ruga Braya, Kirikittak or Vampire dancers. When covered with skins, the cauldron and other vessels used for storing, measuring, and cooking food become drums; and it is not difficult to imagine how the tabla or the dagga must have come into existence as a result of this process. The transformation of cooking utensils into instruments is even easier to conceptualize. In the same way, a plate or saucer made of metal that is used for dining may be hammered. As a significant traditional instrument, it has garnered worldwide attention in recent years. We have all seen the workers crush the road into submission with the assistance of road loggers. Crushing and polishing the pebbles using this equipment, which is sometimes referred to as a vimmas or a comment. Both men and women often sing work songs to the accompaniment of the thimmes. After a hard day of work, the thrashing takes on the beat of a dance, and the name of the musical instrument that supplies that rhythm is a dance.This exemplifies the fact that many components of music and musical instruments may be traced back to sources that are not associated with the music business.Again, many of the things that are usually referred to as musical instruments are really capable of performing more than one function.

These applications are almost never musical and more often do not include music.

Even though it is played as part of a musical ensemble known as Panchavatha in states like Kerala, Karnataka, and Orissa. For example, the conch shell is used in much the same way as a trumpet to signal the beginning of battle or to celebrate a victory.

Musical instruments have an important place in human life. In some tribes, the chiefs of the tribes were not even allowed to see musical instruments. The royal court still uses instruments like the Tutari as a symbol of the glory of authority. Although the royal court was abolished, the throne and the descendants of the royal family still exist, and a variety of musical instruments can be seen in their palace.

As human skills progressed, so did the production and variety of instruments. Indigenous instruments became distinctive due to differences in music style, progress and variety of instruments. Due to the unified system in India and other Eastern countries, the instrument remained only as an accompaniment to human singing or as a means of producing human-like sound. The rhythms, however, were different. He also had the status of a secondary instrument of dance accompaniment. An independent instrument like a bean is expected to speak like a human voice. The Indian concept of the instrument was ‘whatever the instrument speaks’. In contrast, due to the method, each instrument has a place in Western music as a distinctive instrument in individual or group instruments. This led to a number of improvements in the instrument to maintain and enhance the musical features of each

instrument. There were also smaller and larger variants of the same instrument for different tones. Some ancient instruments are still in vogue today in their original form, while others have been modified.

The Indian concept of the instrument is similar to the instrument that speaks. In many ways, in Western music, each instrument has its place as a distinctive instrument in individual or group instruments, and this has led to a number of improvements in the instrument to maintain and enhance the vocal composition of each instrument, and even smaller versions of the same instrument. Some ancient instruments are still popular today in their original form, while others have been modified.

Types of instruments look the same everywhere. There are also some differences in some methods. The classification of Indian instruments in Hindustani Classical Music is as follows

(1) Tat or String means instruments that are thread-like or having strings stretched on any surface or wooden structure.

(2) Avanaddha means instruments covered with leather and played by hands or sticks.

(3) Sushir means instruments for blowing or blowing air and

(4) Ghana means instruments for hitting sound-producing solid objects against each other.

Electronic Indian Classical Musical Instruments

Today we are living in the twenty-first century. This is a time in which changes have taken place in every sphere of life. Although there is a big difference between the first and the second half of the twentieth century it is important to note that many scientific discoveries were made at home and abroad. Now-a-days the advertisement of electronic devices is clearly visible. Electrical devices have been in vogue abroad for a long time. It has changed the form of music there and produced great, scientific works on these instruments. As a result of which many new excellent machines were invented. A synthesizer is an electric instrument that finds its place in foreign music. which is also used in Indian music today. A little research is being done here with a view to scientific impact on Indian instruments.

1) Amplifiers are used in natural instruments of classical music. The performance of these devices is directly amplified without the use of a microphone. Due to which the sound can be heard clearly even in large auditoriums due to the use of amplifiers.

2) The second type is the development of electric instruments in the field of classical music that can also be powered by batteries.This is used today for practice etc. It includes Electronic Tanpura, Electronic Veena, Electronic Swarmandal, Electronic Tabla, Electronic Swara Peti, etc. One of the people who have been instrumental in creating such instruments is Bangalore based Electronic Engineer Shri. G. Raj Narayan who is also a famous flute player. He created some electrical instruments like Tabla, Tanpura, and Swarpeti etc. In this connection, mention must be made of Mr. Jaisingh Bhoi of Bombay, who not only modified musical instruments but also scientifically developed many new electrical devices. His house is a repository of various domestic and foreign equipments. There are also traditional instruments. Variety of harp, pick up with sitar, banjo, vocal sound, electric guitar, bell voice-instrument, etc.

3) They have made a Tanpura in which the bridge can be moved. They have also designed electronic gadgets, which can excite various sounds. The 'U' wave is made up of steel bars on which a gentle hammer strikes a sweet 'Sargam'. Mr. A tool was created by J.J. (Sri Jaisingh's first character) It works as both an electronic sitar and a guitar by adding electric strings to the violin to expand the amplitude. It has no jawari, no tumba, is flat and has a pickup. He has also given a new look to the sitar. After removing the strings, reverb.

Today many electrical devices are practiced by students. These instruments are good for practicing today but as these instruments, the artist cannot perform on stage because he or she does not understand when to increase and when to decrease the rhythm - their usefulness is limited. Electric instrument tabla, tanpura swarpeti can be used in practice. Therefore, it would not be unfair to say that in the present century, the method of recording has affected science, the means of transmission have increased and science has also had a great impact on the performance and production of musical instruments.

Electronic Tanpura

As the backbone of Indian classical music, tanpura is given a prominent position in terms of necessity and usefulness of gourd tanpura among instruments. Tanpura or tambora is a musical instrument useful for all three arts of singing and dancing. Practitioners of classical music use the electronic tambora as an equivalent medium to this instrument. The performance quality of these electronic instruments makes them a must-have electric instrument for the classical music enthusiast today. An electronic tanpura is a musical instrument that uses advanced technology to produce high-quality sounds similar to the original tanpura. When it comes to sound quality, the sound quality of this instrument is below that of conventional instruments. The Electronic Tanpura is a device with a super accurate digitally tuned playing bar. The electronic tanpura comes with simple buttons for pancham madhyam and nishad swara raga-wise selection and can be tuned manually in the same manner as the nishad swar. According to two styles of Indian classical music i.e. Uttar Hindustani

Sangeet Paddhati and Dakshin Hindustani Sangeet Paddhati this Tanpura can be changed accordingly with a switch. Electronic Tanpuras nowadays feature a battery charger facility which means that even in times of electrical technical difficulties, it is useful for the students doing riyaz. The memory function of this electronic tanpura helps you retain your last selection with perfect tuning even when the power is off. The electronic tanpura is very well organized and very easy to use and easy to handle. It has a speaker but an external speaker can be added if there is a need for loud sound on occasion.

Original wooden Tanpura or Tanpura that is made by gourd in all the instruments is the backbone of Indian classical music. In terms of need and utility, Tanpura is given a prominent position. Tanpura or tambora is a musical instrument useful for all three arts of singing and dancing. Practitioners of classical music use the electronic tambora as an equivalent medium to this instrument. The performance quality of these electronic instruments makes them a must-have electric instrument for the classical music enthusiast today. An electronic tanpura is a musical instrument that uses advanced technology to produce high-quality sounds similar to the original tanpura. Electronic Tanpura is a device with a super precise digital tuned 'play bar'. The electronic tanpura comes with simple buttons for Pancham, Madhyam and Nishad swars rag-wise selection and can be tuned manually in the same manner as the Nishad swara. According to two styles of Indian classical music i.e. North Hindustani and Dakshin Hindustani music style this tanpura can be changed accordingly with a switch. Electronic Tanpuras nowadays feature a battery charger facility which means that even in times of electrical technical difficulties, it is useful for the Sadhaka while practicing. The memory function of this electronic tanpura helps you retain your last selection with perfect tuning even when the power is off. The electronic tanpura is very well organized and very easy to use and easy to handle.

*It is a very useful tool for practitioners of Indian classical music.

*Tambora according to several chords in one instrument i.e. a single instrument easily performs the function of several tamboras according to scale according to different chords.

* It is difficult for a newcomer students or musician to get the chords of the traditional tambora in tune but it is easily possible in this electronic one.

* Moving from one place to another while traveling or at other times for music concerts.

*Being small in size, it is easy to carry anywhere.

* Madhyam Pancham Nishad swara can be easily tuned according to raga.

* Its sound quality is below that of Traditional Tambora and so on.

* Riyaz is achieved through the same electronic device for women as well as men.

Electronic Tabla

The Electronic Tabla instrument is a highly technological device.Which is capable of simulating and influencing live episodes while using various contracts. This instrument is so effective that it can also be used in concerts. This electronic device includes a variety of attractive feel in luggies and various trebles. This instrument connects easily to a keyboard, synthesizer or computer and uses cutting-edge technology to create the amazingly realistic sound of a traditional pan. This instrument operates automatically on voltage between 90V- 260V AC and also operates on 6 battery cells. This instrument has different Taals or Thekas with different volumes.

Example- Dadra,Tevara, Keharwa, Ektal,Rupak, Dhumali, Sultal, Zapatal, Chautal, Dhamar, Dipanandi, Jumra, Adachautal, Tilawada, Punjabi, Addha, Trital, Bhajani, Mattatal, Sadra, Farradost,Rudratal, Jayatall, Panchmaswari.

* A practitioner practicing classical music does not feel the limitation of time constraints while doing Riyaz.

* The live accompaniment is most, giving the impression of traditional tabla playing.

*The melodious sound of Manjiri, a traditional instrument, can be used in this if required.

* You don't need to get vocal in this like traditional tavalya

*But it can be easily achieved with other instruments while singing.

*Easy fine-tuning arrangement to achieve om tone

*The digital visual screen moves the lyrics of the rhythms, volumes to the learner.

*Easy to understand.

*Tabla playing speed means tempo, volume, rhythm, mode and pitch facilities.

* A special twist of the traditional Dagga sound.

*In electronic tabla, various Tal compositions can be acquired.

*Variety of rhythms includes catchy tihais and laggis in varying amounts.

*Unlike traditional tabla, this instrument is not weighted, but it is carried from one place to another

*It is easy to bring this up in place.

Conclusion

1) Change is an integral part of nature

2) The creation of instruments is from nature.

3) Along with the development of human beings, the development of instruments has also taken place from time to time.

4) There are new types of instruments that have become useful in the field of music.

5) Modern musical instruments are more comfortable to handle.

6) Due to the electronic controversy, the youth is attracted towards classical music.

References

1. Rosenthal, Ethel (2007) The story of Indian music and its instruments (A study of the present and a record of the past)
2. Sharma, Prof. Swatantra (2017) Bhartiya sangeet vaigyanik vishleshan, Anubhav publishing house, Allahabad ISBN 978-93-80134-08-6
3. Sharma, Ravi (2017) Sangeet Mein Shodh Pravidhi Tauryatrikam publication New Delhi 110092
4. ISBN 978-81-87850-01-0
5. Singh, Tarun (2013) Electronic And Experimental Music, ABC publishers, Jaipur ISBN 978-81 8376-397-4
6. Varma, Archana (March 2011) "Sangeet Shiksha ke Kshetra Mein Vaigyanik Upkarano Ka Yogdan"
7. Gokhale, Aacharya Vivek (July 2011) "Vaidnyanik Sadhnadware Sangeet adhyayan/ adhyapan kaushlyacha Vikas" Sangeet Kala Vihar

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

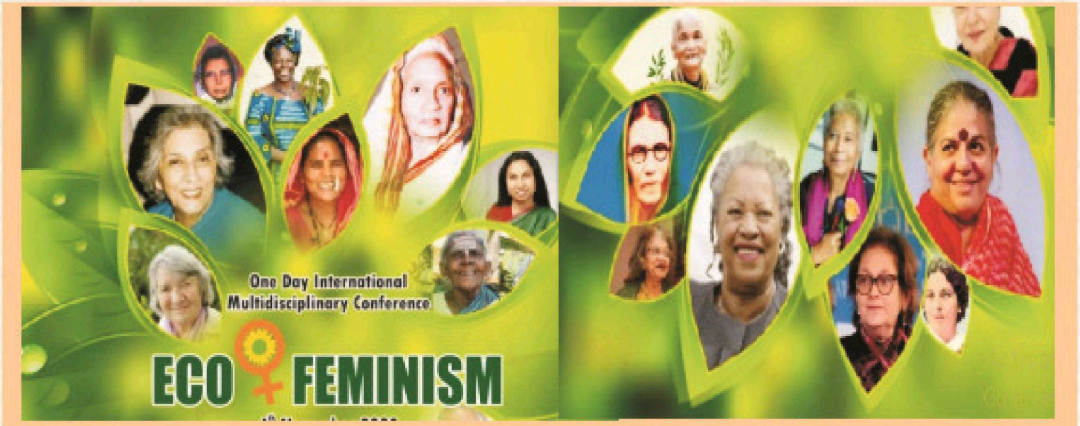
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of English
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

20	An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change" **Mr. Lalit G. Bhatti , Dr. Santosh Hushe**	75
21	Classes-Masses Relationships and Vision Of the Millennium: Fiction of Octavia Butler **Dr.Balaji. A.Navle , Archana Eknathrao Salunke**	78
22	A Century Later 2014: A Passage from Patriarchy to Feminism **Dr. Manisha Mujumdar**	82
23	Understand the Sufferings and Revolt of Tribal Women through Writings of Mahasweta Devi **Ms. UshaJanrao Tumbade , Dr.Pankaja Ingle**	85
24	Ecofeminism in Relation to Indian Music **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	89
25	Dalit Women And Culture In Select Dalit Autobiographies **Sarala J Tajane , Sanjeev N. Ingle**	93
26	Oppression of Tribal The Women inThe Adivasi Will Not Dance **Dr.Umesh P. Patil**	96
27	Environment Issues in Indian English Fiction: Reference to The God of Small Things. **Dr Ratanlal L. Yeul**	99
28	Role of Women in traditional recipe survival for family health **Dr. Sonal Kame**	102
29	Analysis of the Role of the Women Entrepreneur in the Multinational Companies **Dr.Sandhya Shaligram Bhagat**	105
30	An Analysis Among Kabaddi And Kho-Kho Female Players: Physical Abilities, Growth And Empowerment **Shweta P. Mendhe**	111
31	Feminine Sensibility in Cat's Eye of Margaret Atwood **Mr.Jayesh Arjun Gajare, Dr.Ashalata M.V.P. Raman**	115
32	Women And Nature: Ecofeminist Perspective **Dr.Kailash Ankushrao Atkare**	119
33	Francoise Eaubonne's Contribution to Ecofeminism **Dr Dipak U. Ulemale**	123
34	Health Issues of the Indian Women **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	125
35	An analysis on the concept of ecofeminism: whether its blessing or curse? **Ku.Priyanka B. Rumale**	128
36	'बारोमास' कादंबरीतील पर्यावरण आणि स्त्री चित्रण डॉ. श्रद्धा थोरात	132
37	भारतीय इतिहासातील स्त्रीवादी लेखन प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	137
38	वर्षाऋतुचा सृष्टीवर होणारा परिणाम ऋतुसंहार काव्याच्या विशेष संदर्भात जया सुनील मुंघाटे	142
39	पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका डॉ. विद्या ध .ध्रुव	147
40	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण कु.रोहिणी ना.गोपनारायण	150

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-E

ISSN : 2278-9308 November, 2023

Ecofeminism in Relation to Indian Music

Dr. Vivek Santoshrao Chapke

Assistant Professor (Department of Music) Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Mobile Number-9403475546 ,Email-chapke_vivek@rdgakola.ac.in

Abstract:

The uniqueness of women and nature is already established in Indian belief. Nature is beautiful, it is an inspiration, it is the mother of birth, it is the sustainer of all the pastures, it is everlasting, it is the messenger of self-sacrifice, it is synonymous with forgiveness. It is adorned with so many adjectives. Woman is also the possessor of all the above mentioned adjectives. The extreme exploitation of the femininity of the two who are the protectors of the entire world has been going on since time immemorial. Due to lack of careful nutrition, both of them have become sterile. If women really recognize the necessity of proper nutrition of these two, then it will not take long for progress, development and moderation to come from a human perspective. Unfair exploitation of nature and women is taking place on a large scale, it is the responsibility of women to save both of them. In the male-dominated capitalist human-centered system, women and other creatures of nature were rejected. Folk songs are often sung in four to five notes, so they are relatively easy to sing.The rhythm of such folk songs does not go beyond the tals like Dadra and Kerwa. Folk songs are an important form of community life.The pronunciation of the words while singing folk songs is done in a special rhythmic way and it gives a special pleasure to listen to it.

Keywords: women, Indian music, nature, gharana

Introduction:

Music is the soul of the universe. The whole life of human being is occupied with music. From his birth to death he lives with music. As per in concern with our country, Indian society and culture are religion centric. If we study any aspect of Indian culture we will find that it is inspired by the religion, so how music can differ from religion? If we see about the origin of music or how music entered in the life of human being then we can say that, Even before the actual birth of a human being on this earth, music was already present there, life has the benefit of rhythm and special rhythm in the form of heartbeat. With that request, the whole life music continues to take shape from everyone's body. This rhythm of heartbeat continues to accompany life like background music throughout life. Whenever such rhythm stops the physical existence of human will end. If for some reason the heartbeat starts to miss, its rhythm starts to deteriorate and life starts to collapse, it can be in danger. The rhythm of the heartbeat and the conscious jingle of the body are things that happen easily. They are created by nature. From this we can say that existence of music in the universe is far beforethe birth of human being on this earth.

The human voice is called the divine harp in our scriptures. Humans began to express their feelings and thoughts through all kinds of sounds coming out of their mouths. Later on, human beings succeeded in giving them a characteristic turn by empowering them by gaining special mastery over their voices and tunes. Similarly, clapping, pinching, tickling, hitting the feet on the ground, slapping the thighs with the hands, measuring the rhythm of the mind by making intermittent movements of the hands and feet, bringing rhythm to the hands, feet, palms of the mouth, teeth, throat were the tools used for sound. Stone, soil, wood - tree trunks, pieces of wood of different sizes, bamboo, grass, horns of various animals, bones, skulls, skin, dried intestines, hair, turtle shells, shells, mussels, dried pods, dried pumpkins, crabs, weeds were his tools that he used for making the instruments. Thus he started to make Instruments.

In Indian society, patriarchal culture has been around since ancient times. Whether it is education or art, male dominance has been found in this society since time immemorial and it was not possible for this to happen in classical music, hence the entry of women in Indian classical music too was very late. In the present article, the use of the word gharana is used in connection with the style of singing. In the Dhrupad tradition, terms like 'bani', the falcon of thumri singing, the stringed instrument in stringed instrument, the falcon full of acting in dance, the falcon in tabla or pakhwaj playing, as well as the housewife singing, tradition, singing-heroine are common. In classical music, women have made their mark. Singers

from all over the world have created their own independent existence in the minds of the listeners through their hard work, Riya Jane and singing skills. Similarly, the women of the Jaipur-Atroli family have also dominated the Indian classical music scene shoulder to shoulder with the men and their distinctive singing has created a unique place. This greatly benefited the female artists of Indian society in the future. The women of the Jaipur-Atrauli family who dominated the minds of the people in their time with their singing were Surashree Kesarbai Kerkar,Gangubai Hangal, Sumatibai Mutatkar,Hirabai Badodekar,Manik Varma, Laxmibai Jadhav,Dr Prabha Atre, Mogubai Kurdikar.

Origin of musical instruments from nature

The earliest instruments were slightly modified from natural objects such as bones, shells, or gourds. They played only one pitch and then evolved into more complex forms. However, it appears that bone flutes from Neanderthal caves had finger holes, and recent archaeological finds in China included bone flutes from 7000 BC which not only have seven finger holes but also an additional aperture that may have been drilled to correct a poorly placed hole. Thus, early humans appear to have been just as sensitive to pitch and tone colour as were most other sentient creatures, such as birds, cats, dogs, and whales. None of the sounds they heard or made moved from simple to complex. Aztec clay versions of shell trumpets imitated the internal chambers of the nautilus; the construction of instruments may indicate a sophisticated use of the overtone series to obtain varied pitches.

The stretched string of a bow can produce several pitches when it is beaten, and the string can be stopped at points along its length to produce varied sounds. In addition, a resonator such as a pot or gourd is often used to increase the volume of the sound. The player's mouth can add variety to both volume and pitch. A tube of bamboo can become musical when it is struck on the ground, and a set of different-sized tubes can produce a melodic and rhythmic ensemble. Lifting strips of the bark from a tube and adding bridges under the strips creates a melodic zither, for which each strip produces a separate pitch. The sound can be enhanced by placing one end of the tube in a resonator, whether a gourd or a tin can.

Twentieth Century (Women on Top)

Hirabai Badodekar was one of the famous singer in the first quarter of the twentieth century. In the year 1921, Hirabai gave her first performance at the annual function of Gandharva Mahavidyalaya in Bombay. After this, she also went to the All India Music Conference in Calcutta in 1937. Her talent shocked the listeners because no one had thought that the thin and ordinary looking Heerabai would have so much talent. Gradually everyone started knowing Heerabai's name and in the coming few years, she gave her first public concert. At that time, in the general society, women performing on stage was looked upon badly Questions were raised on his 'character'. In such a situation, Hirabai became the first female singer of India who sang on the stage for the general public and to whom people went to listen by buying tickets.After her marriage to Manikchand Gandhi in 1924, Hirabai moved to Pune. Her musical passion did not stop and along with singing in concerts, she started teaching singing to children at her home. She sang genres ranging from Khayal and Thumri to Bhajans and Abhang, theatrical music and Marathi folk songs.

Hirabai Badodekar was not only a talented singer but also the first female artist of India whom people came to listen to in concert. In an era when the art world was dominated by men. This was the period when there was a full-fledged monopoly of men.

In the year 1947, Hirabai gave the most special performance of her life. On 15 August, when the country became independent, she was specially invited to the Red Fort, where she sang the national song 'Vande Mataram'. After this, in the year 1953, she performed in China and some African countries. She was honored with many titles and awards. Jagadguru Shankaracharya gave her the title of 'Gana Saraswati' and Sarojini Naidu named her 'Gana Kokila'. In the year 1955, he was awarded the Padma Bhushan by Sangeet Natak Akademi in the year 1970.

Surashree Kesarbai Kerkar,Gangubai Hangal, Sumatibai Mutatkar,Hirabai Badodekar,Manik Varma, Laxmibai Jadhav,Dr Prabha Atre, Mogubai Kurdikar, Bai Narvekar, Menkabai Shirodkar, Dhondutai Kulkarni, 'Gansaraswati' Kishoritai Amonkar, Lilavati Shirgaonkar, Tanibai, Kausalya Manjeshwar, Sushilrani Patel, Kamal Tambe, Suhasini Mulavikar. Manik Bhide, Aarti Anklikar-Tikekar, Devaki Pandit, Meera Panashikar, Nandini Bedekar, Tejashree Amonkar, etc. These are the Indian women singers from Jaipur- Atrauli gharana only. Besides this many instrument player women also were there who had played an important role in the development as well as promotion of Indian Classical Music.Dr. Aban Mistri (one of the famous Tabla player), Dr.M.Rajam(a famous Violin

player), Anushka Shankar (a famous Sitarist) and so on.The work done by these singers and instrument players for the promotion and dissemination of Indian classical music is invaluable and inspiring to the new generation.

Music is famed as the most abstract and flexible form of all arts which exist as 'Sound'. Sound is the chief medium through which most of the species communicate with ease. Taking the clue from nature, primitive man evolved the sign-language as they found it as the most self-expressive method. The dancer resorts to the physical action while the singer resorts to the medium of human voice. Thus, the sign language and sound language are the earliest natural and common forms used for articulate speech, music and dancing. In the sound language, the complicated and delicate shades of emotions can be brought out with remarkable precision by affecting the musical quality of the vowels. This kind of musical utterance employing modulative changes of pitch and stress was easily understood by all races of mankind, whatever language they speak. These emotional and imitative sounds are the very first source language which proves the great antiquity of music. Vocal Music is known as the base of all instrumental music according to various scholars. Also, the human throat is known as the very first musical instrument therefore both vocal music and instrumental music are mystically connected to each-other. It is quite appropriate that India, the classical store-house of manifestations of the human mind, has kept alive almost all stages of expansion of the art of music.

Women's life and Marathi folk songs:

Ovi songs are found abundantly in Marathi folk songs. Ovi Git has an important place in women's life. The feeling of happiness in life is very easily expressed through ovi, so some of the ovi songs are sentimental in nature. Like the Sphut Ovi-gita, the narrative songs are also found in the compositions of Ovi. Traditionally, religious stories are sung with devotion through songs of this form. Beliefs about gods and goddesses from Kathatma ovigits, ideals from the Puranas, Jeevan, are interwoven with inner feelings. Stories like 'Ram Vanavas', 'Sita ', 'Pachi Pandavas', 'Draupadi Vastraharan', 'Bal Shri Krishna', 'Vitthal Rukmini', 'Sant Sakhubai', 'Sati Anusaya', 'Parvati's Pativrashya', 'Tulsi Bai' Mainly this story song is sung. Deities and mythological figures are depicted on a human level.The plot moves very slowly as the story takes shape from the interweaving of the Ovi songs. The plot lacks momentum. Also, acting, drama, music cannot be used effectively in the presentation. However, these songs are listenable in terms of main plot and sentiment.

From the various relationships in the family life, different emotions are formed and show their different moods in Marathi folk songs. Due to this, such sentiment in the folk song is emotional and heart touching. Various relationships like parents, brothers and sisters, husband and wife, mother-in-law, neighbor are united by special bonds in human life. These relationships are closely related to various life experiences in the world. Therefore, by drawing these pictures along the vertical-horizontal line of actual life experience and emotional experience, a different picture of that life is drawn. Many such sentiments are seen in Marathi folk songs with their various moods. Through intimate family relationships, one can see the life experience of life in the world. The beauty of life expressed through them is seen, and the mind is enraptured by the fragrance of the beauty that flows through it. It also has the suffix of life fragrance. This suffix is strongly felt in women's songs.

About 100 years ago, when the art of women singers was respected, there were some notions against them in the society. Women artistes were not counted among the noble people and hence girls from good families did not learn music and even if they did learn, they did not participate in public programs. Famous Indian classical singer Hirabai Badodekar in her interview told that, her grandmother was born in 1900 and when she expressed her desire to learn music, she was told that she could learn piano, but not Indian classical music because it was not considered noble music. Her mother and aunts also grew up that way. She was skilled in singing and art, but did not think of it as a career.

Firstly, it has something to do with being in the public eye, that is, in the eyes of men, but perhaps it also has something to do with the uncertainty in the artist's life. Artists do not have any permanent source of earning money and parents are worried about this.

During this period, Gwalior Gharana was famous for its Ashtanga singing. The disciple tradition of this family is very big. All other musical gharanas also seem to have their origin from this gharana. Kashinath Buwa of this family. Disciples Sushila Marathe, Dr. Sumati Mutatkar, disciple of Baldev Ji Buwa, Manjrekar, disciple of Gajanan Buwa Joshi, Bijanwal, disciple of Pandit Omkarnath Thakur, Kamal Kelkar, Kalindi Kelkar and Sunanda Patnaik, disciple of Vinayakrao Patwardhan,

Subhadra Chaudhary, disciple of Balwant Rai Bhatt. The names of Pandit Govind Rao Rajurkar's disciple Malini Rajurkar, Pandit Kumar Gandharva's wife Vasundhara Komkali and disciple Meera Rao, daughter and disciple of Pandit Shankar Rao Bodas Veena Sahastrabuddhe, Laxman Pandit's disciple Chitra Chakraborty and Ashalata Karlgikar are notable. These singers earned good fame in Hindustani classical singing. If we discuss about the history of Hindustani classical music, there have been many great scholar singers in this field. Who developed classical music. There is no period in history when women have not shown their artistic talent and creative skills. Women and art are synonymous with each other. Woman is a beautiful creation of creation which is naturally related to fine arts. That means the qualities of singing, playing and dancing are naturally found in him. In the field of singing, women artists have given infinite expansion to their creative talent by creating functional music as well as creating new ragas and adding new additions to the singing styles.

We bow down before these great singers after seeing their continuous hard work, practice, education and the dedication with which they have adopted this art. Even in modern times, many musical practitioners have continued the precious singing tradition of Hindustani classical music with their ability and creativity. With his ability he has taken Indian music to a very high place. Prominent names among them are - Ms. Kesarbai Kerkar, Kirana Gharana's Gaan Kokila Hirabai Badodekar, Jaipur Gharana singer Mogubai Kurdikar, Mallika-e-Ghazal Begum Akhtar, Gangubai Hangal, Dr. Prabha Atre, Gaan Saraswati Kishori Amonkar, Shobha Gurtu, Malini Rajurkar, Parveen Sultana and Sugam Sangeet singer Lata Mangeshkar etc. are the shining stars of Hindustani music. Facing many difficulties in their lives, all these singers, with their dedication and hard work, practiced hard to become adept in singing and played a special role in carrying forward the rich tradition of classical singing.

References:

Babar, Dr. Sarojini "Nadabrahma" Maharashtra shasan shikshan vibhag 1995
Deo, B. Chaitanya "Bharatiya Vadye" Prakashak Sachiv Maharashtra rajya sahitya Sanskriti mandal sachivalaya Mumbai 1976
Paranjpe, Dr. Sharacchandra Shridhar "Bhartiya Sangeet Ka Itihas", Prakashak, Chaukhamba Vidya bhavan Varanasi, 2010
Stree-Purush ke fark se upar hai sangeet : An interview of Shubha Mudgal 08/03/2012
Vanaja, K "Eco-Feminism" Vani Prakashan Daryaganj New Delhi,2013
Vyavahare, Dr. Sharad "Marathi lokgeet Swaroop-Vishesh" Vishwa Bharti Prakashan Sitabardi Nagpur,1990
Wikipedia

ISSN 2395-5066

AU FAIT

(EXPERTISE)

A Research Journal of Innovative Teaching Techniques & Skill Development

(Two issues per year)

An Initiative by SKSS SKILL DEVELOPMENT CENTRE

Our branches

[illegible] Skill Development Centre (Ranchi)

[illegible] Skill Development Centre (Mumbai)

Published by JIT University (Ranchi), Ranchi (India)

सामवेद काल से आधुनिक स्वातंत्र्योत्तर काल तक भारतीय संगीत का विकास

अनिल प्रल्हाद निंबालकर, रंजना सक्सेना
[1]शोधार्थी, संगीत विभाग, श्री जेजेटी विश्वविद्यालय, झुंझुनू, राजस्थान, भारत
[2]शोध निर्देशिका, संगीत विभाग, श्री जेजेटी विश्वविद्यालय, झुंझुनू, राजस्थान, भारत
अनुरुपी लेखक: अनिल प्रल्हाद निंबालकर, ईमेल आई डी– nimbalkar_anil@rdgakola.ac.in

सारांश :

मानव जाति के विकास के आदिमकाल से ही संगीत का अस्तित्व पाया गया है। संगीत का विकास पशु–पक्षियों से लेकर मनुष्य तक लगातार होता चला आया है। इस विकास क्रम में गान के आविर्भाव के बाद वाद्यों का आविष्कार हुआ। जैसे सम्भवतः भाषा के बाद लिपि और उसके बाद व्याकरण शास्त्र का निर्माण हुआ वैसे ही गान के बाद वाद्य और वाद्य के बाद संगीत शास्त्र लिखा गया। प्राचीन संगीत के शास्त्रों के आधार पर ही संगीत के नियम निर्धारित किए हैं। सामवेद काल से लेकर आज के आधुनिक स्वातंत्र्योत्तर काल तक संगीत में निरंतर परिवर्तन होता हमें दिखाई देता है। इसमें गायन शैली, काव्य, स्वरलिपि एवं संगीत कला के प्रस्तुतिकरण में निरंतर विकास होता हुआ देख सकते है। संगीत के इस विकास क्रम को हम मुख्य रुप से तीन कालों में विभाजित कर सकते हैं –
1) प्राचीन काल – वैदिक काल से 8 वीं शताब्दी तक
2) मध्य काल – 8 वीं शताब्दी से ई.स. 1800 तक और
3) आधुनिक काल – ई.स. 1800 से आज तक इस काल को दो हिस्सों में बाँट सकते हैं –
1) स्वातंत्र्यपूर्व काल
2) स्वातंत्र्योत्तर काल ।
प्राचीन काल, मध्यकाल एवं आधुनिक काल इन तीनों कालों में संगीत का विकास हुआ है। इस काल में स्वरलिपि का विकास हुआ। पं. विष्णु नारायण भातखंडे और पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर जी के अथक प्रयासों से स्वरलिपि अस्तित्व में आयी जिसने संगीत के विकास तथा प्रचार–प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। अखिल भारतीय गांधर्व संगीत महाविद्यालय की स्थापना इसी काल में हुई है। स्वातंत्र्योत्तर काल में नए–नए आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक वाद्यों का आविष्कार हुआ साथ ही साथ संगीत के हज़ारों ग्रंथों का लेखन भी इस काल में हुआ है। इस तरह सामवेद काल से आधुनिक स्वातंत्र्योत्तर काल तक भारतीय संगीत का विकास निरंतर हुआ है।

संकेत अक्षर : सामवेद, जाति गायन, स्वरित, गात्र वीणा, आधुनिक वाद्य, संगीतोपयोगी उपकरण

शोध के उद्देश्य

1) सामवेदकालीन संगीत की समीक्षा करना।
2) स्वातंत्र्योत्तर काल तक हुए संगीत के विकास को उजागर करना।
3) आधुनिक काल में संगीत के विकास का विश्लेषण करना।
4) आधुनिक काल में विकसित हुए वाद्यों एवं उपकरणों की जानकारी प्राप्त करना।
5) मध्य काल एवं आधुनिक काल में निर्मित अप्रकाशित रागों की जानकारी प्राप्त करना।

शोध विधि

किसी भी शोध–कार्य को करने के लिए शोध विधियाँ उपयोग में लाई जाती है। इस शोध – पत्र को लिखने हेतु ऐतिहासिक, वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शोध विधियाँ उपयोग में लायी गई है। इन शोध विधियों के कारण ही इस शोध–पत्र को पूर्ण रूप मिल पाया है।

प्रस्तावना

वैश्विक संगीत में भारतीय शास्त्रीय संगीत सर्वोच्च माना गया है। **संगीत** शब्द को प्राचीन संस्कृत साहित्य में सम्यक् + गीतम् के रूप में बताया गया है। सम्यक अर्थात अच्छा और गीतम् अर्थात गीत अच्छा + गीत अर्थात संगीत। भारत में जो संगीत निर्माण हुआ उसे ही **भारतीय संगीत** कहते हैं। भारतीय संगीत की उत्पत्ति वेदों से मानी गई है। निर्माण और विकास की स्वाभाविक प्रक्रिया से भारतीय संगीत निरंतर गुजरता रहा है। भारत देश के सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनैतिक एवं सामाजिक बदलाव का हमारे भारतीय संगीत पर अच्छा और बुरा दोनों प्रकार से प्रभाव दिखाई पड़ता है। बदलाव के समय चक्र से गुजरकर संगीत का वर्तमान स्वरूप जो आज हमारे सम्मुख उपस्थित हुआ है, उसे हम हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत कहते है। वर्तमान में हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत की दो धाराएँ हमें दिखाई देती हैं – 1) उत्तर भारतीय संगीत 2) कर्नाटक संगीत इसके अलावा बंगाल में प्रचलित 3) रविंद्र संगीत भी हमें दिखाई देता है, जो की भारतीय संगीत का महत्वपूर्ण अंग है। जिसे के निर्माता पं. रविंद्रनाथ टॅगोर जी है। उपरोक्त तीनों विधाओं में से उत्तर हिंदुस्तानी संगीत के परिप्रेक्ष्य में ही हम इस शोध–पत्र में चर्चा करेंगे।

भारत वर्ष के सभी महापुरुषों के व्यक्तित्व और चरित्र निर्माण में गुरुओं की अहम् भूमिका रही है। गुरु मुख से सुन–समझ कर ही किसी भी विद्या का सही ज्ञान संभव है। जिसे हम गुरु–शिष्य परम्परा कहते है। ऐसे गौरवशाली हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत का विकास सामवेद काल से आधुनिक स्वातंत्र्योत्तर काल तक किस प्रकार से हुआ? कौनसे नए – नए वाद्यों एवं संगीतोपयोगी उपकरणों का विकास हुआ? मध्य काल और आधुनिक काल में कई ऐसे राग बने हैं, जिनके नाम भी आज संगीत के विद्यार्थियों को पता नहीं। ऐसे अप्रचलित राग कौनसे हैं? इन सब बातों की जानकारी संक्षिप्त रूप से इस शोध–पत्र में ली गई है।

सामवेद कालीन संगीत व्यवस्था

पौराणिक या प्राचीन काल से माँ सरस्वती को संगीत की देवी कहा गया है। भारतीय संगीत की प्राचीनता सामवेद के साथ जुड़ी हुई है। हमारे संगीत की प्राचीन परम्परा की चर्चा चलते ही सामवेद का नाम अवश्य लिया जाता है और वह इसलिए कि सामवेद संगीत के साथ अभिन्न रूप से जुड़ा हुआ है। सामवेद कालीन संगीत वैदिक काल के ईसवी सन पूर्व 6000 से ईसवी सन 800 तक माना गया है। सामवेद काल में ऋचाओं की भाषा **लोकभाषा** थी। कालांतर में लोकभाषा वैदिक संस्कृत से भिन्न हो गई। सामवेदकालीन इन ऋचाओं के सामगाथा ग्रंथ को **'सामसंहिता'** नाम से जाना जाता था। वेद में संगीत की महत्ता का द्योतक श्रीमद्भगवद् गीता का यह वाक्य प्रसिद्ध ही है **''वेदानां सामवेदोऽस्मि।''**

इस काल में सामवेद की ऋचाओं का वाचन किया जाता था। ऋचाओं का वाचन 1) **उदात्त** – ऊँचा स्वर (निषाद, गांधार) 2) **अनुदात्त** – नीचा स्वर (ऋषभ, धैवत) और 3) **स्वरित** – मध्य स्वर (षड्ज, मध्यम, पंचम) इन तीन स्वरों पर किया जाता था। जिसको **'गात्रवीणा'** के माध्यम से गाया जाता था। वैदिक काल में सामगान की कई शाखाएँ प्रचलित थीं। जैसे– राणायनीय, कौथुमीय, जैमिनीय आदि। इनको हम

वर्तमान घराना परम्परा के बीज रूप कह सकते हैं। शिव जी का प्रिय वाद्य डमरू, रुद्र वीणा, माता सरस्वती जी की वीणा और कृष्ण की बंसी ये वाद्य प्राचीनतम् वाद्य के रूप में प्रचलित हुए।

गांधर्व संगीत का विकास

वैदिक सामगान से गांधर्व संगीत का विकास हुआ। धार्मिक अनुष्ठानों में जिस संगीत का प्रयोग हुआ, वह सामगान तथा लौकिक समारोहों में जिस संगीत का व्यवहार हुआ वह गांधर्व कहलाया गांधर्व के अन्तर्गत जातिगायन होता था, जिसका विकास लोक संगीत से ही हुआ था। संगीत के सात स्वरों की उत्पत्ति कैसे हुई इसके संदर्भ में संगीत रत्नाकर के अनुसार षड्ज स्वर – मोर, ऋषभ स्वर – पपीहा, गांधार स्वर – बकरी, मध्यम स्वर – क्रौंच, पंचम स्वर – कोयल, धैवत स्वर – मेंढक और निषाद स्वर – हाथी से उत्पन्न माना गया है। इस तरह संगीत के सात स्वरों का आविष्कार या निर्मिति हुई ऐसा माना गया है। जिसके आधुनिक संक्षिप्त रूप – सा, रे ग, म, प, ध और नि कहलाते हैं।

मध्य कालीन संगीत व्यवस्था

इसके बाद मध्य काल में राग–रागिनी पद्धति के शिवमत, भरत मत आदि विभिन्न मत थे। इस काल में जातिगायन अस्त्वित्व में आया। लोकधुनों को परिष्कृत एवं परिमार्जित कर उन्हें शास्त्रीयता प्रदान कर प्रमुख 18 जातियों का विकास हुआ तथा उनका मुख्य लक्ष्य देव–परितोष था। प्रारंभ में इन जातियों का प्रयोग मुख्यतः नाटकों में किया जाता था। ये जातियाँ जब स्वतंत्र रूप से भी गाई – बजाई जाने लगीं तब रामायण एवं महाभारत काल में इन्हें मार्ग संज्ञा से अभिहित किया गया। जो संगीत कामाचार प्रवर्तित था, लोकरुचि पर निर्भर था तथा जिसका शास्त्र पक्ष गौण था, उसे देशी संगीत माना गया। मार्ग संगीत का स्रोत लोकसंगीत में है तथा देशी संगीत भी, नियमबद्ध और शिष्ट संमत होने पर मार्ग संगीत बन जाता है।

जातिगान से ख्याल शैली तक का विकास

सामगान का स्थान जाति गान और जाति गान का स्थान प्रबंध गान ने लिया। प्रबंध गान ने कितनी ही शताब्दियों तक भारतीय संगीत के प्रमुख अंगों को सुशोभित किया है। प्रबंध गान विद्वान गायकों संगीत शास्त्रियों ने धीरे – धीरे रुचि वैचित्र्य और परिवर्तन के आधार पर विकास किया। उसके नए–नए प्रकारों का निर्माण किया। मानव को कुछ समय तक उसमें नवीनता दिखाई दी और उसका रसास्वादन भी उसने किया परंतु इस सारी प्रक्रिया के द्वारा प्रबंध गान में जटिलता बढ़ती गई। संगीत रत्नाकर में आचार्य शारंगदेव जी ने लगभग 300 प्रकार के प्रबंध लिखे हैं परंतु इतने प्रकार ही रुचिकर लगते थे। 12 वीं और 13 वीं शताब्दी के लगभग 200 वर्ष भारत के इतिहास को अंधा युग कहा जा सकता है। इस युग में भारत पर विदेशियों के आक्रमण निरंतर होते रहे जिसका असर संगीत के विकास पर भी हुआ।

रागदारी संगीत का विकास

जाति गायन के नियमों में शिथिलता आने पर उन्हें राग कहा गया। आज हमारे देश में प्रचलित शास्त्रीय संगीत की प्रमुख दो धाराएँ विद्यमान हैं। प्रथम हिन्दुस्तानी संगीत, द्वितीय कर्नाटक संगीत। हिंदुस्तानी संगीत उत्तर में जम्मू–काश्मीर से दक्षिण में कर्नाटक प्रान्त धारवाड़ हुबली तथा आन्ध्र प्रदेश के हैदराबाद तक व्याप्त है तथा पूर्व में मणिपुर आसाम से पश्चिम में सौराष्ट्र तक। दक्षिणी कर्नाटक, आन्ध्र प्रदेश, तामिलनाडु एवं केरल प्रान्त में प्रचलित है। इन दोनों पद्धतियों के मूलभूत सिद्धान्त एक हैं। जो कुछ वैषम्य है वह मुख्यतः शैलीगत हैं। इसी काल में प्रबंध गान, ध्रुवपद गायिकी के काल में खंडार, नौहार,

डागुर तथा गोबरहार बानी प्रचलित थीं। धमार जैसे गीत प्रकारों का प्रचलन था। इसी काल में घराना संगीत पद्धति अस्तित्व में आयी। 'ध्रुवपद' की चार बानियाँ ख्याल गायन शैली की घराना परंपरा से साम्यता रखती हैं। वही आगे चलकर घरानों में परिवर्तित हुई।

शास्त्रीय संगीत

वह संगीत जो परम्परानुसार तथा शास्त्रबद्ध हो, वह शास्त्रीय संगीत कहलाता है। जब लौकिक पद्धति का विकास होता है और उसके सिद्धान्त एवं लक्षण बनते हैं तो उसे ही शास्त्र का सहारा मिलता है और इसी तरह किसी समय का लौकिक संगीत विकास क्रम को प्राप्त कर शास्त्रीय संगीत बनता है। शास्त्रीय संगीत की शास्त्रबद्धता में कुछ विशेष बातों का ध्यान रखा जाता है। शैली और परम्परागत गायन–वादन में पद, स्वर, ताल की संगति का संतुलित प्रयोग, बंदिशों की उपयुक्तता एवं परम्परा का निर्वाह करते हुए गायन–वादन की विशिष्टताओं को मर्यादित रखना ही शास्त्रीय संगीत की कोटि में आता है। अध्ययन की दृष्टि से शास्त्रीय संगीत के तीन पक्ष है।

1) सैद्धान्तिक पक्ष
2) व्यावहारिक या प्रयोगात्मक पक्ष
3) कियात्मक पक्ष

1) सैद्धान्तिक पक्ष :– संगीत के सिद्धातों का अध्ययन करना सैद्धान्तिक पक्ष है। नाद, स्वर, श्रुति, ग्राम, मूर्च्छना, राग, मेल आदि प्राचीन तथा अर्वाचीन सिद्धान्तों के इतिहास का अध्ययन करना इसी पक्ष के अन्तर्गत आता है।

2) व्यावहारिक या प्रयोगात्मक पक्ष :– शास्त्रीय संगीत में प्रयोग किए जाने वाली सब क्रियाएं जैसे – स्वर प्रयोग, ध्वनि–वैशिष्ट्य, आलाप, तान, गानशैली गायकी, घराना आदि विषयों का मनन, चिन्तन व तद्नुरूप शिक्षण इस पक्ष का कार्य है। इस पक्ष के ज्ञाता को प्रयोग पक्ष का भी उतना ही ज्ञान होना चाहिए होता है जितना व्यावहारिक शास्त्र का।

3) कियात्मक पक्ष :– संगीत का प्रयोग पक्ष इसके अंतर्गत आता है। कला का प्रस्तोता शास्त्र का विद्वान हो, आवश्यक नहीं है। अभ्यास तथा गुरु परम्परा से मिली शिक्षा का प्रदर्शन करना इस पक्ष का मुख्य उद्देश्य है। स्वर के सूक्ष्म रूप, राग चलन, भाव आदि का प्रदर्शन ही क्रियात्मक पक्ष का स्वरूप है। रागादि के प्रयोग – सिद्धान्त पक्ष को प्रदर्शन द्वारा प्रस्तुतिकरण करना ही संगीत की क्रियात्मकता है। यह एक ऐसी कला है, जिसका अपना एक निश्चित शास्त्र है। वह मौखिक एवं प्रदर्शनात्मक होते हुए भी एक विधा की भाँति अध्ययन–अध्यापन का विषय रहा है। सम्पूर्ण भारतीय विधाओं की भाँति संगीत–विधा का उद्देश्य भी अध्येता में मौलिक सृजन की क्षमता विकसित करना है। राग की अवतारणा प्रस्तोता के व्यक्तित्व के कलात्मक विकास एवं सृजनशीलता पर निर्भर करती है। राग में स्वरों का क्रमशः गान किया जाता है। राग के विशिष्ट स्वर सन्निवेशों को कलात्मक रीति से प्रस्तुत कर राग स्थापित करना तथा रंजकता उत्पन्न करना व्यक्ति विशेष की क्षमता पर निर्भर करता है। इस प्रकार हमारा भारतीय संगीत व्यक्तिवादी रहा है। उसकी सभी विधाओं तथा शैलीगत विशेषताओं में, व्यक्ति को ही महत्व प्राप्त हुआ है।

राजा–महाराजाओं का संगीत को आश्रय

गुरु–शिष्य परम्परा और राजा–महाराजाओं के आश्रय में संगीत खूब पनपा। मुगल बादशाह अकबर के काल को भारतीय संगीत का स्वर्ण युग कहा जाता है। इस काल में गुरु अथवा उस्ताद को राजाश्रय मिलने के कारण से आजीविका चलाने की चिन्ता से मुक्त तथा शिष्य गुरु के घर परिवार में एक सदस्य के भाँति सम्मिलित किए जाने के कारण, निश्चित अवधि में पाठ्यक्रम पूर्ण कर नौकरी तलाशने की चिन्ता से मुक्त रहा करते थे। गुरु–शिष्य परम्परा से सीना–ब–सीना तालीम मिलने के कारण अनेक कलाकारों का

उदय हुआ। आगे चलकर इन्होंने शास्त्रीय संगीत के विकास एवं प्रचार – प्रसार में अपना मौलिक योगदान दिया।

आधुनिक कालीन संगीत व्यवस्था

परिवर्तन प्रकृति का स्वाभाविक गुण है जो संसार की प्रत्येक वस्तु एवं संगीत, कला, साहित्य, विज्ञान सभी पर लागू होता है। आधुनिक कालीन संगीत व्यवस्था भी इसके प्रभाव से परिवर्तित हुई है। वर्तमान हिन्दुस्तानी संगीत की लोकप्रिय गायन शैली को ख्याल कहते हैं जो आज भारतीय शास्त्रीय संगीत की सर्वाधिक लोकप्रिय शैली बनी है। पिछले लगभग दो – ढाई सौ वर्षों से ख्याल गायन शैली संगीत प्रेमियों के गले का हार बनी है। संगीत में रुचि रखने वाले अधिकांश श्रोता ख्याल सुनना अधिक पसंद करते हैं इतना ही नही आज वाद्य यंत्रों पर भी ख्याल शैली का वादन लोकप्रिय हो रहा है।

आधुनिक काल में ख्याल गायन शैली का महत्त्व बढ़ा है। ख्याल का आविष्कार सुल्तान हुसैन शर्की ने किया। ख्याल फ़ारसी भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ होता है कल्पना। विभिन्न विधाएँ जो गुरु कृपा से प्राप्त होती है, उनका वास्तविक ज्ञान कराने के लिए गुरु का अपना एक विशेष तरीका हो सकता है। वर्तमान में हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत में घराना परम्परा को महत्व प्राप्त हुआ है। इस काल में स्वरलिपि का भी विकास हुआ। पं. विष्णु नारायण भातखंडे और पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर जी के अथक प्रयासों से स्वरलिपि अस्तित्व में आयी जिसने संगीत के विकास तथा प्रचार–प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। पं. भातखंडे जी ने थाट – राग वर्गीकरण का सिद्धांत स्थापित कर 10 थाटों में रागों का वर्गीकरण कर रागवर्गीकरण की नई प्रणाली विकसित की। सन 1901 के मई में पं. पलुस्कर जी ने संगीत के प्रचार–प्रसार हेतु लाहौर में 'गांधर्व महाविद्यालय' की स्थापना कर संगीत जगत में एक क्रांति ला दी। आज अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल की भारत में ही नहीं अपितु विश्वभर में संगीत विद्यालयों की स्थापना हुई हैं। जिसके कारण संगीत के अनेक कलाकार, शिक्षक और जानकार श्रोता तैयार हुए। कई अप्रचलित या अछोप रागों की निर्मिति भी इसी काल में हुई हैं।

भारतीय फिल्म संगीत का उदय

14 मार्च 1931 में अर्देशीर इराणी की पहली बोलने वाली फिल्म **'आलम आरा'** से भारत में पहले फिल्मी गीत–संगीत का सफर शुरू हुआ। फिल्मी दुनिया के माध्यम से बहुप्रतिभाशाली संगीतकारों का उदय हुआ जिन्होंने लोकसंगीत और शास्त्रीय संगीत की अपनी प्रतिभा और ज्ञान से आज तक लाखों फिल्मी गीतों का निर्माण किया। साथ ही साथ पार्श्वगायकों एवं वादकों का भी जन्म हुआ।

इलेक्ट्रॉनिक और आधुनिक उपकरणों का विकास

हम संगीत के वाद्यों को चार वर्गो में वर्गीकृत करते थे। जो – सुषिर, घन, अवनद्ध और तत् इस प्रकार के थे इसमें एक और प्रकार जुड़ गया और वह है इलेक्ट्रॉनिक। इस काल में इसी के अंतर्गत नए–नए आधुनिक वाद्यों का आविष्कार हुआ है– जिसमे इलेक्ट्रॉनिक तानपुरा, इलेक्ट्रॉनिक तबला, इलक्ट्रॉनिक स्वरमंडल, की–बोर्ड, ऑक्टोपैड, अल्ट्रासॉनिक ड्रम और संगीत के कई ॲप्स् का निर्माण हुआ। जिसके माध्यम से हम संगीत के वाद्यों को सहजता से बजा सकते है। संगीत के हज़ारों ग्रंथों का लेखन इसी काल में हुआ है। आधुनिक काल में रेडियो, टेपरिकॉर्डर, टेलीविजन का आविष्कार हुआ इन प्रसार–माध्यमों के कारण शास्त्रीय संगीत और उपशास्त्रीय संगीत का प्रचार और प्रसार द्रुतगति से हुआ। ध्वनिमुद्रण टेक्नॉलजी के माध्यम से शास्त्रीय संगीत और प्रादेशिक संगीत को ध्वनिमुद्रित कर डिजिटल रूप

में संग्रहीत किया जाने लगा। आज हम हार्ड डिस्क, सीडी, पेनड्राइव, गूगल ड्राइव, क्लाउड पर किसी भी संगीत को संग्रहीत कर सकते हैं। एम.पी.3 और एम.पी.4 जैसे आधुनिक फॉर्मेट मे हम संगीत को सुन सकते हैं और देख सकते हैं। इंटरनेट के कारण आज हम प्रसिद्ध कलाकारों का शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीत प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष रूप से देख – सुन सकते हैं। आधुनिक काल में इसका चलन अधिक बढ़ा है। इंटरनेट के माध्यम से संगीत की संगोष्ठियाँ आयोजित की जा रही हैं जिसके माध्यम से संगीत जगत के जाने–माने कलाकार संगीत का आदान–प्रदान कर रहे हैं।

विद्यालयीन शिक्षा से लेकर उच्च शिक्षा (विद्या–वारिधि उपाधि) तक प्रचार–प्रसार

आज विद्यालयीन शिक्षा से लेकर उच्च शिक्षा बी.ए., एम.ए. तक संगीत एक विषय के रूप में पढ़ाया जा रहा है। संगीत विषय में पी.एच. डी. (विद्या–वारिधि उपाधि) और डी. लिट. जैसी उपाधियाँ विश्वविद्यालयों से दी जा रही हैं। आज स्वातंत्र्योत्तर काल में सभी 64 कलाओं में भारतीय शास्त्रीय संगीत सारे विश्व में सर्वश्रेष्ठ माना जाता है।

निष्कर्ष

1) सामवेद काल से आधुनिक स्वातंत्र्योत्तर काल तक संगीत में निरंतर परिवर्तन हुआ है।
2) पं. विष्णु नारायण भातखंडे और पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर जी ने स्वरलिपि पद्धति का आविष्कार किया जिसकी सहायता से कई राग एवं हजारों बंदिशों को किताबों के रूप में संग्रहीत किया जा सका है।
3) पं. विष्णु नारायण भातखंडे जी ने 10 थाटों का रागवर्गीकरण सिद्धांत स्थापित किया।
4) 14 मार्च 1931 में अर्देशीर इराणी की पहली बोलने वाली फिल्म 'आलम आरा' से भारत के फिल्मी संगीत का सफर शुरू हुआ।
5) नए–नए आधुनिक वाद्यों एवं संगीतोपयोगी उपकरणों का निर्माण मध्य काल एवं आधुनिक काल में हुआ है।
6) आज संपूर्ण विश्व में भारतीय शास्त्रीय संगीत सर्वश्रेष्ठ माना जाता है।
7) भारतीय शास्त्रीय संगीत हमारी सांस्कृतिक धरोहर है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. श्रीवास्तव, सुषीला और कालेकर, सरयु, (1968), संगीत शिक्षण परिचय, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा, द्वितीय संस्करण.
2. रानडे, प्रा.गणेश हरि, (1974), हिंदुस्तानचे संगीत, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडळ प्रकाशन, मिरज, प्रथमावृत्ती.
3. जंगम, वाईकर पं. द. कृ., (1993), सूरसागर, जंगम कलामुद्राण प्रकाशन, पुणे, प्रथम संस्करण.
4. गजेंद्रगडकर, पं. अरविंद, (1996), संगीतशास्त्राचे गाईड, देवदत्त प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती.
5. सहगल इन्दु., (1998), स्वातंत्र्योत्तर काल में भारतीय संगीत का विकास, संगीत निबन्धावली, संगीत कार्यालय प्रकाशन, हाथरस, पंचम संस्करण.
6. 'वसंत' संपादक डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग, (2002), संगीत विशारद, संगीत कार्यालय प्रकाशन, हाथरस, चौबिसवॉ संस्करण.
7. मिश्र, पं. श्यामदास, (2003), राष्ट्रीय एकता और संगीतज्ञ, संगीत निबंध संग्रह, संपादक प्रो. हरिश्चंद्र श्रीवास्तव, संगीत सदन प्रकाशन, इलाहाबाद, अष्टम संस्करण.

8. पुरोहित, डॉ. बाळ, (2004), हिंदुस्थानी संगीत पद्धती : मूलतत्त्वे आणि सिद्धांत, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
9. देशपांडे, प्रा. नंदा, वसेकर, प्रा. माधव और पाठक, प्रा. सुषमा, (2007), कला शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती.
10. लोटे, रा. ज., (2019). 'पाश्चिमात्य आणि भारतीय वितारवंतांच्या संकल्पना', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती.
11. सक्सेना, डॉ. रंजना, (2022), संगीत मनीषी डॉ. एम. आर. गौतम, श्री विनायक पब्लिकेशन, आगरा, प्रथम संस्करण.
12. सक्सेना, डॉ. रंजना, खंडेलवाल, ज्योति, (2023), संगीत साधना, बी. एफ. सी. पब्लिकेशन, लखनऊ.
13. राजेशकुमार, पोलस्त, (2010), 'भारतीय संगीत वाङ्मयातील वाक्–ब्रह्म म्हणजेच ललित कला', संगीत कला विहार, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल प्रकाशन, मिरज, (महाराष्ट्र), ऑक्टोबर.
14. रामकृष्ण, दास, (2010), 'चुनौती–भरी राग–चर्चा', संगीत, संगीत कार्यालय हाथरस प्रकाशन, हाथरस (उत्तर प्रदेश), जुलाई.
15. जयश्री, वि. कुलकर्णी, (2019), संगीत कलेची लोकप्रियता, *अजंता, एक अंतर्राष्ट्रीय बहुविषयक त्रैमासिक शोध जर्नल, खंड III अंक–I* (मराठी भाग–*V*), जनवरी–मार्च।
16. राम, तायडे, (2021), 'मृगजळाची सव्वाशे वर्षे', दऊत देखणी, त्रैमासिक, सिनेमा विशेषांक, वर्ष 2 रे, अंक – 4, मे–जून–जुलै.

ISSN 2395-5066

AU FAIT

(EXPERTISE)

A Research Journal of Innovative Teaching Techniques & Skill Development

(Two issues per year)

An Initiative by SKSS SKILL DEVELOPMENT CENTRE

Our branches

[illegible] Skill Development Centre (Ranchi)

[illegible] Skill Development Centre (Mumbai)

Published by JIT University (Ranchi), Ranchi (India)

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 एवं सीबीसीएस प्रणाली के परिप्रेक्ष्य में संगीत की उच्च शिक्षा में महत्व एवं उपयोगिता

अनिल प्रल्हाद निंबालकर, रंजना सक्सेना
[1]शोधार्थी, संगीत विभाग, श्री जेजेटी विश्वविद्यालय, झुंझुनू, राजस्थान, भारत
[2]शोध निर्देशिका, संगीत विभाग, श्री जेजेटी विश्वविद्यालय, झुंझुनू, राजस्थान, भारत
अनुरुपी लेखक: अनिल प्रल्हाद निंबालकर, ईमेल आई डी– nimbalkar_anil@rdgakola.ac.in

सारांश

आधुनिक 21 वीं सदी को हम 'वैज्ञानिक युग' कहते हैं। परिवर्तन सृष्टि का नियम है। आज हम प्रत्येक क्षेत्र में परिवर्तन देख सकते हैं जिससे शिक्षा क्षेत्र भी अछूता नही रहा। भारत में वैदिक काल में 'गुरुकुल पद्धति' या 'गुरु–शिष्य परम्परा' से शिक्षा का प्रावधान था। आज भी 'संगीत की शिक्षा' फिर वह प्रारंभिक स्तर की हो या उच्च स्तर की इसका महत्व हमें 'सीना–ब–सीना' तालीम में दिखाई देता है जो कि 'कौशल्याधारित' शिक्षा पद्धति है। तत्पश्चात, मध्य काल में नालंदा, तक्षशिला जैसे उच्च शिक्षा के विश्वविद्यालयों का निर्माण भारत में हुआ। 'कौशल्याधारित शिक्षा पद्धति' संगीत की उच्च शिक्षा में बहुत उपयोगी एवं महत्वपूर्ण साबीत होगी। स्वतंत्रता मिलने के पश्चात शिक्षा के क्षेत्र में कई आयोगों का गठन किया गया, जिसका उद्देश्य शिक्षा के स्तर में सुधार लाना था। आज 21 वीं सदी में भारत सरकार द्वारा शिक्षा के क्षेत्र को 'कौशल्य आधारित' शिक्षा से जोड़ने का प्रयास किया जा रहा है जिसमें सभी के लिए शिक्षा का प्रावधान किया गया है। विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) यह शिक्षा प्रणाली छात्र–केंद्रित शैक्षिक मॉडल है जो छात्रों को उनकी पसंद के पाठ्यक्रम और विषयों को चुनने और सीखने का एक शानदार अवसर प्रदान करता है। भारत में वर्तमान स्थिति में 1000 से अधिक उच्च शिक्षण संस्थान मौजूद हैं, जिनमें राष्ट्रीय स्तर के महत्वपूर्ण 150 से अधिक संस्थान हैं, इन सभी जगह पर राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 के तहत भारत सर्वसमावेशक और समान गुणवत्तापूर्ण शिक्षा को 2030 तक पूर्ण रूप से लागू करना चाहता है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 को 29 जुलाई 2020 को भारत सरकार द्वारा सर्व सम्मति से लागू किया गया है। संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय ने सीबीसीएस प्रणाली को गत शैक्षिक सत्र 2022–2023 से ही लागू कर दिया है। सीबीसीएस प्रणाली लागू करने वाला अमरावती विश्वविद्यालय महाराष्ट्र में ही नही अपितु संपूर्ण भारत में पहला विश्वविद्यालय बना। एसडीजी4 ग्लोबल एजेंडा में विश्वस्तरीय और उच्च गुणवत्ता शिक्षा सभी को देने का लक्ष्य रखा गया है। इसके अंतर्गत सभी के लिए आजीवन सीखने, शोध–कार्य के अवसरों को बढ़वा देना है। आज भारत विश्व गुरु के पद पर आसीन होने की ओर अग्रसर है। भारत सरकार ने इस दृष्टि से अपने सकारात्मक कदम बढ़ाए हैं जिसकी सहायता से आज के विद्यार्थी कल भारत को एक सशक्त राष्ट्र बनाने में सहायक सिद्ध होंगे।

संकेत अक्षरः राष्ट्रीय शिक्षा नीति, सीबीसीएस, छात्र–केंद्रित शिक्षा, उच्च शिक्षा, संगीत, महत्व एवं उपयोगिता

शोध के उद्देश्य

1) वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली की समीक्षा करना।
2) मध्य कालीन शिक्षा प्रणाली का विश्लेषण करना।
3) संगीत की उच्च शिक्षा में सीबीसीएस प्रणाली का महत्व एवं उपयोगिता को जानना।
4) सीबीसीएस–शिक्षा प्रणाली के प्रमुख बदलावों, विशेषताओं, तथ्यों और महत्वपूर्ण जानकारी से अवगत कराना।

शोध विधि

इस शोध – पत्र को लिखने हेतु सर्वेक्षण एवं विश्लेषणात्मक शोध विधियाँ उपयोग में लायी गई हैं।

प्रस्तावना

'शिक्षा' के माध्यम से ही हम अपनी और समाज की प्रगति कर सकते हैं। विश्व में सभी जगह शिक्षा और शिक्षण प्रणाली को बड़ा ही महत्व दिया गया है। प्रत्येक देश की अपनी–अपनी शिक्षा प्रणाली होती हैं। जिसके माध्यम से वे उन्हें आवश्यक और उन्हें चाहिए ऐसा मानव संसाधन उपलब्ध कराते हैं। उसी तरह भारत देश में भी शिक्षा और शिक्षण प्रणाली को अति महत्व दिया गया है। भारत की शिक्षण प्रणाली का अगर हम विचार करें तो भारत में प्राचीन काल से लेकर आज तक निरंतर बदलाव हुए हैं। भारत में वैदिक काल में 'गुरुकुल पद्धति' या 'गुरु–शिष्य परम्परा' से शिक्षा का प्रावधान था। जैसे–जैसे समय बीतता गया इसमें निरंतर बदलाव होते गए। भारत में विश्वस्तरीय नालंदा, तक्षशिला जैसे विश्वविद्यालयों का निर्माण हुआ जिसका लोहा संपूर्ण विश्व ने माना। अंग्रेजों के शासन काल में 'स्कूल' या विद्यालयों, महाविद्यालयों का निर्माण हुआ। जिसमें कई तरह के विषयों का अध्ययन – अध्यापन किया जाता था और आज भी किया जा रहा है। 1947 में भारत स्वतंत्र होने के बाद 'शिक्षण प्रणाली' अर्थात 'अध्ययन – अध्यापन' प्रक्रिया में अनेक परिवर्तन हुए। स्वतंत्रता मिलने के पश्चात शिक्षण क्षेत्र में कई आयोगों का गठन किया गया जिसका उद्देश्य शिक्षा क्षेत्र में बदलाव कर शिक्षण क्षेत्र को सुचारु रूप से विद्यार्थी और शिक्षक में समन्वय साधकर शिक्षा के स्तर को सुधारना था। आधुनिक 21 वीं सदी को हम 'वैज्ञानिक युग' कहते हैं। सृष्टि का स्वाभाविक गुण है 'परिवर्तन' जो संसार के प्रत्येक क्षेत्र में दिखाई देता है। यह परिवर्तन शिक्षण, संगीत, कला, साहित्य, विज्ञान एवं वस्तु आदि सभी में दिखाई देता है। आज हम प्रत्येक क्षेत्र में परिवर्तन देख सकते हैं जिससे शिक्षा क्षेत्र भी अछूता नहीं रहा। आज भी 'संगीत की शिक्षा' फिर वह प्रारंभिक स्तर की हो या उच्च स्तर की

इसका महत्व हमें 'सीना–ब–सीना' तालीम में दिखाई देता है। संगीत की शिक्षा प्रणाली यह 'कौशल्याधारित' शिक्षा पद्धति है। आधुनिक कालीन संगीत व्यवस्था भी इसके प्रभाव से परिवर्तित हुई हैं। इस शोध–पत्र के माध्यम से ''राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 एवं सीबीसीएस प्रणाली के परिप्रेक्ष्य में संगीत की उच्च शिक्षा में महत्व एवं उपयोगिता'' इस शीर्षक पर प्रकाश डाला गया है।

सबसे पहले हम गुरु–शिष्य परम्परा, वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली एवं मध्यकाली शिक्षा प्रणाली पर चर्चा करेंगे। तत्पश्चात, राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 क्या है? एवं विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) क्या है? यह जानना और समझना बहुत जरूरी है। इसी के साथ – साथ उनके उद्देश्य एवं आवश्यकता इस विषय पर भी चर्चा करना आवश्यक है।

संगीत की शिक्षा में गुरु–शिष्य परम्परा

प्राचीन भारत के स्वर्णिम काल में मानव मात्र के उत्थान में गुरु का बड़ा ही महत्वपूर्ण योगदान रहा है। वैदिक काल से ही भारत में संगीत शिक्षा ही नहीं अपितु संपूर्ण शिक्षण 'गुरुकुल पद्धति' या 'गुरु–शिष्य परम्परा' पर आधारित थी। पहले संगीत लिखित स्वरूप में नहीं था इसी कारण संगीत की शिक्षा गुरु के घर पर रहकर और उनकी सेवा कर ही पाई जाती थी। आज धीरे–धीरे गुरु–शिष्य परम्परा लुप्त होती जा रही है इसका महत्वपूर्ण कारण है शिष्य में धैर्य, मेहनत और गुरु पर की श्रद्धा में कमी इस कारण गुरु–शिष्य परम्परा पर बहुत बड़ा असर पड़ा है। इस के बावजूद भी संगीत विषय के अंतर्गत आज भी इस पद्धति का निर्वाह चल रहा, जो कि अपने आप में बहुत बड़ी बात है क्योंकि अगर हमारी धरोहर खत्म हुई तो इसका असर संगीत की शिक्षण पद्धति पर जरूर होगा। संगीत का प्रचार–प्रसार तो बड़े पैमाने पर हो रहा है, लेकिन अच्छे कलाकार तैयार नहीं हो पा रहे हैं। सीबीसीएस प्रणाली में 'कौशल्य' आधारित शिक्षण प्रणाली के माध्यम से वह कौशल्य पुनः स्थापित करने का प्रयास किया जा रहा है, जो संगीत विषय के शिक्षण में मील का पत्थर साबित होगा।

वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली

वैदिक काल से ही गुरु अथवा शिक्षक को आदरणीय स्थान प्राप्त है। गुरु को देवी–देवता, माता–पिता से भी ऊपर का स्थान दिया गया था और आज भी है। यह नीचे दिए गए श्लोक से स्पष्ट होता है–

गुरुर्ब्रह्मा, गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वराः ।
गुरुर्साक्षात परब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ।।

गुरु वही जो शिष्य को गुरु बना सके। वैदिक काल में सभी शिक्षण गुरु–शिष्य परम्परा से ही प्राप्त किया जाता था। गुरु–शिष्य परम्परा संगीत ही नहीं बल्कि सभी विषयों में शिक्षण की सबसे प्राचीनतम् एवं सर्वश्रेष्ठ प्रणाली मानी जाती थी। जिसे हम आधुनिक काल में संगीत विषय के अध्ययन – अध्यापन के रूप में देख सकते है।

मध्य कालीन शिक्षा प्रणाली

मध्य कालीन शिक्षण पद्धति में विद्यालयीन एवं महाविद्यालयीन शिक्षा पद्धति का जन्म हुआ। इसका मुख्य कारण परिवर्तन रहा है। इस काल में शिक्षण की पद्धति, शिक्षा के विषय, शिक्षा का अवधि, शैक्षिक पात्रता इन सब में अभूतपूर्व बदलाव आया है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 क्या है ?

''राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 एक महत्वपूर्ण नीति है, जो भारतीय शिक्षण व्यवस्था को नया आयाम देने का महत् प्रयास कर रही है।'' नई शिक्षा नीति भारत की शिक्षा प्रणाली में अभूतपूर्व बदलाव लाने वाली है। भारतीय शिक्षण प्रणाली के इतिहास पर अगर हम एक नज़र डाले तो भारत में पहली राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1968 में लाई गई थी। इसके बाद 1986 में राष्ट्रीय शिक्षा नीति को

लाया गया था और एक लंबे अंतराल के बाद गत तीन वर्ष पूर्व 2020 में 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020' को 29 जुलाई 2020 को भारत सरकार ने मंजूरी दी है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 के उद्देश्य

1) राष्ट्रीय शिक्षा नीति – 2020 का मुख्य उद्देश्य है सुसंगत, समर्पित और योजनाबद्ध शिक्षा प्रदान करना, ताकि छात्रों को एक सशक्त नागरिक बनाकर उसे देश का एक आदर्श नागरिक बनाकर देश सेवा के लिए प्रेरित करना हैं।
2) भारत में वर्तमान समय में 1000 से अधिक उच्च शिक्षण संस्थाएँ मौजूद हैं, जिनमें राष्ट्रीय स्तर के महत्वपूर्ण 150 सें अधिक संस्थान हैं इन सभी जगह पर राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 के तहत भारत एक सर्वसमावेशक और समान गुणवत्ता वाली शिक्षा को 2030 या 2040 तक पूर्ण रूप से लागू करना है।
3) मुख्य, वैकल्पिक पाठयक्रम, खुले या वैश्विक वैकल्पिक और कौशल–आधारित पाठयक्रमों का संचालन करना हैं।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 में छात्रों की आत्मनिर्भरता और विकास पर ध्यान दिया गया हैं। राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 में शिक्षा का माध्यम अपनी मातृभाषा में लेने का विकल्प दिया गया है। अर्थात इस राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 में मातृभाषा और कौशल्य पर आधारित शिक्षण पर अधिक बल दिया गया है। सभी विषयों को छात्र अपनी मातृभाषा में कौशल्याधारित शिक्षा प्राप्त कर सकते हैं।

अध्ययन–अध्यापन कार्य पद्धति

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 में अध्ययन–अध्यापन ऑफलाईन और ऑनलाईन दोनों से कराने का प्रावधान किया गया है। 70 प्रतिशत ऑफलाईन और 30 प्रतिशत ऑनलाईन पद्धति से अध्ययन–अध्यापन किया जाएगा।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 की विशेषताएँ

1) आंतरविद्याशाखा शिक्षा प्रणाली
2) मातृभाषा में शिक्षण
3) कौशल्याधारित शिक्षण
4) गुणवत्तापूर्ण शिक्षण
5) सर्वांगीण विकासयुक्त शिक्षण
6) राष्ट्रीय एकात्मता
7) आत्मनिर्भरता एवं स्वयंरोजगाराभिमुख शिक्षण
8) शोध–कार्य हेतु प्रोत्साहन एवं शिक्षण
9) सांस्कृतिक एवं क्रीडा शिक्षण को प्रोत्साहन
10) प्रयोगात्मक अध्ययन–अध्यापन शिक्षा प्रणाली
11) शिक्षकों के लिए प्रशिक्षण–कार्यशालाएँ
12) सामाजिक एवं मानव कल्याण हेतु शिक्षण

विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) क्या है?

''विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) यह शिक्षा प्रणाली छात्र–केंद्रित शैक्षिक मॉडल है जो छात्रों को उनकी पसंद के पाठ्यक्रम और विषयों को चुनने और सीखने का एक शानदार अवसर प्रदान करता है।'' कुछ शिक्षाविदों ने सीबीसीएस प्रणाली को पारंपारिक अंकप्रणाली से बेहतर माना है। सीबीसीएस प्रणाली के माध्यम से आज छात्र अपने मुख्य विषय के साथ–साथ अन्य विषयों का भी अध्ययन कर सकता है। संपूर्ण भारत में उच्च शिक्षा प्रणाली में एक समान ग्रेडिंग प्रणाली लागू कर दिया गया है। इस के कारण मूल्यांकन प्रणाली में एकरूपता लाने का प्रयास किया गया हैं। इस प्रणाली में परीक्षाओं में छात्रों अथवा छात्राओं के प्रदर्शन के आधार पर सेमिस्टर ग्रेड प्वांइट औसत (एसजीपीए) और संचयी ग्रेड प्वांइट औसत (सीजीपीए) के माध्यम से मूल्यांकन किया जाएगा।

विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) का उद्देश्य

संयुक्त राष्ट्र संघ ने गुणवत्तापूर्ण शिक्षा पर एसडीजी4 अर्थात सतत विकास लक्ष्य 4 जो कि आर्थिक उन्नति के प्रमुख वाहक के रूप में माना जाता है, और यह स्वास्थ्य, राजनीति, सामाजिक सशक्तिकरण और पूरी मानव पूंजी पर काफ़ी असर डालता है। सीबीसीएस प्रणाली के माध्यम से भारत के एसडीजी4 ग्लोबल एजेंडा में विश्वस्तरीय एवं उच्च गुणवत्ता वाली शिक्षा सभी को देने का लक्ष्य रखा गया हैं। इस के साथ–साथ सभी के लिए आजीवन सीखने के अवसरों को बढ़ावा देना हैं। भारत सरकार ने इस दृष्टि से अपने सकारात्मक कदम बढ़ाए हैं जिसकी सहायता से आज के विद्यार्थी भारत को एक सशक्त राष्ट्र बनाने में सहायक सिद्ध होंगे।

विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) के मुख्य बिंदु

इस प्रणाली में तीन कोर्स पर लक्ष्य केंद्रित किया गया है।

1 कोर कोर्स

2 इलक्टीव्ह कोर्स : इस कोर्स के अंतर्गत निम्न कोर्स का चयन छात्र कर पायेंगे।

2.1 डिसिप्लीन स्पेसिफिक इलक्टीव्ह (डीएसई) कोर्स

2.2 डिज़रटिशन / प्रोजेक्ट

2.3 जेनेरिक इलक्टीव्ह (जीई) कोर्स

3 एबिलिटी एनहान्समेंट कोर्स (एईसी)

3.1 एबिलिटी एनहान्समेंट कंप्लसरी कोर्स (एईसीसी)

3.2 स्किल एनहान्समेंट कोर्स (एसईसी)

3.1 एबिलिटी एनहान्समेंट कम्पलसरी कोर्स (एईसीसी) : इसके अंतर्गत एन्वायरमेंटल सायन्स, अंग्रेजी कम्युनिकेशन / एमआयएल कम्युनिकेशन अनिवार्य रूप से होंगे।

3.2 स्किल एनहान्समेंट कोर्स (एसईसी) : इसके अंतर्गत वैल्यू बेस्ड और स्किल बेस्ड नॉलेज कोर्सेस होंगे।

अकॅडमिक बैंक ऑफ क्रेडिटस् (एबीसी) :–

विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) के अंतर्गत छात्रों को अकॅडमिक बैंक ऑफ क्रेडिटस् (एबीसी) का खाता खोलना अनिवार्य होगा। स्नातक डिग्री के प्रथम वर्ष में प्रवेश लेने वाले हर छात्र को विश्वविद्यालय या महाविद्यालय में प्रवेश लेने के बाद एबीसी खाता खोलना अनिवार्य होगा। यह एक आभासी तंत्रज्ञान पर आधारित खाता होगा जो भारत में उच्च शिक्षा संस्थानों के छात्रों द्वारा अर्जित क्रेडिट का संग्रह करेगा। छात्र को उत्तीर्ण होने के लिए जितने क्रेडिट चाहिए वह सारे क्रेडिट इस खाते में जमा होंगे। अगर कोई छात्र अन्य किसी विश्वविद्यालय में जाता है तो उसके क्रेडिट उस छात्र के अकॅडमिक बैंक ऑफ क्रेडिटस् (एबीसी) खाते में पहले से ही होंगे इस कारण छात्रों को अपनी पढ़ाई जारी रखने में कोई दिक्कत नहीं आएगी। यह खाता विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (यूजीसी) द्वारा मान्यता प्राप्त रहेगा।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020–सीबीसीएस प्रणाली के परिप्रेक्ष्य में संगीत

वर्तमान परिस्थिति में हिन्दुस्तानी संगीत एक लोकप्रिय संगीत कला है जो विद्यालय एवं महाविद्यालय स्तर पर एक विषय के रूप में पढ़ाया जा रहा है। संगीत विषय शास्त्रात्मक एवं क्रियात्मक दोनों का मिश्रण है। विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) जो 'कौशल्य' को महत्व देने वाली शिक्षा प्रणाली है और यह विषय मानव्यविद्या शाखा के अंतर्गत आता है। सीबीसीएस प्रणाली के माध्यम से यह विषय आज सभी के लिए एक वैकल्पिक विषय के रूप में उपलब्ध हुआ है अर्थात अगर कोई छात्र वाणिज्य शाखा से या फिर विज्ञान शाखा से हो वह छात्र इस विषय को एक वैकल्पिक विषय के रूप में ले सकता है। यही सीबीसीएस प्रणाली में महत्वपूर्ण बात है। संगीत यह एक प्रात्यक्षिक विषय होने के कारण इसमें टयुटोरिअल नहीं होंगे। संगीत विषय एक कौशल्याधारित विषय होने के कारण इस में एबिलिटी एनहान्समेंट कम्पलसरी कोर्स (एईसीसी) और स्किल एनहान्समेंट कोर्स (एसईसी) यह अनिवार्य रूप से होंगे।

संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय, अमरावती सीबीसीएस प्रणाली लागू करनेवाला भारत का पहला विश्वविद्यालय

महाराष्ट्र में संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय (संगाबाअवि), अमरावती ने सीबीसीएस प्रणाली को गत शैक्षिक सत्र 2022–2023 से ही लागू कर दिया है। सीबीसीएस प्रणाली लागू करने वाला अमरावती विश्वविद्यालय महाराष्ट्र में ही नहीं अपितु संपूर्ण भारत में पहला विश्वविद्यालय बना है। एनईपी–2020 और सीबीसीएस के अंतर्गत संगीत विषय को उच्च शिक्षा में बहुत महत्व दिया गया है। संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय ने उच्च शिक्षण में बी.ए. में संगीत एक वैकल्पिक विषय के रूप में रखा गया है। संगीत विषय में एम.ए., पी.एच. डी. और डी. लिट. उपाधियों का प्रावधान किया गया है। संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय ने संगीत विषय के उद्देश्य निर्धारित किए हैं जो निम्न प्रकार से हैं –

1) छात्रों को संगीत विषय एक कला और शास्त्र के रूप में पढ़ाना।
2) भारतीय संगीत के लिए अच्छे श्रोताओं का निर्माण करना।
3) छात्रों को स्वयंरोजगाराभिमुख बनाना।
4) भारतीय संगीत की बेसिक टर्मिनॉलॉजी को समझाना।
5) भारतीय संगीत के शास्त्रकारों एवं कलाकारों के योगदान से परिचित कराना ।
6) संगीत के विविध प्रकारों की जानकारी देना और समझाना।
7) संगीत विषय में शोध–कार्य में रुचि बढ़ाना और प्रेरित करना ।

इन उद्देश्यों के साथ–साथ छात्रों को संगीत विषय में रोजगार या व्यवसाय की कौन–कौनसी संभावनाएँ हैं इस पर भी विचार किया गया है।

संगीत विषय में रोजगार या व्यवसाय की संभावनाएँ

संगीत विषय के छात्रों को रोजगार और व्यवसाय में पारंगत करने हेतु संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय ने निम्न संभावनाएँ निर्धारित की हैं।

1) छात्रों को शास्त्रीय या सुगम संगीत को व्यावसायिक संगीत कलाकार के साथ कला प्रस्तुत करने में सक्षम बनाना।

2) छात्र को हार्मोनियम और तबला विषय में माहरत हासिल करने के बाद कालाकारों की संगत कर अर्थाजन करने में सक्षम बनाना।
3) संगीत के कार्यक्रमों का व्यावसायिक संचालन कर अर्थाजन करने में सक्षम बनाना।
4) संगीत के शिक्षक के रूप में कार्य कर स्वयं अर्थाजन करने में सक्षम बनाना।
5) संगीत के समीक्षक के रूप में कार्य कर अर्थाजन करने में सक्षम बनाना।

निष्कर्ष

1. वैदिक काल से लेकर आज तक संगीत ही नहीं बल्कि हर एक विषय का अध्ययन–अध्यापन 'गुरुकुल पद्धति' या 'गुरु–शिष्य परम्परा' से शिक्षा प्राप्त करने का प्रावधान था।
2. विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) छात्र–केंद्रित शैक्षिक मॉडल है– जो छात्रों को उनकी पसंद के पाठ्यक्रम और विषयों को चुनने और सीखने का एक शानदार अवसर प्रदान करता है। इस प्रणाली में सभी के लिए शिक्षा का प्रावधान किया गया है।
3. विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) के माध्यम से बहुभाषिक एवं बहुविधा विकल्प द्वारा शिक्षा प्राप्त की जा सकती है।
4. राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 में मातृभाषा पर अधिक बल दिया गया है। सभी विद्यार्थी अपनी मातृभाषा में सीख सकते है।
5. राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 कौशल्य पर आधारित शिक्षा प्रणाली है।
6. राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020–सीबीसीएस शिक्षा प्रणाली में ऑफलाईन और ऑनलाईन पद्धति से अध्ययन–अध्यापन का प्रावधान किया गया हैं।
7. सीबीसीएस शिक्षा प्रणाली में 4 वर्षीय उच्च शिक्षा से हम प्रमाणपत्र, पदविका, स्नातक डिग्री एवं रिसर्च की डिग्री प्राप्त कर सकते हैं।
8. राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020–सीबीसीएस शिक्षा प्रणाली में संगीत विषय में रोजगार एवं व्यवसाय की क्या संभावनाएँ हैं इस पर भी विचार किया गया है।
9. छात्रों को एक विश्वविद्यालय से दूसरे विश्वविद्यालय में प्रवेश लेना सुलभ कार्य होगा क्योंकि सीबीसीएस प्रणाली संपूर्ण भारत में एक समान होगी।

उपरोक्त निष्कर्ष से हम यह बात स्पष्ट रूप से यह कह सकते है कि, राष्ट्रीय शिक्षा नीति–2020 एवं विकल्प आधारित क्रेडिट प्रणाली (सीबीसीएस) भारत को एक सशक्त राष्ट्र बनाने में अग्रसर एवं सहायक सिद्ध होगी। सीबीसीएस प्रणाली में 'कौशल्य' आधारित शिक्षण प्रणाली को अत्यधिक महत्व दिया गया है। संगीत विषय एक कौशल्य आधारित विषय है 'गुरु–शिष्य' प्रणाली या 'सीना–ब–सीना' तालीम के माध्यम से संगीत विषय का वह कौशल्य पुनः स्थापित कर संगीत के अच्छे कलाकारों और श्रोताओं को तैयार करने में सहायक एवं उपयोगी साबित होगी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

हिन्दी

1. श्रीवास्तव, सुषीला और कालेकर, सरयु, (1968), संगीत शिक्षण परिचय, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा, द्वितीय संस्करण.
2. सहगल इन्दु., (1998), स्वातंत्र्योत्तर काल में भारतीय संगीत का विकास, संगीत निबन्धावली, संगीत कार्यालय प्रकाशन, हाथरस, पंचम संस्करण.
3. गर्ग, डॉ. लक्ष्मीनारायण (2002), संगीत विशारद, संगीत कार्यालय प्रकाशन, हाथरस, चौबिसवाँ संस्करण.
4. भाले, मुकुंद, (2003). 'तबला शिक्षण के संदर्भ में गुरू–शिष्य परम्परा एवं संस्थागत शिक्षण प्रणाली', संगीत निबंध संग्रह, संपादक प्रो. हरिश्चंद्र श्रीवास्तव, संगीत सदन प्रकाशन, इलाहाबाद, अष्टम संस्करण.

मराठी

1. गजेंद्रगडकर, पं. अरविंद, (1996), संगीतशास्त्राचे गाईड, देवदत्त प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती.
2. देशपांडे, प्रा. नंदा, वसेकर, प्रा. माधव और पाठक, प्रा. सुषमा, (2007), कला शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती.
3. पुरोहित, डॉ. बाळ, (2004), हिंदुस्थानी संगीत पद्धती : मूलतत्त्वे आणि सिद्धांत, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
4. लोटे, रा. ज., (2019). 'पाश्चिमात्य आणि भारतीय वितारवंतांच्या संकल्पना', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती.

पत्र–पत्रिकाएँ

1. पोलस्त, राजेशकुमार, (2010), 'भारतीय संगीत वाङ्मयातील वाक्–ब्रह्म म्हणजेच ललित कला', संगीत कला विहार, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल प्रकाशन, मिरज, (महाराष्ट्र), ऑक्टोबर.
2. Pande, D. (2019). 'Music Education in Modern Times', AJANTA, An International Multidisciplinary Peer Reviewed & Referred Quarterly Research Journal (UGC Listed Journal), Aurangabad, ISSN No.2277-5730, (Vol. VIII) Issue-I-January – March.

3. Kumar, A. (2021). 'New Education Policy (NEP) 2020 : A Roadmsp for India2.0', In W. B. James, C. Cobanoglu, & M. Cavusoglu (Eds.), GLOCER '21, Advnces in global education and research (Vol.4, pp. 1-8). University of South Florida (USF) M3 Publishing, LLC, Florida, USA. https://www.doi.org/10.5038/9781955833042

दैनिक अखबार

1. Editorial (2021), 'How NEP can transform higher education in India', Daily Hindusthan Times, New Delhi Edition, Date: 30/07/2021, HT Media Limited, New Delhi-110001.
2. काकडे, शिवाजी, (2023), 'मातृभाषेत शिका, बहुभाषिकही व्हा', दैनिक लोकमत, अकोला आवृत्ती, दि.03 / 08 / 2023, लोकमत मीडिया प्रायव्हेट लि. प्रकाशन, नागपूर, (महाराष्ट्र).
3. डॉ. मधु गुप्ता, (2023), 'संपादकीय', जेजेटी संवाद, जेजेटी विश्वविद्यालय न्यूज लैटर, संस्करण : 2 झुंझुनूं, (राजस्थान).
4. डॉ.संजू, (2023), 'नई शिक्षा नीति में शिक्षक की भूमिका', जेजेटी संवाद, जेजेटी विश्वविद्यालय न्यूज लैटर, संस्करणः 2, झुंझुनूं, (राजस्थान).

साक्षात्कार

1. डॉ. महेश डाबरे, प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, एल. आर. टी. महाविद्यालय, अकोला, दि. 23 / 07 / 2023.
2. डॉ. सोनल कामे, सहायक प्राध्यापक, गृहविज्ञान विभाग प्रमुख, श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला, दि. 23 / 07 / 2023.

अन्य संदर्भ

1. Gidelines for choice-based credit system by SGB Amravati University, Amravati.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

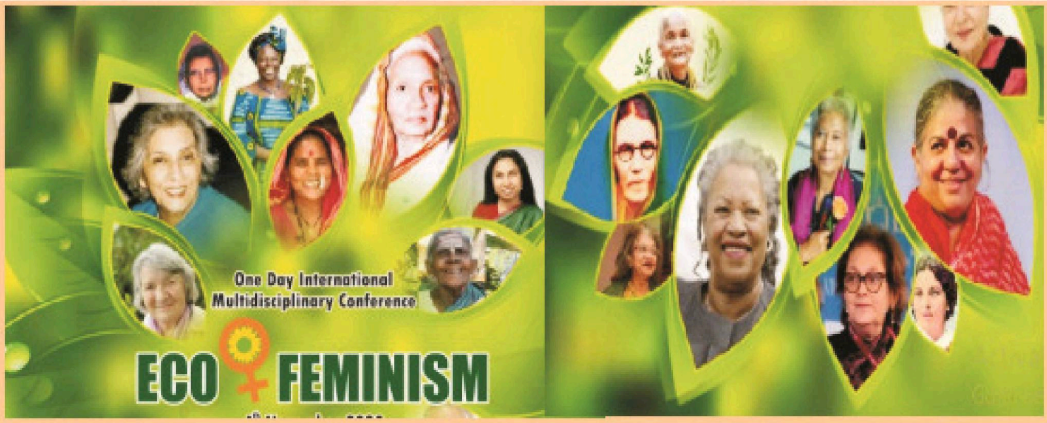
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of English
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

38	व. पु. काळे यांच्या 'गुलमोहर' कथा संग्रहातील निवडक पुरुष व्यक्तिरेखा **हेमंत एकनाथराव पदमने**	**140**
39	संगीतातील स्त्री पर्यावरण वादी दृष्टीकोण **प्रा. अमोल दशरथराव वाडवे**	**143**
40	महाराष्ट्रातील महिलांचा संस्कृत संस्था आणि नियतकालिकांमधील सहभाग **डॉ. कल्याणी अनंत काळे**	**145**
41	स्त्री मुक्ती के लिए कर्तृत्ववान महिलाओंका योगदान **डॉ. गजानन गणपत वानखडे**	**150**
42	पारिस्थितिक नारीवाद को बढ़ावा देने में गृहअर्थशास्त्र की भूमिका **प्रा.डॉ.राधा रू. सवजीयानी**	**152**
43	महादेवी वर्मा के काव्य में प्रकृति-चित्रण **डॉ. ज्योति एन. मंत्री , सौ. संगीता अजयकुमार शर्मा**	**158**
44	सांगीतिक साहित्य और स्त्री पर्यावरण वाद **सहा. प्रा.राहुल बापुराव सोनवणे**	**162**
45	भारतीय संगीत और पर्यावरणीय—नारीवाद **प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबालकर**	**167**
46	वैदिक वाङ्मय आणि पर्यावरणातील स्त्री भूमिका **प्रा. किरण र. नागपूरकर**	**171**
47	भारतीय महिला डॉक्टरों पर व्यावसायिक तनाव कोविड-19 के दौरान का विश्लेषणात्मक अध्ययन **श्वेता भारती**	**174**
48	आर्षकाव्ये नारीपर्यावरणंच **प्रीतिः शर्मा**	**179**
49	वैदिकसंहितासु नारीपर्यावरणयोः चेतना **अनूपकुमारः**	**185**
50	पुराण तथा पर्यावरण **Mrs. Swapna Vishal Tayde**	**191**

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-D

ISSN : 2278-9308 November, 2023

भारतीय संगीत और पर्यावरणीय–नारीवाद

प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबालकर

सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग,श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

ईमेल– nimbalkar_anil@rdgakola.ac.in मोबाईल नं. – 9623922388

सारांश :–

प्रकृति में मानव प्राणी का अस्तित्व अनादिकाल से है। स्त्री और पुरुष यह दोनों प्रकृति के दो प्रमुख घटक है, जिसके कारण ही प्रकृति का संतुलन बराबर बना हुआ है। पुरुष और महिला प्रकृति के ऐसे दो पहिए है जिसमें से अगर एक भी लड़खड़ा जाएँ तो प्रकृति का संतुलन बिगड़ सकता है। महिलाएँ स्त्री लिंग के अंतर्गत आती है और 'प्रकृति' भी स्त्री लिंग के अंतर्गत ही आती है। 'पर्यावरणीय नारीवाद' (Eco-Feminism) स्त्री–वाद की एक शाखा है जो पर्यावरणवाद और महिलाओं तथा पृथ्वी के बीच संबंध को अपने विश्लेषण और अभ्यास के लिए मूलभूत के रूप में देखती है। 'प्रकृति' में संगीत और मनुष्य का संबंध जन्म से लेकर मृत्यु तक जुड़ा हुआ है। बच्चे का जन्म जब होता है तब वह अपना असित्व रोने की क्रिया से प्रकट करता है। रोना यह एक स्वाभाविक एवं पर्यावरणीय क्रिया है। ध्वनि अर्थात आवाज़ के बगैर हम पर्यावरण की परिकल्पना भी नहीं कर सकते। ध्वनि जो संगीत का मूलाधार है और जो प्रकृति के कण कण में बसा हुआ है। पर्यावरण के ऐसे ध्वनि से ही सात सुरों की उत्पत्ति मानी गई है। संगीत और महिलाओं का संबंध बहुत गहरा है। साँची का स्तुप और मोहनजोदड़ो–हडप्पा संस्कृतिक के अवशेषों का जब हम अवलोकन करते है तो हमें महिलाओं की नृत्य करती हुई विविध मुद्राएँ दिखाई देती हैं। प्रकृति पर आधारित भारतीय संगीत में विविध बंदिशों का निर्माण हुआ है। ऋतुप्रधान बंदिशें, श्रृंगारिक बंदिशें आदि पर्यावरणीय–नारीवाद को दर्शाते हैं। इस शोध–पत्र में 'भारतीय संगीत और पर्यावरणीय नारीवाद' इस विषय पर विस्तृत से जानकारी देने का प्रयास किया गया है।

संकेत अक्षर :–

भारतीय संगीत, पर्यावरणीय नारीवाद (Eco-Feminism)

शोध के उद्देश्य :–

1) पर्यावरणीय–नारीवाद (Eco-Feminism) को स्पष्ट करना।
2) भारतीय संगीत में पर्यावरणीय दृष्टिकोण स्पष्ट करना।
3) भारतीय संगीत में महिलाओं के स्थान को उजागर करना।
4) भारतीय संगीत और पर्यावरणीय नारीवाद सहसंबंध स्पष्ट करना।

शोध विधि :–

शोध–कार्य हेतु संभवतः अनेक शोध–विधियाँ उपयोग में लाई जाती है, जिसके माध्यम से शोध–कार्य सुचारू रूप से संभव हो पाता है तथा अपने उद्देश्यों को पूर्ण करने में सहायता प्रदान करती हैं। इस शोध–पत्र को लिखने हेतु ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक एवं वर्णनात्मक शोध–विधियाँ उपयोग में लायी गई है।

1. प्रस्तावना :

प्रकृति में मानव प्राणी का अस्तित्व अनादिकाल से है। स्त्री और पुरुष यह दोनों प्रकृति के दो प्रमुख घटक है, जिसके कारण ही प्रकृति का संतुलन बराबर बना हुआ है। लेकीन मनुष्य ने स्त्री को सदैव ही दुर्लक्षित किया है, फिर चाहे वह कोई भी क्षेत्र हो – सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, संगीत इन सभी क्षेत्रों में महिलाओं को समान अधिकार कभी भी मिल नहीं पाया है।

''लोग आसमां में लकीर खिंच देते है और कहते है की आप उड़ सकते हो,
लेकीन आपका आसमाँ यहाँ तक ही है...!

ऐसा कैसा चलेगा? नहीं चलेगा! हर किसीका अपना आसमां है, वह उसके लिए खुला होना चाहिए। इसी कारणवश भारत सरकार को आज महिलाओं के लिए राजनैतिक 33 प्रतिशत आरक्षण बिल 'नारीशक्ती वंदन अधिनियम–2023' सदन में लाने की जरूरत महसूस हुई और संसद की लोकसभा और राज्यसभा दोनों ही सभागृह में इस बिल को बहुमत से पारित किया गया। जो स्त्री–पुरूष समानता की दृष्टि से बढ़ाया गया एक महत्वपूर्ण कदम है और जो 'पर्यावरणीय नारीवाद' अर्थात समानता को बढ़ावा देता है। संगीत यह पर्यावरणीय दृष्टि से महत्वपूर्ण कला है। 64 कलाओं में संगीत कला को सर्वश्रेष्ठ

माना गया है। मानव जाति के विकास के आदिमकाल से ही संगीत का अस्तित्व पाया गया है। 'संगीत' शब्द को प्राचीन संस्कृत साहित्य में सम्यक् + गीतम् के रूप में बताया गया है। सम्यक अर्थात अच्छा और गीतम् अर्थात गीत अच्छा + गीत अर्थात संगीत। भारत में जो संगीत प्रचलित उसे भारतीय संगीत कहते हैं। भारत देश के सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनैतिक एवं सामाजिक बदलाव का हमारे भारतीय संगीत पर अच्छा और बुरा दोनों प्रकार से प्रभाव दिखाई पड़ता है। बदलाव के समय चक्र से गुजरकर संगीत का वर्तमान स्वरूप जो आज हमारे सम्मुख उपस्थित हुआ है, उसे हम भारतीय संगीत अथवा हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत कहते है। इस शोध–पत्र में 'भारतीय संगीत और पर्यावरणीय नारीवाद' इस पर बल दिया गया है।

2. पर्यावरणीय नारीवाद (Eco-Feminism) :–

'पर्यावरणीय नारीवाद' इन दो शब्दों का अगर सूक्ष्म अध्ययन करें तो इस में 'पर्यावरण' इस शब्द को अलग–अलग भाषाओं में अलग–अलग नाम से संबोधित किया जाता है। हिन्दी में इसका पर्यायी शब्द 'प्रकृति', अंग्रेजी में Environment और मराठी में 'सृष्टि' या 'पर्यावरण' है। पर्यावरण और स्त्री का संबंध सृष्टि के निर्माण से ही माना गया है। स्त्री के बग़ैर हम सृष्टी की परिकल्पना भी नहीं कर सकते। स्त्री है तो पर्यावरण का संतुलन बराबर बना हुआ है। स्त्री को आधी आबादी कहा गया है।

2.1 पर्यावरणीय नारीवाद (Eco-Feminism) क्या है?

वैश्विक समाज में पर्यावरणीय नारीवाद की नींव 1970 के दशक में ही दार्शनिकों ने स्त्री–वादी विचारधारा में नई परिकल्पना को जोड़ा है, जो 'ईको फेमिनिज़म' अर्थात 'पर्यावरणीय नारीवाद' के नाम से जाना जाता है। पर्यावरणीय नारीवाद (Eco-Feminism) की परिभाषा निम्न प्रकार से हैं–

ब्रिटिश अकादमिक मैरी मेलर – ''पर्यावरणीय नारीवाद' (Eco-Feminism) को एक आंदोलन के रूप में परिभाषित करती है, जो प्राकृतिक दुनिया के शोषण और गिरावट और महिलाओं के अधीनता और उत्पीड़न के बीच संबंध देखता वह 'पर्यावरणीय नारीवाद' है।''

'Eco-Feminism' अर्थात 'पर्यावरणीय नारीवाद' गढ़ने का श्रेय फ्रेंच स्त्री–वादी चिंतक फ्रांस्वा द यूबोन को जाता है, जिन्होंने 1974 में प्रकाशित ''ले फेमिनिज़म ओ ला मॉर्ट'' में इसका उल्लेख किया है। उनके अनुसार वर्तमान के पारिस्थितिक संकट की समस्या पुरुष केंद्रित है।

''पर्यावरणीय स्त्री–वाद' (Eco-Feminism) संस्कृति, धर्म, साहित्य, कला तथा संगीत में महिलाओं और प्रकृति के बीच संबंधों की खोज करता है और प्रकृति के उत्पीड़न और महिलाओं के उत्पीड़न के बीच समानता को दर्शाता है।''

2.2 'पर्यावरणीय नारीवाद' (Eco-Feminism) स्त्री–वाद की शाखा :–

महिलाएँ स्त्री लिंग के अंतर्गत आती है और 'प्रकृति' भी स्त्री लिंग के अंतर्गत आती है। 'पर्यावरणीय नारीवाद' (Eco-Feminism) स्त्री–वाद की एक शाखा है जो पर्यावरणवाद और महिलाओं और पृथ्वी के बीच संबंध को अपने विश्लेषण और अभ्यास के लिए मूलभूत के रूप में देखती है। पारिस्थितिकवादी विचारक मनुष्यों और प्राकतिक दुनिया के बीच के संबंधों का विश्लेषण करने के लिए लिंग की अवधारणा पर आकर्षित होते है।'' 'पर्यावरणीय स्त्री–वाद' (Eco-Feminism) प्रकृति और महिलाओं के संबंध में समानता स्थापित करते हुए उनकी परेशानियों को उजागार किया जाता है। महिलाओं को पर्यावरण की रक्षक कहा जाता है, वह पर्यावरण की सुरक्षा करती है। भारत में आज भी महिलाएँ व्रत–त्यौहार के मौके पर या रोज़मर्रा के अपने जीवन में अनेक वृक्षों जैसे– पीपल, बरगद, तुलसि, आँवला, अशोक, बेल, शमी, नीम, आम जैसे पेड़–पौधों की पूजा कर उनके संरक्षण एवं संवर्धन का कार्य करती हैं।

3. भारतीय संगीत और पर्यावरणीय नारीवाद :–

भारतीय संगीत और पर्यावरण का सहसंबंध सृष्टि की उत्पत्ति से लेकर मनुष्य के जन्म–मृत्यु तक दिखाई पड़ता है। मनुष्य जब जन्म लेता है तो उसकी पहली कृति प्रकृति पर रोने से शुरू होती है अर्थात 'ध्वनि' से वह इस संसार में अपने कदम रखती हैं।

इस प्रकार से पृथ्वी पर अनादिकाल से मानव का अस्तिव है, और उसी काल से संगीत और पर्यावरण अथवा सृष्टि का संबंध दिखाई पड़ता है। आज प्रचलित कई रागों में सृष्टि पर आधारित बंदिशों की निर्मिति हुई है और महिलाओं के श्रृंगार का वर्णन करनेवाली बंदिशें भी दिखाई पड़ती है। 18 वीं सदी

तक महिलाएँ संगीत सीखना तो दूर की बात संगीत सभाओं में भी कही दिखाई नहीं देती थीं। 19 वीं सदी से धीरे धीरे महिलाओं की संगीत में रूचि बढ़ने लगी, लेकीन समाज का संगीत और महिलाओं की ओर देखने का दृष्टिकोण बदल गया। इस समय संगीत को हीन और तुच्छ नज़रों से देखा जाता था। अगर पुरुष कलाकार संगीत कला को प्रस्तुत करे तो सन्मानीय और स्त्री कलाकार संगीत कला को प्रस्तुत करे तो उस कला और कलाकार को तुच्छ नज़रों से देखना यह एक भेदभावपूर्ण नज़रीया है। पुरुष कलाकार को मानसन्मान दिया जाता था और महिला कलाकारों का तिरस्कार किया जाता था। 'पर्यावरणीय नारीवाद' स्त्री–पुरूष समानता का पुरस्कार करता है ना बल्कि असमानता का।

3.1 मोहनजोदड़ो और हड़प्पा संस्कृति में संगीत और महिलाएँ :

मोहनजोदड़ो और हडप्पा सांस्कृतिक अवशेषों का जब हम अवलोकन करते है तो हमें महिलाओं की नृत्य करती हुई विविध मुद्राएँ दिखाई देती हैं। 2300 वर्ष पूराने बौद्धकालीन साँची के स्तुप पर भी महिलाएँ और पुरुष दोनों के महत्व को दर्शाते हुए महिलाओं को आज की तुलना में अधिक सन्मान और प्रतिष्ठा प्राप्त थी। इस स्तुप पर भी महिलाओं की नृत्य करीत हुई विविध मुद्राएँ अंकित हैं।

3.2 भारतीय संगीत में महिलाओं की भुमिका :–

आज के आधुनिक दौर में महिलाओं को पुरूषों से अधिक महत्व प्राप्त है। गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर, प्रसिद्ध शास्त्रीय गायिका मोगूबाई कुर्डिकर, गानहिरा हिराबाई बड़ोदेकर, गानतपस्वी किशोरीताई आमोणकर आधुनिक दौर की विदुषी कौशिकी चक्रवर्ती, विदुषी परवीन सुल्ताना जैसी अन्य कई गायिकाओं ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। संगीत के विकास एवं प्रचार–प्रसार में इन्होंने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई हैं।

4. भारतीय संगीत की उत्पत्ति और पर्यावरण :–

भारतीय संगीत की उत्पत्ति के संदर्भ में विविध मत प्रचलित हैं जो 'प्रकृति' से जुड़े हुए हैं। संगीत की उत्पत्ति 'प्रकृति', 'सृष्टि' अथवा 'पर्यावरण' से निर्मित हुई ऐसा माना गया है। संगीत का विकास पशु–पक्षियों से लेकर मनुष्य तक लगातार होता चला आया है। संगीत रत्नाकर अनुसार संगीत के सात स्वर – षड्ज स्वर – मोर, ऋषभ स्वर – पपीहा, गांधार स्वर – बकरी, मध्यम स्वर – क्रौंच, पंचम स्वर – कोयल, धैवत स्वर – मेंढक और निषाद स्वर – हाथी से इस प्रकार सात स्वरों की उत्पत्ति पशु–पक्षियों से मानी गई हैं जो 'प्रकृति' या 'पर्यावरण' के ही अंग हैं। इन सात स्वरों के आधुनिक संक्षिप्त रूप – सा, रे ग, म, प, ध और नि कहलाते हैं। भारतीय संगीत का विकास एक स्वाभाविक प्रक्रिया से हुआ है। इस विकास क्रम में गान के आविर्भाव के बाद वाद्यों का आविष्कार हुआ। जैसे सम्भवतः भाषा के बाद लिपि और उसके बाद व्याकरण शास्त्र का निर्माण हुआ वैसे ही गान के बाद वाद्य और वाद्य के बाद संगीत शास्त्र लिखा गया। प्राचीन संगीत के शास्त्रों के आधार पर ही संगीत के नियम निर्धारित किए हैं। उपरोक्त चर्चा से हमें यह ज्ञात हुआ की भारतीय संगीत की उत्पत्ति मानव के आदिमकाल से हुई है, जो कि पर्यावरण अथवा निसर्ग निर्मित मानी गई है।

5. पर्यावरणवादी दृष्टिकोन को दर्शाता संगीत :–

भारत में वर्तमान परिस्थिती में संगीत के अनेक प्रकार प्रचलित है। इनमें –

1) लोकसंगीत 2) शास्त्रीय संगीत 3) रविंद्र संगीत 4) पाश्चात्य संगीत

इस प्रकार मुख्य रूप से संगीत के चार प्रकार हमें दिखाई देते है। इतने सारे संगीत के प्रकार केवल भारत में ही दिखाई देते है, इस का मुख्य कारण है भारत की विविधता। भारत में विविध प्रांत या राज्य है, और हर राज्य की भौगोलिक–पर्यावरणीय स्थिति, रिति–रिवाज परम्परा, संस्कृति अलग–अलग हैं। इसी कारण भारत में संगीत के विविध प्रकार प्रचलित है। पर्यावरणवादी दृष्टिकोण से यहाँ संगीत के प्रकारों की विस्तृत चर्चा करना अत्यावश्यक है।

1) लोकसंगीत :

भारत के हर प्रदेश अथवा प्रांत में अपना–अपना लोकसंगीत प्रचलित हैं। महाराष्ट्र की लावणी, आदिवासीयों गीत और नृत्य, पंजाब का भांगडा, गुजरात का गरबा नृत्य, पश्चिम बंगाल का बाउली नृत्य यह सब लोकसंगीत के कुछ उदाहरण है। कुमार गंधर्व जी के अनुसार यही 'लोकसंगीत' ही शास्त्रीय संगीत की जननी है।

2) शास्त्रीय संगीत :

शास्त्रीय संगीत जिसे रागदारी संगीत भी कहाँ जाता है। 'शास्त्रीय संगीत' भारत की धरोहर है। इस भारतीय शास्त्रीय संगीत की दो धाराएँ प्रचलित है–

1) उत्तर भारतीय संगीत और 2) कर्नाटकी संगीत जिसे दाक्षिणात्य संगीत भी कहा जाता है। भारतीय शास्त्रीय संगीत में कई राग ऐसे है जो अष्टोप्रहर में गाए–बजाए जाते है। प्रकृति और ऋतुनुसार राग संगीत में है जैसे – राग मियाँमल्हार, मेघ, बहार, कई बंदिशें ऋतुप्रधान हैं।

3) रविंद्र संगीत

पश्चिम बंगाल में 'रविंद्र संगीत' प्रचलित है, जिसके निर्माता पं. रविंद्रनाथ टैगोर जी है। यह संगीत भी भारतीय संगीत का महत्वपूर्ण अंग है। पं. रविंद्रनाथ टैगोर पर्यावरणवादी थे, उन्हे प्रकृति से गहरा लगाव था। पर्यावरण ही मनुष्य का सच्चा मित्र है ऐसा वे मानते थे। इसलिए उन्होंने शांतीनिकेतन की स्थापना कर संगीत की शिक्षा पर्यावरणीय निसर्गरम्य वातावरण में दी जाती है।

4) पाश्चात्य संगीत

'पाश्चात्य संगीत' जिसे अंग्रेजी में 'वेस्टर्न म्युझिक' कहाँ जाता है। यह संगीत पश्चिमी देशों से आया है इसीलिए इसे 'पाश्चात्य संगीत' कहाँ जाता है। भारत में 20 वी शताब्दी से पाश्चत संगीत का प्रचलन बड़े पैमाने पर हुआ है। पाश्चत संगीत का उपयोग फिल्मी संगीत में अधिक तौर पर किया गया है। लोकसंगीत, भारतीय रागदारी संगीत और पाश्चत्य संगीत की सहायता से हज़ारों की संख्या में गीतों की रचना की गई है। जिसमें पर्यावरण गीत, ऋतुप्रधान गीत, श्रृंगारिक बंदिशों का समावेश है। पर्यावरणीय बदलाव के कारण ही संगीत के विविध प्रकार अस्तित्व में आए है।

निष्कर्ष :

1) 64 कलाओं में संगीत कला को सर्वश्रेष्ठ माना जाता है।
2) भारतीय संगीत की निर्मिति पशु–पक्षियों से मानी गई है अर्थात प्रकृति से ही संगीत की उत्पत्ति हुई है।
3) संगीत और पर्यावरण का संबंध मनुष्य के जन्म से मृत्य तक माना गया है।
4) भौगोलिक–पर्यावरणीय दृष्टीकोन से संगीत के प्रकारों की निर्मिति हुई है।
5) भारतीय संगीत में पर्यावरणीय नारीवाद के अनेक संदर्भ दिखाई देते है।
6) भारतीय संगीत में महिलाओं का महत्वपूर्ण स्थान रहा है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) गजेंद्रगडकर, पं. अरविंद, (1996), संगीतशास्त्राचे गाईड, देवदत्त प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती.
2) गर्ग, डॉ. लक्ष्मीनारायण, (2002), संगीत विशारद, संगीत कार्यालय प्रकाशन, हाथरस, चौबिसवॉ संस्करण.
3) मिश्र, पं. श्यामदास, (2003), राष्ट्रीय एकता और संगीतज्ञ, संगीत निबंध संग्रह, संपादक प्रो. हरिश्चंद्र श्रीवास्तव, संगीत सदन प्रकाशन, इलाहाबाद, अष्टम संस्करण.
4) पुरोहित, डॉ. बाळ, (2004), हिंदुस्थानी संगीत पद्धती : मूलतत्त्वे आणि सिद्धांत, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
5) देशपांडे, प्रा. नंदा, वसेकर, प्रा. माधव और पाठक, प्रा. सुषमा, (2007), कला शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती.
6) सक्सेना, डॉ. रंजना, खंडेलवाल, ज्योति, (2023), संगीत साधना, बी. एफ. सी. पब्लिकेशन, लखनऊ.

पत्र–पत्रिकाएँ :–

1) राजेशकुमार, पोलस्त, (2010), 'भारतीय संगीत वाङ्मयातील वाक्–ब्रह्म म्हणजेच ललित कला', संगीत कला विहार, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडल प्रकाशन, मिरज, (महाराष्ट्र), ऑक्टोबर–2010.
2) रामकृष्ण, दास, (2010), 'चुनौती–भरी राग–चर्चा', संगीत, संगीत कार्यालय, हाथरस प्रकाशन, हाथरस (उत्तर प्रदेश), जुलाई–2010.

You Tube Link :

1) https://youtu.be/UKoLlJFQMqk?si=qwyFX56G9EnVTxba
2) https://youtu.be/BVULkAGMcK0?si=-dUX-m6iHiAg985T

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

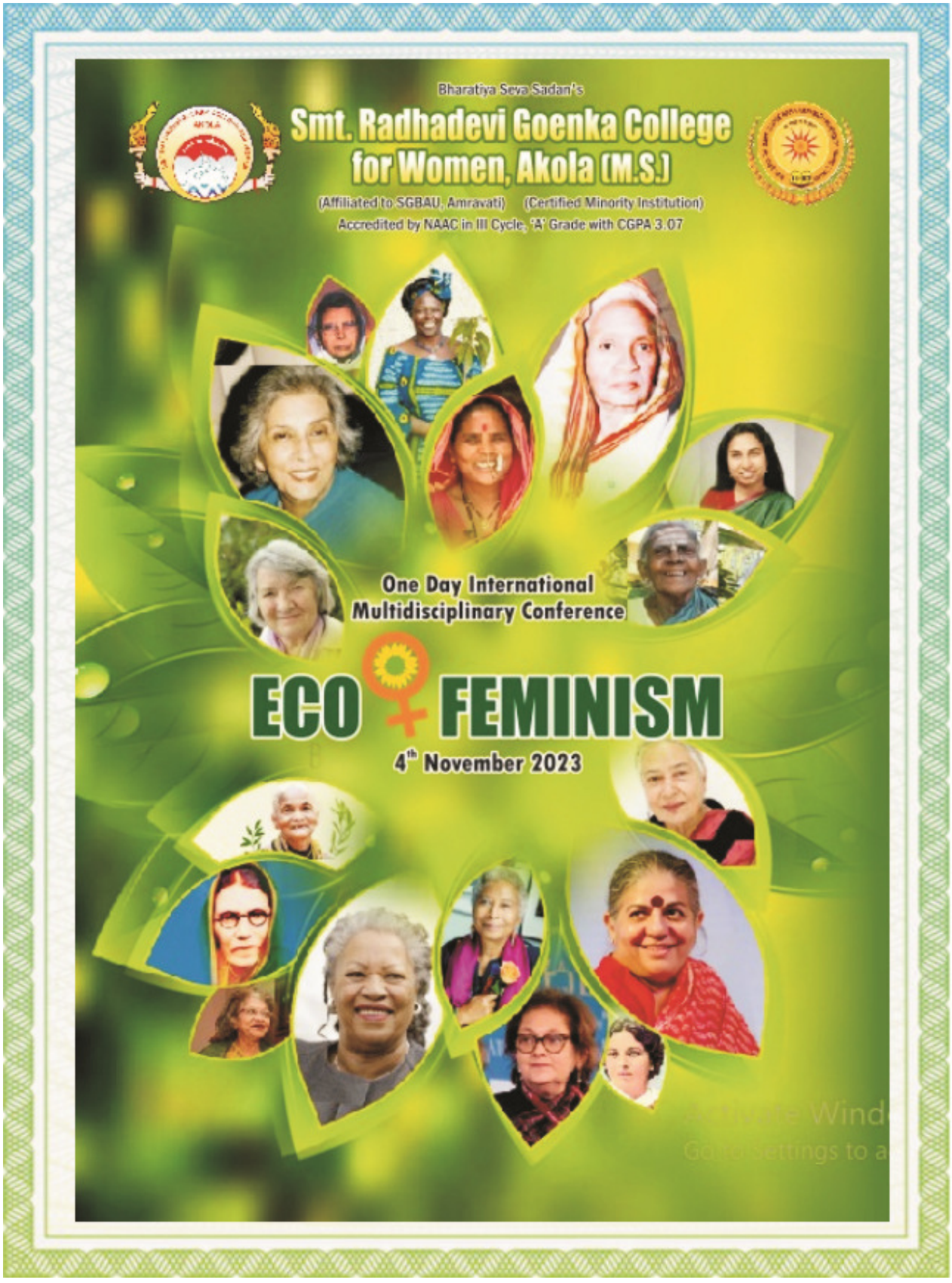
Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of English
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)
(Affiliated to SGBAU, Amravati) (Certified Minority Institution)
Accredited by NAAC in III Cycle, 'A' Grade with CGPA 3.07
One Day International Multidisciplinary Conference
ECO FEMINISM
4th November 2023

Hon'ble President's Message

Message of Greetings

I am immensely pleased to know that our college is organizing a One Day International Multidisciplinary Conference on Eco-feminism on 04/11/2023.I am quite happy to note that the theme of the conference correlates with the vision of our Institute – ***'Empowerment of Women through Economic Independence for the Betterment of Society'.***

The welfare of women was the ultimate goal of our Founder President Mataji. Mataji has the greatest contribution in the upliftment of women. She raised her voice against every injustice on women. She sensed the exact problem of women through her book 'Naari Samshya'. Mataji realized that an ideal society is not possible without the development of women. At the same time, the responsibility of all RDGians in the society is very wide, being a Women's College. The conference will definitely revive the sublime vision of our institution. The conference, under the leadership of Principal Dr. Rumale Madam, will bring grand success in the assimilation of knowledge. I extend best wishes to the conference.

D N Goenka

Dilipraj Goenka

President
Bharatiya Seva Sadan, Akola

From Principal's Desk

It is the great honour for our college to organise One day International Multidisciplinary Conference on Eco-feminism. It gives me immense pleasure to extend the warm welcome to all the delegates,participants and well wishers at this conference.

The prime aim of the organization of any conference is to provide the intellectual platform to all individuals to share views on the burning topic.As our institute has the greatest heritage in the form of noble deeds of our Founder President Smt.Radhadevi Goenka Alias Mataji,our social responsibility plays significant role.

The organization of the conference is our effort to fulfill our the vision of our institution. We have the team of the academicians and scholars to assimilate over the important issue of women empower and environmental protection for the survival of the earth.

The Nature and Women are the two important forces which make the possibility of life on the earth. In the name of development,we have neglected the life-giving factors through the system of patriarchy.The conference throws light over the role of women in the protection of environment. It also aims taking women to their original work of earth-saviors.

We also thank the delegates for their research Papers great contributions.I really appreciate the active participation of staff ,students and well wishers in the success of this conference.

Rumale

Dr. Charushila Rumale

Principal
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Conveners
Dr. Umesh Patil
9325819548
Dr. Swapnil Ingole
7798014894
Co-ordinators
Dr. Shalini Bang
HOD, English
Dr. Nibha Upadhyay
HOD, Hindi
Prof. Pramila Borkar
HOD, Sanskrit
Dr. Charushila R. Rumale
Principal & HOD, Marathi

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Feminine Sensibility in Indian Literature — **Mr. Suhas Netaji Morey**	1
2	The Echo of Women in Mahashweta — **Dr.Varsha E. Gawande**	3
3	The God of small Things: A Thematic Study — **Deonandan T. Adhau**	6
4	Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams" — **Dr. Sanjay T. Vite**	9
5	Patriarchal Dominance In Revolution 2020 By Chetan Bhagat — **Dr Mohan B. Ballal**	12
6	Rural Scene In Indian Literature In Kamala Markandaya's Novels — **Dr S. L. Khandel**	15
7	The Concept of Environment in Folktales from Different Cultures: — **Dr. Yogesh M. Pohokar**	18
8	Gender Equality and Indian Constitution: An Overview — **Dr. Ramesh G. Suralkar**	21
9	Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy. — **Mrs. H. S. Wadhone**	25
10	Environmental Issues reflected in the novels of Aravind Adiga — **Miss Priyanka Basaveshwar Ruikar**	27
11	Gender Inequality and Male Hegemony in Indian English Literature — **Dr. Pundlik Nalinde**	30
12	An analytical study of the relationship between the marginalization of women and the destruction of biodiversity. — **Miss. Pooja Nilkanth Alone , Dr. Prof. Sunita S. Dhopte**	33
13	Feminine Sensibility In Literature — **Miss. Sima Hari Kothalkar**	37
14	Patriarchal Dominance in Literature: An Analysis of Gender Roles and Power Dynamics in the ancient literature — **Meherarti Bade**	41
15	Dear Mrs Naidu: Feminine Sensibilities And Its Expressions In Epistolary Form — **Mrs.Vaishali Satish Dubey , Dr.R.M.Patil**	45
16	Jacinta's Jal, Jamin And Jungle : Rethinking of Ecofeminism — **Sitale Balaji Narayan**	47
17	Women Nature and Foundation of Philosophy — **Dr. Punam Y. Choudhary**	49
18	Financial Behavior of women in investment decision making of family. — **Dr. Prof. Ambadas Pande , Dipeeka M. Alkari**	51
19	Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women — **Pavan D. Mahajan, Shubhada Jambhulkar**	55
20	An Ecofeminist Reading of Susan Glaspell's A Jury of Her Peers — **Esha Arikella**	63

21	मराठी कविता आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद **शुभम रामेश्वर गावंडे , Dr. Umesh Mundhe**	67
22	आर्ष महाकाव्यातील स्त्री आणि पर्यावरण **प्रा. सौ. गौरी मंगेश दुद्दलवार**	71
23	संत निळोबांच्या अभंगातील सामाजिकता व निर्सग चित्रण **कल्पना रा. राउत**	76
24	ग्रामीण कवितेतील पर्यावरणीय जाणीव **कु. शताब्दी विलासराव धांडे**	79
25	लैंगिक समानता आणि बंजारा महिला **सचिन देविदास राठोड**	82
26	मराठी लेखिकांच्या कालपरत्वे बदललेल्या जाणीवांचा स्त्रीआत्मचरित्रांच्या आधारे घेतलेला मागोवा **डॉ स्वाती दीपक दामोदरे**	85
27	संस्कृत साहित्यातील पर्यावरण विषयक विचार **प्रा.डॉ.वैशाली पांडे (गोडबोले)**	92
28	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील स्त्रीवादी दृष्टिकोन. **प्रा.विक्रम उ.मोरे**	98
29	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण **प्रमिला शे.बोरकर**	103
30	ऋग्वेदातील लोपामुद्रेचा स्त्री सक्षमीकरणाविषयीचा विचार **स्नेहाराणी प्रदीप नेरुरकर**	107
31	हिंदोळ्यावर या कादंबरीतील स्त्रीवादी चित्रण **डॉ. विष्णू नामदेव लांडे**	111
32	भारतीय महिलांचे सामाजिक स्थिती, दर्जा आणि आरोग्य विषयक समस्या **योगेश भास्करराव हागे**	115
33	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्री अभिव्यक्ती **डॉ. सविता मा. पवार**	121
34	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्री अभिव्यक्ती **अश्विनी रामचंद्र माळी**	126
35	विविध सण, उत्सव आणि त्यामागील पर्यावरणीय जाणीव **डॉ. प्राची जोशी**	133
36	लोकगीतांमधील पर्यावरणीय स्त्रीवाद **डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड**	136
37	स्त्री आरोग्यासाठी पर्यावरण पुरक भरड धान्याचे महत्त्व **डॉ.रंजना जिवने**	141
38	महानुभाव पंथाचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन: एक चिकित्सक अध्ययन **प्रा.सचिन कोठेकर**	145
39	सम्यक विचारांची प्रखर स्त्रीवादी कवयित्री : सुरेखा भगत **प्रा. डॉ. भास्कर सुभाष पाटील**	148
40	लोकसंगीतातील स्त्री पर्यावरणवादी दृष्टिकोण **प्रा. अरुणा च. हरले**	155
41	स्त्री व पर्यावरणीय चळवळ **स्मिता रामेश्वर देवर**	159

42	पर्यावरणवादी महिलांची शास्वत विकासातील भूमिका **डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी , डॉ. हनुमंत अंकुशराव भोसले**	**163**
43	महिलाओं का लोकगीतो व्दारा शास्त्रीय संगीत में योगदान **प्रा.डॉ. सचिन सुरेशराव बंडगर**	**167**
44	पर्यावरण संरक्षण मे महिलाओ की भूमिका **डॉ अनुपमा नितीन लाभे**	**169**
45	पारिस्थितिकी : पर्यावरण के पोषण में महिलाओं का योगदान **मोनिष नंदकिशोर चौबे**	**171**
46	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श **डॉ.आर.व्ही.पोपळघट**	**176**
47	स्त्री विमर्श और हिन्दी साहित्य **Mrs. Shubhangi Mirge**	**179**
48	महादेवी के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन **डॉ निभा शांतिलाल उपाध्याय**	**184**
49	महिलाओं की भूमिका: आत्मनिर्भरता कें संदर्भ में **डॉ. तीर्थराज राय**	**189**
50	अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके शकुन्तलायाः पर्यावरणप्रेम **प्रा. डॉ. विभा क्षीरसागर**	**192**
51	ग्रामीा साहित्य, आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य आणि विविध वाड्.मय प्रवाहातील स्त्री **सिमा राजाराम मोरे**	**195**
52	मराठी कवितेमधील स्त्रीचित्रण **डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे**	**199**
53	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्रीअभिव्यक्ती सौ. ज्योती संजय ईचे, सौ वैशाली सुधीर शिंदे, सौ. प्रतिभा प्रमोद लोडम	**202**
54	डॉ. गिरिराज शरण अग्रवाल के बाल साहित्य में मनोरंजन **कु. सुनिता खेकाळे , डॉ. ज्योतती मंत्री**	**206**
55	सांस्कृतिक पर्यावरण आणि कथासाहित्य – स्त्रीवादी दृष्टीकोन **डॉ. नामदेव भिला माळी**	**209**
56	पर्यावरणीय स्त्रीवाद : स्वरूप, पुरस्कर्ते आणि लढे **डॉ.चारुशीला रुमाले,डॉ.स्वप्नील राजेश इंगोले,**	**213**
57	The Role Of Women Entrepreneurship :-In Present Scenario **Mangalavati G. Pandey**	**220**
58	The Elements of Women's Suffering and Revolt Reflected in Dalit Literature **Dr.Pankaja Ingle**	**223**

स्त्री व पर्यावरणीय चळवळ

स्मिता रामेश्वर देवर
सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला
dewar_smita@rdgakola.ac.in

पर्यावरणीय स्त्रीवाद एक व्यापक शब्द आहे. पर्यावरणीय स्त्रीवाद किंवा स्त्रीवादी पर्यावरण वाद ह्या संकल्पना पर्यावरणाविषयीच्या आणि स्त्रीवाद चळवळींना जोडणारा दुवा आहे या एकत्रित चळवळीद्वारे समाजातील फक्त स्त्रियांवर होणारे अन्यायालाच वाचा फोडली जाते असे नव्हे तर समाजातील सर्व प्रकारच्या शोषणांना विरोध करून त्याची निर्मूलन करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात

फ्रेंन्कोइज डिबोन्ने फ्रान्सच्या लेखिकेने तिच्या ले फेमिनिझम औला मोर्ट या 1974 ला लिहिलेल्या पुस्तकात प्रथम या संकल्पनेचा वापर केलेला दिसतो. पितृसत्ताक पद्धतीला वाचा फोडून मातृसत्ताक पद्धती समाजात रुजवणे हे स्त्रीवाद याचे महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे.तर पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये स्त्री आणि पर्यावरण याच्यामधील साम्यता दर्शवण्यात येते ज्याप्रमाणे पुरुष हा पर्यावरणाचा ऱ्हास करताना दिसतो त्याचप्रमाणे स्त्रियांवरील अत्याचार अन्याय यामुळे स्त्रियांचे हे मोठ्या प्रमाणात नुकसान यापुरुषप्रधान संस्कृतीने होत असलेले दिसून येत आहे.व्यक्तीच्या माणसाच्या सर्व क्रियांना शिस्तीत तसेच व्यवस्थित ठेवण्यास मदत करते ही शक्ती प्राकृतिक असून नवनिर्मितीचे काम सुद्धा करत असते ज्यामुळे आपलं जीवन हे सुदृढ होईल त्यालाच आपण पर्यावरण असे म्हणतो ज्यामध्ये माणूस गाव शहर देश राज्य व संपूर्ण जग तसेच संपूर्ण सौर मंडळ समाविष्ट आहे.

या पर्यावरणामध्ये व्यापक असलेले सर्व आवरण तसेच सर्व नैसर्गिक शक्ती व प्राकृतिक तत्व या सर्वांचा पर्यावरणाच्या तत्त्वांमध्ये समावेश होतो आपला देश हा वैदिक काळापासून देशात ऋषीमुनी यांनी समस्त जगाच्या शांतीतेच्या हेतूने प्रार्थना केली आहे. यजुर्वेद या ग्रंथ ऋषीमुनींनी शांतता पाठ याबद्दल अनेक श्लोक लिहिले आहेत. पर्यावरणात संतुलन प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण तत्व तसेच देवता तुल्य स्थान पर्यावरणाला देण्यात आला आहे कारण पर्यावरण माणसाची अनेक संकटातून रक्षा करत असतो तसेच ऋग्वेदामध्ये "नासदासित रूप सदाशिवंतदाणी" च्या रूपात सृष्टी ची प्रारंभिक अवस्था चे वर्णन केले आहे. पृथ्वीच्या विकासानंतर पर्यावरणाचा विकास होत असतो जीवन व पर्यावरण यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. आदिम काळापासून मानव पर्यावरणाबाबत जागृत राहिलेला आहे. मानवाचे दीर्घायुष्य त्याचे सुदृढ आयुष्य त्यासोबतच पशु, पक्षी त्याची कीर्ती धन विज्ञान या सर्वांची उपलब्धता ही पर्यावरणाने होत असते. सर्व मनोकामना पूर्ण व्हाव्या व सर्व इच्छा पूर्ण व्हाव्या यासाठी वेगवेगळ्या देवी देवतांची प्रार्थना व आशीर्वाद प्राप्त करतो व हे करण्याचे मुख्य कार्य स्त्री जातीचे आहे.

भारतीय समाज व्यवस्था पर्यावरण आणि स्त्री ही समाजाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका निभावते. स्त्री ही नेहमीच धार्मिक अनुसंघ स्थान तसेच परंपरा याला सदैव मान्यता देत असते. स्त्रियांनी पर्यावरणीय रहस्याला संवर्धन सोबत जोडले आहे. भारतीय नारी वैदिक काळापासूनच पर्यावरण संरक्षणात तिची भूमिका महत्त्वाची आहे हे स्पष्ट करत आहे विभिन्न प्रकारचे वृक्ष व त्यासोबत असलेले नाते व आपली त्या वृक्षांसोबत असलेली धार्मिक भावना त्यावरची भक्ती हे स्त्रीचा व पर्यावरणाचा महत्त्वाचा संबंध स्पष्ट करत असते आपल्याला प्रकृतीने बहुमूल्य उपहार दिले आहेत. व त्यामुळेच आपले आयुष्य मोठ्या प्रमाणात धन्य झाले आहे पण आपण आधुनिकतेच्या काळात विकासाच्या दृष्टीने या सर्व सामाजिक व मानवी मूल्याला महत्त्व देत नाही व त्याच कारणाने आज पर्यावरणाची व्यवस्था ही बिकट झाली आहे त्यावर आघात केला जात आहे प्राचीन भारतीय संस्कृतीमध्ये पर्यावरण संरक्षणासाठी खूप महत्त्व दिले जात होते.

मध्यंतरी पर्यावरणाविषयी जागरूकता कमी झालेली दिसून असली तरीही आज आधुनिकता मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे पण तरीही पर्यावरणाबद्दलची आपली ओढ व आपली पर्यावरणाबद्दलची आस्था यामुळे आपली संस्कृती व सभ्यता कडे आज परत वाटचाल करताना लोक दिसत आहे जुनं ते सोनं मान्य करून परत जुन्याकडे लोक जाताना दिसत आहेत. भारताची भारतीय संस्कृतीने पर्यावरण संरक्षण सोबतच पर्यावरणाचे महत्त्व यावर जोर दिला आहे . वैदिक परंपरेला पर्यावरणाला महत्त्वाचं हिस्सा आहे वैदिक काळापासून निसर्ग व्यवस्थांमध्ये आग, पाणी, हवा याची महत्त्वाची भूमिका आहे वैदिक पासून ते आजपर्यंत अध्ययन करत असताना हे स्पष्ट होते की महिला ं पर्यावरणामध्ये एक स्त्रीवादी असा स्वभाव आहे.वैदिक काल च्या व्यतिरिक्त बौद्धकालात सुद्धा स्त्री व पर्यावरण यांच्या संबंधाचे वर्णन करण्यात आले आहे

आधुनिक काळात कोविड-19 ही समस्या आपण सर्वांनीच अनुभवली यामध्ये सुद्धा तुळशी, गुळवेल, लवंग, हळद, इलायची, मिरे यासारख्या उत्पादनातून शरीराला योग्य असे प्रतिरोधक क्षमता असलेले रसायन तयार करून अशा भयंकर आजारावर सुद्धा आपण यश मिळवले.

स्त्रीवाद ही आधुनिक काळात उद्यास आलेली पाश्चिमात्य संकल्पना आहे. ब्रिटिश राजवटीत पुरुष समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरी विरुद्ध चळवळ सुरू केली. बालहत्या बालविवाह, सती प्रथा, केशवपण, यासारख्या अनेक प्रथांवर हल्ले केले. स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून समाजात मान्यता मिळावी त्याचप्रमाणे तिला पती व पित्याच्या संपत्तीमध्ये समान हक्क, तसेच समान दर्जा व एक मनुष्य म्हणून स्वातंत्र्य मिळावे हा स्त्रीवादाचा मुख्य गाभा आहे. स्त्रीवादाने स्त्री व पुरुष हा भेदच मुळात नाकारला आहे.स्त्री ही एक स्वतंत्र अस्तित्व आहे तिलाही तिच्या इच्छा आकांक्षा व स्वतःचा असं मत आहे हे सांगण्यावर स्त्रीवाद महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असतो, परंतु गेल्या अनेक काळात स्त्री तिचे व्यक्तिमत्व तिच्या आकांक्षा छंद याकडे समाजाने जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केलेले दिसून येते ही उणीव भरून काढण्यासाठी तिला न्याय हक्काचा तसेच व्यक्ती म्हणून जगण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. स्त्रियांची जगात समाजात तसेच जगात समाज परिवर्तनासाठी मोलाची भर टाकली आहे.

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीला आपल्या सत्वाची जाणीव होणे तिला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ करणे तिला तिच्या अस्मितेचा सार्थ अभिमान वाटणे तिला तिच्या माणूसपणाबद्दल आत्महत्या वाटणे तिला तिचे अधिकार व हक्क करणे तिला तिच्या अवमूल्यची आणि शोषणाची जाणीव होणे तसेच आपण दडपल्या जाणाऱ्या स्वतःसाठी संघर्ष करून ते प्राप्त करणे व स्वतःची बाई पण टाकून माणूसपणाने जगणे हे अभिप्रेत आहे .स्त्रीला तिच्या गुलामगिरीची जानीव होणे आणि तिने आपल्या गुलामगीरी विरुद्ध बंड करणे यालाच स्त्रीवाद असेना दिले आहे. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीच्या इतिहासातील एक नवा विचार एक नवी दृष्टी एक नवे स्वप्न एक नवी दिशा आहे. स्त्रीवादाने जेव्हा संपूर्ण विश्वव्यापी होईल तेव्हा ह्या विश्वाचा चेहरा मोहरा बदलून जाईल.

स्त्री ही जन्माला जरी एक व्यक्ती म्हणून येत असली तरी समाज तिला व्यक्ती म्हणून न स्वीकारता स्त्री म्हणून स्वीकारतो . लहानपणापासूनच घरातील आई-वडीलही तिला तिच्या स्त्री असण्याची जाणीव वेळोवेळी करून देताना दिसून येतात. रक्तमासाचा गोळा म्हणून जगात जन्माला आली. तीचे जन्मदाते ही जर तिला प्रतिष्ठेची, सन्मानाची ओळख देऊ शकत नसतील, तर इतरांकडून कशाची अपेक्षा करायची. आई -वडीलच जर मुला-मुलींमध्ये भेद करत असतील तर समाजाकडून कोणती अपेक्षा करायची यावर विचार करणे गरजेचे आहे. लहानपणापासूनच मुलीला मुलगी म्हणून वाढवले जाते तिला व्यक्ती म्हणून मोठे केले जात नाही. सासरी गेल्यानंतर कसे वागायची याची शिकवण तिला लहान वयातच दिली जाते. स्वयंपाक, सासरच्या लोकांची मर्जी सांभाळणे ,सुंदर दिसणे, पाहुण्यांच्या आदरातीत्य करणे, घरातील कामे करणे ,अशा संस्काराची ओझे तिच्यावर इच्छा नसतानाही लादले जाते. हजारो वर्षापासून स्त्री ही पुरुषप्रधान व्यवस्थेत व्यक्तित्व शून्य होऊन जगत आहे. तिच्यावर पितृसत्ताक मूल्यांचा प्रभाव आहे तिची बुद्धी आणि मन हे पुरुष शरण बनले दिसते. तिची वाढ आणि तिचा विकास पुरुष प्रधान व्यवस्थित झालेला असल्याने तिला तिच्या अस्तित्वाचा विचार पडला आहे.

स्त्रीवादी स्वातंत्र्यचा विचार केला तर स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षणामुळे, राजकीय हक्कामुळे, स्त्रीची पारंपारिक प्रतिमा बदललेली दिसून येते. जागतिक पातळीवर स्त्रीच्या हक्काची आणि अधिकाराची सकारात्मक चर्चा होताना आढळून येते. सध्या 'स्त्री शक्ती वंदन विधेयक' यासारखे आज लोकसभेत राज्यसभेत मोठ्या संख्येने स्वीयकरण्यात आले दिसून येते . स्त्री शक्ती महत्व आज जगाला सुद्धा पटत आहे स्त्रीचा विकास झाला तरच जागतिक पातळीवर देशाचाही विकास होणे शक्य आहे हे समाजातील बहुसंख्या घटकाला समजून आले आहे. विवाह ही शक्तीची बाब नसून सहजीवनाची बाब आहे हे आता मान्य केले जात आहे . 'स्त्री हे काचेचे भांडे अशी गुळगुळीत वाक्य बाजूला पडून स्त्री ही जिवंत माणूस आहे' तिलाही मन आहे, तिला तिचे खाजगी आयुष्य आहे, तिलाही मैत्रीची आणि प्रेमाची गरज आहे, तसेच स्वतःची आयुष्य स्वतंत्र जगण्याचा तिला अधिकार आहे अशा प्रकारची विचार आज दृढ होताना दिसत आहे.

राजा राम मोहन रॉय पासून तर महर्षी कर्वे यांच्यापर्यंत अनेक समाजसुधारकांनी स्त्री दास्यविमोचनाची चळवळ चालवली स्त्री सुधारणा समाजामध्ये समानतेचे ची वागणूक मिळावी तसेच त्यांना शिक्षणाचा अधिकार असला पाहिजे अशा प्रकारच्या अनेक भूमिका समाजसुधारकांच्या चळवळी दिसून येतात. एक पुरुष शिकला तर तो स्वतः शिकतो मात्र एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब शिक्षित करते असे महात्मा फुले यांनी म्हटले होते. महात्मा फुले तसेच सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची ज्योत सर्व समाजात पसरवली त्यामुळे आज स्त्रियांचा समाजात दर्जा वाढलेला दिसून येतो स्त्री शिक्षणाचे कार्य क्रांतिकारक स्वरूपाने ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी सुरू केले भिडे वाड्यात त्यांनी 1 जानेवारी 1848 रोजी पहिली शाळा काढली स्त्री शिक्षणाला प्रारंभ केला सावित्रीबाईंनी पहिली शिक्षिका म्हणून व पहिली मुख्याध्यापिका म्हणून मान मिळवला. तसेच केशवपणाची प्रथा बंद करण्यासाठी, अनैतिक संबंधातून

व बळजबरीने गर्भाशय झालेल्या स्त्रियांसाठी बाळंतपणाची योग्य सोय उपलब्ध करून दिली बालगृहांची स्थापना केली, अनाथालयाची स्थापना करून, अनाथ मुलांचा सांभाळ केला, बालविवाह प्रतिबंध, विधवा विवाह चालना ,जठर-बाळा विवाह विरोध, अशा अनेक समाज सुधारण्यासाठी आयुष्यभर कार्य केले त्या कार्यामुळेच आज स्त्री मोठ्या प्रमाणात समाजात उच्चभूमी पदावर गेलेली दिसून येते.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू स्त्रियांना पुरुषां एवढे समान अधिकार मिळावेत म्हणून 'हिंदू कोड बिल' तयार केले ते संसदेत मानले गेले नाही म्हणून त्यांनी आपल्या कायदामंत्री पदाचा राजीनामा दिला. त्यांनी दलित स्त्रियांना आत्मसन्मानाची जाणीव करून दिली या सर्व समाज सुधारक व विचारवंतांनी स्त्रियांना मानाचे स्थान प्राप्त व्हावे यासाठी मनापासून प्रयत्न केले हिंदू कोड बिल पूर्णतः मान्य झाले नाही पण 1955 मध्ये हिंदू कोड बिल याचाच आधार घेऊन हिंदू विवाह कायदा तयार करण्यात आला ज्यामुळे स्त्रियांना स्वतःच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे व अधिकार प्राप्त झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीने अनेक घटना, प्रसंगातून, संस्था संघटनातून, चळवळी, सत्याग्रहातील आपल्या नव्या रूपाची जाणीव करून दिली स्त्रीने अनेक पर्यावरणवादी, तसेच आदिवासी, शेतकरी, कामगार चळवळीत स्त्रियांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.आदिवासी स्त्री आहे अशा आंदोलनात मागे राहिलेल्या आपल्याला दिसत नाहीत.

एक पर्यावरणवादी आंदोलन म्हणजे चिपको आंदोलन व नर्मदा बचाव आंदोलन.

1970 नंतर भारतात अनेक पर्यावरणवादी चळवळ उभा राहिल्या त्या चिपको चळवळ,झारखंड चळवळ, अप्पीको चळवळ, केरळमधील सायलेंट व्हॅली प्रकल्प विरोधातील चळवळ, या सर्व चळवळींत स्त्रियांचा समावेश होता. स्त्रियानी चळवळीत सक्रिय भाग घेतात ही बाब चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाव आंदोलन, मुळशी सत्याग्रह आंदोलन(1921-22) या स्पष्ट होते, कारण पर्यावरणाची सुरक्षा म्हणजेच अन्न, सरपण, चारा व उपजीविकेची शाश्वती विशेषता, अन्न सरपण व चारा या जंगलात राहणाऱ्या लोकांच्या प्राथमिक गरजा असतात त्याच्या प्राप्तीसाठी महिला दोन-तीन किलोमीटर दररोज प्रवास करावा लागतो या स्त्रिया आपल्या उत्पादक व पुनरुत्पादक व आहारासाठी निसर्गावर अवलंबून आहे त्या स्त्रिया पर्यायवाची चळवळीत सहभागी होतात. शहरात राहणाऱ्या पांढरपेशी व उच्चभू स्त्रिया ह्या पर्यावरणवादी चळवळ कमी प्रमाणात सहभागी होत असतात. कारण याची झळ त्यांना पोहचण नाही

चिपको चळवळ ही गटवाल हिमालयातील पर्यावरणवादी चळवळ आहे. या चळवळीत स्त्रियांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग व नेतृत्व होते 1974 मध्ये चा मुली जिल्ह्यातील रेणी जंगलात 2500 झाडांची तोड व्यापारी तत्वावर होणार हे स्त्रियांना समजले त्या भागातून पुरुषांनी मोठ्या प्रमाणात कामासाठी स्थलांतर केले होते. कृषी व निगडित क्षेत्रात स्त्रियाच कामे करीत होत्या. अन्न चारा वसरपण या गोष्टींसाठी स्त्रीला जंगलावर अवलंबून राहावे लागते त्यामुळे स्त्रियांनी वृक्षतोडीस विरोध करण्यास प्रारंभ केला. वृक्षतोड थांबविण्यासाठी स्त्रियांनी सुरक्षांना आलिंगन देणे सुरू केले आलिंगन देणे म्हणजे स्त्रिया झाडाच्या बुंध्याला घट्ट पकडणे व चिपकणे म्हणूनच या चळवळीला चिक्को चळवळ हे नाव पडले. चिपको चळवळीत हिमादेवी, गौरी देवी, गंगादेवी, निरोबेन ,भजनी देवी, हवारी देवी या स्त्रियांचा सहभाग होता 'आधी आम्हाला कापा नंतर झाडाला कापा' असे त्या स्त्रियांचे म्हणणे होते. अनेक स्त्रियांनी जंगलाकडे जाणारा रस्ता अडवला होता. जंगल आमचे माहेर आहे आम्ही त्यास वाचवणार आहोत असेच त्यांचे म्हणणे होते. चळवळ मागे घेण्यासाठी ठेकेदारांकडून, पोलिसांकडून, त्यांना धक धापट करण्यात आली त्यांना धमक्या देण्यात आला पण त्या डगमगल्या नाहीत. स्त्रिया आपल्या घरातील पुरुषांच्या विरोधात उभ्या राहिला. त्यांना माहित होते व्यापारी पुरुषांना पैसा देतील, पैसा घेऊन दारूत खर्च करेल व स्त्रियांवर अत्याचार करतील व यामुळे याची त्यांना जाणीव होती म्हणून त्यांनी हे आंदोलन मोठ्या प्रमाणात पार पाडले.

चिपको आंदोलनास जोडूनच दारूविरोधी आंदोलनही राबवले गेले. उत्तराखंड संघर्ष वाहिनीने त्यात भाग घेतला वाहिनी तर्फे 'जंगल के दावेदार' व 'नैनिताल समाचार' ही दोन साप्ताहिके काढली 1983 मध्ये वाहिनीने अलमोडा येथे एक विशाल ज नसभेचे आयोजन केले. 1965 मध्ये उत्तराखंड दारूविरोधी मोठ्या आंदोलन झाले सरकारला दारूबंदीची घोषणा करणे भाग पडले.

भोपाळ गॅस पीडित आंदोलनातही स्त्रियांचा सहभाग होता. बहुराष्ट्रीय अमेरिकन कंपनी युनियन कार्बाएड गॅस गळतीमुळे 4000 लोक मृत्यू पावले व 50 हजार नपुंसक झाले. खाजगी व सरकारी कंपन्यांनी जंगलाच्या ऱ्हासाला केलेला विरोध हा जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी गस्त घातली या सर्वांचा परिणाम म्हणून तेव्हाच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी उत्तर प्रदेशात व्यापारी तत्त्वावरील जंगल तोडीवर पंधरा वर्षासाठी बंदी घातली. चिपको आंदोलनातून हे स्पष्ट होते की पर्यावरण संरक्षणात स्त्रियांच्या जाणीव विकसित झालेले आहेत त्यांना जंगलाचे व पर्यावरणाचे महत्त्व पटले आहे चिकू चळवळीने पाच वर्षात ग्रीन बेल्टस तयार केले होते त्यांना वृक्ष लागवड झाडांची काळजी याबाबत परीक्षण दिले गेले.

आणखीन एक पर्यावरणवादी आंदोलन स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात उचलून धरले ते म्हणजे नर्मदा बचाव आंदोलन नर्मदा खोऱ्यातील संघर्षाला म्हणजेच नर्मदा बचाव आंदोलनास आता अनेक वर्ष लुटली आहे मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली आदिवासींच्या छोट्या गावात सुरू झालेले हे आंदोलन आता राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचले आहे मोठ्या धरणामुळे विकास होत नाही तर विनाशच होतो हे मेधा पाटकर यांनी सादर मांडले. विकास म्हणजे काय? नैसर्गिक संसाधनावर अधिकार कोणाचा आ?हे हे मुद्दे नर्मदा बचत आंदोलनाने राजकीय पातळ उपस्थित केले नर्मदा नदीवर बांधण्यात आलेल्या सरोवराच्या जलाशयामुळे महाराष्ट्रातील ३ ३ मध्यप्रदेशातील 193 व गुजरात मधील 19 अशा एकूण 445 गावातील आदिवासी शेतकरी कुटुंबाचे विस्थापित होणार होती सरकारच मान्य करतील की अडीच लाख लोक बेकार होणार आहेत. धरणाखाली 17,300 हेक्टर जंगल बुडणार आहे शिवाय तेवढीच किंवा त्यापेक्षा जास्त सुपीक जमीन नष्ट होणार आहे हे सर्व पर्यावरण पुरक नाही पर्यावरणीय विनाश व सामाजिक न्याय या मुद्दा घेऊनच मेधा पाटकर अनेक वर्ष झाले लढत आहेत व या लढ्यांमध्ये अनेक आदिवासी महिला त्यांच्यासोबत उभ्या राहिलेल्या दिसून येतात. नर्मदा आंदोलन हा मुद्दा फक्त धरणापुरताच मर्यादित राहिलेला नाही तर जमीन जंगल पाणी आणि नैसर्गिक संसाधन संपत्तीवर लोकसमुहाचा अधिकार आहे हे या आंदोलनाने पटवून दिले वीस वर्षाच्या आंदोलनानंतर सरदार सरोवराची काम थांबले संघर्षा सोबतच आदिवासी विभागात 16 जीवनशाळा डोमखेडी, बिलगाव या ठिकाणी लघूवीज केंद्राची उभारणी, पंचायत राजविषयक प्रशिक्षण व त्याचा गावात उपयोग अन्नसुरक्षा रेशीम व पाणी व्यवस्था अशा अनेक विधायक आघाड्यांवर आज आंदोलनाचे काम सुरू आहे विकास म्हणजे काय,तर नैसर्गिक सहसाधनाचा विकास करणे व सर्वांना समान वाटप हे महत्त्वाचे आहे.

वरील विवेचनावरून हे लक्षात येते की स्त्री ही पर्यावरण सुजनतेसाठी सदैव कार्यरत आहे. स्त्रीसदैव पर्यावरणासोबत कनिष्ठ नाते असते व हे नाते नुसते एकाच बाजूला नसून दोन्ही बाजूने आहे व ते वाचवण्यासाठी श्री सदैव झटत असतील त्यामुळेच पर्यावरण वाचवण्यासाठी अनेक आंदोलनांमध्ये स्त्रीची भूमिका सदैव महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भसूची

भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन प्राचार्य डॉक्टर कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद 2017
आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र डॉक्टर प्रदीप आगलावे श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर 2012
स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन डॉक्टर रा. तु .आदे
प्रेमा गोरे, थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले ,1989
श्री विद्या प्रकाशन पुणे

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

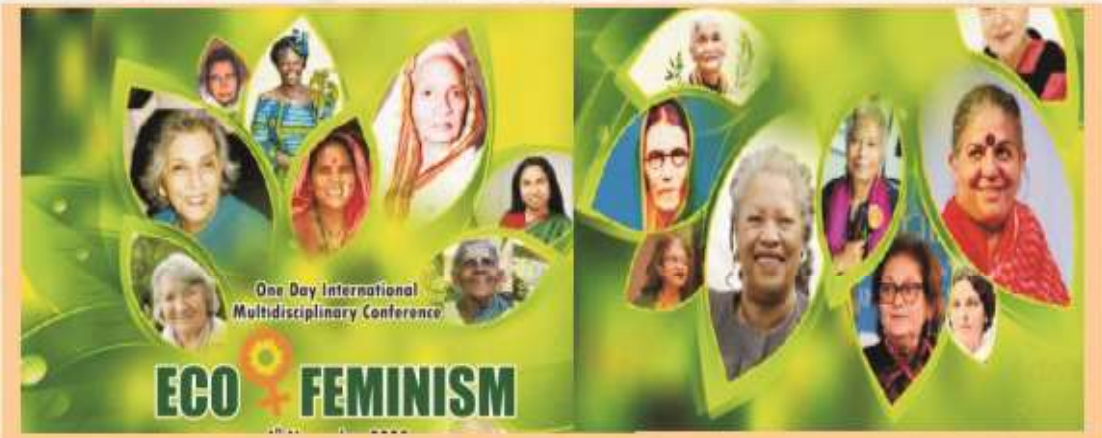
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Indian Women and Culture in the Novels of Namita Gokhale — **Mr. Namod Ramdas Sirsath**	1
2	Defining Ecofeminism In Philosophical And Ethical Perspectives — **Mr. Ajay Shingade**	4
3	Disconnection, Longing, And The Search For Identity In Meena Alexander's "Illiterate Heart" — **Dr. Ganesh Pundlikrao Khandare**	9
4	Conflict: Feminine Sensibility Perspective in Sudha Murthy's Novels — **Archana N. Deshmukh**	12
5	Nutrition And Health: Nourishing Mental And Physical Health — **Dr. Seema V. Deshmukh**	15
6	Patriarchal Dominance In Literature: Reference To Kamala By Vijay Tendulkar — **Prof. Avinash Shete**	19
7	Educational and social awareness of pre-independence women in Vorhad — **Dr.Pramod Rameshwar Chavan**	22
8	Gendered Tides: Exploring Ecofeminism in Amitav Ghosh's Sundarbans Saga — **Gajanan Dayaramji Tayade**	27
9	The study of Ecofeminism in the select short stories of Rabindranath Tagore — **Mr. Vaibhav Vishnu Nimbalkar**	31
10	Role of women in environmental protection — **Dr.Manisha P. Ingalkar**	34
11	Narratives of Violence Through Gender Lens: A Study of Dina Mehta's Brides are not for Burning — **Aatika Hussain**	37
12	Contribution Of Kamala Das In Indian English Poetry — **Dr.Nilima S.Tidke**	41
13	Ecofeminism: A Few Contours And Nuances — **Dr.Navle Balaji Anandrao**	46
14	Role of Rural People in Home Composting — **Ku. Akanksha D. Deshmukh , Dr. Anuradha Deshmukh**	53
15	Feminism in the Works of John Steinbeck — **Dr. R. M. Patil**	57
16	Rachel Carson's Silent Spring: Catalyst For Ecofeminism And Environmental Activism — **Dr. D. B. Wankhade**	59
17	Discussion and Overview on Dalit Feminism — **Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar**	63
18	Significance Of Rural Scenes In The Stories Of Rabindrana Thtagore — **Girish Vishnupant Kulkarni**	66
19	Role of Prime Minister's Scheme Implemented Through National Banks in Women, Nature and Economic Empowerment — **Ku.rajani Suresh Kalode , Dr. Mahesh Chandrbhan Dabre**	70

Defining Ecofeminism In Philosophical And Ethical Perspectives

Mr. Ajay Shingade

Associate Professor,Department Of Philosophy,SMT. R. D. G. College For Women, Akola

Email- shingade_ajay@rdgakola.ac.in,Mobile- 9730746191

ABSTRACT

Now a day, **Ecofeminism** is a very buzzing termand burning issue of today's academic arena as well as common people's discussion also. Actually **Ecofeminism** is not only a term but it is an ideology and movement that deals withenvironmental ethics, climate change, and **masculine dominance** in society,gender inequality, modus operandi of exploitation of **terra mater**and women in **patriarchal system**, social injustice, and crucial role of women in sustainable development etc. Ecological Feminismis a new way of sets of thoughts and modern life also. It is a multidisciplinary movement about our **terra mater**and women. Ecological Feminism is not a mere philosophy and movement only but also a new visionary avenue and eco-friendly universal system. If all human beings are accepting the philosophy of Ecological Feminism intrinsically and conduct in their daily life, we can definitely fulfill our goal of **sustainable development**.

The main purpose of this paper is to define and enquire **Philosophical and Ethical dimensions** of **Ecofeminism**theoretically. The aim of this article is to qualitatively analyze theideology of**Ecofeminism**, historical journey of Ecological Feminism, and various cultural interpretations and origins of the concept of Ecofeminism.

This article accentuates on the issues relating to various definitions of **Ecofeminism**, to develop insight about the concept of **Ecofeminism**in Philosophical and Ethical perspective. Various Ethical approaches have also been discussed regarding ecofeminism i.e. consequentialism, non-consequentialism etc.

Keywords:

Ecofeminism, Masculine dominance, Terra mater, Patriarchal system, Sustainable Development, Philosophical and Ethical dimensions

Introduction:

Actuallyentire human beings are biggest parasites on the earth. They are depends on nature for day to day life activity. Without Ecological support we can't survive on the earth. Means, existence of human beings are depends upon our terra mater. Most of the human civilization in the world follows the patriarchal system. Patriarchal Society is controlled by men, and they use their power for their advantages.In this system, men are in central and vital role. They can control and regulate the women and children. Historically, patriarchy has manifested itself in the social, legal, political, religious, and economic organization of a range of different cultures.[1]

Most of the societies in India are influenced by the patriarchal system. In ancient times, with few exceptions, the status of women in Indian society has always been inferior. This is an injustice to women. Today, in the 21st century, the attitude of men who call themselves modern is exceptionally modern in the case of women.

Eco-feminist theory questions or rejects previously held patriarchal paradigms and holds that the domination of women by men is intimately linked to the destruction of the environment.[2]Ecofeminism is a branch of feminism that sees environmentalism, and the relationship between women and the earth.Most of the Eco feminists believe that human beings are connected both with each other and with the rest of the non-human world.In Ariel Salleh's words, Eco-feminism is a recent development in feminist thought which argues that the current global environmental crisis is a predictable outcome of patriarchal culture.[3]Is ecofeminist movement successfully deal with environmental crisis? Can ecofeminist ideology successfully terminate the patriarchal system which isrootedin society? Can it helpful in the process of empowerment of women? I think, these are the most significant questions.

Etymology and Historical Journey of Ecofeminism:

It is difficult to find out that the term ecofeminism, how and when firstly appeared in the world? It hasbeen acknowledged that the germ of ecofeminism is part of the history of women linked to the earth, challenging gender roles and norms.According to some scholars and feminist activist, the term

ìecofeminismî first appeared in 1974, in the book Le Feminismeou la Mort which was writtenby radical French feminist Françoise d'Eaubounne, which establishes a relationshipbetween the devastation of nature, overpopulation and male domination. The book Le Feminismeou la Mort was published in 1974 and translated into English in 1989 by Ruth Hottell, as titled Feminism or Death: How the Women's Movement Can Save the Planet. Françoise d'Eaubonne was a former member of the French Communist Party; she co-founded the Front homosexual d'actionrévolutionnaire in 1971 and created the Ecology-Feminism Center in Paris in 1972. Susan Griffin's Women and Nature or Mary Daly's Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism, both published in 1978, as laying significant groundwork for ecofeminism, even though neither woman used the term in those works.[4]

According to Merriam Webster Dictionary Ecofeminism means a movement or theory that applies feminist principles and ideas to ecological issues.

The Collins Dictionary has defined a word ecofeminism as 'a belief in and a movement that subscribes to the hypothesis that connects environmentalismandfeminism.'

The Oxford Dictionary of Philosophy has defined a word ecofeminism as 'A movement in which mankind's unfortunate domination over nature is seen as analogous to men's' equally unfortunate domination over women.'

According to The Oxford Dictionary a philosophical and political theory and movement which combines ecological concerns with feminist ones, regarding both as resulting from male domination of society

Status of Women in Patriarchal System:

The word 'patriarchy' is derived from the Greek language word πατριάρχης 'patriarkhēs'which is made up with 'patria' and 'arkhē'. 'patria'means lineage, descent, family, fatherland and 'arkhē' meansdomination, authority, sovereignty.[5] We can say that Patriarchy meansfather or chief of a race and literally meaning of 'patriarchy' is father's rule. Patriarchy is used to describe authoritarian rule by a family's male head; however, since the late twentieth century, it was used to describe social institutions in which adult men hold the majority of authority.[6&7] Patriarchy was popularized by some writers affiliated with second-wave feminism, such as Kate Millett, who wanted to use an understanding of women's history in their works. To free women from male dominance, patriarchal social connections were formed. This idea of patriarchy was constructed to explain male dominance as a social, rather than a biological reality. Kate Millet, a radical feminist researcher, was the first to bring patriarchy into feminist theory. She defined patriarchy in Sex Politics as a dominance structure in which males dominate females and older males rule younger males throughout history.

Several researchers have stated that the first evidence of patriarchal structures, signs of a sexual division of labor, dates from around 2 million years ago, deep within humanity's evolutionary past.[8] Other anthropological, archaeological and evolutionary psychological evidence suggests that most prehistoric societies were relatively egalitarian.Some scholars point to social and technological events about six thousand years ago (4000 BC)[9] while others suggest an evolutionary process during a period of resource scarcity in Africa approximately 2 million years ago,[10]as the origin of fatherhood and the beginning of the patriarchy. Domination by men of women is found in the ancient near east as far back as 3100 BCE, as are restrictions on a woman's reproductive capacity and exclusion from "the process of representing or the construction of history. Great Greek Philosopher Aristotle portrayed women as morally, intellectually, and physically inferior to men; saw women as the property of men; claimed that women's role in society was to reproduce and to serve men in the household; and saw male domination of women as natural and virtuous. Plato argues that women would have complete educational and political equality in such a society, and would serve in the military. The Pythagoreans also valued the participation of women, who were treated as intellectual equals.[11]

In ancient Japan power in society was more evenly distributed, particularly in the religious domain, where Shintoism worships the goddessAmaterasu, and ancient writing were replete with references to great priestesses and magicians. The emperor of Japan changed Japanese modes of worship, giving supremacy to male deities and suppressing female spiritual power in what religious feminists have called a patriarchal revolution.[12] In China's Ming Dynasty, widowed women were expected to never remarry, and unmarried women were expected to remain chaste for the duration of their lives.[13]Sociologist Sylvia Walby defines patriarchy as "a system of social structures and practices in which men dominate, oppress, and exploit women.

PHILOSOPHY OF ECOFEMINISM AND ENVIRONMENTAL ETHICS:

Karen Warren's work has been incredibly influential in the development of ecofeminism, especially as a philosophical perspective. In her 1987 essay "Feminism and Ecology: Making Connections," she argued for a basic ecofeminist position: that feminists ought to pay attention to environmental issues and ecological interdependencies, and that environmentalists ought to attend to the connections among ecological degradation, sexism, and other forms of social oppression. Karen Warren was the first to use the tools of analytic philosophy to articulate and argue for ecofeminism as a philosophical position, ethical approach, and political movement. In fact, Mary Daly's Gyn/Ecology: The Meta ethics of Radical Feminism (1978) was arguably the first work in contemporary academic philosophy to engage ecofeminism.[14]

Karen Warren and Australian philosopher Val Plumwood brought full focus to the eco in ecofeminism, applying feminist philosophy (and especially feminist ethics) to our relations with the more than human world, and in turn articulating a broader theory of oppression and liberation. Their analytic approaches resulted philosophy that synthesizes as it clarifies, taking seriously the value of true, the history of philosophy, the power of culture, and the insights good science.In Ecofeminist Philosophy Karen Warren presents ecofeminism general school of thought, though she also argues for a particular ecofeminist principles, values, methodologies, and practices. In terms both her method and her conclusions, it is important to note that her emphasis on clearly articulated principles is by no means a defense absolutist or falsely universal.[15]

Ethics or Moral Philosophy is a branch of philosophy that involves systematizing, defending, and recommending concepts of right and wrong conduct. Ethics try to give answers to moral issues, it investigates the questions "What is the best way for people to live?" and "What actions are right or wrong in particular circumstances?" In practice, ethics seeks to resolve questions of human morality, by defining concepts such as good and evil, right and wrong, virtue and vice, justice and crime. All of these issues are relevant tools for examination of ecofeminism. When talking about ethical issues on ecofeminism actually we are talking about two specific approaches in ethics that can be applied on ecofeminism. There are two main approaches toward various ethical questions treated by– consequentialism, and non-consequentialism. Consequentialism is a set of normative ethical theories holding that consequences of one`s conduct is the ultimate basis for judgment about the rightness or wrongness of that conduct. Thus, from a point of view of consequentialism a morally right or wrong act is judged by the consequences, i.e. right is act that produces a good outcome and wrong is the one that produce bad outcome or consequence. Consequentialism claims that the right act or system of rules is the one that maximizes the balance of good consequences over bad ones. If consequences are good, then the act can be morally justified. Non-consequentialism is a type of normative ethical theory that denies that the rightness or wrongness of our conduct is determined solely by the goodness or badness of the consequences of our acts or of the rules to which those acts conform. Non-consequentialist ethics holds that actions are intrinsically good or bad (by themselves), their rightness/wrongness does not depend on their consequences. Non-consequentialism assumes that some kind of action is good based on its inherent value as good, and that some kinds of action (such as breaking promises or killing the innocent) are wrong in themselves, and not just wrong because they have bad consequences.

Ecofeminist ethics is a kind of feminist ethics. As such, it involves a twofold commitment to critique male bias in ethics wherever it occurs and to develop ethics that are not male-biased. As a feminist ethic, it also involves articulation of values (e.g., values of care, empathy, and friendship) often lost or underplayed in mainstream Western ethics. What makes its critiques of traditional ethical theories “ecofeminist” is that they focus on women-nature connections.[16]The scientific revolution in Europe transformed nature from terra mater into a machine and a source of raw material; with this transformation it removed all ethical and cognitive constraints against its violation and exploitation. The industrial revolution converted economics from the prudent management of resources for sustenance and basic needs satisfaction into a process of commodity production for profit maximization. Industrialism created a limitless appetite for resource exploitation, and modern science provided the ethical and cognitive license to make such exploitation possible, acceptable and desirable. The new relationship of man's domination and mastery over nature was thus also associated with new patterns of domination and mastery over women, and their exclusion from participation as partners in both science and development.[17]

Environmental ethics is a branch of applied philosophy that studies the conceptual foundations of environmental values as well as more concrete issues surrounding societal attitudes, actions, and policies to protect and sustain biodiversity and ecological systems.[18]Environmental ethics is the discipline in philosophy that studies the moral relationship of human beings to, and also the value and moral status of, the environment and its non-human contents. Many people think that it is morally wrong for human beings to pollute and destroy parts of the natural environment and to consume a huge proportion of the planet's natural resources. The practical purpose of environmental ethics, they maintain, is to provide moral grounds for social policies aimed at protecting the earth's environment and remedying environmental degradation.[19]

Conclusion:

TheworldfamousRadicalFrench feminist Francoise d'Eaubonneappeals to entire women of the planet earth to lead an ecological revolution to save the planet. Ecofeminism is a movement that employs feminist principles to ecological issues. Ecofeminism is a social awakening of women to uphold a war against a patriarchal society that is causing injury to them and the environment. Women are victims of patriarchal system and so called development models.

Various ecological problems like climate change, global warming, and pollution of Mahabhutas i.e. land, water, air etc., deforestation are trying to sort out in the light of ecofeminism worldwide. These types of environmental issues are trying to solve in feministic way not in masculine method and women are on driver seat to leading the whole process. In this process women can play vital role. We are not in the position that we can underestimate the power of women. To achieving the goal of sustainable development and the process of save our mother earth, we must involve entire women in the world. The Great Philosopher Karl Marx said that Major social transformations are impossible without ferment among the women**.**Without the uplifting of society, and especially of women in relation to the environment and the rural economy, the objectives of economic policies and planning can never be achieved.We must find concrete ways to integrate women into the planning, development, and execution of climate adaptation strategies for a sustainable future.

Most of the researchers observed that majority of the poor in the world are women. Real growth and emancipation can only be achieved if there is a proactive upliftment of the masses from acute poverty, unemployment, and socio-economic backwardness, especially women.The ecofeministic approach would be helpful for any developing country to achieving the goal of sustainable development.Ecofeminists examine a close connection between women and nature. Unless and until entire human being doesn't understand these connections, they will continue to harm one another and destroy the mother earth on which they live and destroy himself existence.Theworldfamous feminist and environmental activist Vandana Shiva said that 'the earth is rapidly dying: her forests are dying, her soils are dying, her waters are dying, and her air is dying'. In my views, Ecofeminism would be one of the most suitable solutions to save our mother earth.

References:

1.Malti-Douglas, Fedwa. Encyclopedia of Sex and Gender. Detroit: Macmillan. ISBN 978-0-02-865960-2. 2007

2.Mukherjee, Ranjeeta, 'Eco-feminism: Role of Women in Environmental Governance and Management, Galgotias Journal of Legal Studies', Vol. 1, No. 2 ISSN. 2321-1997,2013, Page 1

3.Salleh, Ariel, 'Environment: Consciousness and Action', Journal of Environmental Education, Vol. 20, No. 2, 1988.

4.Wagner, Bernadette L.,Eco-feminist action in the 21st century;March 4th 2008

5.Liddell, Henry George; Scott, Robert; A Greek–English Lexicon at the Perseus Project.

6.Cannell, Fenella; Green, Sarah, Patriarchy.Kuper, Adam; Kuper, Jessica (eds.). The Social Science Encyclopedia. Taylor & Francis. 1996, pp. 592–593. ISBN 978-0-41-510829-4.

7.Meagher, Michelle (2011). "Patriarchy".Ritzer, George; Ryan, J. Michael (eds.). The Concise Encyclopedia of Sociology. John Wiley & Sons. pp. 2011, 441-442. ISBN 978-1-4051-8353-6.

8.Wrangham, Richard. Catching Fire: How Cooking Made Us Human, 2009

9.Kraemer, Sebastian, "The Origins of Fatherhood: An Ancient Family Process". pp. 377–392. 1991, doi:10.1111/j.1545-5300.1991.00377

10. Alger, Ingela; Hooper, Paul L.; Cox, Donald; Stieglitz, Jonathan; Kaplan, Hillard S. "Paternal provisioning results from ecological change". Proceedings of the National Academy of Sciences. Vol. 117, no. 20. pp. 10746–10754. 19th May 2020. doi:10.1073/pnas.1917166117
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Patriarchy
12. Ellwood, Robert,"Patriarchal Revolution in Ancient Japan: Episodes from the "Nihonshoki" Sūjin Chronicle". Journal of Feminist Studies in Religion.1986.
13. Lin, Yutang, My Country and My People. Oxford City Press. 2011.
14. Cuomo, Chris, On Ecofeminist Philosophy, Ethics and Environment, Indiana University Press, ISSN-1085-6633, 2002.
15. Ibid.
16. https://plato.stanford.edu/entries/ethics-environmental/
17. Shiva, Vandana, Staying Alive:Women, Ecology and Survival in India, Zed Books Ltd. London, 1988
18. https://www.nature.com/scitable/knowledge/environmental-ethics-96467512/
19. https://plato.stanford.edu/entries/ethics-environmental/

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

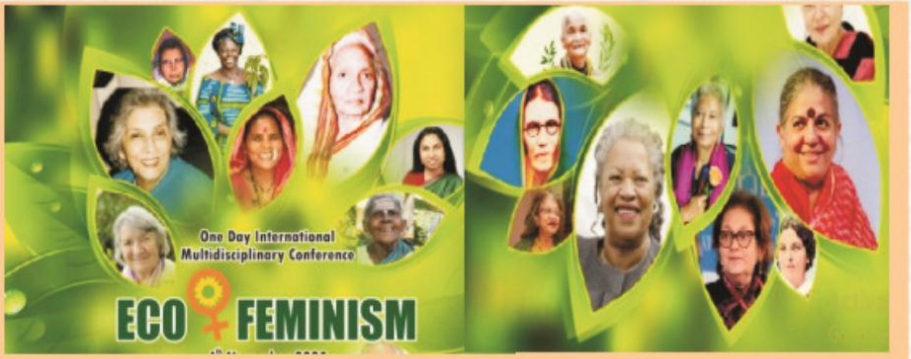
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of Marathi
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Role of Information Technology in Environment Conservation — **Dr. Prafull Prakash Varale**	1
2	Inner World of Shashi Deshpande's Women Protagonists — **Dr. D. R. Khanderao**	4
3	Role Of Women In Environmental Conservation — **Dr. Meenal N. Gavande, Ashalata Gavande**	7
4	Ecofeminism In Library Science : Need Of The Day — **Mr. Indrasing P. Pawar**	9
5	Eco-Feminism in Anita Desai's select Novels — **Mohammad Nasiruddin Bashiruddin**	13
6	Constitutional Gender Equality And Women Development — **Dr. Vinod B. Khaire**	16
7	Exploring Feminine Sensibility in Literature: A Critical Analysis — **Mr. Nagesh Wasudeo Ingle**	20
8	'Hydropolitical studies: Where are 'women'? **Chittatosh Khandekar**	24
9	Awakening Eco-Feminist Ethos **Dr.Shalini A. Bang**	30
10	The Madness and Muteness in the Novels of Elie Wiesel — **Vijay Sahebrao Bhagat , Dr. Ulka S. Wadekar**	33
11	Depiction of Gender Inequality in Shashi Deshpande's 'The Long Silence' **Rameshwar S. Saykhede**	37
12	Thematic Variations in the Novel of Elie Wiesel — **Vijay Sahebrao Bhagat , Dr.Ulka S. Wadekar**	40
13	Role of Maharashtra State Rural Livelihood Mission (UMED) in Women Empowerment **Mr.Shubham Purushottam Dhonde**	45
14	International Efforts for Protecting the Environment and Women's Rights in India **Dr. Seema V. Shirsat**	50
15	'Role of Women in Environmental Protection in Green Accounting' — **Namita Satish Koltedr ,Varsha S. Sukhadeve**	55
16	Environment Awareness in the Poetry of Robert Frost — **Dr. Anjali P.Pande**	60
17	Nurture For Future **Dr. Aruna T. Pawar**	63
18	Discussion and Overview on Dalit Feminism — **Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar**	68
19	Feminine Sensibility As Revealed In The Novels of Sudha Murty — **Pramodini Arjun Nanir**	71
20	Gender Equality and Constitution **Dr. Harsha Ramesh Dhule**	74
21	Significance Of Rural Scenes In The Stories Of Rabindranathtagore — **Girish Vishnupant Kulkarni**	78

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-B

ISSN : 2278-9308 November, 2023

Constitutional Gender Equality And Women Development

Dr. Vinod B. Khaire

Professor and Head Department of Political Science Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola ,khaire_vinod@rdgakola.ac.in

Abstract-The Human Development Goals are closely intertwined with women's development and empowerment. This matter has come out clearly. Females constitute 48.46% (2011) of the total population. Women are a valuable human resource and their socio-economic development is essential for sustainable development of the country. The laws, development policies, plans and programs of the country emphasize the development of women in various fields. The principles of gender equality are enshrined in the Constitution of India in the Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties, and Directive Principles.

Key words- Gender equality, Women Development, Female Empowerment, Government policy, Convergence Model

On the basis of constitutional provisions, the Government of India continuously strives for the overall welfare, development and empowerment of women. The Ministry of Women and Child Development functions as the nodal ministry for the promotion of socio-economic development of women. The erstwhile Women and Child Development Department was upgraded and made into a separate Ministry of Women and Child Development.

Gender inequality • According to the 2011 census, the number of women in the total population of India is 48.46 percent. But they were kept away from social, economic and political life for centuries. A huge gender inequality was created by giving them secondary status at all levels of society. A society that deprives half of the population of rights cannot be considered free and developed.

Indian women are found to have low status from birth to death. It takes various forms: prenatal sex testing, female foeticide, not wanting to give birth to a girl child, preference for a son, boy-girl discrimination in the family in terms of food, health and education, denial of rights to property, restrictions on marriage and divorce, social status of widows, mobility of women. Social restrictions, restrictions on working outside the family, low status in the political sphere, etc.

• To improve the status of women: Protective laws and Welfare schemes are framed for it. Even though equal rights have been given according to constitutional and legal view, women are still deprived of this right due to social reasons.

Violence against women ● In a patriarchal culture, women are treated as physical objects, which leads to violence against them. They face various types of violence within and outside the family. Stronger laws and economic empowerment of women are key ways to reduce violence against women.

Girl child infanticide and foeticide● The social norm/tradition of 'no girl child' is perpetuated in girl child murder. Due to socio-economic conditions such as patriarchal culture, head of the family status, son's right to cremation, issue of girl marriage, dowry system, and daughter is foreign money, increasing cost of education, poverty and ignorance, the rate of girl child murder is high. Advances in technology have allowed this killing to reach the foetus. Female feticide increased with the availability of prenatal gender testing by sonography and other methods. Even after the government passed an Act in 1994 (Preconception and Antenatal Diagnostic Techniques (Prevention of Sex Selection) Act, 1994) against foetal sex diagnosis, the practice of surreptitious testing continues.

Female empowerment • in all areas such as social, educational, economic and political through laws and welfare programs, providing them with rights and status equal to men, providing opportunities for development, and thereby women -Reducing male inequality, this process is called women empowerment.

• Central and state governments have made various efforts for women empowerment. Progress in some key areas is as follows:

1) Women and education • SarvaShikshaAbhiyan has had a positive impact on the education of girls and the Gender Parity Index is 0.94 at the primary level.It is 0.92 for primary level. ● there has also been an increase in child enrolment at primary and upper primary levels. 514 The number of girls in schools increased from 87.7 per cent in 2004-05 to 87.7 per cent in 2009-10, from 15-19 to 54.6 per cent and from 7.6 to 12.8 per cent in 20-24 age group. However, according to India Human

Development Report 2011, even though the rate has increased, the net attendance rate is still very low. Converting high enrolment rates into high attendance rates is a major challenge. The female literacy rate has also increased from 53.67 % (2001) to 65.46 % (2011).

2) Women and Health -The National Rural Health Mission has improved the health index of women. According to the India Human Development Report, the maternal mortality ratio decreased from 301 per 1 lakh live births in 2003 to 292 in 2009. Institutional deliveries increased to 78 percent in 2009 from 39 percent in 2006.

3) Women and economy- The contribution of women in the workforce, the quality of work given to them, their contribution to GDP, are indicators of the mainstreaming of women in the economy. The process of providing 231 rights for women in the National Skill Development Program to give them equal rights and status with men, provide opportunities for development, and thereby reduce gender inequality, is called women's empowerment.By providing 231 rights for women in the National Skill Development Program. Modular courses have been introduced. • Financial inclusion through microfinance is an important strategy for women's integration into the economy. NABARD's Self-Help Groups-Bank Linkage Program (SHG) Bank Linkage Program) is the world's largest microfinance scheme. Under it, by the end of March 2010, 69.53 lakh SHGs have been linked with banks. 76 percent of them are women only groups.

Women's Development, Welfare and Empowerment: Government Policies, Plans and Programmes

National Policy for Empowerment of Women, 2001● In 2001, the 'National Women's Empowerment Policy' was announced as a future blueprint for the advancement, development and empowerment of women. The policy, among other things, lays down broad directives to end discrimination against women and strengthen existing institutions. These include achieving easy access to justice, health care and other services, providing equal opportunities to women in decision-making processes and mainstreaming gender issues in the development process.

Objectives of the Policy-

1) Creating an environment through positive religious and social policies to enable women to develop to their full potential.

2) To provide basic freedom and all kinds of human rights to women equal to men in all spheres such as political, economic, social, cultural and civil.

3) To provide equal participation and equal participation of women in the social, political and economic life of the nation and in the decision-making process

4) Health services for women, quality education at all levels, Equal access opportunities for women in public office etc. Health, drinking water, sanitation and hygiene for women.

5) Strengthening the judicial system against all forms of discrimination against women. to remove

6) Bringing about change in social attitudes and community practices based on active participation of women and men.

7) Mainstreaming the gender perspective in the development process.

8) Eliminate discrimination and all forms of violence against women and girls.

National Mission for Empowerment of Women

●National Women Empowerment Mission was launched in 2010 as an action plan to implement this policy. Ministry of Women and Child Development was Started this campaign on March 8, 2010

• Objective- To bring about social, economic and educational empowerment of women by achieving convergence of plans/programmes of various Ministries/Departments of Central and State Governments. Thus, the aim of this campaign is to provide one window service for all the programs run for women under various ministries.It is because of this objective that the campaign has been named 'Mission Purna Shakti'.

• A National Resource Centre for Women has been established to act as a National Convergence Centre for all schemes and programs for women. The centre acts as a central depository of knowledge, information, research and data on all women related issues.

Focus Areas of Mission -

1) Availability of services of Health, Drinking water, cleanliness and physical cleanliness for women.2) Inclusion of all school girls from primary to 12th, especially from disadvantaged groups.

3) Higher and Vocational Education for Women / Girls.

4)Skill Development, Micro Finance, Vocational Training Development of Entrepreneurship, Self Help Groups.
(5) Awareness and dissemination of information on women issues
6) Taking steps to stop crimes against women and taking steps for safe environment for women.
Convergence Model • Convergence model is a project through which all programs of women development and welfare are integrated.An implementation model is being tested. Initially, it has been decided to test this model in 30 districts of the country.
● In this model, existing structures at these levels will be used to create Convergence-cum-Facilitation Centres at the district, taluka and village levels. Village level Mahila Kendra will be the first point of contact for women. It is called a full power centre.
• Purna Shakti Kendra will be the focus point of action through which services will be made available to local women. The slogan of this centre will be 'Hum SunengeNari Ki Baat Hai'.
● Purna Shakti Kendras will do the following –
1) Information about all government schemes / services / programs for women.
2) Creating a database of target population.
3) Development of awareness regarding legal rights.
4) To promote easy availability of government schemes / services / programs in health, education and sectors.
5) Training and capacity building on issueson Leadership, legal rights etc.
6) Women's SanghAbhiyan (Mission) to utilize various resources
● The country's first pilot convergence project was launched in Pali district of Rajasthan in September 2011 and 150 village level full power centres have been opened in the district.
Draft National Women Policy, 2016 (Draft National (Policy for Women)
• On May 27, 2016, the Minister for Women and Child Development, Smt. Maneka Gandhi released the draft 'National Women's Policy, 2016' for exhibition and consultation.
Background
• It has been more than 15 years since the National Women Empowerment Policy was announced in 2001. The progress of the Indian economy has affected the general population of women in special and various ways. Over the decades, the debate on women's empowerment has shifted from seeing women as mere beneficiaries of welfare schemes to mainstreaming gender concerns and involving women in the country's development process.
• These changes have led to new opportunities for women empowerment. But at the same time, due to the new challenges that have arisen, the continuity of the old economic and social problems continues. Therefore, barriers are created in gender equality and overall development of women. Against this backdrop, a draft of this new policy has been prepared and placed before the public for discussion.
Vision- ● A society in which women can achieve their full potential and participate as equal partners in all spheres of life and in the process of social change.
Mission- • Create an effective framework to achieve the process of developing policies, programs and practices that ensure equal rights and opportunities for women in the family, community, workplace and administration.
Objectives-
i) Creating anSocio-Cultural, Economic and Political environment so that women can enjoy their fundamental rights in law as well as in reality and achieve their full potential.
ii) Mainstreaming gender in the overall development process/programmes/projects/activities.
iii) Adopting a holistic and life-cycle approach to women's health to provide appropriate, affordable and quality health care.
iv) To improve and encourage access of women and girls to universal and quality education.
v) To increase and encourage work participation of women.
vi) Equal participation in social, political and economic spheres, as well as in administrative institutions.
vii) Distinctive social attitudes and consciousness in communities andBringing about change through men's participation.
viii) Elimination of all forms of violence against women.
Priority areas of the Policy-
i) Health, Food Security and Nutritionii) Educationiii) Economyiv) Administration and decision-making processv) Violence against women(vi) Seeking environmentvii) Environment and climate change.

The Constitution of India not only grants equality to women but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favour of women for neutralizing the cumulative socio economic, education and political disadvantages faced by them. Fundamental Rights, among others, ensure equality before the law and equal protection of law; prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth, and guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment.

References-

1.https://www.niti.gov.in/empowerment-women-through-education-skilling-micro-financing
2.https://wcd.nic.in/womendevelopment/national-policy-women-empowerment
3.http://ncw.nic.in/important-links/List-of-Laws-Related-to-Women
4.https://www.indiabudget.gov.in/budget_archive/es2001-02/chapt2002/chap111.pdf
5.https://www.india.gov.in/official-website-ministry-women-and-child-development-0

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

59	मराठी कवितेतील मातृत्वाचा आदिबंध आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद डॉ.स्वप्नील राजेश इंगोले	220
60	पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका प्रा. डॉ. सीमा बी. अढाऊ	226
61	अभिज्ञानशाकुंतल आणि नृत्यनाट्यशकुंतला या नाट्यातील स्त्री-पात्रांचे तुलनात्मक अध्ययन सौ. सुवर्णा केवटे ,प्रो. डॉ. कविता होले	229
62	लोकसाहित्य आणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद तेजश्री चंद्रशेखर डगवार	238
63	लोकसंगीत मे भारतीय स्त्रियों का योगदान डॉ.भागवत लहुबुवा ढोले	242
64	महादेवी वर्मा के काव्य में प्रकृति-चित्रण डॉ. ज्योति एन. मंत्री ,सौ. संगीता अजयकुमार शर्मा	245
65	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान प्रा.डॉ.फरहाना आझामी	249
66	अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यास में मुस्लिम नारी "झीनी- झीनी बीनी चदरिया" के संदर्भ में डॉ. फिरोज एस खान	255
67	पंचायतराज व्यवस्था महिला सबलीकरण : काल आज आणि उद्या डॉ.आशिष जयराम मुठ्ठे	260

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-E

ISSN : 2278-9308 November, 2023

पंचायतराज व्यवस्था महिला सबलीकरण : काल आज आणि उद्या

डॉ.आशिष जयराम मुठ्ठे

सहायक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,अकोला

प्रस्तावना :

महिलांना पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये ५० टक्के आरक्षण मिळाले आहे. या अर्थाने त्यांचा स्थानिक राजकारणातील सहभाग हा निम्मा आहे. स्त्रीवादी विचारसरणीच्या साफल्यातून महिला सबलीकरण आणि महिला आरक्षण या संकल्पना पुढे आल्या आहेत. मात्र राजकीय आरक्षणातून त्यांचा राजकीय सहभाग हा यशस्वी झाला आहे असे नाही खरं तर आरक्षण हे कायद्यातून दिले जाते. परंतु समाजाने त्याचा मानसिकदृष्ट्या स्वीकार केला पाहिजे. महिला आरक्षणाचा कायदा आहे म्हणून स्थानिक राजकारणात महिला सहभागी आहेत असे म्हणता येईल. कारण स्थानिक राजकारणाचा पुरुषी चेहरा अजूनपर्यंत बदललेला नाही किंवा निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग, त्यांचे महत्त्व व त्यांची भूमिका ही आरक्षणाच्या आदर्शाची खिल्ली उडवणारीच आहे असे असले तरी स्थानिक राजकारणातील स्त्री प्रतिमा आता सक्षमीकरणाच्या अनेक पदरातून नावारूपास येत आहे व हाच आशावाद महिला सबलीकरणाला साफल्यास नेईल. महिलांना राजकारणात मिळालेले आरक्षण ही महिला सबलीकरणाची मात्र एक बाजू आहे. मानवी जीवन सक्षम बनवले जाणे गरजेचे असून आर्थिक आणि सामाजिक पुढारलेपण जनमाणसात प्रतिमा निर्मितीचे कार्य करत असते. या आधारावर आपणास असे म्हणता येईल की, स्थानिक राजकारणातील महिला सबलीकरण व त्यासाठी आरक्षण ही मात्र महिला सबलीकरणाची एक बाजू आहे.

स्थानिक स्तरावरील महिला आजही आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून आहे. तिच्या राजकारणातील सहभागाचे विभिन्न अप्रत्यक्ष कारणं आहेत. त्यांची चर्चा करून महिला सबलीकरणाची संकल्पना अधिक चांगल्या पध्दतीने विश्लेषीत करता येईल. कोणत्याही पातळीवरील राजकारणातील प्रवेश हा संबंधितांच्या सामाजीकरणावर अवलंबून असतो. हा निकष लावून महिलांच्या राजकीय सहभागावर बोलायचे झाल्यास असे म्हणावे लागेल की, महिला या राजकारणात उतरवल्या जातात.

स्थानिक राजकारणात महिला आरक्षणामुळे पुरुषांच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षा संकुचित झाल्या. त्या पूर्ण करून घेण्यासाठी घरातील महिलांना निवडणुकांना उमेदवार म्हणून पुरुषांकरवी उभे केले जाते. संबंधित महिलेची ईच्छा असो वा नसो तिला या मनधरणीच्या प्रक्रियेतून राजकारणात सहभाग नोंदवावा लागतो. हे प्रमाण शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये कमी असले तरी ग्रामीण स्वराज्य संस्थांमध्ये त्यांच्या राजकारणातील सहभागामागे हीच पुरुषी मानसिकता कार्यरत आहे. महिला आरक्षणामुळे जे पुरुष स्वत: राजकारणात येऊ शकत नाहीत, ते पुरुष घरातील महिलांना उमेदवारी देऊन स्वत:ची राजकीय महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करून घेताना दिसतात. या प्रसंगापर्यंत घराच्या बाहेर न निघालेली स्त्री अचानक राजकारणात कशी येते हा या संबंधित विषयाशी निगडित प्राथमिक प्रश्न आहे. राजकारणासाठी जनसंपर्क हवा असतो तो नसताना राजकारण म्हणजे शुन्य ठरते.

महाराष्ट्रातील किंवा संपूर्ण भारतातील एका गोष्टीचे अवलोकन केल्यास असा निष्कर्ष निघतो की, राजकारणात येणाऱ्या महिला या दुय्यम पर्याय असतात. महाराष्ट्रातील ज्या बड्या राजकीय हस्तींना मुलगा नाही, त्यांच्या मुली राजकीय वारसदार म्हणून समोर आल्यात. परंतु ज्या राजकीय हस्तींना मलगा आहे, तेथे मुली राजकारणातील प्रवेशासंदर्भात दुय्यम स्थानी जातात. परंतु जेव्हा ही महिलांना राजकारणात येण्याची संधी मिळाली जेव्हा त्यांनी आपल्या कार्याची छाप मागे सोडली आहे. आज अनेक संवैधानिक पदांवर महिला विराजमान झाल्या आहेत व आपल्या कार्यशैलीच्या जोरावर राजकीय वर्तुळात पुरुषांपेक्षा प्रभावीपणे कार्य करत आहेत. परंतु त्यांच्या राजकीय पदार्पणाविषयी जी मानसिकता भारतामध्ये रूढ झाली आहे ती पूर्णत: चुकीची असून यायोगे पुरुषांच्या तुलनेत महिला या राजकारणात कमीच आहेत. स्थानिक पातळीवरील राजकारणाचा पुरुषी चेहरा बदलायचा असेल तर राज्यांच्या विधानसभा आणि संसदेत देखील महिलांना ५० टक्के आरक्षण दिले जाणे गरजेचे आहे. कारण यातून राजकारणाविषयीचे आकर्षण महिलांमध्ये निर्माण व्हायला चालना मिळेल.

उद्दिष्टे :

१) पंचायतराज व्यवस्थेमधील महिला आरक्षणातून स्थानिक राजकारणात महिलांच्या भूमिकेत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

२) महिलांना राजकीय आरक्षण हा स्त्री सबलीकरणाचा मात्र एक पदर आहे का? याची कारणमीमांसा करणे.

गृहीतके :

१) महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेतून महिलांना पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये आरक्षण मिळाले, पण राजकारणाचा पुरुषी चेहरा बदललेला नाही.

२) स्थानिक राजकारणात पदावर असताना देखील निर्णय-निर्धारण प्रक्रियेत महिलांची भूमिका नाममात्र आहे.

पंचायतराज व्यवस्थेमधील महिला सबलीकरणाचा इतिहास पाहिल्यास यात 'स्त्री' ही दुय्यम स्थानीच होती. पुरुषांच्या तुलनेत तिचा सहभाग हा अगदी नगण्य होता. कार्यकर्त्या महिला आणि चळवळीत काम करणाऱ्या महिला हा अपवाद सोडल्यास येथील जनसंख्येचा निम्मा भाग (महिला) हा राजकारणापासून दूर होता. यासाठी विभिन्न कारणं तत्कालीन पध्दतीत अस्तित्त्वात होती. पुढील काळात स्त्रीवादी चळवळी मोठ्या प्रमाणात झाल्यात, त्यांना कायद्याच्या दृष्टिकोनातून यश देखील प्राप्त झाले. मात्र एकूण व्यवस्थेची 'पुरुष प्रधान संस्कृती' ही मानसिकदृष्ट्या बदलली नाही. 'चूल आणि मूल' या क्षेत्रापर्यंत तिचे अस्तित्त्व मर्यादित होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय महिलांना इतर देशातील महिलांसारखा मतदानाच्या हक्कासाठी वेगळा लढा द्यावा लागला नाही. 'एक व्यक्ती एक मत' ही संकल्पना आपण संविधानासोबतच स्वीकारली. येथून महिलांच्या राजकीय सहभागाविषयी एक आशावाद निर्माण झाला. ती आपल्या मर्यादित कार्यक्षेत्रातून बाहेर येऊ लागली आणि 'स्व' या संकल्पनेची जाण तिच्यातील दुय्यमत्त्वाला क्षह देऊ लागली. परंतु खऱ्या अर्थाने राजकीय पुरुषप्रधान संस्कृतीने तिचा सहभाग व भूमिका ही स्त्री सबलीकरणाच्या इतर अंगांपेक्षा मागास ठेवली असल्याचे जाणवते. सामाजिक, कौटुंबिक व आर्थिकदृष्ट्या दुय्यम असणाऱ्या स्त्रियांना या क्षेत्रामध्ये प्रथमतः लढा पुकारावा लागला. यातून अनेक स्त्री सुधारणा चळवळी देशभर स्वातंत्र्योत्तर व स्वातंत्र्यपूर्व काळातही झाल्या. या प्राथमिक समस्यांना मात देऊन ती राजकारणाकडे आता कुज करत आहे.

आज पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये महिलांना आरक्षण प्राप्त झाले आहे. याच सोबत काही प्रमाणात तिचे आर्थिक व सामाजिक सबलीकरणही ग्रामीण भागातून होताना दिसत आहे. यासाठी 'बचतगट' ही संकल्पना अत्यंत उपयुक्त ठरली आहे. यातून महिला नेतृत्त्वाची पायाभरणी अगदी प्राथमिक स्तरावर सुरू झाली आहे असे म्हणता येईल. कारण यातून प्राथमतः तिचे अर्थकारण मजबूत होत आहे की, जे अर्थकारण राजकारणाची पुर्वअट आहे. याच संकल्पनेतून तिचे सामाजिकरण होत असून मानवी जीवनाच्या इतर अंगांची जाण ग्रामीण भागातील महिलांच्या लक्षात येऊ लागली आहे. स्थानिक राजकारणातील स्त्री प्रतिमा आता जन्म घेत आहे. ग्रामपंचायत सदस्यापासून ते जिल्हा परिषद अध्यक्ष व महापौर पदापर्यंत महिला या पंचायतराज व्यवस्थेमधील आरक्षणातून पदासीन झाल्या आहेत. मात्र यातील वास्तविकता काही अंशी आरक्षणाच्या 'स्वच्छ आदर्शाला' बाधीत करत आहे. या स्तरापर्यंत प्रत्यक्ष महिलेचा पती किंवा घरातील राजकारणी पुरुषच वास्तविक कार्यकारी असतो. महिला जिल्हा परिषद सदस्य या पदापर्यंत पोहोचणारी 'स्त्री' बहुधा संबंधित बैठका, कार्यक्रम इ. मध्ये प्रत्यक्ष भाग न घेता तिचा प्रतिनिधी (घरातील कर्ता राजकारणी पुरुष) हाच असतो.

शिवाय आरक्षणाच्या कायद्याआडून पुरुषांची राजकीय महत्त्वाकांक्षा 'हुकूमी स्त्री संस्कृतीतून' पूर्ण होताना दिसते. इच्छा असो अगर नसो स्त्रिया आरक्षणाच्या कायद्यामुळे निवडणुकांना उभ्या केल्या जातात, व निवडणूक हरल्यास सामाजिक व कौटुंबिकदृष्ट्या शोषणाच्या बळी देखील ठरतात. उत्तोरोत्तर महिला सबलीकरणातील ही विसंगती राज्य व देशपातळीवर सकारात्मक रूप धारण करताना दिसते. राष्ट्रपती, पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, कॅबिनेट मंत्री, लोकसभा अध्यक्ष व पक्षाध्यक्ष या पदावरील महिलांनी देशपातळीवर आपल्या राजकारणातील कर्तेपणाची छाप निर्माण केली आहे. तिचे विस्तारीकरण पंचायतराज व्यवस्थेपर्यंत येण्याचे संकेत आता एकंदरीत भारतीय राजकीय व्यवस्थेत रूढ होत असून मानवी जीवनाच्या इतर क्षेत्रामध्ये यशस्वी ठरलेली भारतीय स्त्री राजकारणात सक्षम होताना दिसते.

स्त्रियांच्या न्याय्य हक्कांसाठी / मानवी हक्कांसाठी जागर पुकारणारी स्त्रीवाद ही संकल्पना आपल्या यशस्वीतेकडे वाटचाल करत आहे. भारतातील स्त्रीवादाची विकसित होण्याची गती ही जगातील इतर देशांच्या तुलनेत अत्यंत गतिशील असून तिच्या या यशस्वीतेमध्ये पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना मिळालेले ५० टक्के आरक्षण मदतगार ठरते आहे.

महिला जेव्हा राजकारणात यशस्वी ठरते, तेव्हा त्यांची राजकीय ईच्छाशक्ती काय भूमिका निभावते याचा दांडगा अनुभव भारतीय राजकारणाला इंदिरा गांधी यांच्या शासनकाळात आला आहे. आजही सुषमा स्वराज आणि निर्मला सितारमण यांची आपल्या महत्त्वपूर्ण खात्यांसंदर्भातील कामगिरी ही स्तब्ध करणारी आहे. परंतु ही स्थिती पंचायतराज व्यवस्थेच्या कुठल्याही स्तरापर्यंत आजदेखील एवढ्या यशस्वीपणे दिसून येत नाही आणि याचे कारण आहे ही या स्तरावरील राजकीय पुरुषप्रधापन मानसिकता. स्वतःच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षांचे संकुचीकरण झाल्याची भावना ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील पुरुषांमध्ये निर्माण झाली असल्यामुळे येथील प्रत्यक्ष राजकारणातील स्त्रिया या 'कळसूत्री बाहुल्यांची' जागा घेतात व याच संकुचीत सामाजिक मानसिकतेतून महिला आरक्षणाचा 'स्वच्छ आदर्श' जनमाणसात उतरलेला नाही. मात्र स्त्रियांची संख्या ही स्थानिक राजकारणात आली परंतु प्रत्यक्ष स्त्री राजकारणात आली का? असा एक अनुत्तरीत प्रश्न स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील स्त्रियांची भूमिका अभ्यासल्यास मागे उरतोच व यातूनच असे म्हणता येईल की स्थानिक राजकारणाचा पुरुषी चेहरा हा बदलेला नाही.

समारोप :

कायदा दुरुस्तीने पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये महिलांना आरक्षण देताना जो हेतु उराशी बाळगला तो हेतु प्रामुख्याने 'राजकीयदृष्ट्या पुरुषप्रधान संस्कृतीने' तेवढ्या प्रामाणिकपणे स्वीकारला नाही. 'राजकारण' या शब्दाला प्राप्त झालेली नकारात्मकता स्त्रीच्या न्याय हक्कांची जोपासना करणाऱ्या पंचायतराज व्यवस्थेतील तिच्या आरक्षणाच्या अधिकारावर देखील उमटलेली आहे. ज्या प्रमाणात ग्रामीण भागातील युवक राजकारणात भाग घेतो. त्या प्रमाणात येथील युवती राजकारणात भाग घेत नाहीत. याला अर्थातच विभिन्न कारणं आहेत. परंतु खरा प्रश्न तो हाच की, या स्तरावर राजकारणात येणारी 'स्त्री' ही राजकारणाच्या आवडीतून राजकारणात येते वा घराण्याची मर्जी सांभाळण्यासाठी ती राजकारणात येते किंवा आणली जाते?

स्त्रीवादाची एक पहल म्हणून महिलांना राजकीय आरक्षण पंचायतराज व्यवस्थांमध्ये प्राप्त झाले. मात्र त्यामागील स्वच्छ हेतुचा प्रचार आणि प्रसार हा जनजागृतीतून होत नाही तोपर्यंत स्थानिक राजकारणातील महिलांचा सहभाग ही मात्र महिलांची राजकारणातील वाढती संख्या येथपर्यंत मर्यादित राहील.

संदर्भ सूची :

१) महिला सशक्तीकरण क्यों और कैसे : भगवती स्वामी, सविता किशोर, आर. बी. एस.ए. पब्लिशर्स, जयपूर (२००८).

२) दैनिक लोकसत्ता : लेख - महिला आरक्षणाच्य सोगट्या

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

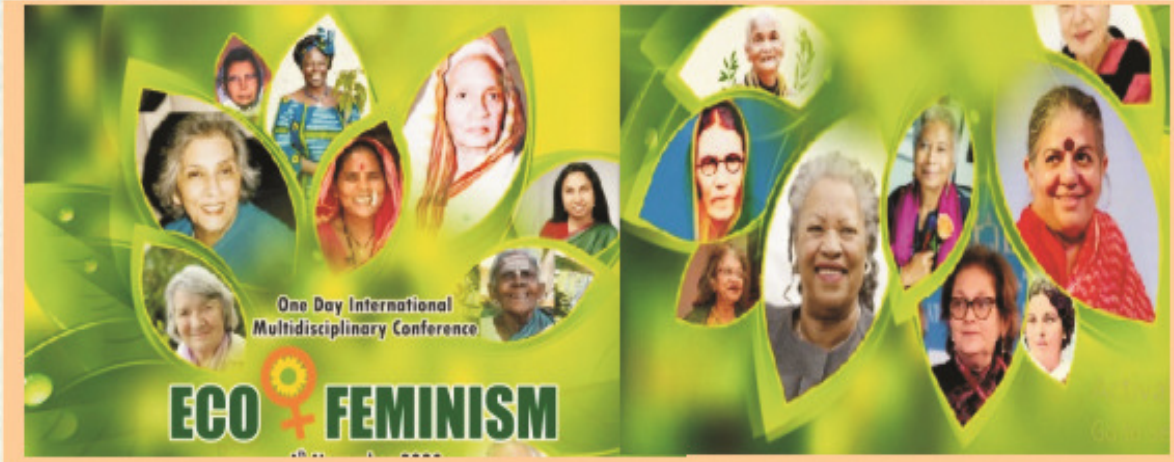
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of Marathi
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© **All rights reserved with the authors & publisher**

37	स्त्री आरोग्यासाठी पर्यावरण पुरक भरड धान्याचे महत्त्व **डॉ.रंजना जिवने**	141
38	महानुभाव पंथाचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन: एक चिकित्सक अध्ययन **प्रा.सचिन कोठेकर**	145
39	सम्यक विचारांची प्रखर स्त्रीवादी कवयित्री : सुरेखा भगत **प्रा. डॉ. भास्कर सुभाष पाटील**	148
40	लोकसंगीतातील स्त्री पर्यावरणवादी दृष्टिकोण **प्रा. अरुणा च. हरले**	155
41	स्त्री व पर्यावरणीय चळवळ **स्मिता रामेश्वर देवर**	159
42	पर्यावरणवादी महिलांची शास्वत विकासातील भूमिका **डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी , डॉ. हनुमंत अंकुशराव भोसले**	163
43	महिलाओं का लोकगीतो व्दारा शास्त्रीय संगीत में योगदान **प्रा.डॉ. सचिन सुरेशराव बंडगर**	167
44	पर्यावरण संरक्षण मे महिलाओ की भूमिका **डॉ अनुपमा नितीन लाभे**	169
45	पारिस्थितिकी : पर्यावरण के पोषण में महिलाओं का योगदान **मोनिष नंदकिशोर चौबे**	171
46	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श **डॉ.आर.व्ही.पोपळघट**	176
47	स्त्री विमर्श और हिन्दी साहित्य **Mrs. Shubhangi Mirge**	179
48	महादेवी के साहित्य में प्रकृति एवं नारी चिंतन **डॉ निभा शांतिलाल उपाध्याय**	184
49	महिलाओं की भूमिका: आत्मनिर्भरता कें संदर्भ में **डॉ. तीर्थराज राय**	189
50	अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके शकुन्तलाया: पर्यावरण प्रेम **प्रा. डॉ. विभा क्षीरसागर**	192

पर्यावरणवादी महिलांची शास्वत विकासातील भूमिका

डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी

साहाय्यक प्राध्यापक व प्रमुख पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला संपर्क: 8087510009 ,ईमेल:ndchaudhari1981@gmail.com

डॉ. हनुमंत अंकुशराव भोसले

साहाय्यक प्राध्यापक पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग जी.एस. सायन्स, आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज खामगाव, जि. बुलढाणा संपर्क: 8329674918 ईमेल: bhosaleh83@gmail.com

प्रस्तावना

पुरुषांच्या तुलनेत नेहमीच आर्थिक सामाजिक आणि पर्यावरणीय समाजव्यवस्था निर्माण करण्यात स्त्रियांची महत्वपूर्ण भूमिका असल्याचे निष्पन्न झाले आहे.जीवनाच्या प्राथमिक अवस्थेत पशुपालन आणि व्यवसायांचा शोध लागला.स्त्री-पुरुष दोघेही या कामांमध्ये हळूहळू गुंतत गेले.मुलं जन्माला घालण्याची जबाबदारी स्त्रीकडे आली आणि आपोआपच ती घराशी बांधली गेली बाहेर राहून घरात पैसे त्यांचे कल्पना हा समाजामध्ये वावरत गेला त्यामुळे घरी राहून कष्टाची काम करणारी स्त्री ही तिच्या कामाला कमी प्रतीची लेखले जाऊ लागले करणारा पुरुष हा श्रेष्ठ ठरला.भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत वंदना शिवा यांनी 1988 मध्ये लिहिलेल्या त्यांच्या स्टेज आलाय इकॉलॉजी अँड डेव्हलपमेंट या पुस्तकामध्ये आजच्या विकासाची प्रक्रिया केंद्रित आणि पुरुषप्रधान विचारांवर आधारित असल्याचेमत व्यक्त केले आहे.भारतातील शेती क्षेत्राचे महत्त्व आणि त्यामधील स्त्रियांचा असलेला सहभाग हा मोठा होत गेला व आजही त्या प्रमाणामध्ये तो मोठा असल्याचे दिसून येत आहे मात्र या विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये कुठेही दिसून येत नाही एकूण वाटचाल व पद्धती यावरही पितृसत्ता पद्धतीचा असलेला प्रभाव त्यांनी अधोरेखित केलेला दिसून येतो. एकूणच स्त्रियांकडे असलेले निरीक्षणे ज्ञान कौशल्य या कुठेही थारा असलेला दिसून येत नाही त्यामुळे स्त्रिया ह्या विकासाच्या प्रक्रियेपासून फार लांब असल्याचे लक्षात येते.

स्त्रियांना दुय्यमत्व देण्यामागे जी पुरुषी राजकारण आहे त्याचा नायनाट करणे हे स्त्रीवादाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. या स्त्रीवादाअंतर्गत अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. स्त्रीलाही स्वतःचे अस्तित्व आहे, त्यांना स्वविकास, स्वतंत्रता याची आवश्यकता आहे. स्वत:चीओळख, स्वायत्तता, स्वयंनिर्णय, सक्रिय सहभाग या सर्व गोष्टी स्त्रियांना व्यक्ती म्हणून परिपक्व बनवितात. त्या मिळवून देण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादी चळवळीने केला. पाश्चात्त्य स्त्रीवादाच्या विचारसरणीत मानसन्मान सर्व प्रकारची स्वातंत्र्य आणि समानता यावर भर देण्यात आला आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रियांच्या उद्धाराचे प्रयत्न राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे, महर्षी कर्वे इत्यादी पुरुषांनीच मोठ्या प्रमाणामध्ये सुरू केले. कुटुंब संस्थेला भारतीय संस्कृतिमध्ये अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. पिता, भाऊ, मामा, काका या नातेसंबंध मधून स्त्री विकासाचे मार्ग आपल्याला खुले झालेले दिसतात. व्यक्ती स्वातंत्र्यापेक्षा समाजहितासाठी त्याग करण्याची परंपरा भारतात असल्याने स्त्रीवादी भूमिका भारतीय परिप्रेक्षामध्ये पाश्चात्त्य विचारांपेक्षा वेगळी करण्याची आवश्यकता आहे.

पर्यावरण संरक्षण आणि भारतीय स्त्री:

पर्यावरण संरक्षणात महिलांनी नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शिवाय, स्त्रिया देखील लोकसंख्येच्या स्फोटावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करू शकतात. त्यामुळे वातावरणातील भयानक परिस्थितीं नियंत्रणात राखली जावू शकते. कौटुंबिक नियोजनात जास्तीत जास्त योगदान देण्यासाठी वैज्ञानिक प्रगल्भता प्राप्त करणाऱ्या महिला सर्वोत्तम स्थितीत आहेत. कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या ऊर्जेच्या गरजा पूर्ण करण्यात महिलांनी नेहमीच महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. पारंपारिक अल्प उर्जा संसाधने आणि उर्जा वापराच्या कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा अभाव यामुळे लोकांना, विशेषतः महिलांना घरगुती उर्जा गरजांसाठी त्यांच्या स्वतःच्या श्रमावर आणि जैवउर्जास्रोतांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यांच्या रोजच्या गरजा. पुरेसे पर्यावरणीय शिक्षण आणि जागरुकतेमुळे स्त्रिया या पुरुषांच्या तुलनेत अधिक कार्यक्षमतेने ऊर्जा संसाधनांचे संरक्षण करू शकतात. घरातील स्वच्छतेची जबाबदारी महिलांवरच असते. घरातील सर्व (कुटुंबातील) सदस्यांचे आरोग्य स्त्रियांवरच बरेचसे अवलंबून असते. महिलांना योग्य ज्ञान, शिक्षण आणि प्रशिक्षण देऊन बहुतेक जलजन्य, अन्न आणि वायुजन्य रोग कमी करता येतात.

मध्ययुगीन आणि अलीकडच्या पुरुष प्रधान परंपरेने महिलांना निर्णय घेण्याच्या अधिकारापासून दूर ठेवले होते. स्त्रियांचा शिक्षणाचा असमान प्रवेश आणि सर्व स्तरांवर निर्णय अधिकाराचा अभाव यामुळे महिलांचे समाजातील

स्थान खालावले आहे. परिणामी उत्पन्न, पोषण, आरोग्य, सामाजीक स्तर आणि घरगुती ज्ञानावर त्याचा विपरीत प्रभाव पडलेला दिसून येतो. व्यावहारिकदृष्ट्या निसर्गाच्या जवळ असल्याने, स्त्रिया नेहमीच पर्यावरणीय समस्या चांगल्या प्रकारे जाणण्यास सक्षम असतात. स्त्रिया या सुविधांचा संभाव्य वापरकर्त्या असल्याने, पर्यावरणाचे रक्षण करण्याच्या नियोजनात आणि त्यासाठीचे विविध उपक्रम व प्रकल्प राबवताना महिलांना प्राधान्य देण्याचा किंवा सम प्रमाणात सामावून घेण्याचा विचार करणे आवश्यक आहे. महिलांनी पर्यावरण क्षेत्रात भरीव कार्य केले आहे. तो आदर्श समाजाला अवगत करून देणेही आवश्यक आहे.

पर्यावरणवाद आणि स्त्रीवाद यांतील संबंध अधोरेखित करणाऱ्या चळवळीला पर्यावरणवादी स्त्रीवाद म्हटले जाते. या अनुषंगाने आज आपल्याकडेही अनेक महिला कार्यरत आहेत. त्यांच्ये कार्य ही सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात नवीन भर घालून शास्वत विकासाचे स्वप्न पूर्ण करणारे आहेत. अशा काही प्रमुख महिलांचे कार्य पुढील प्रमाणे.

जागतिक पर्यावरणवादी महिला

वांगारी माथाई:

सन 2004 पर्यावरण विकास आणि शांतता या कार्याबद्दल नोबेल पारितोषिक प्राप्त पहिली आफ्रिकन महिला केनियन पर्यावरणवादी सामाजिक कार्यकर्ता अंगारी मथाई यांनी पर्यावरण आणि वृक्ष संवर्धन आयुष्यभर ठामपणे भूमिका मांडली होती. आपल्या राहत्या घरामागील हिरवागार डोंगर व्यापारी हेतूने झालेल्या जंगलतोडीमुळे ओसाड पडून जमिनीची धूप पाण्याचे प्रदूषण स्थानिक लोक प्रचंड समस्यांनी घेरले गेले पुढारी उत्पन्न थांबले महिलांना जळण्याच्या लाकडासाठी वन वन या समस्या पाहून त्यांनी आपल्या या विषयावर अभ्यास करण्याचे ठरविले आणि वृक्षतोडीवर वृक्ष लागवड आणि संवर्धन हा एकमेव मार्ग अवलंबिला तीन वर्षातच त्यांनी तीन कोटीहून अधिक झाडे लावली महिलांमध्ये प्रबोधन घडवून आणून त्यांच्याकडून त्यांनी सर्व कार्य करून घेतले होते कमी शिकलेल्या गरीब जनतेत आपला कोणताही तंत्रज्ञाना शिवाय अथवा भांडवला शिवाय अक्षर आणि संवर्धनाचे काम करू शकतो हा विश्वास त्यांनी निर्माण केला एक भरगच्च सावली आणि पोटापाण्यासाठी अन्नाची सोय करण्यासाठी जनतेला प्रवृत्त केले त्यांची ही चळवळ लोक चळवळ म्हणून नावारूपाला आले. त्यांच्या या कार्यामधून त्यांनी राजकारणामध्ये प्रवेश केला आणि राजकारणामध्ये सुद्धा त्यांनी पर्यावरण मंत्रीपद स्वीकारलं वंगारी मथाई यांना मामामिठी अर्थातच **'वृक्ष माता'** ही पदवी दिली.

इसतोउ सेसाय (Isatou Ceesay):

इसतोउ सेसाय, पुनर्चक्रीकरणाची राणी अर्थात "Queen of Recycling" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एक गॅम्बियन पर्यावरण कार्यकर्त्या आहेत. त्यांनी गॅम्बियामध्ये वन प्लास्टिक बॅग नावाची पुनर्वापराची चळवळ सुरू केली. इसतोउ सेसाय यांनी नागरिकांना विविध वस्तूंचा व संसाधनांचा पुनर्वापर करण्याविषयी आणि निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शिक्षित करण्याचे काम केले आहे. त्यांनी प्लास्टिकचे धागे तयार करणाऱ्या एका प्रकल्पाची स्थापना केली आणि त्यामाध्यमातून पुनर्चक्रीत केलेल्या कचऱ्यापासून पिशव्या बनविल्या जातात. त्यांच्या या प्रकल्पामुळे तिच्या गावातील कचऱ्याचे प्रमाण नाटकीयरीत्या कमी झाले आहेच, पण त्या या प्रकल्पाच्या माध्यमातून शेकडो पश्चिम आफ्रिकन महिलांना रोजगार देत आहेत आणि त्यांना मासिक उत्पन्नही मिळवून देत आहे.

मे बोईवे:

मे बोईवे (May Boeve) या वेबसाइट 350.org च्या सह-संस्थापक आहेत. ही संस्था जगभरातील नेत्यांना जोडून हवामान बदलाविरुद्ध काम करण्यासाठी समर्पित आहे. वातावरणातील कर्बवायूची (कार्बन डाय ऑक्साईडची) पातळी जागतिक तापमानवाढ अंदाजानुसार धोकादायक होणार नाही अशा बिंदूपर्यंत कमी करणे हे या संस्थेचे उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी मे बोईवे यांची ही संस्था जीवाश्म इंधन उद्योगासारख्या थेट कर्ब उत्सर्जन स्त्रोताकडे लक्ष देऊन कार्य करतांन दिसून येते. त्यासाठी. मे बोईवे या जीवाश्म इंधन उद्योगाची शक्ती मर्यादित करून, ते कार्बन डायऑक्साइड उत्सर्जन मर्यादित करण्याबद्दल सरकारला कृतीशील मार्गदर्शन करतात.

भारतीय पर्यावरणवादी महिला:

पूर्वापार भारतीय संस्कृतीत महिलांचे पर्यावरणाशी अतूट नाते आहे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकासाच्या उद्देशाने कोणत्याही देशातील उपाययोजनांसाठी स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाची आहे. याचे उदाहरण म्हणजे भारतीय महिलांचा पर्यावरण चळवळी व आंदोलनातील सक्रीय सहभाग व सक्षम नेतृत्व, किंबहुना भूतकाळातील संवर्धन चळवळींमध्ये महिलांचे मोठे योगदान असल्याचे दिसून येते.

गौरा देवी:

चिपको, म्हणजे मिठी मारणे. झाडांना तोडण्यापासून रोखण्यासाठी मिठी मारून केले जाणारे हे आंदोलन होते. 'वृक्ष बचाव चळवळ' हा विषय जो की,चिपको नावाने ओळखला जातो तो जवळपास सर्व शाळांमध्ये शिकवला जातो. गौरा देवी यांच्या नेतृत्वाखाली चिपको आंदोलन सुरू झाले. गौरा देवी यांनी सहकारी महिलांना झाडास गळाभेट

देण्यासाठी, म्हणजेच चिटकून राहण्यासाठी आणि झाड कापण्यापासून रोखण्यासाठी संघटित केले. त्या रेणी गावातील महिला मंगल दलाच्या प्रमुख होत्या. ज्या दिवशी लाकूडतोडे झाडे तोडणार होते, त्या दिवशी गौरी देवीनी २७ स्त्रियांना त्यांचा सामना करण्यासाठी नेले. कारण, त्या दिवशी पुरुष मंडळी बाहेरगावी चमोलीला गेले होते. तिने सुरुवातीला झाडे तोडण्यासाठी आलेल्यांची बोलण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांचे ऐकून घेऊन दाद न देता या लाकूडतोड्यांनी महिलांना शिवीगाळ करून धमक्या दिल्या. त्यामुळे महिलांनी झाडे तोडण्यापासून रोखण्यासाठी त्यांना मिठी मारण्याचा निर्णय घेतला. लाकूडतोडे शरणागती पत्करून निघून जाईपर्यंत त्यांनी रात्रभर झाडांचे रक्षण केले. या चळवळीची बातमी शेजारच्या गावांमध्ये वेगाने पसरली आणि अन्य लोकही मोठ्या प्रमाणात त्यात सामील झाले. उत्तराखंडच्या इतर भागांमध्येही वृक्षबचावासाठी अशीच पुनरावृत्ती झाली आणि त्यामुळे महिलांना पर्यावरणीय रक्षणाचा उपाय म्हणून पाहिले गेले.

मेधा पाटकर:

मेधा पाटकर यांना एक लोकप्रिय पर्यावरणवादी, नर्मदा बचाव आंदोलन (NBA) मध्ये त्यांच्या सक्रिय भूमिकेसाठी ओळखले जाते. त्यांनी नर्मदा नदीवर मोठ्या धरणाच्या बांधकामाविरुद्ध लोकजागृती करून एक शक्तिशाली जनआंदोलन उभे केले. प्रस्तावित सरदार सरोवर धरण हा कोट्यवधींचा प्रकल्प आहे आणि त्यामुळे ३२०,००० हून अधिक लोक विस्थापित झाले असतील. मेधा पाटकर यांच्यावर पुनर्वसनात अडथळे आणण्यासाठी परदेशी निधी वापरला जात असल्याचा आरोप करण्यात आला. मेधा पाटकर यांना या प्रकल्पाची तिथल्या स्थानिक लोकांना कल्पना नसल्याची खंत होती. म्हणून, त्यांनी पर्यावरण आंदोलनासाठी १९८९ मध्ये एनबीएची स्थापना केली आणि तेव्हापासून त्या या चळवळीत सामील आहेत. या नर्मदा प्रकल्पाचा निषेध करण्यासाठी शांततापूर्ण मार्ग म्हणून त्यांनी अनेकवेळा उपोषण केले. त्यानंतर नर्मदा बचाव आंदोलन उभे करून उच्चस्तरीय जागरूकता निर्माण केली आहे.

सुनीता नारायण:

'सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायर्नमेंट' (CSE) च्या महासंचालक आणि 'डाउन टू अर्थ' च्या प्रकाशक आहेत. सुनीता नारायण यांनी १९८० च्या दशकात अनिल अग्रवाल यांच्या सोबत पर्यावरणतज्ज्ञ म्हणून 'स्टेट ऑफ इंडिया' नावाने देशाच्या पर्यावरण अहवालाचे सह-संपादित केलेल्या कामात पुढाकार घेऊन पर्यावरण क्षेत्रातील कामास सुरुवात केली. सरिस्का येथे वाघांचे नुकसान झाल्यानंतर, सुनीता नारायण यांनी २००५ मध्ये संरक्षणासाठी टायगर टास्क फोर्सचे अध्यक्षपद भूषवले. सुनीता नारायण या पंतप्रधानांच्या हवामान बदल परिषदेच्या आणि राष्ट्रीय गंगा नदी खोरे प्राधिकरणाच्या सदस्या होत्या. त्या माध्यमातून त्यांनी नदी स्वच्छता कार्यक्रमात कार्य केले. सन 2005, 2008 व 2009 मध्ये सुनीता नारायण यांना 'यूएस जर्नल फॉरेन पॉलिसीने' जगातील १०० सार्वजनिक बुद्धिवाद्यांच्या यादीत स्थान दिले होते. तसेच. सुनीता नारायण यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. हवामान बदलावर भर देणारी जागतिक लोकशाही आणि वन संसाधन व्यवस्थापन आणि जलसंबंधित समस्या हाताळणारी स्थानिक लोकशाही हे त्यांच्या संशोधनाच्या आवडीचे विषय आहेत.

मेनका गांधी:

प्रसिद्ध भारतीय राजकारणी संजय गांधी यांच्या पत्नी होत्या. तरीही, मेनका गांधी या जगभर त्यांच्या वेगळ्या कारणांसाठी ओळखल्या जातात. मेनका गांधी या एक प्राणी हक्क नेत्या आणि पर्यावरणवादी नेत्या म्हणून परिचित आहेत. सन १९९४ मध्ये मेनका गांधी यांनी 'पीपल फॉर ॲनिमल्स' (People for Animals) ही भारतातील प्राण्यांच्या कल्याणासाठी सर्वात मोठी संस्था स्थापन केली. मेनका गांधी यांचा अहिंसेवर विश्वास दृढ असल्याने भारतात प्राण्यांशी होणारी निर्दयी वागणूक थांबवण्यासाठी चळवळीची गरज ओळखली. म्हणून मेनका गांधी यांनी पुढाकार घेऊन "हेड्सअँडटेल"हाटीव्हीकार्यक्रमअँकरकेलाआणित्याचशीर्षकाखालीएकपुस्तकलिहिले.
मेनकागांधीयादरवर्षीवर्षातीलसर्वोत्कृष्टपर्यावरणीयनवकल्पनांनापुरस्कारदेणाऱ्या'इंटरनॅशनलएनर्जीग्लोबफाउंडेशन' च्याज्युरीच्याअध्यक्षम्हणूनजबाबदारीसांभाळीतआहेत. प्राण्यांबाबतच्या त्यांच्या क्रांतिकारी रक्षणकार्यासाठी, त्यांना जगातील काही सर्वोच्च पुरस्कार मिळाले आहे.

वंदना शिवा:

दिल्लीस्थित पर्यावरणवादी आणि पर्यावरणीय स्त्रीवादी (Eco-feminist) आहेत. त्या अहिंसक गांधीवादाच्या अनुयायी आहेत, अहिंसक मार्गाने जंगलांचे रक्षण करण्यासाठी, महिलांचे नेटवर्क आयोजित करण्यासाठी आणि स्थानिक जैवविविधतेचे संवर्धन करण्यासाठी सर्वहारा प्रयत्नांसाठी कार्य केल्याने त्या पर्यावरण क्षेत्रात प्रसिद्ध आहेत. मुळत: त्या भौतिकीशास्त्रज्ञ आणि विज्ञानाच्या तत्वज्ञानी आहेत. त्यांनी मोनोकल्चर्स ऑफ द माइंड, बायोपायरेसी अँड सॉइल नॉट ऑइल: एन्व्हारॉन्मेंटल जस्टीस, स्टेइंग अलाइव्ह:वुमन, इकोलॉजी अँड डेव्हलपमेंट सारखी पर्यावरणाशी संबंधित पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांना सन २००३ मध्ये, टाइम मॅगझिनने पर्यावरणीय 'नायक' म्हणून नवी ओळख दिली. वंदना शिवा या डेहराडून येथील रिसर्च फाउंडेशन फॉर सायन्स, टेक्नॉलॉजी आणि नॅचरल रिसोर्स पॉलिसीच्या संचालक आहेत.

त्यांच्या पर्यावरणक्षेत्रातील कार्याबद्दल त्यांना नोबेल पारितोषिकाच्या समांतर मानला जाणारा 1993 चा राइट लिव्हलीहुड अवॉर्ड देण्यात आला. 'नवदन्य' ही राष्ट्रीय चळवळ शेतकरी, महिला आणि भूमी यांना अग्रस्थानी मानून अन्नधान्य उत्पादनाच्या बीज रूपातील सजीव संसाधनांच्या विविधतेचे रक्षण करण्यासाठी सुरु केली. अर्थात, त्यांच्या उत्तेजनातून व सहभागातून सन 1991 मध्ये ती निर्माण झाली. त्याच्या अवघ्या 20 वर्षापासूनच्या कार्यातून त्यांनी तांदळाच्या 2000 हून अधिक जातींचे जतन केले गेले आहे आणि देशभरातील 13 राज्यांमध्ये एकूण 34 बीजपेढी, अर्थात बियाणे बँकांची स्थापना करण्यात योगदान दिले आहे.

सुगथाकुमारी:

सुगथाकुमारी या दक्षिण भारतीय कवयित्री आणि पर्यावरणवादी म्हणून त्यांची ओळख आहे. सुगथाकुमारी यांनी त्यांचे बहुतेक लेखन पर्यावरणाला म्हणजेच, निसर्ग मातेला समर्पित केले आहे. त्या केरळ राज्याच्या रहिवासी आहेत. दक्षिण भारतातील पर्यावरण आणि स्त्रीवादी चळवळींमध्ये त्या आघाडीवर राहिली आहेत. त्यांनी प्रकृती संरक्षण समितीची स्थापना केली आहे. या समितीच्या माध्यमातून त्यांनी केरळच्या पलक्कड जिल्ह्यातील सदाहरित उष्णकटिबंधीय जंगल, सायलेंट व्हॅलीच्या संरक्षणाच्या उद्देशाने 'सेव्ह सायलेंट व्हॅली' चळवळीच्या माध्यमातून पर्यावरणनाशाबाबत निषेध नोंदवून पर्यावरणपूरक भूमिकेतून सामाजिक चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला होता.

राधा भट्ट:

राधा भट्ट यांनी सन 2008 मध्ये उत्तराखंड भागात नदी बचाओ अभियानाचा सक्रियपणे वापर करून जलविद्युत प्रकल्पांच्या बांधकामाला विरोध करण्यासाठी आवाज उठविला. या जलविद्युत प्रकल्पांच्या मालिकेच्या बांधकामाने केवळ गंगा आणि तिच्या बहुतेक उपनद्यांचा प्रवाह धोक्यात आणला नाही तर नाजूक, मोठ्या प्रमाणावर धोका निर्माण केला. ही बाब राधा भट्ट यांनी अभ्यासून जनमत तयार करून लोकांच्या हक्कासाठी चळवळ उभी केली आहे. हिमालयीन व संबंधित राज्याच्या जंगलतोड झालेल्या प्रदेशातील पर्यावरण रक्षणासाठी व लोकांच्या पाण्याच्या हक्कासाठी राधा भट्ट यांनी चळवळ उभी करून आवाज उठवण्यासाठी 2000 किलोमीटरची पदयात्रा काढली. त्यामुळे त्यांची पर्यावरण नेत्या म्हणून देशात ओळख आहे.

एकूणच, पर्यावरण क्षेत्रातील उपरोक्त उदाहरणांवरून या सर्व पर्यावरणवादी महिलांचे, महिला नेत्या म्हणून केलेले कार्य, समर्पण, योगदान, क्षमता व कर्तृत्व यांचा विचार करून जागतिक महिला दिनाच्या निमित्ताने काही अपेक्षा ठेवायला हरकत नाही. पर्यावरण व्यवस्थापनाशी संबंधित महिला निर्णयकर्ते, नियोजक, सल्लागार आणि व्यवस्थापक यांचे संरक्षण वाढवले पाहिजे, त्याकरिता नागरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागात स्त्री शिक्षणाचेप्रमाण आणि स्तर उंचावला पाहिजे व पर्यावरण शिक्षणाचा विस्तार झाला पाहिजे. विविध पर्यावरण चळवळीतील सहभागावरून स्त्रिया एकदा एकत्र आल्यावर पर्यावरण संरक्षणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, हे स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षमतेचा वापर पर्यावरणाशी संबंधित समस्या सोडवण्यासाठी महिलांना अधिक वेळ देता यावा यासाठी महिलांच्या घरातील आणि बाहेरील कामाचा ताण कमी करण्यासाठी केला पाहिजे असे मत डॉ मागो व गुणवाल यांनी त्यांच्या अभ्यासातून मांडले आहे, ते योग्य वाटते. शाश्वत विकासात महिलांच्या पूर्ण सहभागासाठी विविध घटनात्मक, कायदेशीर, प्रशासकीय, सामाजिक आणि आर्थिक स्वरूपातील अडथळे दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारने धोरण विकसित केले पाहिजे. अशा विकसित धोरणाद्वारे प्रोत्साहित करून सरकार, गैर सरकारी व स्वयंसेवी संस्था, पर्यावरण संवर्धन संस्था आणि सामान्य माणसांनी आपल्याला टिकून राहणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण आणि समृद्ध करण्यासाठी महिलांना सक्रिय सहभागी म्हणून ओळखले पाहिजे आणि त्यांना एकत्रित केले पाहिजे. याबरोबरच, औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणाद्वारे पर्यावरणरक्षणाकरिता जागरूकता निर्माण करताना महिलांच्या भूमिकेचे योग्य मूल्यमापन करून ते प्रसारित करणे आवश्यक आहे. या मोजक्या अपेक्षा करणे अनाठायी ठरणार नाही.

संदर्भसूची :

1- Shiva Vandana (2014) Sacred Seed, Golden Sufi Center, U.S.
2- Shiva Vandana (2010), Maria Mies Ecofeminism, Rawat Publication, Jaipur
3- Datar Chhya (2011) Ecofeminism Revisited: Introduction to the Descourse, Rawat Publication, Jaipur
4- Warren Karen, J (2018) Ecofeminism Women, Culture Nature, Rawat Publication, Jaipur
5- Mate Kavita: https://marathivishwakosh.org/46302/
6- Chavan Balbhim L. : https://janvicharnews.com/3777/

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

डॉ.हनुमंत अंकुशराव भोसले
सहाय्यक प्राध्यापक,
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग
जी.एस कॉलेज, खामगाव

डॉ प्रदिप विठ्ठलराव ताकतोडे
सहाय्यक प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय,
मलकापूर अकोला

डॉ; नितीन ज्ञानदेव चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक,
विभाग प्रमुख
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय
अकोला

Two - Day 47th Annual Conference of **Vidharbha Arthashastra Parishad**
@ Gondwana University, Gadchiroli.
3rd & 4th February, 2024

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक विचार

ABSTRACT

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म 1 ऑगस्ट 1888 रोजी परभणी, महाराष्ट्र, भारत येथे झाला. ते एका सामान्य कृषी कुटुंबातील होते आणि त्यांचे सुरुवातीचे जीवन शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांच्या वचनबद्धतेने चिन्हांकित होते. त्यांनी कायद्याचे उच्च शिक्षण घेतले आणि पुढे संस्कृतमध्ये पदव्युत्तर पदवी घेतली.

डॉ. देशमुख यांच्या सुरुवातीच्या काळात भारतामध्ये महत्त्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय बदल होत होते. देश ब्रिटीश औपनिवेशिक राजवटीत होता आणि या वर्चस्वाचा प्रभाव समाजाच्या विविध क्षेत्रांवर खोलवर जाणवला. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली कृषी क्षेत्र शोषक जमीन महसूल प्रणाली आणि आधुनिक तंत्राचा अभाव यासारख्या आव्हानांना तोंड देत होते.भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीची महत्त्वाची भूमिका ओळखून डॉ. देशमुख यांनी कृषी सुधारणांना चालना दिली. त्यांनी शेती पद्धतीमध्ये वैज्ञानिक पद्धती आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यावर भर दिला. शिवाय, त्यांनी यशस्वी सहकारी चळवळींच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, विशेषत: गुजरातमधील अमूल डेअरी सहकारी, जी संपूर्ण देशासाठी एक मॉडेल बनली.डॉ. पंजाबराव देशमुख यांना भारतीय कृषी क्रांतीचे प्रणेते म्हणून सुद्धा ओळखले जाते. 'बहुजन हिताय' व 'शेतकरी सुखी तर देश सुखी' हाच भाऊसाहेबांच्या जीवनाचा खरा मूलमंत्र होता.

प्रस्तावना

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म 1 ऑगस्ट 1888 रोजी परभणी, महाराष्ट्र, भारत येथे झाला. ते एका सामान्य कृषी कुटुंबातील होते आणि त्यांचे सुरुवातीचे जीवन शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांच्या वचनबद्धतेने चिन्हांकित होते. त्यांनी कायद्याचे उच्च शिक्षण घेतले आणि पुढे संस्कृतमध्ये पदव्युत्तर पदवी घेतली.

डॉ. देशमुख यांच्या सुरुवातीच्या काळात भारतामध्ये महत्त्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय बदल होत होते. देश ब्रिटीश औपनिवेशिक राजवटीत होता आणि या वर्चस्वाचा प्रभाव समाजाच्या विविध क्षेत्रांवर खोलवर जाणवला. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली कृषी क्षेत्र शोषक जमीन महसूल प्रणाली आणि आधुनिक तंत्राचा अभाव यासारख्या आव्हानांना तोंड देत होते.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीची महत्त्वाची भूमिका ओळखून डॉ. देशमुख यांनी कृषी सुधारणांना चालना दिली. त्यांनी शेती पद्धतीमध्ये वैज्ञानिक पद्धती आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यावर भर दिला. शिवाय, त्यांनी यशस्वी सहकारी चळवळींच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, विशेषत: गुजरातमधील

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

अमूल डेअरी सहकारी, जी संपूर्ण देशासाठी एक मॉडेल बनली.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांना भारतीय कृषी क्रांतीचे प्रणेते म्हणून सुद्धा ओळखले जाते. 'बहुजन हिताय' व 'शेतकरी सुखी तर देश सुखी' हाच भाऊसाहेबांच्या जीवनाचा खरा मूलमंत्र होता. त्यामुळेच त्यांनी भारतातील शेतकरी आणि येथील शेती व्यवस्था सुधारण्याकरिता शिक्षणाचा सर्व दूर सर्वसामान्यांपर्यंत प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांना कायदेशीर न्याय मिळावा, त्यांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडावी, त्यांचे कोणी शोषण करू नये, शेतकरी भूलथापांना बळी पडू नये यासाठी त्यांनी वकिली व्यवसाय सुरू केला. जेणेकरून सर्वसामान्यांना सावकार, जमीनदार, व्यापारी यांच्या जाव्यातून मुक्त करता येईल. डॉ. पंजाबराव देशमुख बहुमुखी व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते. त्यामुळेच त्यांना 'शिक्षण महर्षी', कृषि तज्ञ, महान कर्ते समाजसुधारक, थोर विचारवंत, महामानव, निर्भीड राजकारणी, बहुजनांचे आणि शेतकऱ्यांचे कैवारी, स्पष्ट वक्ते, पहिले शेती सुधारक, कृतीनिष्ठ, कायदे पंडित आणि भारतीय शेतकऱ्यांचे हृदय सम्राट म्हणून संबोधले गेले आहे. भाऊ साहेबांचा जन्म २७ डिसेंबर १८९८ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील 'पापळ' या गावात एका गरीब शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यामुळेच लहानपणापासूनच शेतकरी आणि त्यांचे प्रश्न यांची जाण त्यांना होती. सोबतच शेतकऱ्यांच्या या स्थितीला कोण जबाबदार आहे याचे विचार लहानपणापासूनच त्यांच्या मनात येऊ लागले.

डॉ. पंजाबराव यांचे असे मत होते की, कृषी ही औद्योगीकरणाचा आधार आणि आर्थिक विकासाचे भांडवल आहे, तसेच शेतकरी हा सर्वात मोठा उत्पादक, उपभोक्ता आणि मतदाता आहे तरीसुद्धा त्याचे सर्व स्तरातून शोषण केल्या जाते. त्यामुळे तो दारिद्र्याच्या जगात वाढत आहे. उद्योगांना क्रशक्ती निर्माण करून देणारे शेतकरीच दारिद्र्यात ठेवले तर त्यांच्या देशाचे दारिद्र्य नष्ट होणार नाही. दारिद्र्याचा. राहणीमानावर आणि क्रशक्तीवर परिणाम होत असतो तेव्हा शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य नष्ट करणे आवश्यक आहे.

अफाट लोकसंख्येला देशाबाहेरील शत्रू पराभूत करू शकत नाहीत या देशाचे शत्रू या देशातच आहेत दारिद्र्य, अज्ञान, बेकारी, भेदाभेद, भिकारी, वारांगणा, शोषण, फाळणी, अस्पृश्यता, विषमता, काळाबाजार, करबुडवेपणा, चोरटा व्यापार, गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, मक्तेदारी, अराजक मूल्यांची धुळधान हे सारे अपराध आहेत. या साऱ्या परिस्थितीने भारतीय जीवनमान विस्कळीत केले आहे. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक असंतोशाची हीच मूळ कारणे आहेत. कृषी क्रांती हीच यावरची खरी उपाययोजना आहे हेच खऱ्या अर्थाने डॉ. पंजाबरावांच्या कृतिशील विचारातून व्यक्त होते.

भाऊसाहेबांच्या मते, ग्रामीण शेतकऱ्यांचा विकास म्हणजेच देशाचा विकास, हा त्यांचा विचार म्हणजे महात्मा गांधीजींच्या 'खेड्याकडे चला' या संदेशाला अनुसरूनच आहे. देशातील आर्थिक विषमता, आर्थिक परावलंबन, अतिरिक्त खर्च आणि आर्थिक घसरण यामुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या निर्माण होऊन त्यांची परिणीती शेतकरी आत्महत्येत होईल, असे भाकित त्या काळातच भाऊसाहेबांनी केले होते. भारतातील सर्व राज्यात दूरपर्यंत शेतकरी शेती करतात. त्याचे संपूर्ण जीवन शेतीवर अवलंबून असते. त्यामुळे भारतीयांची मूळ कर्मभूमी कृषी प्रधान आहे, असे भाऊसाहेबांचे मत होते. त्यामुळेच भारतातील शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्येसाठी त्यांच्यामधील निरक्षरता आणि असंघटितपणा जबाबदार असल्याचे त्यांच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सामाजिक विकासाकरिता कृषी सुधारणा करिता आणि त्यांचे संघटन मजबूत करण्यासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केलेले आहे.

शेतकरी संघ :

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

भाऊसाहेबांनी १९२८ मध्ये 'मध्यप्रांत आणि वऱ्हाड शेतकरी संघाची' स्थापना शेतकऱ्यांच्या समस्या समजून त्या कशा सोडवाव्यात याकरिता करण्यात आली. त्यांच्या मते, भारतातील शेतकरी अनेक कारणांनी विखुरलेले असल्याने त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार आणि त्यांचे शोषण केले जाते. त्यामुळे शेतकरी संघटित झाल्याशिवाय त्याला हक्क आणि न्याय मिळविता येणार नाही. याकरिता शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन आपले प्रश्न समजून घ्यावेत आणि सार्वजनिक उपाययोजना करावी. परंतु आज अशा शेतकरी संस्था कमी असून ज्या आहेत त्या प्रस्थापित राजकारणांनी प्रेरित असल्याचे आढळून येते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अशा संस्थांची आज नितांत गरज आहे.

ब्रिटिश काळातील मध्यप्रदेश विधानसभेवर 1930 साली निवडून आल्यानंतर भाऊसाहेबांनी शिक्षण, कृषी आणि सहकार मंत्री मध्यप्रदेश प्राथमिक शिक्षण कायदा, खादी विक्री प्रचार मोहिमेत सक्रिय सहभाग घेतला. तसेच प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणाची समस्या दूर करण्याकरिता त्यांनी १९३१ मध्ये 'कर्ज लवाद कायदा' मांडला. कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना सावकाराच्या जोखडातून कर्जमुक्त करण्यासाठी या कायद्याचे त्यांनी शासनाकडे आग्रह धरला. या कायद्यांतर्गत त्या काळामध्ये ९०% शेतकऱ्यांची सावकाराच्या तावडीतून मुक्तता करण्यात आली. त्यांच्या कर्ज लवाद समितीने हजारो कर्जाची प्रकरणे तात्काळ सोडवून शेतकरी वर्गाच्या आर्थिक समस्या कमी केल्याचे आढळते. शेतकरी आत्महत्याचे सत्र जे आज सुरू आहे, हे त्या काळातच सुरू झाले असते त्यामुळे आजही शेतकरी आत्महत्या रोखण्याकरिता भाऊसाहेबांचा कर्ज लवाद कायदा काळाची गरज ठरला आहे.

भारत कृषक समाज:

भाऊसाहेबांनी ही राष्ट्रीय संघटना १९५४ साली स्थापन केली. शेतकऱ्यांनी कृषी विकासाच्या योजना कशा निर्माण कराव्यात, त्या योजना शेतकऱ्यांनी समजून घ्याव्यात आणि या योजनांमध्ये शेतकऱ्यांनी सहभागी व्हावे याकरिता मार्गदर्शन करण्याकरिता ही संघटना निर्माण केली की, जी आजही शेती व शेतकरी विकासाशी संबंधित अनेक कार्य करीत असताना आढळते. राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी विक्री संघ आणि कृषक सहकारी भारतीय अधिकोष या संघटनेद्वारा निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत.

शैक्षणिक कार्य आणि शेती विकास:

शेतकरी शिक्षित होणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्याला शिक्षणाची गरज नाही आणि कुणीही योग्य रीतीने शेती करू शकतो हा सर्व दूर पसरलेला चुकीचा समज आहे. हा दृष्टिकोन बदलविणे अत्यंत आवश्यक आहे, असे डॉ. पंजाबराव यांचे मत होते. भारतातील बहुजनांच्या सर्व समस्यांचे मूळ निरक्षरता असल्याने शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष असताना शिक्षण सक्तीचे केले व शिक्षणावरील खर्च वाढवावा याकरिता शिक्षण करा मध्ये वाढ करण्याचे त्यांनी सुचविले होते. शेतकऱ्यांचे दुःख, दारिद्र्य दूर करण्यासाठी प्रथम तो शिक्षित झाला पाहिजे. शिक्षणाने त्याला आपल्या परिस्थितीची आणि आपले सामर्थ्याची खरी जाणीव होईल हे भाऊसाहेबांनी ओळखले होते. त्यामुळेच सर्वप्रथम १९५२ मध्ये भारतात शिक्षण सर्वसामान्य व्हावे याकरिता पंडित नेहरूंना त्यांनी एक प्रस्ताव सादर केला होता. तसेच डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन शिक्षण आयोगात ग्रामीण विद्यापीठ, लोक विद्यापीठाची, कृषी विद्यापीठाची संकल्पना त्यांनी मांडली. त्याचबरोबर कृषी शिक्षणाची कास धरून शेतकऱ्याच्या मुलांना शिक्षणामध्ये विशेष सवलतीवर त्यांनी भर दिला होता. भाऊसाहेबांनी स्त्री-शक्तीला ओळखून स्त्रियांच्या शिक्षणाला आणि अध्यापन कार्यात स्त्रियांचा सहभाग वाढविण्यावर सुद्धा भर दिला होता. शिक्षणाशिवाय बहुजनांच्या बुद्धीची धार तिक्ष होणार नाही. म्हणजेच शोषणाची लादलेली बंधने तोडणे त्यांना कधीच शक्य होणार नाही. याची भाऊसाहेबांना जाण होती, म्हणूनच सन १९३१ मध्ये त्यांनी अमरावती येथे 'श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची' स्थापना केली. आजही ही शिवाजी शिक्षण संस्था महाराष्ट्रातील दुसऱ्या क्रमांकाची संस्था

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

असून शिक्षणाची गंगा सर्वसामान्य शेतकरी आणि बहुजनांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करीत असल्याचे आढळून येते.

स्वतंत्र भारताचे पहिले कृषिमंत्री म्हणून भाऊ साहेबांचे कार्य:

स्वतंत्र भारताचे पहिले कृषिमंत्री म्हणून ऑगस्ट १९५२ मध्ये भाऊसाहेबांची निवड झाली. १९५२ मध्ये नंतर भारताचे पहिले कृषिमंत्री असताना सामुदायिक कृषी विकास योजना, गावोगाव सहकारी पतपेढ्या, भाताची जपानी पद्धत, गव्हाची मेकसिकन पद्धत यातून त्यांनी भारतात कृषी क्रांती घडवून आणली. शेतकऱ्यांच्या हितार्थ त्यांनी शेतकरी, शेतमजुरांसाठी शिक्षण आरोग्य वैद्यकीय सोयी इत्यादींची खबरदारी घेणे नितांत गरजेचे आहे म्हणून त्यासाठी शेतकऱ्यांच्या कल्याणाचे कायदे घटनेत अंतर्गत करून ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी कल्याणकारी अधिकारी नियुक्त करणे गरजेचे आहे असे मत व्यक्त केले.

भाऊ साहेबांच्या मते आपल्या देशात दर दहा व्यक्तींमागे सात व्यक्ती या आपल्या उदरनिर्वाहासाठी कृषीवर अवलंबून आहेत. गेल्या काही पिढ्यांपासून भारतीय शेतकरी कर्जत जन्म घेतो आणि कर्जातच जगतो आणि कर्ज फेडण्यापलीकडे क्वचितच काहीतरी करतो. म्हणून कृषी व्यवसायाला आव्हान देणाऱ्या या समस्येकडे फार काळ दुर्लक्ष करून चालणार नाही. म्हणून कृषी मंत्री असताना भाऊसाहेबांनी शेतकऱ्यांकरिता अनेक भरीव असे कार्य केले आहे. ज्यामध्ये शेतकऱ्यांना आधुनिक प्रशिक्षणासाठी परदेशी पाठविले, जपानी भात शेतीचे महत्व पटवून सांगितले, तसेच १९६० मध्ये भारतीय घटक राज्यातील शेतकरी मंडळाचे नेते म्हणून त्यांनी रशियाला भेट दिली आणि १९६३ मध्ये भारत कृषक समाजाच्या विकासासाठी न्यूझीलंड सुद्धा त्यांनी भेट दिली.

कृषी सहाय्यक संघटना:

भाऊसाहेबांच्या मते, सहकारातूनच शेती आणि शेतकरी विकास साध्य होऊ शकतो त्याकरिताच त्यांनी अखिल भारतीय मधमाशी पालक संघटना, अखिल भारतीय ताडगुळ महासंघ, भारतीय तरुण कृषी संघ, भारतीय कृषी यंत्रसामुग्री संघटना, भारतीय कृषी शास्त्र संस्था, कृषी उत्पादक आंतरराष्ट्रीय संघटना, आंतरराष्ट्रीय धान्य मंडळ, भारताबाहेर आफ्रो-आशियाई ग्रामीण पुनर्रचना संघटना इत्यादी शेती आणि शेतीशी संबंधित संघटना निर्माण करून शेतकऱ्यांसाठी स्थायी स्वरूपाचे भरीव असे कार्य भाऊसाहेबांचे आहे.

जागतिक कृषी प्रदर्शन:

भारतातील भूतो-ना-भविष्यती अशा कृषी प्रदर्शनीचे आयोजन भाऊसाहेबांनी १९५९-६० मध्ये दिल्ली येथे केले. दिल्ली मथुरा रोडवर १०० एकर जागेवर ही भव्य प्रदर्शनी भरविण्यात आली होती. या प्रदर्शनात भारत आणि भारताबाहेरील अनेक शेतकऱ्यांनी आणि संबंधित शेतकरी संस्थांनी आपली दालने उभी केली होती. कृषी प्रदर्शनीला शेतकऱ्यांनी दिलेला प्रतिसाद पाहून प्रदर्शनीच्या कालावधी शेवटी वाढवावा लागला. भारतातील शेतकऱ्यांना आधुनिक शेतीची माहिती व्हावी, संकरित बियाणांचा वापर कसा करावा, नवीन तंत्रज्ञान समजून घ्यावे, दुसऱ्या शेतकऱ्यांचे शेतीविषयक आचार विचार समजून घ्यावेत यासाठी या प्रदर्शनेचे महत्त्व आहे. या प्रदर्शनीला देशातीलच नव्हे तर विदेशातील अनेक मान्यवरांनी भेटी देऊन मुक्तकंठाने या प्रदर्शनीची प्रशंसा केली की, ज्यामुळे भाऊसाहेबांना जागतिक स्तरावर शेतकऱ्यांचे खरे कर्ते म्हणून ओळख मिळाली.

आधुनिक कृषी पद्धती

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा आधुनिक कृषी पद्धतींचा पुरस्कार हा भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांच्या दृष्टीचा आधारस्तंभ होता. या क्षेत्रातील त्यांचे प्रयत्न वैज्ञानिक तंत्रे, तांत्रिक प्रगती आणि प्रगतीशील धोरणे सादर करून पारंपारिक शेती पद्धतींमध्ये परिवर्तन करण्याचे उद्दिष्ट होते.

वैज्ञानिक शेतीला प्रोत्साहन:

डॉ. देशमुख यांनी उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेतीमध्ये वैज्ञानिक पद्धतींचा समावेश करण्याचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी सुधारित बियाणे, खते आणि कीड नियंत्रण उपायांचा वापर करून पीक उत्पादन वाढवण्याचा सल्ला

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

दिला. शाश्वत कृषी पद्धतींकडे नेणारे ज्ञान आणि साधने शेतकऱ्यांना सुसज्ज करण्याच्या उद्देशाने वैज्ञानिक शेतीवर त्यांचा भर होता.

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा परिचय:

आधुनिक तंत्रज्ञानातील परिवर्तनाची क्षमता समजून घेऊन कृषी क्षेत्रात यांत्रिकीकरणाचा अवलंब करण्याचे प्रतिपादन त्यांनी केले. यामध्ये ट्रॅक्टर, सिंचन प्रणाली आणि इतर आधुनिक उपकरणे यांचा शेतीच्या प्रक्रियेत सुसूत्रता आणण्याचा समावेश आहे. तंत्रज्ञानाच्या एकत्रीकरणाकडे श्रम-केंद्रित पद्धती कमी करण्यासाठी आणि कृषी क्षेत्रातील एकूण कार्यक्षमता वाढवण्याचे साधन म्हणून पाहिले गेले.

संशोधन आणि विकास उपक्रम:

डॉ.देशमुख यांनी कृषी क्षेत्रातील संशोधन आणि विकासाला प्राधान्य दिले. त्यांनी पीक वाण, मातीचे आरोग्य आणि शाश्वत शेती पद्धती यावर अभ्यास करण्यासाठी कृषी विद्यापीठे आणि संशोधन संस्थांच्या स्थापनेला पाठिंबा दिला.

संशोधनाचे निष्कर्ष शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवणे, त्यांना नवीनतम ज्ञान आणि तंत्राने सक्षम करणे हे उद्दिष्ट होते.

शेतकऱ्यांसाठी विस्तार सेवा:

सतत पाठबळ आणि शिक्षणाची गरज ओळखून, डॉ. देशमुख यांनी कृषी विस्तार सेवा स्थापन करण्यास चॅम्पियन केले. या सेवांचा उद्देश वैज्ञानिक संशोधन आणि जमिनीवरील शेती पद्धती यांच्यातील अंतर कमी करणे आहे. विस्तार सेवांनी शेतकऱ्यांना सर्वोत्तम पद्धती, पीक व्यवस्थापन आणि शेतीमधील नवीनतम नवकल्पनांची माहिती दिली.

कृषी विकासासाठी धोरण तयार करणे:

केंद्र सरकारचे कृषी मंत्री या नात्याने डॉ. देशमुख यांनी शेतीच्या आधुनिकीकरणाला अनुकूल अशी धोरणे आखण्यात मोलाची भूमिका बजावली. या धोरणांमध्ये कृषी क्षेत्राला पाठिंबा देण्यासाठी जमीन सुधारणा, कर्ज सुविधा आणि पायाभूत सुविधांचा विकास समाविष्ट आहे. त्यांच्या धोरणात्मक उपक्रमांचा उद्देश शेतकऱ्यांना आधुनिक आणि शाश्वत शेती पद्धतीकडे जाण्यासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करणे हा आहे.

सहकारी शेती मॉडेल:

वैयक्तिक शेती-स्तरीय बदलांसोबतच, डॉ. देशमुख यांनी सहकारी शेती मॉडेल्सच्या स्थापनेची वकिली केली. यामध्ये शेतकऱ्यांना एकत्र येण्यासाठी आणि संसाधने एकत्र करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे, सामूहिक निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देणे आणि आधुनिक पद्धतींचा अवलंब करणे समाविष्ट आहे. सहकारी शेती हे लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना सामायिक संसाधने आणि ज्ञान उपलब्ध करून देऊन त्यांना सक्षम करण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहिले जात होते.

14 कलमी कार्यक्रम:

देशातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने भाऊसाहेबांनी 14 कलमी कार्यक्रम जाहीर केला होता. त्यामध्ये प्रामुख्याने शेतकऱ्यांना कमी व्याजाने कर्ज देण्याची मागणी, गावातील केंद्रित संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करावे, गावातच ग्रामोद्योग आणि लघुउद्योग स्थापनेस प्राधान्य द्यावे, शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षणासाठी आणि वसतिगृहाची स्थापना करावी, गाव गावात शिक्षणाच्या सुविधा निर्माण कराव्यात, शिक्षण हे शेतीशी संबंधित ज्ञान आणि मार्गदर्शन करणारे असावे, देवस्थानाच्या संपत्तीचा वापर शिक्षण, आरोग्य आणि सार्वजनिक हितासाठी करावा, शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव देण्याची तरतूद सरकारने करावी, त्याचबरोबर सहकारी पतपेढी हा बाजारपेठ गावोगावी निर्माण केल्या जाव्यात, संशोधन हे शेतीशी संबंधित असावे, शेतकऱ्यांनी नवप्रवर्तनशील असावे, कर्जबाजारीपणाची समस्या दूर करण्यासाठी कर्ज लवाद निर्माण करावेत, इत्यादी कार्यक्रमांना प्राधान्य देण्यात आले ज्यामुळे शेती आणि शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीत अमुलाग्र बदल घडून आलेला दिसून येतो.

समारोप

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य आणि त्यांचे विचारांद्वारे एका नवीन कृषी युगाची संकल्पना त्या

काळात मांडली. जी आजही भारतातल्या प्रत्येकाला आवश्यक वाटते. त्यांच्या या कार्यानेच आजच्या शेतकऱ्याला परंपरागत अवस्थेतून काही प्रमाणात का होईना प्रगट अवस्थेपर्यंत नेण्यात भाऊ साहेबांचे मोठे योगदान आहे. आजही अनेक शेतकरी, सावकार, जमीनदार व्यापारी, ठेकेदार, राजकीय व्यक्ती, प्रशासकीय अधिकारी यांच्या अत्याचाराला बळी पडत असलेले दिसतात त्यावेळी खरोखरच त्या काळातील डॉ. पंजाबरावांचे विचार आजही किती समर्थक आहेत याची प्रचिती येते.

संदर्भ सूची :

१. ढाले रवींद्र, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषिविषयक आर्थिक विचार, नभ प्रकाशन, अमरावती
२. शेजुळे भीमराव , (२०१७) असा मी जगलो, मिलिंद प्रकाशन
३. देशमुख कल्पना, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे जीवनचरित्र
४. दैनिक देशोन्नती, आत्मोन्नती, दि. २७ डिसेंबर २०१२
५. शेतकरी मासिक, डिसेंबर २०१२
६. डॉ. पंजाबराव देशमुख : https://mr.wikipedia.org
७. मेघे ज्ञानेश्वर, पुत्र सर्वश्रेष्ठ धन निर्मात्याचा डॉ. पंजाबराव देशमुख,
८. सावरकर सुदाम, सुर्यकर रा.ब. डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख जीवन व कार्य, खंड-१
९. मोहिते उत्तमराव, जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता लोकनेता, डॉ. पंजाबराव देशमुख

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

Two - Day 47th Annual Conference of **Vidharbha Arthashastra Parishad**
@ Gondwana University, Gadchiroli.
3rd & 4th February, 2024

डॉ पंजाबराव देशमुख: दुरदृष्टी असलेला सुधारणावादी नेता

डॉ.हनुमंत अंकुशराव भोसले
सहाय्यक प्राध्यापक,
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग
जी.एस कॉलेज, खामगाव

डॉ संजय तुकाराम वराडे
प्राध्यापक,
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग
जी.एस कॉलेज, खामगाव

डॉ; नितीन ज्ञानदेव चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक व
प्रमुख पदवी व पदव्युत्तर
अर्थशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय
अकोला

ABSTRACT

स्वतंत्र भारताचे प्रथम कृषी मंत्री राहिलेले डॉ. पंजाबराव देशमुख हे प्रामुख्याने राजकीय नेते म्हणून ओळखले जात असले तरी, त्यांनी देशाच्या सामाजि, उन्नतीसाठी बजावलेली कामगिरी ही उल्लेखनीय आले. समाजातील अनिष्ठ रूढी व जाचक चालीरिती नष्ट करण्यासाठी त्यांनी कृतिशील प्रयत्न केलेले आहेत. हिंदू धर्मातील जातीभेदाला त्यांनी विरोध केला होता. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी शिक्षणाच्या विविध सोयी त्यांनी केल्या. डॉ. पंजाबरावांच्या व्यक्तीमत्वाचा अभ्यास करतांना त्यांच्या सामाजिक कार्यातून त्यांची महत्ता लक्षात येते. त्यामुळे डॉ पंजाबराव देशमुख हे दुरदृष्टी असलेले समाजसुधारक आहेत. त्यांनी सुरू केलेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याची फलश्रुती आज आपणाला पहायला मिळते आहे.

प्रस्तुत शोघ निबंधात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी केलेल्या विविध सामाजिक सुधारणा कार्याचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तत्कालीन समाज व्यवस्था, त्यात असलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा इत्यादींच्या विरोधात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी दिलेला लढा व त्यातून घडवून आणलेली समाज सुधारणा, स्त्री शिक्षणात त्यांची भूमिका, व त्यांनी भरविलेल्या विविध परिषदा व त्यातून केलेले सामाजिक कार्य इत्यादी बाबींचा प्रस्तुत शोघ निबंधात केला गेला आहे.

प्रस्तावना

स्वतंत्र भारताचे प्रथम कृषी मंत्री राहिलेले डॉ. पंजाबराव देशमुख हे प्रामुख्याने राजकीय नेते म्हणून ओळखले जात असले तरी, त्यांनी देशाच्या सामाजि, उन्नतीसाठी बजावलेली कामगिरी ही उल्लेखनीय आले. समाजातील अनिष्ठ रूढी व जाचक चालीरिती नष्ट करण्यासाठी त्यांनी कृतिशील प्रयत्न केलेले आहेत. हिंदू धर्मातील जातीभेदाला त्यांनी विरोध केला होता. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी शिक्षणाच्या विविध सोयी त्यांनी केल्या. डॉ. पंजाबरावांच्या व्यक्तीमत्वाचा अभ्यास करतांना त्यांच्या सामाजिक कार्यातून त्यांची महत्ता लक्षात येते. त्यामुळे डॉ पंजाबराव देशमुख हे दुरदृष्टी असलेले समाजसुधारक आहेत. त्यांनी सुरू केलेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याची फलश्रुती आज आपणाला पहायला मिळते आहे.

प्रस्तुत शोघ निबंधात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी केलेल्या विविध सामाजिक सुधारणा कार्याचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तत्कालीन समाज व्यवस्था, त्यात असलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा इत्यादींच्या विरोधात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी दिलेला लढा व त्यातून घडवून आणलेली समाज सुधारणा, स्त्री शिक्षणात त्यांची भूमिका, व त्यांनी भरविलेल्या विविध परिषदा व

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

त्यातून केलेले सामाजिक कार्य इत्यादी बाबींचा प्रस्तुत शोध निबंधात केला गेला आहे..

सामाजिक कार्य:-

१) सामाजिक सुधारणांची नांदी:-

बदलत्या काळ व परिस्थितीनुसार महाराष्ट्रातील जनतेची सामाजिक जाण वाढत होती. पूर्वापार चालत आलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा यांना काही प्रमाणात विरोध व्हायला लागला होता. "सत्यशोधक समाज, ब्राह्मणेत्तर पक्ष यांच्या उदयाने समाजक्रांतीची प्रभात उजाडली. त्याचबरोबर प्रतिगामी शक्ती खडाडून जाग्या झाल्या त्यांनी धर्मसंस्था, हिंदूसभा निर्माण केल्या. त्यामुळे ब्राह्मणी संस्कृती, वैदिक धर्म इत्यादींचा विरोध केल्या जावू लागला. ह्याच काळात विदर्भातील समाज जागा व्हायला सुरुवात झाली होती. त्याने बदलत्या काळाचे आव्हान स्विकारले होते. त्या काळात विदर्भाचे एक महत्वाचे.समाजसुधारक श्री. ना.रा. बामनगावकर यांनी सामाजिक सुधारणेशिवाय राजकीय सुधारणा मागणे शक्य नाही' असे मत मांडले. ते विधवा विवाहाचे समर्थक होते. त्यांनी स्वतः एका विधवेशी विवाह केला होता. जातीभेद नष्ट केल्याशिवाय समाजाची खरी प्रगती होवू शकत नाही असे त्यांना वाटत होते. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे पदार्पनही याच वातावरणात अमरावतीच्या सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात झाले. विदर्भातील बहुजन समाजाचे नेते बॅरिस्टर रामराव देशमुख, डॉ. पंजाबराव देशमुख आणि यवतमाळचे नारायण बालाजी पाटील हे तीन ही ब्राह्मणेत्तर पक्षाशी सदस्य म्हणून संलग्न होते. बहुजन समाजाचा सामाजिक आणि शैक्षणिक विकास हे एकमेव ध्येय त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवले होते. त्यातील डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी हे ध्येय प्रत्यक्षकृतीत उतरविले. त्यासाठी ब्राह्मणेत्तर पक्षाच्या विरोधाचा सामनाही त्यांनी केला.

२) सामाजिक सुधारणांची वेगळी वाट:-

१९२५ ते ३० च्या काळात विविध समाजसुधारक आपापल्या पद्धतीने समाज सुधारण्याचे प्रयत्न करत होते. अनेक वैचारिक प्रवाह तेव्हा समाजात होते. त्यात शस्त्रास्त्र, हत्यारे किंवा दहशतीचे वातावरण करून, स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी, समाज जागृतीसाठी ज्वालाग्राही भाषणांचा वापर करणारा एक प्रवाह तर अहिंसक मार्गाने सत्याग्रह, असहकार, सविनय कायदेभंग या चळवळीच्या माध्यमातून जनजागृत करणारा दुसरा प्रवाह तसेच समाज कारणातून राजकारण करणारा, समाजात शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जागृती करणारा, निरनिराळ्या संस्था, संघटना स्थापन करून समाज उन्नयन करणारा हा आणखी एक प्रवाह होता. डॉ. पंजाबरावांना पहिले दोन विचारप्रवाह, त्यांची कार्य पद्धती अमान्य वाटत होती. कारण त्यांच्या मते, हिंसेतून हिंसा वाढते व त्याचे परिणाम समाजाला भोगावे लागतात. तसेच असहकारातून अंतिम नुकसान आपलेच होईल म्हणून त्यांनी तिसरा प्रवाह अंगीकारलेला दिसतो. आधी समाजकारण मग राजकारण हे सूत्र आपण धरल्यास समाजाची प्रचंड शक्ती उभी होईल. जागृत समाजाला कोणती शक्ती दाबू शकत नाही याची त्यांना खात्री होती. "देशतील ५ टक्के लोक सुशिक्षीत आहेत आणि ९५ टक्के लोक अशिक्षीत आहेत, अंधारात आहेत, अर्धपोटी आहेत, अर्धनग्न आहेत, जातीच्या नावाखाली, धर्माच्या नावाखाली, विभक्त आहेत. अंधश्रद्धेच्या गर्तेत फसलेले आहेत. अशा लोकांना स्वराज्याची चळवळ समाजाकारणातून समजावून सांगितली पाहिजे. त्यांना शिक्षण देवून जागे केले पाहिजे असे त्यांना वाटायचे

३) डॉ. आंबेडकरांचा प्रभाव:-

हजारो वर्षापासून अस्पृश्यतेच्या दृष्ट गुलामगिरीत डांबून ठेवलेल्या, माणूसकीच्या जाणिवांची जाण हरवलेल्या समाजाला जागृत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित, शोषीतांचा स्वाभिमान जागृत केला. सामाजिक अन्यायाविरूद्ध चीड व प्रतिकार करण्याची हिंम्मत त्यांच्यात निर्माण केली. सामाजिक क्रांतीची प्रेरणा त्यांच्या मृतप्राय झालेल्या मनात उत्पन्न करून या समाजाला स्वातंत्र्याच्या लढ्याकरीता संघटीत केले. याच

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

प्रेरणेतुन, डॉ. पंजाबराव देशमुख समाजातील खालच्या थरातील, गरीब, कष्टकरी जनतेसाठी झटत होते.

डॉ. पंजाबरावांनी सामाजिक विषमतेविरूद्ध विशेषतः अस्पृश्यतेसारख्या अमानुष प्रथेविरूद्ध आवाज उठविला. "इ.स. १९२८ मध्ये अमरावती जिल्हा काँसीलचे अध्यक्ष असतांना त्यांनी सार्वजनिक विहिरी अस्पृश्यांसाठी खुल्या केल्या. त्याच वर्षी अमरावतीचे अंबादेवी मंदिर अस्पृश्यांना दर्शनासाठी खुले व्हावे म्हणून त्यांनी सत्याग्रह केला. तसेच आपल्या संस्थेत जातीभेद नसावा म्हणून विशेष कटाक्ष त्यांनी पाळला होता. याची प्रचिती त्यांनी "स्थापन केलेल्या श्रद्धानंद अनाथालयावरून येते. १९५८ साली ३२ जातींची २९० मुले या अनाथालयात एकत्र राहत असत. त्यात ब्राह्मण, मुसलमान, दलित इत्यादींप्रमाणे अनेकांचा समावेश होता. त्या सर्वांना समान वागणूक तेथे मिळत असे. त्याच प्रमाणे अस्पृश्योद्धारासाठी व समाजातून जातीभेद नाहीसा व्हावा या उद्देशाने विदर्भातील अनेक तालुक्याच्या ठिकाणी त्यांनी समाज जागृती पर सभा आयोजीत केल्या. त्यात अचलपुरला दलपतसिंह चव्हाण, शुगावला नानासाहेब अमतकर, वडनेरला खुद्द पंजाबरावांच्या नेतृत्वात प्रचंड सभा घेवून अस्पृश्यांच्या हक्कांसाठी सडेतोड विचार मांडले." अशाप्रकारे अस्पृश्यांना समाजाने दूर लोटलेल्या वर्गाला त्यांचे हक्क मिळवून देण्यास डॉ. आंबेडकरांनी ज्या प्रकारे प्रयत्न केले त्याचाच पाठपुरावा डॉ. पंजाबरावांनी केलेला आपल्याला दिसतो.

४) सामाजिक सुधारणेतील महत्वाचे टप्पे:-

डॉ. पंजाबराव देशमुखांचा सामाजिक दृष्टिकोन उदारमतवादी होता. समाजजागृती करण्यासाठी त्यांनी अनेक प्रकारचे कार्यक्रम हाती घेतले. समाजातील विषमता नाहीशी करणे, लोकांचे अज्ञान दूर करणे, त्यांना शिक्षित करणे व त्यांना विकासाच्या नवीन दिशा दाखवणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश होता. त्यासाठी त्यांची धडपड दिसून येते.

i) मोर्शीत झालेले हिंदू महासभेचे अधिवेशन (एप्रिल १९२७):-

पंजाब केसरी श्री लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आलेले हे अधिवेशन ब्राह्मणेत्तरांचा बालेकिल्ला मानल्या जाणाऱ्या मोर्शी या तालुक्याच्या ठिकाणी झाले. कट्टर हिंदुत्ववादी ब्राह्मणी मंडळींनी आयोजित केलेल्या या कार्यक्रमाकडे ढुंकुनही पहायचे नाही, असा नानासाहेब अमृतकरांचा निश्चय होता. परंतु त्यांचे हे अलिप्ततेचे धोरण पंजाबरावांना पटले नाही म्हणून ते म्हणाले, "हिंदू या नात्याने तरी तेथे जाण्याचा आपणा सर्वांचाच हक्क आहे. मग बहिष्कार का टाकायचा? या अस्पृश्य बांधवांच्या प्रवेशाचा हक्क जो नाकारण्यात येत आहे, त्याकडे दुर्लक्ष करणे हा काही त्या परिस्थितीवरचा इलाज नव्हे. अप्रत्यक्ष जावून ते अधिवेशन काबीज का करू नये?" ११ पंजाबरावांचा हा धाडसी निर्णय अनेकांना अव्यवहार्य वाटला परंतु त्यांनी जे ठरवले व मनात आणलेले कार्य पूर्ण केल्याशिवाय चैन पडत नसे.

iii) वऱ्हाड प्रांतिक परिषद (नोव्हेंबर १९२७):-

अमरावतीच्या अंबादेवी मंदिर प्रवेशाच्या सत्यागृहाला चालना मिळावी म्हणून अमरावतीच्या स्पृश्य व अस्पृश्य समाजसेवकांनी एक सभा भरवण्याचे ठरवले. या कार्यक्रमाची कल्पना डॉ. पंजाबराव देशमुखांनीच सुचवली व त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आंमत्रित केले. पंजाबरावांच्या विनंतीला मान देवून "डॉ. आंबेडकर अमरावतीत १३ नोव्हेंबर १९२७ ला इंद्रभूवन थियेटरमध्ये झालेल्या सभेला अध्यक्ष म्हणून आले. या परिषदेमुळे विदर्भातील जनतेला डॉ. आंबेडकरांचे नेतृत्व लाभेल तसेच ब्राह्मण वृंदाची डोकी ताळ्यावर येतील असा पंजाबरावांचा विश्वास होता. या परिषदेत अनेकांची परखड भाषणे झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या भाषणातून जातीव्यवस्था वर्णव्यवस्था व अस्पृश्यता ह्या विरूद्ध प्रखर शब्दात टिका केली. त्यामुळे अमरावतीतील सामाजिक वातावरण तापत होते. या परिषदेच्या आयऐनआचआच परिणाम म्हणजे बरोबर तीन महिन्यांनी अमरावतीचे अंबादेवी मंदिर सर्वांसाठी

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

खुले करण्यात आले. पंजाबरावांच्या प्रयत्नांना या परिषदेच्या आयोजनामुळे यश आले आणि विदर्भाच्या सामाजिक सुधारणा यादीत आणखी एक सुवर्ण पान जोडल्या गेले. कोणतीही जटील, क्लिष्ट समस्या, सामाजिक सुधारणा ह्या प्रथम सामोपचाराने, सामंज्यास्याने व नंतर सत्याग्रहाच्या मार्गाने सोडवण्यात याव्यात. कारण या मार्गाणे होणारे परिवर्तन हे दीर्घकालीन व परिणामकारक असतात असे डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे मत होते.

५) डॉ. पंजाबरावांचे सक्रिय अस्पृश्यता निवारणः-

i) ब्राह्मण भोजने बंद कराः-

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी सामाजिक सुधारणेचा आदर्श स्वतःपासुनच घालून दिला. आधी केले मग सांगितले अशी त्यांची सुधारक भूमिका सदैव राहिली. "१९३० मध्ये आईच्या आग्रहाखातर त्यांनी वडिलांच्या तेरवीचा कार्यक्रम करायचे मान्य केले. त्यासाठी पितर म्हणून ब्राह्मणांना भोजन न घालता आपल्या चोखामेळा बोर्डिंगमधील अकरा महारांच्या मुलांना बोलावून सर्व विधी पूर्ण केला. ११ दुसरी घटना म्हणजे पंजाबरावांच्या मित्रांनी त्यांच्याकडे लग्नाची पार्टी देण्याचा आग्रह धरला होता. म्हणून त्यांनी आपल्या मित्रांना सुग्रास भोजन चारले. त्यात काही ब्राह्मण मित्रही होते. त्यावर मित्रांनी त्यांना धन्यवाद दिले तेव्हा ते म्हणाले, "माझ्या ऐवजी तुम्ही यांचे अभिनंदन करा कारण याच मेहतरांच्या मुलांनी सर्व व्यवस्था केली आणी आपणास स्वादिष्ट जेवण खावू घातले. डॉ. पंजाबरावांनी स्वः कृतीतून समाजपरिवर्तन घडविले. त्यांनी तत्वांशी कधीच हातमिळवणी केली नाही. हे त्यांच्या प्रत्येक कृतीतून आपणाला जाणवते.

ii) आंतरजातीय विवाहः-

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे केवळ बोलके सुधारक नव्हते ते कृतिशिल पुरुष होते. सत्यशोधक समाज आणि ब्राह्मणेत्तर पक्षाच्या सभा-परिषदांमधुन जात-पात मोडण्याच्या घोषणा ते देत होते. समाज सुधारणा घडवून आणतांना त्यांनी कधीच स्वतःच्या फायद्याचा विचार केला नाही. विदर्भातील श्रीमंत व प्रतिष्ठीत घराण्यांकडून लग्नासाठी प्रस्ताव येत असतांना डॉ. पंजाबरावांनी समाजाच्या समोर एक आदर्श ठेवण्यासाठी सोनार जातीच्या विमल वैद्य यांच्याशी २६ नोव्हेंबर १९२७ रोजी सत्यशोधक पद्धतीने विवाह केला. त्यासाठी त्यांना आई-वडील व समाजाच्या विरोधाचा सामना करावा लागला तरी ते न डगमगता आपले कार्य चिकाटीने करत राहिले.

iii) विविध सामाजिक परिषदांद्वारे जागृती घडवलीः-

बहुजन समाज जागृतीसाठी व त्यांच्या कल्याणासाठी राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्यातून प्रेरणा घेवून पंजाबरावांनी विदर्भात विविध ठिकाणी अनेक परिषदा, सभा, मिरवणुका यांच्या माध्यमातून समाज जागृती घडवण्याचे काम केले. आपल्या सुधारणावादी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी घेतलेल्या सभेत "वणीची कुणबी परिषद, अचलपूरची माळी परिषद, कावस्थाची ब्राह्मणेत्तर परिषद या सर्व परिषदांचे मार्गदर्शन व संचालन स्वतः पंजाबरावांनी केले २३ व हिंदू समाजात असलेल्या जाचक रूढी, प्रथा,परंपरांची दाहकता पटवून दिली.

६) भारत सेवक दलाची निर्मितीः-

बालपणापासूनच पंजाबरावांना बलोपासनेचे महत्त्व पटलेले होते. सुदृढ समाज बांधनीसाठी बलवान तरूणांची आवश्यकता त्यांना ज्ञात होती म्हणून आपल्या कार्यकाळात त्यांनी अनेक व्यायामशाळा स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे विदर्भात बऱ्याच व्यायामशाळा, तालिम मंडळे, आखाडे निर्माण होवू शकले. राष्ट्रशक्ती वाढीस लागावी तरूणांच्या शक्तीचा देशाला फायदा व्हावा ह्या उदात्त हेतूने पंजाबरावांनी विदर्भातील काही व्यायाम प्रसारक मंडळांना एकत्रित करून त्यांचे रूपांतर एका बलाढ्य संघटनेत करण्याचे ठरवले. म्हणून १९२६ ला स्थापित अमरावतीची शिवाजी व्यायाम शाळा, १९२८ दादासाहेब झोनाडे यांनी आर्वीला स्थापन केलेली बलभिम व्यायाम प्रसारक मंडळ आणि १९३३ ला श्री भाऊ भटकर यांनी स्थापन केलेले अभिमन्यु व्यायाम प्रसारक मंडळ या तीन मंडळांच्या कार्यकर्त्यांची निर्णायक सभा घेवून पंजाबरावांनी या

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

संस्थांचे एकीकरण 'भारत सेवक दल' या नावाने घडवून आणले. त्यांनी या दलाद्वारे असंख्य तरुणांना खेडोपाडी पाठवून शिस्त सामर्थ्य, संघटना, राष्ट्रभावना निर्माण करण्याचे मोलाचे कार्य केले. २३ त्यामुळे विदर्भात शिस्तबद्ध तरूणांची एक बलवान संघटना तयार होवून पंजाबराव त्या माध्यमातून अधिक सक्रियरित्या समाजकार्य करू शकले.

७) 'महाराष्ट्र केसरी' एक समाज जागृतीचे माध्यम (१९२७):-

विदर्भात सामाजिक जागृतीचा झेंडा फडकवण्यासाठी व शेतकऱ्यांची बाजू निर्भिडपणे व निःपक्षपातीपणे मांडण्यासाठी डॉ. पंजाबरावांना एका प्रसारमाध्यमाची आवश्यकता भासत होती. म्हणून त्यांनी "अमरावतीला श्री महिपतराव कुरकुरे यांच्या विदर्भ प्रेसमध्ये एक 'महाराष्ट्र केसरी' नावाचे वर्तमानपत्र सुरु केले. डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे हे वर्तमानपत्र बहुजनांचे कैवारी होते असे म्हणावे लागेल.

डॉ. पंजाबरावांचे हे वर्तमानपत्र क्रांतीकारक विचार सरणीचे प्रचार माध्यम होते. अत्यंत प्रामाणिकपणे कोणाचीही भिड न ठेवता आणि जातीय प्रतिक्रियावाद्यांची भिती न बाळगता त्यातून स्फोटक लिखाण प्रसिद्ध होत असे. शिवरायांचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून समाजात समता, स्वातंत्र्य व बंधुप्रेम निर्माण करणे हेच महाराष्ट्र केसरीचे ध्येय होते. लोकमत बोलके करण्याच्या दृष्टीने अथवा संस्कारीत करण्याच्या दृष्टीने वर्तमानपत्र हे प्रभावी माध्यम होत. त्यामुळेच पंजाबरावांसारख्या दुरदृष्टी असलेल्या नेत्याच्या हातून महाराष्ट्र केसरीच्या माध्यमातून बऱ्याच प्रमाणात जागृती झाली.

८) गरीबांच्या न्यायासाठी झटणारे वकील म्हणून काम केले:-

कायद्याचे अगाध पांडित्य, कोणत्याही घटनेकडे वास्तविक दृष्टीने पाहण्याची वृत्ती, नैसर्गिक प्रतिपादन शक्ती, प्रखर बुद्धीमत्ता आणि शुद्ध चारित्र्य हे डॉ. पंजाबरावांच्या स्वभावाचे पैलू सांगता येतील. अगदी लहान न्यायालयात, सामान्यातल्या सामान्य खटल्यातसुद्धा आपल्या बॅरिस्टरीचे वजन ते कधी टाकीत नसत. अत्यंत अडचणीतल्या गरीब पक्षकारांना सहृदयतेने न्याय मिळवून देण्यासाठी ते सचोटीने प्रयत्न करीत वकीली हा केवळ त्यांच्या व्यवसायच नव्हता तर स्वभाव होता. पैसा कमावने ह्या एकमेव उद्देशातून त्यांनी कधीच वकीली केली नाही व बऱ्याचदा फी चे पैसे न घेता त्यांनी खटले लढवले. गुलाबराव नायगावकरांच्या सत्यशोधक तमाशाच्या खटल्याच्या वेळी त्यातील निरपराध कलावंतांवर खटले भरण्यात आले होते. "त्यामुळे सार्वजनिक जीवनाला वाहिलेल्या या कलाकारांचे जीवन धोक्यात आले. हे सारे कलावंत मागासलेल्या समाजाची सेवा करण्यासाठी तमाशाच्या पेशात उतरले होते. आर्थिकदृष्ट्या ते सारे गरीब कुटुंबातूनच आलेले होते. या खटल्यात स्वतःचा पैसा खर्च करण्याची त्यांची ऐपत नव्हती. सरकारी नोकरशाहीच्या जाचामुळे हा खटला लढवायला कोणताच वकील हिंम्मत करत नव्हता. त्यावेळी डॉ. पंजाबराव देशमुख ह्या नवोदीत बॅरिस्टरने ते आव्हान समर्थपणे पेलून तो खटला जिंकला व त्या गरीब कलाकारांना न्याय मिळवून दिला. अब्दूल करीम नावाच्या एका गरीब ट्रक ड्रायव्हरचा खटला चालवतांना त्यांनी त्याची न्यायी वृत्ती ओळखून व गरीब परिस्थिती लक्षात घेवून त्याच्याकडून फीचे पैसे घेण्याचे नाकारले व त्याला न्याय मिळवून दिला. अशा कितीतरी खटल्यात पंजाबरावांनी समाजातील गरीब, कष्टकरी जनतेला आपल्या बुद्धी कौशल्याच्या ताकतीवर न्याय मिळवून दिलेला दिसतो.

समारोप व निष्कर्ष:-

थोडक्यात असे निश्चित होते की डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या संपूर्ण कार्यकाळामध्ये देशाच्या सामाजिक सुधारणांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. सामाजिक सुधारणा करताना अस्पृश्यता निवारण, स्त्री शिक्षण तसेच जातीयता यांच्या विरोधात कणखर भूमिका घेणारे पंजाबराव देशमुख एक कृतिशील समाजसुधारक म्हणून महत्त्वपूर्ण कार्य करताना आपल्याला दिसतात. त्यांनी केलेल्या सुधारणा आजही समाजामध्ये अनेक पद्धतीने रुजलेल्या दिसून येतात. महात्मा ज्योतिराव फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा

अनेक थोर समाज सुधारकांच्या विचारांनी प्रभावित झालेले पंजाबराव देशमुख हे एक राजकीय सामाजिक नेतृत्व म्हणून महाराष्ट्राच्या सामाजिक चळवळीत आपले कृतिशील योगदान देण्याकरिता सदैव स्मरणात राहतील यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. मैन्द अप्पासाहेब, युगप्रवर्तक भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख,
2. कौलारकर रा.गो., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास,
3. कडवे रघुनाथ, भारत कृषक भुषण भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख,
4. कोसारे एच.एल., विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, (स्वातंत्र्यपूर्वकाळ) आवृत्ती (१) १९८४,
5. पाटील व्हि.बी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्यिक, थारे भारतीय विचारवंत व अन्य महनिय व्यक्ती, के सागर पब्लिकेशन, पुणे-१९९५
6. मेघे ज्ञानेश्वर, पुत्र सर्वश्रेष्ठ धन निर्मात्याचा डॉ. पंजाबराव देशमुख,
7. सावरकर सुदाम, सुर्यकर रा.ब. डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख जीवन व कार्य, खंड-१
8. मोहिते उत्तमराव, जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता लोकनेता, डॉ. पंजाबराव देशमुख
9. अंधारे डॉ. रमेश, डॉ. पंजाबराव देशमुख जीवनकालपट,
10. मून वसंत (संपा), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक, आवृत्ती-१, १९९०,

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of English
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

38	व. पु. काळे यांच्या 'गुलमोहर' कथा संग्रहातील निवडक पुरुष व्यक्तिरेखा **हेमंत एकनाथराव पदमने**	**140**
39	संगीतातील स्त्री पर्यावरण वादी दृष्टीकोण **प्रा. अमोल दशरथराव वाडवे**	**143**
40	महाराष्ट्रातील महिलांचा संस्कृत संस्था आणि नियतकालिकांमधील सहभाग **डॉ. कल्याणी अनंत काळे**	**145**
41	स्त्री मुक्ती के लिए कर्तृत्ववान महिलाओंका योगदान **डॉ. गजानन गणपत वानखडे**	**150**
42	पारिस्थितिक नारीवाद को बढ़ावा देने में गृहअर्थशास्त्र की भूमिका **प्रा.डॉ.राधा रू. सवजीयानी**	**152**
43	महादेवी वर्मा के काव्य में प्रकृति-चित्रण **डॉ. ज्योति एन. मंत्री , सौ. संगीता अजयकुमार शर्मा**	**158**
44	सांगीतिक साहित्य और स्त्री पर्यावरण वाद **सहा. प्रा.राहुल बापुराव सोनवणे**	**162**
45	भारतीय संगीत और पर्यावरणीय—नारीवाद **प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबालकर**	**167**
46	वैदिक वाङ्मय आणि पर्यावरणातील स्त्री भूमिका **प्रा. किरण र. नागपूरकर**	**171**
47	भारतीय महिला डॉक्टरों पर व्यावसायिक तनाव कोविड-19 के दौरान का विश्लेषणात्मक अध्ययन **श्वेता भारती**	**174**
48	आर्षकाव्ये नारीपर्यावरणंच **प्रीतिः शर्मा**	**179**
49	वैदिकसंहितासु नारीपर्यावरणयोः चेतना **अनूपकुमारः**	**185**
50	पुराण तथा पर्यावरण **Mrs. Swapna Vishal Tayde**	**191**

पारिस्थितिक नारीवाद को बढ़ावा देने में गृहअर्थशास्त्र की भूमिका

प्रा.डॉ.राधा रू. सवजीयानी
श्रीमती रा.दे.गो.म.महाविधालय,अकोला.
गृहअर्थशास्त्र विभाग sawjiyani_radha@rdgakola.ac.in,९४२२१६४१६६

सारांश: प्रस्तुत शोध पत्र में होमइकोनॉमिक्स और परिस्थितीक नारीवाद के बीच संबंधों पर अध्यन किया गया है, इस शोध पत्र का उद्देश्य होमइकोनॉमिक्स पारिस्थितिक नारीवाद के सिद्धांतों को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है, इस विषय पर अध्यन करना है। पारिस्थितिक नारीवाद एक बहुआयामी संकल्पना है, इसका प्रारंभ भारतमें 19वीं शताब्दी में हुवा। यह पर्यावरण और नारीवादी चिंताओं के अंतर्संबंध को रेखांकित करता है। शोधपत्र अध्ययन के उद्देश्य के अंतर्गत पारिस्थितिक नारीवाद के मौलिक सिद्धांतों की जांच करना, गृहअर्थशास्त्र का सिंहावलोकन करना तथा इसके विकास और समकालीन प्रासंगिकता का पता लगाना यह है। साथही पारिस्थितिक नारीवादी लक्ष्यों को बढ़ावा देने के लिए गृहअर्थशास्त्र का उपयोग करने के लिए सिफारिश और रणनीति के प्रस्ताव पर भी अध्यन किया गया है। शोधपत्र कि सीमाओ के साथही गृहअर्थशास्त्र के हर पहलू, पारिस्थितिक नारीवाद के मूल सिद्धांत, समकालीन समाज में प्रासंगिकता, गृहअर्थशास्त्र का सिंहावलोकन, चुनौतियाँ और अवसर तथा चुनौतियों पर काबू पाने की रणनीतियो का अध्यन किया गया है।

कीवर्ड: पारिस्थितिक नारीवाद, लैंगिक समानता, पर्यावरण, सशक्तिकरण

प्रस्तावना: पारिस्थितिक नारीवाद एक बहुआयामी संकल्पना है, इसका प्रारंभ भारतमें 19वीं शताब्दी में हुवा। पारिस्थितिक नारीवाद यह पर्यावरण और नारीवादी चिंताओं के अंतर्संबंध को रेखांकित करता है। यह मानता है, कि महिलाओं का शोषण और पर्यावरण का संक्षरण पितृसत्तात्मक व्यवस्था की परस्पर जुड़ी अभिव्यक्तियाँ हैं। समवर्ती रूप से गृहअर्थशास्त्र गृह और पारिवारिक प्रबंधन संसाधन उपयोग और शाश्वत विकास से जुड़ा एक क्षेत्र है, जो सामाजिक और पर्यावरणीय गतिशीलता के व्यापक दायरे को शामिल करने के लिए विकसित हुआ है। यह शोधपत्र इकोफेमिनिस्ट विचारधाराओं को आगे बढ़ाने के लिए होमइकोनॉमिक्स की क्षमता को पहचानते हुए होमइकोनॉमिक्स और पारिस्थितिक नारीवाद के अभिसरण सिद्धांतों का पता लगाने का प्रयास करता है। हमारा लक्ष्य पारिस्थितिक नारीवाद को बढ़ावा देने के उद्देश से गृहअर्थशास्त्र का लाभ उठाने के लिए व्यावहारिक रणनीतियों की पहचान करना है।

अध्ययन के उद्देश्य:

- पारिस्थितिक नारीवाद के मौलिक सिद्धांतों की जांच करना।
- गृहअर्थशास्त्र का सिंहावलोकन कर, विकास और समकालीन प्रासंगिकता का पता लगाना।
- पारिस्थितिक नारीवादी लक्ष्यों को बढ़ावा देने के लिए गृहअर्थशास्त्र के लिए सिफारिशों और रणनीतियों का प्रस्ताव करना।

सीमाएँ: इस शोध के दायरे में गृहअर्थशास्त्र और पारिस्थितिक नारीवाद का अंत:विषय संशोधन शामिल है, जो पारिस्थितिक नारीवादी सिद्धांतों को आगे बढ़ाने में गृहअर्थशास्त्र की संभावित भूमिका पर आधरित है। हालाँकि, यह स्वीकार करना आवश्यक है, कि यह पेपर पारिस्थितिक नारीवाद या संपूर्ण गृहअर्थशास्त्र के हर पहलू पर गहराई से चर्चा नहीं करता है। इसके अलावा, इस विशिष्ट विषय पर व्यापक साहित्य और डेटा की उपलब्धता और उपलब्ध स्रोतों में संभावित पूर्वाग्रह शामिल हो सकते हैं। अध्यन की सीमओं के बावजूद शोधपत्र में गृहअर्थशास्त्र और पारिस्थितिक

नारीवाद के बीच तालमेल पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है, जिसका लक्ष्य इस महत्वपूर्ण क्षेत्र में आगे के शोध को प्रेरित करना है।

पारिस्थितिक नारीवाद:

पारिस्थितिक नारीवाद में विशेष रूप से इस बात पर बल दिया गया है कि, महिला और प्रकृति दोनों का सम्मान किया जाना चाहिए। पारिस्थितिक नारीवाद एक अंतःविषय सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक आंदोलन है, जो 1980 के दशक के दौरान उभरा, यह पारिस्थितिक चिंताओं को नारीवादी सिद्धांतों के साथ जोड़ता है, इस संकल्पना के अनुसार महिलाओं की अधीनता और पर्यावरण का संरक्षरण आपस में जुड़े हुए हैं और पितृसत्तात्मक व्यवस्था में निहित है, साथही प्रकृति के उत्पीड़न और महिलाओं के उत्पीड़न के बीच समानता को दर्शाते है।

पारिस्थितिक नारीवाद महिला और प्रकृति दोनों की उत्पीडन से मुक्ति की बात पर बल देता है, दमनकारी सामाजिक संरचनाओं को चुनौती देता है और अधिक न्यायसंगत और शश्वत समाज रचना की अपेक्षा करता है।

ऐतिहासिक विकास:

इकोफ़ेमिनिज़्म की जड़ें विभिन्न सामाजिक आंदोलनों में हैं, जिनमें 1960 के दशक का पर्यावरण आंदोलन और नारीवादी आंदोलन शामिल हैं। "नारीवाद या मृत्यु" फ्रांकोइस डी' एउबोन द्वारा पारिस्थितिक नारीवाद के बारे में निबंधों की एक पुस्तक है, इसमें सबसे पहले ने पारिस्थितिक नारीवाद शब्द गढ़ा था, इनके अनुसार पारिस्थितिक नारीवाद सभी समूहों के उत्पीड़न और वर्चस्व को प्रकृति के उत्पीड़न और वर्चस्व से जोड़ता है। उसके बाद इस धारा में कई प्रभावशाली ग्रंथ शामिल हुवे, जैसे 1978 में "महिला और प्रकृति" सुसान ग्रिफिन, 1980 में "द डेथ ऑफ नेचर" कैरोलिन मर्चेंट तथा 1978 में "इकोलॉजी" मैरी डेली इन ग्रंथों ने महिलाओं पर पुरुषों के वर्चस्व और प्रकृति पर संस्कृति के वर्चस्व के बीच संबंध को आगे बढ़ाने में मदद की। इन ग्रंथों से 1980 के दशक की नारीवादी सक्रियता ने पारिस्थितिकी और पर्यावरण के विचारों को जोड़ा 1980 के दशक के उत्तरार्ध तक, पारिस्थितिक नारीवाद शिक्षाविदों का दायरा बना रहा, लेकिन 1987 में येनेस्ट्रा किंग के लेख "व्हाट इज़ पारिस्थितिक नारीवाद?" के प्रकाशन के साथ इस अवधारणा को अधिक मान्यता प्राप्त हुवी एवं इस संकल्प ने मुख्यधारा का रूप ले लिया।

पारिस्थितिक नारीवाद के मूल सिद्धांत:

• **विविधता को महत्व देना:** विभिन्न संस्कृति और लिंगों द्वारा पर्यावरण और सामाजिक मुद्दों पर लाए जाने वाले विविध दृष्टिकोण और ज्ञान प्रणालियों को पहचानना और उनकी सराहना करना।

• **स्थानीय और वैश्विक संबंध:** पर्यावरणीय गिरावट और सामाजिक असमानताओं में स्थानीय-वैश्विक संबंधों को समझना, स्थानीय स्तर पर कार्य करते हुए वैश्विक स्तर पर सोचने के महत्व पर जोर देना।

• **बदलाव की वकालत:** लिंग और पर्यावरणीय अन्याय को कायम रखने वाली सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक और राजनीतिक प्रणालियों को बदलने के लिए नीतिगत बदलाव, शिक्षा और सामुदायिक कार्यों की वकालत करना।

• **द्वैतवाद की आलोचना:** पारिस्थितिक नारीवाद प्रकृति/संस्कृति, कारण/भावना और पुरुष/महिला जैसे द्विआधारी विरोधों को चुनौती देता है, जिसका उद्देश्य अधिक समावेशी विश्वदृष्टि बनाने के लिए इन सीमाओं को धुंधला करना है।

• **विविधता को महत्व देना:** विभिन्न संस्कृति और लिंग द्वारा पर्यावरण और सामाजिक मुद्दों पर लाए जाने वाले विविध दृष्टिकोण और ज्ञान प्रणालियों को पहचानना और उनकी सराहना करना।

• **स्थानीय और वैश्विक संबंध:** पर्यावरणीय गिरावट और सामाजिक असमानताओं में स्थानीय-वैश्विक संबंधों को समझना, स्थानीय स्तर पर कार्य करते हुए वैश्विक स्तर पर सोचने के महत्व पर जोर देना।

परिवर्तन की वकालत, लिंग और पर्यावरणीय अन्याय को कायम रखने वाली सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक और राजनीतिक प्रणालियों को बदलने के लिए नीतिगत बदलाव, शिक्षा और सामुदायिक कार्यों की वकालत करना।

गृहअर्थशास्त्र, एक सिंहावलोकन:

गृहअर्थशास्त्र अध्ययन और अभ्यास का एक अंत:विषय क्षेत्र है, जिसमें घर और परिवार को प्रभावी ढंग से प्रबंधित करने से संबंधित ज्ञान और कौशल की एक विस्तृत श्रृंखला शामिल है। जिसके अंतर्गत आहार एवं पोषण, उपभोक्ता अर्थशास्त्र, मानव विकास, पारिवारिक संबंध, वस्त्र शास्त्र, विस्तार शिक्षण, संसाधन प्रबंधन तथा आंतरिक सजावट जैसे जीवन आवश्यक विभिन्न विषयो का समावेश है, जो विषयों के तत्वों को एकीकृत करता है। गृहअर्थशास्त्र का प्राथमिक उद्देश्य विशेषज्ञता के इन विविध क्षेत्रों को लागू करके व्यक्ति, परिवार, और समुदाय के जीवन की गुणवत्ता को बढ़ाना है।

गृहअर्थशास्त्र का विकास: गृहअर्थशास्त्र 19वीं सदी के अंत और 20वीं सदी की शुरुआत में समाज में महिलाओं की बदलती भूमिका और जरूरतों की प्रतिक्रिया के रूप में उभरा, प्रारंभ में घरेलू कार्यों और बच्चों की देखभाल पर ध्यान केंद्रित करते हुए, यह एक व्यापक शैक्षणिक अनुशासन के रूप में विकसित हुआ, इस विषय कि जड़ें घरेलू विज्ञान आंदोलन में खोजी जा सकती हैं, जहां महिलाओंको घरेलू प्रबंधन के लिए वैज्ञानिक दृष्टिकोण में प्रशिक्षित किया गया था। समय के साथ, गृहअर्थशास्त्र ने परिवार और गृह जीवन से संबंधित सामाजिक और आर्थिक मुद्दों को शामिल करने के लिए अपना दायरा बढ़ाया।

समकालीन समाज में प्रासंगिकता: यह विषय समकालीन समाज के अनुरूप विकसित हो रहा है, पारिवारिक संरचना, विविध सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ और तकनीकी प्रगति के अनुसार गृहअर्थशास्त्र कि विविध शाखाओ को समय समय पर अनुकूलित किया जाता रहा है। इन्ही कारणों से यह विषय सदैव अत्यधिक प्रासंगिक रहा है।

जीवन कौशल शिक्षा: होमइकोनॉमिक्स व्यक्ति को वित्तीय साक्षरता, भोजन बनाने, पोषण जागरूकता और समय प्रबंधन जैसे आवश्यक जीवन कौशल से लैस करता है, यह सफल और स्वतंत्र जीवन के लिए महत्वपूर्ण कौशल है।

स्थिरता और पर्यावरण जागरूकता: गृहअर्थशास्त्र स्थायी प्रथाओं पर बल देता है, व्यक्तिय को घरेलू प्रबंधन, संसाधन उपयोग और अपशिष्ट कटौती में पर्यावरण-अनुकूल विकल्प चुनना सिखाता है।

स्वस्थ जीवनशैली: यह स्वस्थ भोजन संबंधी आदते, शारीरिक फिटनेस, मानसिक कल्याण और समग्र स्वस्थ जीवन शैली विकल्पों को बढ़ावा देता है।

सशक्तिकरण और लैंगिक समानता: गृहअर्थशास्त्र पारंपरिक लिंग भूमिका को चुनौती देकर और लिंग की परवाह किए बिना कौशल और ज्ञान के साथ व्यक्ति को सशक्त बनाकर लैंगिक समानता में योगदान दे सकता है।

उपभोक्ता जागरूकता: जटिल बाजार की गतिशीलता को देखते हुए, होमइकोनॉमिक्स व्यक्तियों को उचित उपभोक्ता निर्णय लेने और उत्पाद की गुणवत्ता और सुरक्षा को समझने के बारे में शिक्षित करता है।

संक्षेप में, गृहअर्थशास्त्र समकालीन समाज की जरूरतों को पूरा करने, जीवन कौशल, स्थिरता, सशक्तिकरण और उपभोक्ता जागरूकता की एक विस्तृत श्रृंखला को संबोधित करने के लिए विकसित हुआ है। यह घर, परिवार और जीवन को प्रभावी ढंग से प्रबंधित करने में सक्षम व्यक्तियों को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

पारिस्थितिक नारीवाद उद्देश्य पूर्ती में गृहअर्थशास्त्र कि महत्वपूर्ण भूमिका:

शिक्षा और जागरूकता: पाठ्यचर्या एकीकरण, लिंग, पर्यावरण और शश्वत जीवन के अंतर्संबंध पर जोर देते हुए, गृहअर्थशास्त्र पाठ्यक्रम में पारिस्थितिक नारीवादी सिद्धांतों को एकीकृत करके, छात्रों को घरेलू भूमिकाओं में ऐतिहासिक लैंगिक असमानता और पर्यावरणीय मुद्दों से उनके संबंध के बारे में शिक्षित कर सकता है।

कार्यशालाएँ और सेमिनार: इस पाठ्यक्रम द्वारा कार्यशाला और सेमिनार आदी के आयोजन किये सकते है, जो पर्यावरण-नारीवादी विचारधाराओं पर ध्यान केंद्रित करते हैं, और लैंगिक असमानताओं को दूर करने और स्थायी प्रथाओं को बढ़ावा देने में भूमिका निभा सकता है तथा छात्रों के बीच आलोचनात्मक सोच और चर्चा को प्रोत्साहित कर सकता है।

जन जागरूकता अभियान: लोगों को लैंगिक भूमिका, पर्यावरणीय संरक्षरण और शाश्वत जीवन के बीच संबंधों के बारे में शिक्षित करने के लिए समुदायों के भीतर जन जागरूकता अभियान के मध्यम से व्यापक दर्शकों तक पहुंचने के लिए स्कूल, स्थानीय संगठन और मीडिया के साथ सहयोग के द्वारा जन जागरूकता में अपना योगदान दे सकता है।

सतत उपभोग और उत्पादन:

जिम्मेदार उपभोग के बारेमे जागृत करना: छात्रों को जिम्मेदार उपभोक्ता व्यवहार, नैतिक खरीदारी और उनकी पसंद के पर्यावरणीय प्रभाव को समझने के बारे में ज्ञान से लैस करके उन्हें स्थायी जीवनशैली के लिए सोच-समझकर निर्णय लेने के लिए प्रोत्साहित कर सकता है।

पाक कला और पोषण शिक्षा: संतुलित तथा पोषण आधारित आहार भोजन की बर्बादी को कम करने और स्थानीय, जैविक उपज का उपयोग करने के संदर्भ में जागरूकता निर्माण करके स्वास्थ्य और पर्यावरण के लिए स्थायी भोजन विकल्पों के लाभसे लोगो को अवगत करने में अपना योगदान दे सकता है।

संसाधन प्रबंधन: ऊर्जा और पानी की खपत को कम करने, अपशिष्ट में कमी लाने और घरेलू उत्पादों के जिम्मेदार उपयोग पर ध्यान केंद्रित करते हुए कुशल संसाधन प्रबंधन सिखाने, चक्रीय अर्थव्यवस्था और टिकाऊ पैकेजिंग के सिद्धांतों को एकीकृत करने संबंधी ज्ञान से लैस करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है।

सामुदायिक भागीदारी और सशक्तिकरण:

कौशल विकास कार्यशालाएँ: समुदायों के भीतर कौशल विकास कार्यशालाओ का आयोजित करके विशेष रूप से स्थायी खेती, बागवानी और पर्यावरण-अनुकूल गृह प्रबंधन प्रथाओं से संबंधित कौशल के साथ महिलाओं को सशक्त बनाने पर ध्यान केंद्रित करने में योगदान दे सकता है।

सहयोगात्मक सामुदायिक परियोजनाएँ: सामुदायिक परियोजना शुरू करने में जिनमें सामुदायिक उद्यान, अपशिष्ट प्रबंधन कार्यक्रम या ऊर्जा संरक्षण पहल जैसी गतिविधियों में महिला और पुरुष दोनों शामिल हों, समुदाय के सदस्यों के बीच सक्रिय भागीदारी और सहयोग को प्रोत्साहित कर सकता है।

उद्यमियों को सशक्त बनाना: टिकाऊ और पर्यावरण-अनुकूल व्यवसायों में प्रशिक्षण प्रदान करके समुदायों के भीतर महिला उद्यमियों का समर्थन करके ऐसे उद्यमों के विकास को प्रोत्साहित करने में, जो पर्यावरण-नारीवादी सिद्धांतों के अनुरूप हों, इनको बढावा देनेमें मदद रूप हो सकता है।

शिक्षा, टिकाऊ उपभोग और उत्पादन और सामुदायिक भागीदारी और सशक्तिकरण के माध्यम से पारिस्थितिक नारीवादी उद्देश्यों के लिए गृहअर्थशास्त्र का लाभ उठाकर, हम पर्यावरणीय चिंता और लैंगिक असमानता दोनों को संबोधित करते हुए एक अधिक टिकाऊ और न्यायसंगत समाज को बढ़ावा दे सकते हैं।

चुनौतियाँ और अवसर:

• **पारंपरिक धारणाएँ**: गृहअर्थशास्त्र ऐतिहासिक रूप से पारंपरिक लिंग भूमिकाओं से जुड़ा रहा है, जो अक्सर रूढ़िवादिता को मजबूत करता है। इन अंतर्निहित धारणाओं पर काबू पाकर अधिक प्रगतिशील, समावेशी दृष्टिकोण अपनाना एक महत्वपूर्ण बाधा है।

• **सीमित जागरूकता**: गृहअर्थशास्त्र के क्षेत्र में पारिस्थितिक नारीवाद और इसके सिद्धांतों के बारे में अक्सर समझ या जागरूकता की कमी होती है। यह ज्ञान अंतर शैक्षिक पाठ्यक्रम और प्रथाओं में पारिस्थितिक नारीवादी विचारधाराओं के एकीकरण में बाधा डालता है।

• **परिवर्तन का विरोध:** शिक्षकों, संस्थानों या नीति-निर्माताओं का प्रतिरोध, जो नए दृष्टिकोणों को शामिल करने या मौजूदा पाठ्यक्रम में परिवर्तन करके पारिस्थितिक नारीवादी मूल्यों को शामिल करने का विरोध कर सकते हैं, एक चुनौती है।

चुनौतियों पर काबू पाने की रणनीतियाँ:

• **शिक्षा और संवेदीकरण कार्यक्रम:** गृहअर्थशास्त्र में पारिस्थितिक नारीवाद को एकीकृत करने के महत्व के बारे में शिक्षक, छात्र और हितधारकों को संवेदनशील बनाने के लिए कार्यशाला, सेमिनार और प्रशिक्षण सत्र आयोजित किये जा सकते है ।

सकारात्मक परिणामों को प्रदर्शित करने और दूसरों को प्रेरित करने के लिए सफल एकीकरण दृष्टिकोण पर अनुसंधान और प्रकाशन को बढ़ावा दिया जा सकता है ।

पाठ्यचर्या सुधार और एकीकरण:

• पाठ्यक्रम सुधारों की वकालत करना जिसमें गृहअर्थशास्त्र पाठ्यक्रम के भीतर पर्यावरण-नारीवादी सिद्धांतों को शामिल किया जाए, यह सुनिश्चित किया जाए कि लिंग-संवेदनशील और स्थिरता-केंद्रित सामग्री को विभिन्न शैक्षिक स्तरों पर शामिल किया जाए।

• गृहअर्थशास्त्र पाठ्यक्रम में पारिस्थितिक नारीवाद को शामिल करने के लिए दिशानिर्देश और सिफारिशें प्रदान करने के लिए शैक्षिक बोर्डों और संस्थानों के साथ सहयोग करें।

सहयोग और नेटवर्किंग:

• गृह अर्थशास्त्र शिक्षा और प्रथाओं के भीतर पारिस्थितिक नारीवादी सिद्धांतों को बढ़ावा देने पर सामूहिक रूप से काम करने के लिए शैक्षणिक संस्थान, नारीवादी संगठन, पर्यावरण समूह और गृहअर्थशास्त्र संघ के बीच साझेदारी और सहयोग को बढ़ावा देना।

• अंतःविषय नेटवर्क स्थापित करके जो पर्यावरण-नारीवादि और गृहअर्थशास्त्र विशेषज्ञों के बीच ज्ञान के आदान-प्रदान और सहयोग की सुविधा प्रदान कि जा सक्ती है।

शिक्षा, पाठ्यक्रम एकीकरण समावेशिता को बढ़ावा देने और सहयोग को प्रोत्साहित करने के माध्यम से चुनौतियों का समाधान करके, हम गृहअर्थशास्त्र और पारिस्थितिक नारीवाद के सफल एकीकरण का मार्ग प्रशस्त कर सकते हैं, जिससे शिक्षा और अभ्यास दोनों में अधिक समावेशी और न्यायसंगत दृष्टिकोण तैयार हो सकता है।

सिफ़ारिशें और भविष्य हेतू निर्देश:

• शैक्षिक सुधार और पाठ्यचर्या संवर्द्धन करना।

• पारिस्थितिक नारीवादी सिद्धांतों को एकीकृत करना।

सभी शैक्षिक स्तरों पर गृहअर्थशास्त्र पाठ्यक्रम में पारिस्थितिक नारीवादी सिद्धांतों को शामिल करने की दिशा में काम करना तथा गृह प्रबंधन, संसाधन उपयोग और रोजमर्रा के विकल्पों में लिंग, पर्यावरण और स्थिरता के अंतर्संबंध पर प्रकाश डालना आवश्यक है।

निष्कर्ष:

इस शोध पत्र ने गृहअर्थशास्त्र और पारिस्थितिक नारीवाद के अंतर्संबंध का पता लगाया, साझा मूल्यों और सिद्धांतों की पहचान की उनके संभावित तालमेल को चित्रित किया और उन्हें प्रभावी ढंग से एकीकृत करने के लिए रणनीतियों का प्रस्ताव दिया। पर्यावरण और नारीवादी चिंताओं में निहित पारिस्थितिक नारीवाद गृहअर्थशास्त्र के साथ जुड़ा हुआ है, जो घरेलू प्रबंधन, स्थिरता और कल्याण को शामिल करने वाला क्षेत्र है। सामान्य मूल्यों में स्थिरता, सशक्तिकरण, समानता और अंतर्विरोध शामिल हैं। पारंपरिक धारणाएँ और सीमित जागरूकता जैसी चुनौतियाँ एकीकरण में बाधा डालती हैं, लेकिन शिक्षा, नीति वकालत और सहयोग के माध्यम से इन चुनौतियों पर काबू पाया जा सकता है। इस एकीकरण को साकार करने के लिए शिक्षा सुधार, अंतःविषय दृष्टिकोण और नीति वकालत महत्वपूर्ण हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

1. Sultana, Farhana and Abeyasekera, Asha (2021) - "Ecofeminism and Sustainable Development: Exploring the Linkages" Publiched in: SustainableDevelopment
2. Durmaz, Semra and Teixeira, Rodrigo (2021) - Home Economics and Sustainability: A Scoping Review Published in Sustainability
3. Carol J. Adams and Lori Gruen (2014) "Ecofeminism: Feminist Intersections with Other Animals and the Earth"
4. Wandy Harcourt and Ingrid L. Nelson (2015) - "Feminist Perspectives on Sustainable Development
5. लीना कांडलकर - मानव विकास

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

20	An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change" **Mr. Lalit G. Bhatti , Dr. Santosh Hushe**	**75**
21	Classes-Masses Relationships and Vision Of the Millennium: Fiction of Octavia Butler **Dr.Balaji. A.Navle , Archana Eknathrao Salunke**	**78**
22	A Century Later 2014: A Passage from Patriarchy to Feminism **Dr. Manisha Mujumdar**	**82**
23	Understand the Sufferings and Revolt of Tribal Women through Writings of Mahasweta Devi **Ms. UshaJanrao Tumbade , Dr.Pankaja Ingle**	**85**
24	Ecofeminism in Relation to Indian Music **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	**89**
25	Dalit Women And Culture In Select Dalit Autobiographies **Sarala J Tajane , Sanjeev N. Ingle**	**93**
26	Oppression of Tribal The Women inThe Adivasi Will Not Dance **Dr.Umesh P. Patil**	**96**
27	Environment Issues in Indian English Fiction: Reference to The God of Small Things. **Dr Ratanlal L. Yeul**	**99**
28	Role of Women in traditional recipe survival for family health **Dr. Sonal Kame**	**102**
29	Analysis of the Role of the Women Entrepreneur in the Multinational Companies **Dr.Sandhya Shaligram Bhagat**	**105**
30	An Analysis Among Kabaddi And Kho-Kho Female Players: Physical Abilities, Growth And Empowerment **Shweta P. Mendhe**	**111**
31	Feminine Sensibility in Cat's Eye of Margaret Atwood **Mr.Jayesh Arjun Gajare, Dr.Ashalata M.V.P. Raman**	**115**
32	Women And Nature: Ecofeminist Perspective **Dr.Kailash Ankushrao Atkare**	**119**
33	Francoise Eaubonne's Contribution to Ecofeminism **Dr Dipak U. Ulemale**	**123**
34	Health Issues of the Indian Women **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	**125**
35	An analysis on the concept of ecofeminism: whether its blessing or curse? **Ku.Priyanka B. Rumale**	**128**
36	'बारोमास' कादंबरीतील पर्यावरण आणि स्त्री चित्रण **डॉ. श्रद्धा थोरात**	**132**
37	भारतीय इतिहासातील स्त्रीवादी लेखन **प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव**	**137**
38	वर्षाऋतुचा सृष्टीवर होणारा परिणाम ऋतुसंहार काव्याच्या विशेष संदर्भात **जया सुनील मुंघाटे**	**142**
39	पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका **डॉ. विद्या ध .ध्रुव**	**147**
40	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण **कु.रोहिणी ना.गोपनारायण**	**150**

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-E
ISSN : 2278-9308
November, 2023

पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका

डॉ. विद्या ध .ध्रुव
सहयोगी प्राध्यापक गृहअर्थशास्त्र विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना: प्रस्तावना पर्यावरणीय पर्यावरणीय स्त्रीवाद किंवा स्त्रीवादी पर्यावरण वाद या संकल्पना स्त्री आणि पर्यावरण यांच्याशी संबंधित आहेत संबंधित आहेत यामध्ये फक्त स्त्रियांवर होणारे अन्यायालाच वाचा फोडली जात नाही जाते असे नाही तर पर्यावरणातील पर्यावरणातील सर्वच प्रकारच्या शोषणाला विरोध करते त्याचबरोबर त्याचे निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न सुद्धा केले जातात फ्रॅन्कोइज डिबोन्ने या फ्रान्स च्या लेखिकेने 1947 साली लिहिलेल्या 'ले फॅमिनिजम औला मोर्ट ' या पुस्तकामध्ये पहिल्यांदा पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा उल्लेख केला. स्त्रियांच्या शोषणाच्या पद्धती आणि निसर्गाच्या शोषणाच्या पद्धतीमध्ये साम्य आहे . स्त्रिया ,काळे लोक ,मुले ,गरीब, त्याच प्रकारे निसर्गातील प्राणी जमीन पाणी वायू यांचे सुद्धा वर्चस्व असणाऱ्या गटाकडून शोषण केले जाते. या सर्वच मानव जातीतील आणि निसर्गातील दुर्बल घटकांना पुरुष सत्तेच्या दमनाला सामोरे जावे लागते . जे गुण स्त्रियांमध्ये असतात ते सर्व गुण निसर्गातील घटकांना लावून पाहिले जातात. जसे की संयोग सर्जनशीलता देवाण-घेवाण जे निसर्गात आणि स्त्रियांमध्ये अस्तित्वात असतात. त्यामुळे स्त्रिया आणि निसर्ग यांच्यातील परस्पर संबंध असल्याचे दिसून येते .

उद्दिष्टे :

१) पर्यावरणीय स्त्रीवाद अभ्यासणे

२) पर्यावरणीय पर्यावरणीय स्त्रीवादी चळवळीमध्ये गृअर्थशास्त्राची भूमिका चा अभ्यास करणे.

पर्यावरणीय स्त्रीवाद आणि भारत

पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा शब्द पाश्चात्त्य स्त्रीवादी महिला विचारवंतांनी वापरात आणला असला तरी भारतातील चिपको आंदोलन, गोदावरी बचाव आंदोलन असे कित्येक उदाहरणे आपल्याला देता येतील . अश्या प्रकारच्या चळवळी मधून पर्यावरणीय स्त्री वादाच्या तत्त्वज्ञानाला आकार दिलेला आहे . आज पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा विचार विविध पातळ्यांवर देशात विकसित होताना दिसत आहे. त्यामध्ये आपापल्या संस्कृती परंपरांची चिकित्सा करत नवा अर्थ देणे दलित, आदिवासी, लहान शेतकरी ,

अणवस्त्र विरोधक युद्ध इत्यादींना विरोध करणे निसर्गाचा ऱ्हास नैसर्गिक संसाधनावरील वर्चस्वाला विरोध करणे इत्यादी पर्यावरणीय स्त्रीवाद या गोष्टींना विरोध करतो निसर्ग आणि स्थिर हे दोघेही पुनरुत्पादनाचे कार्य करीत असतात . दोघांचेही सबल असणाऱ्या घटकांकडून शोषण होत असते.असे अनेक साम्य स्त्री आणि पर्यावरणामध्ये आहेत . त्यामुळेच निसर्गाचा समतोल बिघडत असतो .

संपूर्ण जगभरामध्ये स्त्रियांना दुर्बल समजले जाते त्यांना समाजामध्ये दुय्यम दर्जाचे स्थान आहे स्त्रियांना आपल्या मूलभूत हक्कासाठी सुद्धा समाजाची लढावे लागते जसे मतदानाचा हक्क पुरुषांना होता स्त्रियांना नव्हता पाश्चात्य देशांमध्ये सुध्दा मतदानाचा हक्क मिळवण्यासाठी महिलांना आंदोलन करावे लागले. सर्वात पहिले भारन्यूझीलँड ने १८९३ साली तेथील महिलांना मतदानाचा हक्कदिला मात्र त्यांना निवडणूक लढण्याचा हक्क नव्हता . साऊदी अरेबिया तर २०१५ मधे नगर पालिकेच्या निवडणूकी मधे मतदानाचा हक्क दिला . भारताची स्थिती तरीही पेक्षा वाईट होती स्त्रियांना गुलामा सारखेच वागणूक दिला जायची त्यांचे शोषण केले जात होते या महिलांना वारसा हक्क नव्हता शिक्षणाचा हक्क नव्हता मतदानाचा हक्क नव्हता सती प्रथा बालविवाह केशवपन अशा वाईट प्रथा या भारत

देशामध्ये होत्या परंतु अनेक समाजसुधारकांनी वेगवेगळया चळवळी करून आंदोलने करून त्याला वाचा फोडली आणि हा प्रथा बंद करण्यात आला कायद्यानेही या प्रथांना विरोध करण्यात.भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताची राज्यघटना २६ जानेवारी १९४७ लागू करण्यात आली.तेव्हापासूनच भारतातील महिलांना मतदानाचा हक्क मिळाला .

21व्या शतकामध्ये स्त्रियांची शोषण थांबलेले आहे असे दिसून येत नाही . आजही समाधान समाजामध्ये स्त्री -पुरुष समानता ही फक्त दिखाऊ आहे . कायद्याने त्याला जरी बंदी घातली असली तरीही स्त्रियांचे शोषण होणे थांबत नाही मजुरी करणाऱ्या महिलांची जर उदाहरण घेतले तर मजुरी करणाऱ्या महिलांना पुरुषाच्या पेक्षा कमी मोबदला दिला जातो आणि याचे प्रमाण खूप जास्त आहे महिलांचे शोषण थांबविण्यासाठी महिलांना आर्थिकरित्या मजबूत होणे महत्त्वाचे आहे. महिलांना इतरांवर अवलंबून न राहता स्वतःचं अर्थाजन करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच त्यांचे शोषण थांबू शकते.

गृहअर्थशास्त्र महिलांना अनेक प्रकारच्या रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्यास मदत करते . रोजगार आणि स्वयंरोजगार दोन्ही प्रकारच्या संधी देण्याचे कार्य करते . गृहअर्थशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी तयार केलेला . आजच्या मुली भावी माता आहेत त्यांचा सर्वांगीण विकास होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे . त्या निरोगी असतील तर भावी पिढी निरोगी .तेथील नागरिक निरोगी राहतील पर्यायाने त्या देशाचा विकास होईल . जगभरातील एकूण लोकसंख्येचा अर्धा भाग महिला आहे आणि या अर्ध्या भागाचा विकास होणे हे महत्त्वाचे आहे.महिलांची प्रगती म्हणजेच संपूर्ण जगाची प्रगती होय.

गृह अर्थशास्त्राच्या खालील प्रकारे वेगवेगळया शाखा आहेत आणि या शाखांद्वारे वेगवेगळे अभ्यासक्रम असतात आणि ते रोजगार संधी करून देण्यासाठी मदत करीत असतात मदत करीत असतात ते खालील प्रमाणे आहेत

१) अन्न उद्योग :

खाद्यपदार्थ तयार करून विकणे दीर्घकाळ टिकणारे पदार्थ तयार करणे, डबा बंद पदार्थ विकणे डबाबंद पदार्थ विकणे ,आहार उपचार पुरविणे' हॉटेल व्यवसाय करणे असे अन्नाशी संबंधित स्वयंरोजगार करू शकतात.

२) वस्त्र उद्योग :

अन्नानंतर वस्त्रही मानवाची मूलभूत गरज आहे. आज वस्त्रोद्योगाला खूप महत्त्व आले आहे. फॅशन ला खूप महत्व प्राप्त झाले आहे . यामध्ये विविध प्रकारचे तंतू बनावट. परिसज्जा यांच्या तंत्रज्ञानामुळे वस्त्रक्षेत्रात प्रचंड उलाढाल होत असल्याचे दिसून येते दिसून येते. रेडिमेट कपड्यांचा पुरवठभरत काम करणे, फॅशन डिझायनर समारंभासाठी लागणारे कपडे आणि कलाकुसरीच्या वस्तू तयार करणे

वस्त्र छपाई इत्यादी द्वारे स्त्रिया स्वयंरोजगार प्राप्त करू शकतात.

३) मानव विकास आणि कौटुंबिक संबंध:

स्त्रिया नोकरी करू लागल्या त्यामुळे आपल्या मुलाचे संगोपन कसे करावे हा खूप मोठा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा राहिला आपल्या मुलांचे संगोपन सुरक्षित व्हावे यासाठी ती चांगल्या डे -केअर सेंटरच्या शोधामध्ये असते . गृह अर्थशास्त्राच्या विद्यार्थिनींनी पाळणाघर सुरू करणे ,बालवाडी सुरू करणे बाल समस्या सोडविण्यासाठी पालकांसाठी सल्ला केंद्र ,विवाह आणि कौटुंबिक संबंध सल्ला केंद्र इत्यादी व्यवसाय सुरू करू

४) कौटुंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन आणि आंतर सजावट:

या विषयाच्या अंतर्गत कमीत कमी साधन संपत्तीचा जास्तीत जास्त उद्दिष्टे गाठणे आणि समाधान प्राप्त करणे यासाठी होतो या विषयांमध्ये गृह अंतर्गत रचना आणि सजावट याचे शास्त्रीय पद्धतीने ज्ञान दिलेले असते त्यामुळे इंटिरियर डिझायनर अँड आणि डेकोरेटर, पुष्परचनाकार पुष्परचनाकार, ग्राहक सल्लागार केंद्र चालविणे यासारखे व्यवसाय करू शकतात

५) गृह विज्ञान विस्तार आणि स्वयंरोजगार

गृह विज्ञान विषयाच्या अंतर्गत विविध शाखांचे जीवनपयोगी ज्ञान आहे. ते ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचविणे हा देखील एक स्वयंरोजगार होऊ शकतो.

गृह अर्थशास्त्राचा अभ्यास केलेल्या विद्यार्थिनींमधे स्वयंरोजगाराचे कौशल्य विकसित होते आणि ती व्यक्ती स्वयंरोजगार उत्तम प्रकारे करू शकते तसेच इतर नाही रोजगार देऊ शकते त्याचबरोबर रोजगार संधी सुद्धा उपलब्ध होऊ शकतातआहार उपचार तज्ञ, प्राध्यापक, वस्त्रोद्योग ,विस्तार, बाल विकास अधिकारी ग्रामसेविका अशा अनेक रोजगार संधी गृह अर्थशास्त्र मिळवून देऊ शकतो या द्वारे स्त्रिया आर्थिक रित्या स्वयंपूर्ण बनू शकतात.

निष्कर्ष: ज्या स्त्रिया अर्थाजन करत नाहीत अशा स्त्रियांना कुटुंबामध्ये शोषण केल्या जाते . कारण त्या घरातील पुरुषांवर अवलंबून असतात त्यांना माहेरी सुद्धा कोणी स्वीकारत नाही आणि सासरी सुद्धा नाही यामुळे स्त्रिया शोषणाला बळी पडतात आणि सर्व प्रकारचे त्रास त्या सहन करीत असतात. स्त्रिया ह्या घरातील सर्व काम जरी करत असल्या तरी त्यांना त्या कामाचा मोबदला दिल्या जात नाही तसेच त्यांना तेवढा मानसन्मान सुद्धा दिला जात नाही . स्त्रियांमध्ये नव चेतना निर्माण करण्याची शक्ती जरी असली तरी पितृ सत्ता पद्धतीमध्ये त्यांची शोषण केल्या जाते परंतु स्त्री आर्थिक रित्या सबळ असेल तर ती अशा प्रकारच्या शोषणाला बळी पडत नाही स्त्रियांना सबळ करण्याची हिम्मत ,प्रेरणा आणि प्रशिक्षण होण्यासाठी गृहअर्थशास्त्र हे मदत करीत असते अर्थातच पर्यावरणीय स्त्रीवाद चळवळीमध्ये गृहअर्थशास्त्र ही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Women and social change -Raj Pruthvi ,Bela Rani Sharma -Anmol Publication PVT New Delhi - ११०००२

२. INDIAN WOMEN- Challenges & Change-Editor-R.B.Mishra,Chandrapal Sing

3.स्त्रीवादी समीक्षा स्वरुप आणि उपयोजन -डॉ अश्विनी धोंगडे -दिलीपराज प्रकाशन प्रा .लि पुणे

४. कौटुंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन आणि आंतरसजावट -२- प्रा .नलिनी फरकाडे ,सुलभा गोंगे -पिंपळापुरे अँड क. पब्लिशर्स, नागपूर

५.गृहअर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे - डॉ लीना कांडलकर - विद्या प्रकाशन नागपूर

६. मानवी पोषण व आहारशास्त्राची मूलतत्त्वे - प्रा. डॉ .आशा देऊस्कर - विद्या प्रकाशन नागपूर -प्रथमावृत्ती -१९९६

७. बालमानसशास्त्र - प्रा . प्रेमला काळे -श्रीविद्या प्रकाशन पुणे

८.गृहविज्ञान विस्तार -प्रा. त्रिवेणी फरकाडे ,सुलभा गोंगे -विद्या प्रकाशन नागपूर २००२

९. फॅशन डिझाइनिंग -डॉ .उज्वला वैरागडे ,प्रा.अन्विता अग्रवाल -विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद

१०.भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान -शरयू अंनतराम ,उमा वंडसे -पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि मुंबई

* https://marathivishakosh.org/46302/
* https://en.m.wikipedia.org>wiki
* https://www.studysmater.co.uk>ec

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

ISSN 2277-8071

Indexed in the ICI Journals Master List

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ONE DAY
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE
On

SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION

24th August, 2024
Organized by

Department of Home Economics, Home Science and Physical Education

SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

Special Issue Published on 24th August, 2024

www.ycjournal.net
researchnebula@gmail.com

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
IMPACT FACTOR 7.399

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

SPECIAL ISSUE ON ONE DAY INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY CONFERENCE on
SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION
24th August, 2024

OUR PATRONS

SHRI. DILIPRAJ GOENKA, President, BSS
SHRI. GOPIKISAN BAJORIYA, Vice-President, BSS
SHRI. RAVINDRAKUMAR GOENKA, Vice-President, BSS
SHRI. ALOKKUMAR GOENKA, Secretary, BSS
SHRI. PRAFUL SANGHVI, Joint Secretary, BSS

CONVENERS

DR. UJWALA BAJPAI, HOD, Home Economics
DR. SONAL KAME, HOD, Home Science
LT. SHWETA MENDHE, Director of Physical Education & ANO
DR. RADHA SAWJIYANI, Dept. of Home Economics
DR. VIDYA DHRUVE, Dept. of Home Economics
MR. PAVAN DINKAR MAHAJAN, Dept. of Home Science

.. ORGANIZING COMMITTEE.

DR. AMBADAS PANDE - Vice Principal & HOD, Commerce
MR. PARIMAL MUJUMDAR - Vice Principal & Head, NGC
DR. ARCHANA AMBHORE - HOD, Music
DR. SHALINI BANG - HOD, English
PROF. NARENDRA MANMOTHE - HOD, Sociology
DR. VINOD KHAIRE - HOD, Poli cal Science
DR. RAVINDRA MUNDRE - Senate Member, SGBAU & HOD, History HOD,
PROF. AJAY SHINGADE - HOD, Philosophy
DR. NITIN CHAUDHARI – HOD, Economics
PROF. LALIT BHATTI - Co-coordinator, IQAC
DR. SANJAY VITE - Coordinator, IQAC HOD,
DR. NIBHA UPADHYAY – HOD, Hindi
PROF. PRAMILA BORKAR – HOD, Sanskrit
DR. SWAPNIL INGOLE – HOD, Marathi

ADVISORY COMMITTEE ..

DR. MILIND BARHATE,
VC, SGBAU, Amravati

DR. MAHENDRA DHORE,
Pro-VC, SGBAU, Amravati

DR. AVINASH ASNARE,
Registrar, SGBAU, Amravati

215.	**DR.VIDYA D.DHRUVE** Associate professor, Department of Home Economics Smt.RDG College for women Akola mob.No 9881485714 Gmail: dhruve_vidya@rdgakola.ac.in	HEALTH AND WELLNESS AT THE WORKPLACE IN METRO CITIES AND SMALL TOWNS IN MAHARASHTRA	**1003**

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

One Day International Multi-Disciplinary Conference
SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION
On 24th August, 2024 @
Department of Home Economics, Home Science and Physical Education
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN
Akola, Maharashtra.

HEALTH AND WELLNESS AT THE WORKPLACE IN METRO CITIES AND SMALL TOWNS IN MAHARASHTRA

DR.VIDYA D.DHRUVE
Associate professor, Department of Home Economics
Smt.RDG College for women Akola
mob.No 9881485714 Gmail: dhruve_vidya@rdgakola.ac.in

ABSTRACT

This paper presents a comparative study on the health and wellness at the workplace in metro cities and small towns in Maharashtra. The research aims to examine the differences in workplace wellness programs, infrastructure, mental and physical health outcomes, and access to healthcare. The study investigates various dimensions of workplace wellness by collecting data through surveys, interviews, and secondary sources. The paper concludes with recommendations for improving health and wellness in both metro cities and small towns, considering regional differences and unique challenges. Provide policy recommendations to improve workplace wellness across regions. This research paper provides a foundation for policymakers and organizations to develop region-specific workplace wellness initiatives, addressing the unique challenges of both metro cities and small towns in Maharashtra.

Key words: Mental health, Wellness ,diet

Objective of the Study

The primary objective of this research are as follows:

1. to compare health and wellness at the workplace in metro cities and small towns in Maharashtra.
2. Identify the differences in workplace wellness programs and initiatives.
3. Assess mental and physical health outcomes in different workplace environments.
4. Analyze access to healthcare and other wellness resources.
5. Provide policy recommendations to improve workplace wellness across regions.

1. Introduction

In recent years, workplace health and wellness have gained significant attention, with organizations recognizing their impact on employee productivity, satisfaction, and overall organizational success. In Maharashtra, a state with diverse geography, workplace environments differ drastically between metro cities and small towns. Metro cities like Mumbai, Pune, and Nagpur are characterized by advanced corporate infrastructure, while small towns like Ahmednagar, Sangli, and Satara present a more traditional and community-centric work environment. Understanding these differences is crucial for developing targeted wellness programs and policies that cater to the unique needs of employees in various regions.

Workplace health and wellness are more than just trends; they're essential for employee well-being. By focusing on creating a healthy work environment, you can enhance your employees' physical and mental health, productivity, and overall satisfaction. Workplace wellness encompasses activities and policies that prioritize employee fitness and well-being. It's an investment that yields numerous benefits, such as lower healthcare costs, improved productivity, and increased organizational commitment. Implementing a wellness program involves analyzing employee needs, creating a tailored program, and regularly evaluating its success. Let Work Health Solutions help you build a thriving culture of workplace health and wellness.Well-being is a person's ability to address normal stressors and work productivity. Workplace health and wellness intends to boost individuals' well-being through various activities and policies. There is no question that this is a growing trend. With the increasing focus on employee well-being, many organizations are looking for ways to create a healthier work environment. In today's fast-paced world, it's more important than ever to ensure your employees are healthy and productive. But what is workplace health and wellness exactly? And why should employers care? By creating a healthy work environment, you can help improve your employees' physical and mental well-being.

Definition of Workplace Wellness

Workplace health and wellness is a diverse topic that can have several definitions depending on the workspace or industry. In general, workplace wellness is any activities, promotions, or policies in the workplace that focus on the fitness and well-being of employees. The CDC defines workplace wellness as "a coordinated and comprehensive set of health promotion and protection strategies implemented at the worksite that includes programs, policies, benefits, environmental supports, and links to the surrounding community designed to encourage the health and safety of all employees". A commitment to workplace health and wellness is often through a health and wellness program.

Importance of Health and Wellness at the workplace

Focusing on workplace health and wellness grants a multitude of benefits to employers, employees, and customers. Implementing a workplace health program can lower healthcare costs for the company by decreasing the number of work-related illnesses and injuries. Additionally, companies will see a decrease in worker's compensation costs. The combination of a decrease in employee absenteeism and enhanced employee productivity will boost revenue and efficiency. The increased organizational commitment to the creation of a culture of health boosts corporate image to the general public and improves recruitment and retention rates.

For employees, the benefits of workplace health and wellness are numerous. Workplace wellness can lower out-of-pocket costs for healthcare services, such as co-pays or pharmacy prescriptions. Additionally, it creates a safer and more supportive work environment where employees feel cared for and are more satisfied with their job.

Workplace health and wellness programs decrease costs, boost employee satisfaction, and increase revenue

2. Literature Review

2.1 Workplace Wellness in India

The concept of workplace wellness has evolved significantly in India, with companies increasingly investing in employee well-being to boost productivity and reduce absenteeism. Various studies indicate that wellness programs in urban corporate settings are more structured and focused on physical health, mental well-being, and work-life balance . However, rural and small-town workplaces may lack formal wellness programs due to resource constraints and limited awareness.

2.2 Urban vs. Rural Health Disparities

Studies show significant disparities in health outcomes between urban and rural areas. Urban areas often have better access to healthcare facilities, but urban living conditions, such as pollution and long commutes, can negatively impact health . In contrast, rural areas have cleaner environments but face challenges in accessing specialized healthcare services .

2.3 Workplace Stress and Mental Health

Mental health issues, particularly stress, anxiety, and burnout, are prevalent in high-pressure urban workplaces. However, small towns, with their more relaxed work environments, may see lower stress levels but face a lack of mental health resources and awareness .

3. Research Methodology

3.1 Research Design

This study follows a mixed-method approach, combining both quantitative and qualitative data collection methods. Surveys and structured interviews were conducted with employees from various sectors in metro cities and small towns in Maharashtra.

3.2 Data Collection

Primary data : A standardized survey was administered to 200 employees from metro cities and 200 employees from small towns. The survey focused on workplace wellness programs, mental and physical health, access to healthcare, and work-life balance.

Secondary Data: Data from government reports, health surveys, and industry publications were analyzed to supplement primary data.

3.3 Data Analysis

Quantitative data from surveys were analyzed using statistical tools such as SPSS to identify patterns and correlations. Qualitative data from interviews were thematically analyzed to provide contextual insights into workplace wellness practices.

4. Results and Discussion

4.1 Workplace Wellness Programs

Metro Cities: The study found that metro city workplaces generally have more structured wellness programs, including gym memberships, health insurance, mental health counseling, and regular health check-ups. Companies in metro areas, especially in IT and finance sectors, invest in wellness initiatives as part of their corporate social responsibility (CSR) efforts.

Small Towns: In contrast, small-town workplaces lack formal wellness programs. Employees often rely on local health services and community support systems. While there is less emphasis on formal wellness programs, employees in small towns report stronger community ties, which contribute to their overall well-being.

4.2 Physical and Mental Health Outcomes

Metro Cities: High levels of stress, burnout, and lifestyle-related health issues (e.g., obesity, hypertension) were reported by metro city employees. Despite better access to healthcare, the fast-paced lifestyle and long commutes contribute to physical and mental health challenges.

Small Towns: Employees in small towns report better work-life balance and lower stress levels. However, limited access to advanced healthcare services and wellness resources can be a concern, especially for managing chronic conditions.

4.3 Access to Healthcare

Metro Cities: Employees in metro cities have access to a wide range of healthcare services, including corporate tie-ups with hospitals and regular health screenings. However, the overburdened healthcare infrastructure in cities like Mumbai leads to long waiting times and difficulties in accessing specialized care.

Small Towns: Healthcare access in small towns is limited, with fewer hospitals and specialists. Employees often have to travel to nearby cities for advanced treatments, which can be a financial and logistical burden.

5. Conclusion and Recommendations

5.1 Conclusion

The comparative study reveals significant differences in workplace wellness between metro cities and small towns in Maharashtra. Metro cities offer more structured wellness programs but also present higher stress levels and lifestyle-related health issues. Small towns, while offering a more balanced lifestyle, face challenges related to limited access to healthcare and wellness resources.

5.2 Recommendations

Metro Cities: Companies should focus on reducing workplace stress by promoting flexible work arrangements and encouraging mental health awareness. Investment in wellness infrastructure, such as on-site gyms and relaxation zones, can also help improve employee health outcomes.

Small Towns: Employers in small towns should be encouraged to develop formal wellness programs, even on a smaller scale. Partnerships with local healthcare providers can improve access to preventive care and wellness services. Government initiatives should focus on improving healthcare infrastructure in small towns.

5.3 Future Research

Future studies could explore the impact of the COVID-19 pandemic on workplace wellness in urban and rural areas. Additionally, sector-specific studies could provide deeper insights into how different industries approach wellness in various geographic settings.

6. References

1. Saini, R., & Mathur, N. (2020). Workplace Wellness Programs in Urban India: Trends and Challenges. Journal of Occupational Health.
2. Sharma, P. (2019). Rural Workplaces and Employee Well-being: A Comparative Study. Indian Journal of Rural Development.
3. Goyal, A., & Jain, M. (2021). Urban Health Disparities in India: A Review. Health Policy and Planning.
4. Joshi, K., & Patil, S. (2022). Access to Healthcare in Maharashtra: A Regional Analysis. Maharashtra Health Journal.
5. Deshpande, A. (2020). Mental Health and Work Stress in Indian Cities: The Role of Corporate Wellness Programs*. Indian Journal of Psychology.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

ISSN 2277-8071

Indexed in the ICI Journals Master List

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ONE DAY
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE
On

SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION

24th August, 2024
Organized by

Department of Home Economics, Home Science and Physical Education

SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

Special Issue Published on 24th August, 2024

www.ycjournal.net
researchnebula@gmail.com

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
IMPACT FACTOR 7.399

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

SPECIAL ISSUE ON ONE DAY INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY CONFERENCE on
SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION
24th August, 2024

OUR PATRONS

SHRI. DILIPRAJ GOENKA, President, BSS
SHRI. GOPIKISAN BAJORIYA, Vice-President, BSS
SHRI. RAVINDRAKUMAR GOENKA, Vice-President, BSS
SHRI. ALOKKUMAR GOENKA, Secretary, BSS
SHRI. PRAFUL SANGHVI, Joint Secretary, BSS

CONVENERS

DR. UJWALA BAJPAI, HOD, Home Economics
DR. SONAL KAME, HOD, Home Science
LT. SHWETA MENDHE, Director of Physical Education & ANO
DR. RADHA SAWJIYANI, Dept. of Home Economics
DR. VIDYA DHRUVE, Dept. of Home Economics
MR. PAVAN DINKAR MAHAJAN, Dept. of Home Science

.. ORGANIZING COMMITTEE.

DR. AMBADAS PANDE - Vice Principal & HOD, Commerce
MR. PARIMAL MUJUMDAR - Vice Principal & Head, NGC
DR. ARCHANA AMBHORE - HOD, Music
DR. SHALINI BANG - HOD, English
PROF. NARENDRA MANMOTHE - HOD, Sociology
DR. VINOD KHAIRE - HOD, Poli cal Science
DR. RAVINDRA MUNDRE - Senate Member, SGBAU & HOD, History HOD,
PROF. AJAY SHINGADE - HOD, Philosophy
DR. NITIN CHAUDHARI – HOD, Economics
PROF. LALIT BHATTI - Co-coordinator, IQAC
DR. SANJAY VITE - Coordinator, IQAC HOD,
DR. NIBHA UPADHYAY – HOD, Hindi
PROF. PRAMILA BORKAR – HOD, Sanskrit
DR. SWAPNIL INGOLE – HOD, Marathi

ADVISORY COMMITTEE ..

DR. MILIND BARHATE,
VC, SGBAU, Amravati

DR. MAHENDRA DHORE,
Pro-VC, SGBAU, Amravati

DR. AVINASH ASNARE,
Registrar, SGBAU, Amravati

181.	**सौ. भारती गोपाल मोडक** सहशिक्षिका प्राथमिक विभाग मराठी Emal ID – bharti.kale@mgsnagpur.org	"मराठीतील आरोग्य विषयक साहित्य"	861
182.	**डॉ. अण्णा वैद्य,** मराठी विभागप्रमुख , श्रीमती नरसम्मा कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय किरण नगर अमरावती. मो. ९४२०१२५६८१	मध्ययुगीन महानुभावीय साहित्यातील खेळ : काही नोंदी काही निरीक्षणे	866
183.	**प्रा. डॉ. पी. आर. जाधव,** मराठी विभागप्रमुख, स्व. दत्तात्रय पुसदकर कला महाविद्यालय, नांदगाव पेठ, ता. जि. अमरावती.- (9423649072)	"राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील आरोग्यविषयक विचार"	870
184.	**प्रा. डॉ. पूनम गहुकर** असिस्टंट प्रोफेसर संस्कृत विभाग, आदर्श विज्ञान जे. बी. कला व बिरला वाणिज्य महाविद्यालय धामणगांव रेल्वे, जिल्हा -अमरावती Email Address: gapoonam2@gmail.com	श्रीमद्भगवद्गीतेतील योग व आहार : एक अध्ययन	874
185.	**प्रा. डॉ. रश्मी प्र. गजरे** विभाग प्रमुख, गृह अर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती नानकीबाई वाधवानी महाविद्यालय, यवतमाळ **मनिषा उ. कोळेश्वर** आचार्य स्नातक, श्रीमती नानकीबाई वाधवानी महाविद्यालय, यवतमाळ	रजोनिवृत्त महीलांचा आहार व आरोग्य सामाजिक समस्या	878
186.	**प्रा. डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील.** सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख,मधुकरराव पवार कला महाविद्यालय मुर्तिजापूर ई- मेल - drmadhuripatil67@gmail.com मो नं. 9822263468	मराठी साहित्यातील 'लीळाचरित्र' या ग्रंथात उल्लेख असलेल्या खेळ व क्रीडांचे स्वरूप	883
187.	**कु. वर्षा विठ्ठलराव वाघ.** संशोधक विदयार्थिनी ,आचार्य पदवी, श्रीमती राधादेवी गोयनका महाविद्यालय अकोला मोबाईल no. – 8263967472 Email id – varshaamankar@gmail.com **प्रा. डॉ. विव्या ध्रुव** गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महाविद्यालय अकोला मोबाईल no. – 9881485714 Email id – dhruve_vidya@rdgakola.ac.in	सामुदायिक आरोग्य आणि जागतिक दृष्टीकोन	887
188.	**प्रा. विद्या प्र. गावंडे** सहा. प्राध्यापिका संगीत विभाग, मधूकरराव पवार कला महा.मुर्तिजापूर. मो. ८८८८५२०७१४ Email ID – vidhyawankhade82@gmail.com	योगसाधना आणि संगीत	890

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

One Day International Multi-Disciplinary Conference
SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION
On 24th August, 2024 @
Department of Home Economics, Home Science and Physical Education
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN
Akola, Maharashtra.

सामुदायिक आरोग्य आणि जागतिक दृष्टीकोन

कु. वर्षा विठ्ठलराव वाघ.
संशोधक विदयार्थिनी ,आचार्य पदवी, श्रीमती राधादेवी गोयनका महाविद्यालय अकोला
मोबाईल no. – 8263967472 Email id – varshaamankar@gmail.com

प्रा. डॉ. विव्या ध्रुव
गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महाविद्यालय अकोला
मोबाईल no. – 9881485714 Email id – dhruve_vidya@rdgakola.ac.in

ABSTRACT

कोणत्याही देशाची प्रगती (विकास) हा त्या देशातील लोकांच्या आरोग्यावर अवलंबून असतो. नागरिकांचे आरोग्य सुदृढ व निकोप असेल तर त्या देशाची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक प्रगती गतिमान असते. आरोग्य ही धनसंपदा मानली जात असते. (Health is wealth) मानवी जीवनामध्ये यश संपादन करत असतांना स्वतः चे आरोग्य व्यवस्थीत राखणे ही काळाची गरज आहे. मानवास सर्वगुण संपन्न बनण्यासाठी मानवाचे आरोग्य सुदृढ असणे आवश्यक आहे. सध्याच्या काळात मानवाचे जीवन खूपच धावपळीचे बनलेले आहे. या धावपळीच्या जीवनाबरोबरच मानवाचा रसायन युक्त आहारही मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम करत आहे. त्यामुळे मानवाचे आरोग्य बिघडत आहे.

कीवर्ड्स→ आरोग्य, आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक

प्रस्तावना

१.३ अब्ज लोकसंख्येसह भारत हा जगातील सर्वात मोठा आणि सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. अलिकडच्या वर्षांत लक्षणीय आर्थिक वाढ असूनही, भारताला अजूनही असंख्य आरोग्यविषयक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे ज्याचा परिणाम तेथील नागरिकांच्या आरोग्यावर होत आहे. यापैकी काही आरोग्य समस्या दीर्घकालीन समस्या आहेत, तर इतर उदयोन्मुख आव्हाने आहेत ज्यांना त्वरित लक्ष देणे आवश्यक आहे.

जागतिक सार्वजनीक आरोग्य हे एक व्यापक आणि बहुविद्याशाखीय क्षेत्र आहे. ज्याचे उद्दिष्ट लोक आणि त्यांच्या समुदायांच्या आरोग्याचे संरक्षण आणि सुधारणा आहे. WHO वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन नुसार आरोग्याची व्याख्या → "आरोग्य म्हणूजे "संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्थिती आणि केवळ रोग किंवा अशक्तपणा नसते". या व्याखेतून असे सूचित होते की, आरोग्य म्हणजे केवळ आजार नसणे तर आपल्या जीवनाची गुणवत्ता वाढवणाऱ्या सकारात्मक घटकांच्या उपस्थितीबद्दल देखिल आहे.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

संशोधनाचे उद्देश

1. आरोग्य सुधारणे, लोकसंख्येचे आरोग्य सुधारणे आणि आयुर्मान वाढवने.
2. विविध आजारांचा अभ्यास करना.
3. आरोग्य विषयक सुविधांची उपलब्धता व कमतरता यातील भिन्नता तपासणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधन अहवाल वृत्तपत्रे, शोधनिबंध, थेसिस, मासिके, पुस्तके व विषयाशी संबंधीत ग्रंथातून माहिती प्राप्त करण्यात आली. इंटरनेटवरील विविध माहिती संशोधनासाठी उपयोगात आणली गेली.

जागतिक सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे काय

पब्लिक हेल्थच्या अर्थाविषयी बोलताना, समाजाच्या संघटित प्रयत्नद्वारे रोग रोखणे, आयुष्य वाढवने आणि आरोग्य वाढवणे हे विज्ञान आणि कला आहे. सार्वजनिक आरोग्याच्या परिणामांमध्ये महामारी विज्ञान, बायोस्टॅटिस्टिक्स, पर्यावरणीय आरोग्य, आरोग्य धोरण आरोग्य शिक्षण आरोग्य प्रचार आणि आरोग्य सेवा यासारख्या विविध क्रियाकलाप आणि विषयांचा समावेश होतो.

सार्वजनिक आरोग्य ही संकल्पना ही बहुधा सामुदायिक आरोग्य किंवा आरोग्य सेवेमध्ये गोंधळलेली असते. परंतु समुदाय आणि जागतिक सार्वजनिक आरोग्य यांच्यातील मोठया फरकाने ते सामान नसतात.

सार्वजनिक आरोग्याची व्याप्ती

सार्वजनिक आरोग्याची व्यापक आणि बहुआयामी व्याप्ती आहे, ज्यामुळे जागतिक कल्याणावर परिणाम करण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. म्हणून, सार्वजनिक आरोग्य पीजी कोर्स नवीन करिअर आणि फायद्याच्या संधींसाठी विविध दरवाजे उघडू शकतो. सार्वजनिक आरोग्याच्या व्याप्तीचे काही पैलू आहेतः

• **विविध करिअरचे मार्ग** → सार्वजनिक आरोग्य व्यावसायिक विविध क्षेत्रांमध्ये काम करू शकतात, जसे की सरकारी संस्था, ना-नफा संस्था, आरोग्य सुविधा आणि संशोधन संस्था.

• **आरोग्य धोरणांना आकार देणे** → सार्वजनिक आरोग्य व्यावसायिक आरोग्य धोरणे तयार करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत सध्याच्या आरोग्यविषयक आव्हानांना संबोधित करणाऱ्या धोरणांच्या विकासावर प्रभाव टाकतात आणि निरोगी समुदाय तयार करण्यात योगदान देतात.

• **जागतिक प्रभाव** → सार्वजनिक आरोग्य व्यावसायिक आंतरराष्ट्रीय स्तरावर फरक करतात. ते जागतिक आरोग्य संस्थांसोबत काम करतात आणि आरोग्याच्या गंभीर समस्यांना तोंड देण्यासाठी पुढाकारांमध्ये योगदान देतात.

सार्वजनिक आरोग्याची वैशिष्ट्ये काय आहेत?

सार्वजनिक आरोग्याची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे समजू शकतातः

1. पाळत ठेवणे आणि महामारीविज्ञानः सार्वजनिक आरोग्य कठोर डेटा संकलन आणि विश्लेषणाद्वारे आरोग्याच्या ट्रेंड आणि धोक्यांवर सतत लक्ष ठेवते. हे उदयोन्मुख समस्यांची लवकर ओळख आणि लक्ष्यित हस्तक्षेप सक्षम करते.
2. प्रतिबंध आणि हस्तक्षेपः सार्वजनिक आरोग्य आजारावर उपचार करण्याऐवजी रोग टाळण्यासाठी आणि कल्याण वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये लसीकरण कार्यक्रम, शैक्षणिक मोहिमा आणि निरोगी वर्तन आणि वातावरणास समर्थन देणारी धोरणे समाविष्ट आहेत.
3. आरोग्य समानता आणि सामाजिक न्यायः सार्वजनिक आरोग्य चॅम्पियन्स अत्यावश्यक सेवा आणि संसाधनांमध्ये समान प्रवेश, आरोग्य विषमता दूर करण्यासाठी आणि सर्वांसाठी सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत.

भारतासारख्या देशात सार्वजनिक आरोग्याचे महत्त्व आणि त्याचे मूल्य

सार्वजनिक आरोग्य हे असे क्षेत्र आहे ज्याचे उद्दिष्ट विविध धोरणांद्वारे लोक आणि समुदायांच्या आरोग्याचे संरक्षण करणे आणि सुधारणे हे आहे, जसे की निरोगी वर्तनांना प्रोत्साहन देणे, रोग प्रतिबंधित करणे आणि नियंत्रित करणे, संशोधन करणे आणि धोरणांवर प्रभाव टाकणे. सार्वजनिक आरोग्याचे महत्त्व जास्त सांगता येत नाही, कारण त्याचा प्रत्येकाच्या आरोग्यावर आणि कल्याणावर परिणाम होतो. भारतासारख्या देशात सार्वजनिक आरोग्य विशेषत मौल्यवान आहे, ज्याला संसर्गजन्य आणि असंसर्गजन्य रोगांचे दुहेरी ओझे, तसेच महत्त्वपूर्ण आरोग्य विषमता आणि आव्हाने आहेत.

भारतातील सामुदायिक आरोग्य समस्या

एका अहवालानुसार, भारतातील तीन वर्षांखालील 42% मुले कुपोषित आहेत. पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता हे एक आव्हान आहे, तीन भारतीयांपैकी फक्त एकाला शौचालयासारख्या सुधारित स्वच्छता सुविधा उपलब्ध आहेत. भारतातील एचआयव्ही/एड्स साथीचा धोका वाढत आहे. कॉलरा महामारी अज्ञात नाही. जागरुकतेचा अभाव ही भारतीयांना भेडसावणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्यांपैकी एक महत्त्वाची समस्या आहे.

भारतातील आरोग्य क्षेत्रातील समस्या

सुसज्ज वैद्यकीय संस्थांच्या कमतरतेमुळे भारताला पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेचा सामना करावा लागत आहे. भारतातील सर्वात गंभीर समस्यांपैकी एक कार्यक्षम आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाची तीव्र कमतरता आहे. देशाला आजार आणि वृद्ध लोकसंख्येचा दुहेरी भार आहे. 2019 मध्ये मृत्यूची प्रमुख तीन कारणे म्हणजे इस्केमिक हृदयरोग, COPD आणि स्ट्रोक. जास्त खिशातून होणारा खर्च हा तणावाचा घटक आहे.

निष्कर्ष

शेवटी, सार्वजनिक आरोग्य हे कोणत्याही समाजाच्या कल्याणासाठी अत्यावश्यक आहे आणि त्याचे महत्त्व जास्त सांगता येणार नाही. भारतामध्ये सार्वजनिक आरोग्य हे विशेषतः महत्वाचे आहे, ज्यामध्ये आरोग्यामध्ये लक्षणीय असमानता आणि आव्हाने आहेत.

हे विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासाचे एक फायदेशीर आणि फायद्याचे क्षेत्र देखील आहे आणि त्यांना विविध क्षेत्रात एक अद्वितीय करिअर शोधण्यात मदत करू शकते. सार्वजनिक आरोग्यामध्ये विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालये आहेत. ओपी जिंदाल ग्लोबल युनिव्हर्सिटीच्या जिंदाल स्कूल ऑफ पब्लिक हेल्थ अँड ह्युमन डेव्हलपमेंट (जेएसपीएच) द्वारे ऑफर केलेला सार्वजनिक आरोग्यातील मास्टर्स हा एक उल्लेखनीय पर्याय आहे. हा दोन वर्षांचा पदव्युत्तर पदवी कार्यक्रम आहे जो सार्वजनिक आरोग्यामध्ये करिअर करू इच्छित असलेल्या प्रत्येकासाठी योग्य आहे, त्यांची पार्श्वभूमी काहीही असो.

हा कार्यक्रम मानवी हक्क आणि मानवी विकास, पर्यावरण आरोग्य, आरोग्य प्रणाली आणि धोरण, मानसिक आरोग्य, लिंग, लैंगिकता आणि आरोग्य, मानवतावादी मदत आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा यासह स्पेशलायझेशन ऑफर करतो. यामध्ये विविध सार्वजनिक आरोग्य अभ्यासक्रमाच्या विषयांचा समावेश असलेला एक विस्तृत अभ्यासक्रम आहे, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक आरोग्य समस्या आणि उपायांची व्यापक आणि आंतरशाखीय समज प्रदान करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे- राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर.

एक मजबूत सार्वजनिक आरोग्य सेवा सार्वत्रिक आरोग्य कव्हरेज प्राप्त करण्यास, आरोग्य सेवा वितरण सुधारण्यास आणि आरोग्य प्रशासनामध्ये जबाबदारी आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यात मदत करू शकते. स्वतःचे आणि भावी पिढ्यांचे आरोग्यदायी आणि सुरक्षित भविष्य घडवण्यासाठी आपण सार्वजनिक आरोग्याला प्राधान्य दिले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ

1. आरोग्याची WHO ची व्याख्या काय आहे? आंतरराष्ट्रीय आरोग्य परिषद न्यूयॉर्क 19 जून 22 जुलै 1946 द्वारे स्वीकारल्यानुसार WHO च्या संविधानाच्या प्रस्तावनेतूनः 22 जुलै 1946 रोजी 61 राज्यांच्या प्रतिनिधींनी स्वाक्षरी केली

(डब्ल्यूएचओचे अधिकृत रेकॉर्ड क्र. 2. पृ. 100) आणि 7 एप्रिल 1948 रोजी अंमलात आले. 1948 पासून व्याख्येमध्ये सुधारणा करण्यात आलेली नाही.

2. Ab Perdiguero E (1 जुलै 2001). सार्वजनिक आरोग्यातील मानववंशशास्त्र. संस्कृती आणि समाजातील फरक दूर करणे जर्नल ऑफ एपिडेमियोलॉजी अँड कम्युनिटी हेल्थ.
3. सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे काय सेंटर्स फॉर डिसीज कंट्रोल फाउंडेशन, अटलांटा GA: रोग नियंत्रण केंद्रे. 27 जानेवारी 2017 प्राप्त झाले.

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XII Issue - II March - August - 2024

ENGLISH PART - I

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"IDEAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877

E-mail : ajanta2023@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 7.537 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Basics of Yoga for Wellness of Community Health **Dr. Prafull Prakash Varale**	1-5
2	AI Revolutionizing Human Resources: Exploring Opportunities, Challenges and Future Directions **Dr. Ambadas B. Pande**	6-12
3	Recent Trend in Literature: Reference to Indian English Drama **Dr. Mohan B. Ballal**	13-17
4	Recent Trends in English Literature **Dr. Gautam Chandrabhan Satdive**	18-22
5	States and Prospects of Physical Education in Vidarbha **Dr. Manjusha J. Deshmukh**	23-27
6	Caste Discrimination of Dalit's Life in Joothan **Dr. Rajabhau Chhaganrao Korde**	28-33
7	Comparative Study of Feature Extraction Approaches for Devanagari Character Recognition **Anita B. Dube**	34-44
8	Recent Trends in Gender Divisions of Perception in Middleclass Indian Household: A Study **Dr. B. U. Jamnik**	45-49
9	Recent Development in Research Methods of History **Dr. Kailas Nagulkar**	50-54
10	A Comparative Study of Various Physical Fitness Components on Different Types of Mallkhamb Skills Learning Senior Players **Dr. Nitesh B. Raut**	55-60
11	Digital Insurance: Insights on Digital Trends in Insurance Industry **Dr. Yogesh Kailashchandra Agrawal**	61-68
12	Emerging Technologies in Library Service **Mangesh R. Ubale**	69-73
13	Exploring Emerging Trends in Cloud Computing: Next Generation Cloud Computing **P. R. Shukla** **Dr. Prof. V. M. Patil**	74-79

2. AI Revolutionizing Human Resources: Exploring Opportunities, Challenges and Future Directions

Dr. Ambadas B. Pande
Associate Professor & Head, Department of Commerce,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola. (M.S.)

Abstract

Artificial Intelligence (AI) is revolutionizing the field of Human Resources (HR), offering new opportunities to streamline processes, enhance decision-making, and improve employee experiences. However, along with these opportunities come challenges such as data privacy concerns, ethical implications, and workforce displacement. This paper aims to explore the impact of AI on HR, examining its opportunities, challenges, and future directions.

Keywords: AI, Human Resources, Talent Management, Data Privacy, HR Analytics

Introduction

Human Resources (HR) departments play a critical role in managing an organization's most valuable asset: its people. With the advent of Artificial Intelligence (AI), HR functions are undergoing a transformation, with AI technologies offering new possibilities for recruitment, talent management, employee engagement, and performance evaluation. AI-powered tools and algorithms can analyze vast amounts of data, identify patterns, and make predictions, enabling HR professionals to make data-driven decisions and optimize their processes.

However, the integration of AI in HR also brings forth various challenges and ethical considerations. Concerns about data privacy, algorithmic bias, and job displacement have sparked debates about the ethical implications of AI adoption in HR. Moreover, there is a need to ensure that AI technologies are used responsibly and ethically, with a focus on fairness, transparency, and accountability.

Despite these challenges, the potential benefits of AI in HR are significant. By automating routine tasks, AI frees up HR professionals to focus on strategic initiatives and employee development. AI-powered recruitment platforms can identify the best candidates for job openings more efficiently, while predictive analytics can help HR forecast workforce needs and anticipate talent gaps.

Objectives of Study

1. To analyze the current state of AI adoption in HR and identify key opportunities for leveraging AI technologies.
2. To examine the challenges and ethical considerations associated with AI implementation in HR.
3. To explore the potential future directions of AI in HR and its implications for the workforce

An Opportunity of AI in HR

1. AI-Powered Recruitment

AI-powered recruitment refers to the use of Artificial Intelligence (AI) technologies to streamline and enhance the recruitment process. This approach utilizes AI algorithms to automate various aspects of recruitment, such as resume screening, candidate matching, and predictive analytics, to identify the best-fit candidates for job openings efficiently and effectively.

These algorithms can then make data-driven decisions to assess candidates' qualifications, skills, experiences, and cultural fit, enabling recruiters to identify top candidates more accurately and expedite the hiring process.

2. Automated Resume Screening

AI algorithms can analyze resumes to identify relevant qualifications, skills, and experiences, streamlining the initial screening process. For example, HireVue is an AI-powered platform that screens candidates' video interviews using facial and speech recognition algorithms to assess their suitability for a role.

3. Candidate Matching

AI can match candidates with job openings based on their skills, experiences, and preferences, improving the efficiency of the recruitment process. LinkedIn's Talent Solutions uses AI algorithms to suggest potential candidates to recruiters based on their profiles, connections, and job preferences.

4. Predictive Hiring Analytics

AI can analyze historical hiring data to predict the success of candidates and optimize hiring strategies. For instance, Pymetrics uses AI-based behavioral assessments to predict candidates' performance and cultural fit, helping organizations make data-driven hiring decisions.

5. Talent Management

Talent management is essential for organizations to build and maintain a competitive advantage in today's dynamic business environment by investing in their most valuable asset: their people. It plays a crucial role in driving employee engagement, productivity, and retention, ultimately contributing to organizational growth and success.

6. AI-Driven Performance Evaluations

AI algorithms can assess employees' performance based on objective metrics, feedback, and behavior patterns. For example, Engage Talent utilizes AI to evaluate employees' performance in real-time, providing insights into their strengths, areas for improvement, and potential for growth.

7. Personalized Training Recommendations

AI can recommend personalized learning paths and training programs based on employees' skills gaps, career goals, and learning styles. IBM's Watson Career Coach uses AI to analyze employees' career aspirations and learning preferences, recommending relevant training courses and development opportunities.

8. Employee Engagement Platforms

AI-powered platforms can analyze employee feedback, sentiments, and interactions to measure and improve engagement levels. For instance, Glint's AI-driven employee engagement platform uses sentiment analysis and machine learning algorithms to identify trends, drivers, and areas of concern within an organization, enabling HR to take proactive measures to enhance employee engagement.

HR Analytics

HR analytics plays a crucial role in enabling evidence-based HR decision-making, driving continuous improvement in HR practices, and aligning HR initiatives with organizational goals and objectives. It helps organizations optimize their most valuable asset—their people—by leveraging data and analytics to better understand, manage, and maximize the potential of their workforce.

1. Predictive Workforce Planning

AI can analyze workforce data, market trends, and business objectives to forecast future workforce needs and optimize staffing levels. For example, Workday's AI-powered workforce planning tool enables organizations to simulate various scenarios and model the impact of different workforce strategies on business outcomes.

2. Attrition Risk Prediction

AI algorithms can identify employees at risk of leaving the organization based on factors such as job satisfaction, performance, and tenure. For instance, Visier's AI-driven HR analytics platform uses predictive modeling to identify patterns and trends associated with employee turnover, enabling HR to take proactive retention measures.

3. Sentiment Analysis for Employee Feedback

AI can analyze employee feedback from various sources, such as surveys, reviews, and social media, to gauge sentiment and identify areas of concern. For example, Culture Amp's AI-powered platform uses natural language processing to analyze employee feedback and sentiment, providing actionable insights to improve organizational culture and employee experience.By leveraging AI effectively, organizations can optimize their HR functions, improve employee experiences, and drive business success.

Challenges and Ethical Considerations

1. Data Privacy

Many organizations collect and store vast amounts of employee data, including personal information, performance metrics, and behavioral data. To ensure data privacy and compliance with regulations such as the General Data Protection Regulation (GDPR) or the California Consumer Privacy Act (CCPA), organizations must implement robust data protection measures, such as encryption, access controls, and anonymization techniques.

2. Algorithmic Bias

AI algorithms used in recruitment processes may inadvertently perpetuate biases present in historical data, leading to unfair treatment of certain demographic groups. For instance, if historical hiring data contains biases against candidates from underrepresented groups, AI algorithms trained on this data may unintentionally replicate these biases, resulting in discriminatory outcomes. To mitigate algorithmic bias, organizations can implement bias detection and mitigation techniques, such as fairness-aware machine learning algorithms and diversity audits, to identify and address biases in AI systems.

3. Job Displacement

The automation of routine tasks through AI technologies may lead to job displacement and workforce restructuring, causing concerns about job security and unemployment. For instance, AI-powered chatbots and virtual assistants may replace administrative roles, while

robotic process automation (RPA) may automate repetitive tasks in HR operations. To address concerns about job displacement, organizations can invest in reskilling and upskilling programs to help employees transition to new roles that require skills not easily automated by AI, such as creativity, emotional intelligence, and complex problem-solving.

Future Directions of AI in HR

1. AI-Driven Employee Experience

Personalized benefits - AI can analyze employee preferences, needs, and behaviors to tailor benefits packages to individual employees. For instance, an AI-powered benefits platform could recommend healthcare plans, retirement options, and wellness programs based on an employee's lifestyle, health status, and financial goals. Companies like Mercer and Gusto use AI algorithms to personalize benefits offerings, improving employee satisfaction and retention.

2. Career Development Pathways

AI can assess employees' skills, experiences, and career aspirations to recommend personalized learning and development opportunities. For example, AI-driven career development platforms can analyze employees' performance data, feedback, and career goals to suggest training programs, certifications, and job rotations that align with their career aspirations. LinkedIn Learning and Degreed are examples of platforms that use AI to provide personalized learning recommendations based on employees' professional interests and goals.

3. Virtual Assistants for HR Inquiries

AI-powered chatbots and virtual assistants can automate routine HR inquiries, such as benefits enrollment, time-off requests, and policy inquiries, providing employees with instant access to information and support. For instance, IBM's Watson Assistant for HR can answer employees' questions about HR policies, procedures, and benefits using natural language processing and machine learning algorithms, reducing the burden on HR staff and improving employee satisfaction.

4. Ethical AI Frameworks

Developing guidelines and standards - Organizations can establish ethical AI frameworks and guidelines to govern the responsible use of AI in HR practices. For instance, the IEEE Global Initiative on Ethics of Autonomous and Intelligent Systems provides a framework for the design, development, and deployment of AI systems that prioritize ethical principles such as fairness, transparency, and accountability. By adopting ethical AI frameworks, organizations can

ensure that AI technologies in HR are developed and used in a manner that respects employee rights, minimizes bias, and upholds ethical standards.

5. Collaboration between HR and IT

Fostering cross-functional collaboration - HR and IT departments can collaborate to integrate AI technologies into HR processes effectively and ensure alignment with organizational goals and objectives. For instance, HR professionals can work closely with IT experts to identify AI tools and solutions that address specific HR needs, such as recruitment, talent management, and employee engagement. By fostering collaboration between HR and IT, organizations can leverage IT expertise to implement AI technologies, customize solutions to meet HR requirements, and drive successful AI adoption in HR.

Conclusion

AI has the potential to revolutionize HR practices, offering new opportunities to enhance efficiency, improve decision-making, and elevate employee experiences. However, realizing the full benefits of AI in HR requires addressing challenges such as data privacy concerns, algorithmic bias, and job displacement. By navigating these challenges responsibly and ethically, organizations can leverage AI to transform their HR functions and drive strategic value creation. Embracing a human-centered approach to AI adoption in HR will be essential to ensuring that technology serves the best interests of both employees and organizations.

AI-driven employee experiences, ethical AI frameworks, and collaboration between HR and IT can shape the future of AI in HR, enabling organizations to enhance employee engagement, ensure ethical AI practices, and optimize HR processes effectively. By embracing these future directions, organizations can leverage AI technologies to transform HR practices, drive employee satisfaction and productivity, and achieve strategic objectives.

References

1. Agarwal, N., & Jain, A. (2022). Future directions of artificial intelligence in human resource management: Insights from Indian practitioners. Indian Journal of Organizational Psychology, 9(3), 210-225.
2. Abdeldayem, M. M., &Aldulaimi, S. H. (2020). Trends and opportunities of artificial intelligence in human resource management: Aspirations for public sector in Bahrain. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(1), 3867-3871.

3. Budhwar, P., Chowdhury, S., Wood, G., Aguinis, H., Bamber, G. J., Beltran, J. R. ... &Varma, A. (2023). Human resource management in the age of generative artificial intelligence: Perspectives and research directions on ChatGPT. Human Resource Management Journal, 33(3), 606-659.
4. Gupta, S., & Sharma, P. (2020). Big data and artificial intelligence in human resource management: Challenges and opportunities for Indian organizations. Indian Journal of Management Studies, 11(1), 45-58.
5. Pandey, A., Balusamy, B., &Chilamkurti, N. (Eds.). (2023). Disruptive artificial intelligence and sustainable human resource management: Impacts and innovations-The future of HR. CRC Press.
6. Patel, R., & Desai, S. (2023). Artificial intelligence in human resource management: Perspectives from Indian IT firms. International Journal of Human Resource Management, 24(4), 567-582.
7. Singh, A., & Sharma, R. (2021). Adoption of artificial intelligence in human resource management: A study of Indian manufacturing companies. Journal of Strategic Human Resource Management, 12(2), 112-125.
8. Varma, A., & Gupta, R. (2022). Artificial intelligence and human resource management: A review of trends and challenges in the Indian context. Indian Journal of Human Resource Management, 14(2), 87-102.
9. Vrontis, D., Christofi, M., Pereira, V., Tarba, S., Makrides, A., & Trichina, E. (2022). Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: a systematic review. The International Journal of Human Resource Management, 33(6), 1237-1266.
10. https://www.shrm.org/
11. https://www2.deloitte.com/insights/
12. https://www.mckinsey.com/
13. https://hbr.org/
14. https://www.hrtechnologist.com/

ISSN : 2347-4777

INTERNATIONAL JOURNAL OF CULTURAL STUDIES AND SOCIAL SCIENCES

(UGC approved Multi-disciplinary Peer-Reviewed Journal)
UGC Journal Serial No.49228 in 2019 list
Currently Indexed in UGC CARE LIST, Serial No.159 in 2022 list

Vol-20, Issue-1, No.18, January - June: 2024

Eds.
Amitava Roy, Ronan Paterson,
Bryan Reynolds, Subir Dhar, Papia Mitra

A Special Publication of
Tagore Gandhi Institute
The Shakespeare Society of Eastern India.

Index

S.No.	Title of the Article	Page No.
1	CONSUMER SATISFACTION STUDY ON DIGITAL PAYMENT MECHANISM WITH SPECIAL REFERENCE TO PARBHANI DISTRICT	1
2	INDIA-JAPAN ECONOMIC RELATIONSHIP: TRENDS AND PROSPECTS	7
3	THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MODERNIZING ACCOUNTING PROCESSES: NAVIGATING DIGITAL TRANSFORMATION	11
4	ARTIFICIAL INTELLIGENCE, MACHINE LEARNING USE IN AGRO-TOURISM SECTOR	15
5	LEVERAGING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN COMMERCE AND INDUSTRY: A COMPREHENSIVE REVIEW	20
6	A STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN TAXATION POLICIES AND ECONOMIC GROWTH IN INDIA	27
7	FROM COMPLIANCE TO CULTURE: THE TRANSFORMATION OF HR IN THE DIGITAL AGE	34
8	CHANGING PERSPECTIVE OF MICRO FINANCE IN INDIA	43
9	THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL MEDIA MARKETING AND BRAND LOYALTY, BRAND AWARENESS, AND BRAND IMAGE: AN EMPIRICAL STUDY ON CONSUMER ELECTRONIC GOODS AT KAKINADA CITY	47
10	THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN EMPLOYEE CREATIVITY AT WORKPLACE	53
11	CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY: BALANCING PROFITABILITY AND SOCIETAL IMPACT IN THE 21ST CENTURY	59
12	BUSINESS ETHICS AND CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN TATA CONSULTANCY SERVICES LTD (TCS)	65
13	PRICING STRATEGY OF ONLINE AND OFFLINE SUPPLY CHAIN BASED ON CHANNEL PREFERENCE AND ITS IMPACT ON BRANDING	68
14	NEW LABOUR LAWS IMPACT HR APPROACHES	71
15	EFFECTIVENESS OF PSYCHOLOGICAL INTERVENTIONS TO REDUCING ANXIETY AND STRESS DURING COVID-19 PANDEMIC	75
16	THE STUDY OF THE HISTORICAL CONTRIBUTIONS OF SHANKARLAL (KAKAJI) KHANDELWAL IN THE AKOLA REGION	85
17	SUSTAINING CORPORATE INTEGRITY: SAFEGUARDING AGAINST FRAUD	89
18	ENHANCING E-COMMERCE CUSTOMER SUPPORT: THE ROLE OF AI CHATBOTS	93

International Journal of Cultural Studies and Social Sciences

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY: BALANCING PROFITABILITY AND SOCIETAL IMPACT IN THE 21ST CENTURY

Dr. Ambadas B. Pande Asso. Professor & Head, Department of Commerce Smt.Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.) Email: abpande12@gmail.com. , (M) 9422893162

Abstract:
Corporate Social Responsibility (CSR) has become a critical aspect of modern business operations, with companies increasingly expected to demonstrate their commitment to environmental, social, and governance (ESG) issues. This research paper aims to explore the concept of CSR, its evolution, challenges, and the methods employed by companies to balance profitability with societal impact. Through a comprehensive literature review and empirical analysis, this study seeks to provide insights into the role of CSR in contemporary business strategies and its implications for stakeholders.
Keywords: Corporate Social Responsibility, Profitability, Societal Impact, ESG Issues, Business Strategies

Introduction:

Corporate Social Responsibility (CSR) has emerged as a pivotal concept in modern business practices, reflecting the evolving expectations of society towards corporations. In recent decades, there has been a notable shift in the perception of businesses from mere profit-seeking entities to stakeholders in addressing broader societal concerns. This shift has propelled the integration of CSR into corporate strategies as companies recognize the imperative to balance profitability with societal impact. The evolution of CSR has been shaped by various influences, including changing societal norms, regulatory pressures, and stakeholder activism. Over time, CSR has evolved from a philanthropic endeavor to a strategic business imperative, with companies integrating social and environmental considerations into their core operations. The adoption of international frameworks such as the United Nations Global Compact and the emergence of reporting standards like the Global Reporting Initiative (GRI) have further institutionalized CSR practices, fostering transparency and accountability. The objectives of this research paper are twofold. Firstly, it seeks to provide a comprehensive overview of CSR, including its conceptual underpinnings, historical evolution, and contemporary relevance. Secondly, it aims to examine the strategies employed by companies to balance profitability with societal impact in the 21st century. By exploring these themes, the paper endeavours to shed light on the role of CSR in shaping corporate behavior and its implications for stakeholders.

The scope of the research paper encompasses a multidisciplinary approach, drawing on insights from fields such as business ethics, sustainability management, stakeholder theory, and corporate governance. Through a combination of literature review, empirical analysis, and case studies, the paper will delve into the complexities of CSR implementation, the challenges faced by companies, and the potential benefits of responsible business practices. Ultimately, the research aims to contribute to a deeper understanding of CSR and its significance in fostering sustainable business development and societal progress.

Objective of Study:

The primary objective of this research paper is to examine the concept of CSR and analyze how companies balance profitability with societal impact in the 21st century. Specific objectives include:

1. To review the literature on CSR and key theoretical frameworks.
2. To investigate the challenges and opportunities associated with implementing CSR initiatives.
3. To explore the strategies employed by companies to integrate CSR into their business models.
4. To assess the impact of CSR on corporate performance and stakeholder relationships.
5. To identify emerging trends and best practices in CSR management.

Literature Review:

Corporate Social Responsibility (CSR) has garnered considerable attention in academic literature, with scholars exploring various aspects of this multifaceted concept.

1. Carroll's seminal work proposes a three-dimensional model of CSR, encompassing economic, legal, ethical, and philanthropic responsibilities. This model has been influential in shaping scholarly discourse on CSR and provides a framework for understanding the different dimensions of corporate behavior.
2. Freeman's stakeholder theory posits that corporations should consider the interests of all stakeholders, not just shareholders, in their decision-making processes. This theory has been instrumental in emphasizing the importance of stakeholder engagement in CSR initiatives and has shaped corporate governance practices.
3. Elkington introduces the concept of the triple bottom line (TBL), which expands the traditional focus on financial performance to include social and environmental dimensions. The TBL framework has gained traction in CSR literature and provides a holistic approach to assessing organizational performance.
4. Maignan and Ferrell present an integrative framework that examines the relationship between CSR and marketing, emphasizing the role of CSR in enhancing brand equity, consumer trust, and competitive advantage.
5. Matten and Moon propose a conceptual framework for understanding implicit and explicit CSR approaches, distinguishing between legal, ethical, and discretionary responsibilities. Their framework provides insights into the diverse manifestations of CSR across different cultural contexts.
6. McWilliams and Siegel offer a theoretical perspective on CSR from the lens of the firm, suggesting that CSR activities can enhance firm value by reducing agency costs, improving reputation, and attracting socially responsible investors.
7. Margolis and Walsh challenge the conventional wisdom that CSR is always beneficial for companies, arguing that poorly implemented CSR initiatives can have negative consequences. Their article underscores the importance of strategic alignment and stakeholder engagement in CSR practices.

Theoretical Frameworks in CSR:

Several theoretical frameworks have been developed to conceptualize and analyze CSR from different perspectives. These frameworks provide insights into the motivations, drivers, and outcomes of CSR initiatives. Some of the key theoretical frameworks in CSR include:

1. Instrumental Theory: Instrumental theory posits that CSR activities are driven by the desire to achieve strategic objectives, such as enhancing corporate reputation, mitigating risks, and gaining competitive advantage. According to this perspective, companies engage in CSR primarily to maximize long-term financial returns rather than out of altruistic motives.

2. Stakeholder Theory: Stakeholder theory asserts that businesses have responsibilities to a wide range of stakeholders, including not only shareholders but also employees, customers, suppliers, communities, and the environment. This theory emphasizes the importance of managing relationships with stakeholders effectively to ensure the long-term sustainability of the business.

3. Legitimacy Theory: Legitimacy theory suggests that organizations must maintain congruence between their activities and societal expectations to gain legitimacy and support from stakeholders. Companies engage in CSR activities to signal their commitment to social and environmental values and maintain their social license to operate.

4. Institutional Theory: Institutional theory examines how organizations conform to institutional pressures from their external environment, such as laws, regulations, norms, and cultural expectations. CSR practices may be influenced by institutional forces, including industry standards, peer pressure, and expectations of legitimacy.

5. Ethical Theories: Various ethical theories, such as utilitarianism, deontology, and virtue ethics, provide normative frameworks for evaluating the ethical dimensions of CSR. These theories help to

assess the moral obligations of businesses towards stakeholders and guide decision-making in ethical dilemmas.

Challenges and Opportunities in CSR Implementation:

Implementing Corporate Social Responsibility (CSR) initiatives presents various challenges and opportunities for businesses. Understanding and addressing these challenges while leveraging opportunities are crucial for successful CSR integration.

1. Complexity and Scope of CSR Issues:

CSR encompasses a wide range of issues, including environmental sustainability, social justice, human rights, and ethical business practices. Managing the complexity and interconnectedness of these issues can be daunting for businesses, especially multinational corporations operating in diverse contexts.

Businesses can leverage CSR as a platform to address pressing societal challenges and contribute to positive change. By prioritizing key issues aligned with their values and core competencies, companies can enhance their reputation and foster stakeholder trust.

2. Balancing Stakeholder Expectations:

Meeting the diverse expectations of stakeholders, including investors, customers, employees, communities, and regulators, can be challenging. Stakeholders may have conflicting priorities, making it difficult for businesses to prioritize CSR initiatives effectively.

Engaging with stakeholders in meaningful dialogue and collaboration can help businesses identify shared values and priorities. By actively involving stakeholders in CSR decision-making processes, companies can build trust, foster long-term relationships, and co-create sustainable solutions.

3. Resource Constraints:

Implementing CSR initiatives often requires significant financial, human, and technological resources. Small and medium-sized enterprises (SMEs) and startups, in particular, may face resource constraints, limiting their capacity to invest in CSR activities.

Companies can adopt innovative approaches to CSR that leverage existing resources and capabilities. For example, partnering with non-profit organizations, leveraging technology for efficiency gains, and engaging employees in volunteerism can help maximize the impact of CSR efforts while minimizing costs.

4. Measuring and Reporting Impact:

Measuring the impact of CSR initiatives and effectively communicating outcomes to stakeholders can be challenging. Traditional financial metrics may not capture the full range of social and environmental impacts, making it difficult to assess the effectiveness of CSR programs.

Implementing robust monitoring and evaluation frameworks, including key performance indicators (KPIs) and impact assessments, can help businesses measure and report on their CSR performance. Transparent reporting enables companies to demonstrate accountability, track progress, and identify areas for improvement.

5. Regulatory and Legal Compliance:

Compliance with evolving regulatory requirements and legal standards related to CSR can pose challenges for businesses, especially in highly regulated industries or regions.

Proactively engaging with regulators, industry associations, and other stakeholders can help companies stay informed about emerging regulatory trends and anticipate compliance requirements. Adopting a proactive approach to CSR can also enhance risk management and mitigate legal liabilities.

While implementing CSR initiatives involves various challenges, businesses can turn these challenges into opportunities for innovation, collaboration, and value creation. By aligning CSR efforts with business objectives and stakeholder expectations, companies can strengthen their competitive advantage, enhance brand reputation, and contribute to sustainable development.

Strategies for Integrating CSR into Business Models:

Integrating Corporate Social Responsibility (CSR) into business models involves aligning social and environmental objectives with core business strategies and operations. Here are some strategies for effectively integrating CSR into business models:

1. Embedding CSR in Corporate Culture:

Foster a culture of responsibility and ethics throughout the organization by articulating clear values, mission, and vision statements that emphasize CSR principles. Encourage employee engagement and participation in CSR initiatives through training programs, volunteer opportunities, and recognition schemes.

2. Stakeholder Engagement and Collaboration:

Identify and prioritize key stakeholders, including customers, employees, suppliers, investors, communities, and NGOs, and engage them in meaningful dialogue and collaboration. Collaborate with stakeholders to co-create CSR strategies, set goals, and develop mutually beneficial partnerships that address shared challenges and opportunities.

3. Integrating CSR into Supply Chain Management:

Assess and mitigate risks related to social and environmental issues across the supply chain, including labor practices, human rights violations, and environmental degradation. Work closely with suppliers to promote responsible sourcing practices, improve transparency, and ensure compliance with CSR standards and regulations.

4. Product and Service Innovation:

Integrate sustainability considerations into product design, development, and packaging to minimize environmental impact and meet evolving customer preferences for eco-friendly products. Innovate new products and services that address societal needs and contribute to positive social impact, such as renewable energy solutions, inclusive finance, or affordable healthcare.

5. Corporate Governance and Ethics:

Strengthen corporate governance structures and practices to ensure accountability, transparency, and ethical behavior at all levels of the organization. Implement codes of conduct, ethical guidelines, and compliance mechanisms to prevent corruption, fraud, and unethical practices.

Impact of CSR on Corporate Performance:

Corporate Social Responsibility (CSR) has a significant impact on corporate performance, encompassing various dimensions beyond financial metrics. Understanding these impacts is crucial for businesses to recognize the value of CSR initiatives and their contribution to long-term success. Here, we delve into the multifaceted impact of CSR on corporate performance:

1. Enhanced Brand Reputation and Customer Loyalty:

CSR initiatives contribute to building a positive brand reputation by demonstrating a company's commitment to social and environmental responsibility. Consumers increasingly prefer to support businesses that align with their values, leading to increased customer loyalty and brand preference.

2. Improved Employee Engagement and Productivity:

CSR programs that promote employee well-being, diversity, and inclusion foster a positive workplace culture, leading to higher levels of employee engagement, satisfaction, and retention. Engaged employees are more motivated, productive, and committed to achieving corporate goals, resulting in improved overall performance.

3. Risk Reduction and Cost Savings:

CSR practices help mitigate risks associated with environmental, social, and governance (ESG) issues, such as regulatory fines, legal liabilities, and reputational damage. Investing in sustainable practices, resource efficiency, and waste reduction can lead to cost savings and operational efficiencies in the long run..

4. Stakeholder Trust and Long-Term Value Creation:

CSR initiatives foster trust and credibility among stakeholders, including investors, customers, employees, communities, and regulators, leading to stronger stakeholder relationships. Building trust through CSR practices enhances a company's social license to operate and creates opportunities for

long-term value creation and sustainable growth.

5. Innovation and Market Differentiation:

CSR stimulates innovation by encouraging companies to develop sustainable products, services, and business models that address societal needs and environmental challenges. Differentiating products and services based on sustainability criteria can create a competitive advantage and open up new market opportunities.

6. Identifying and Prioritizing Stakeholders:

Businesses need to identify and prioritize key stakeholders, including investors, customers, employees, suppliers, communities, NGOs, and regulators. Stakeholder mapping and analysis help identify stakeholders' interests, influence, and potential impact on business operations and CSR initiatives.

7. Transparency and Accountability:

Transparent communication is essential for building trust and credibility with stakeholders, as it demonstrates openness, honesty, and integrity. Businesses should provide clear, accurate, and timely information about their CSR policies, practices, performance, and impacts, including successes, challenges, and areas for improvement.

In nutshell, stakeholder engagement and CSR communication are essential for building trust, fostering collaboration, and driving positive social and environmental change. By engaging with stakeholders effectively and communicating transparently, businesses can enhance their CSR impact, reputation, and long-term sustainability.

Emerging Trends and Best Practices in CSR Management:

Corporate Social Responsibility (CSR) management continues to evolve in response to changing societal expectations, regulatory requirements, and market dynamics. Understanding emerging trends and adopting best practices is essential for businesses to stay ahead of the curve and drive meaningful impact. Here, we explore some of the latest trends and best practices in CSR management:

1. Focus on Environmental Sustainability:

Businesses are increasingly prioritizing environmental sustainability, including carbon reduction, renewable energy adoption, waste management, and biodiversity conservation. Embracing circular economy principles, such as resource efficiency, recycling, and product stewardship, is gaining traction as companies seek to minimize waste and maximize resource utilization.

2. Social Impact and Inclusion:

CSR efforts are expanding beyond philanthropy to focus on creating measurable social impact, such as poverty alleviation, education, healthcare, and gender equality. Emphasizing diversity, equity, and inclusion (DEI) in the workplace and supply chain is becoming a strategic imperative, driven by calls for social justice and equality.

3. Stakeholder-Centric Approach:

Businesses are adopting a stakeholder-centric approach to CSR, prioritizing meaningful engagement with diverse stakeholder groups, including investors, customers, employees, communities, and NGOs. Co-creating CSR strategies with stakeholders and integrating their feedback into decision-making processes enhance accountability, transparency, and trust.

4. Integrated Reporting and Disclosure:

Integrated reporting frameworks, such as the Global Reporting Initiative (GRI) and the Sustainability Accounting Standards Board (SASB), are gaining traction as businesses seek to provide comprehensive, standardized disclosures on ESG performance. Adopting transparent reporting practices enhances accountability, enables benchmarking, and facilitates comparison with industry peers and best practices.

5. Technology and Innovation:

Technology is playing a pivotal role in advancing CSR initiatives, enabling data-driven decision-making, stakeholder engagement, and impact measurement. Leveraging emerging technologies, such as artificial intelligence (AI), blockchain, and Internet of Things (IoT), can enhance supply chain transparency, traceability, and accountability.

Ethical Leadership and Governance:

6. Ethical leadership and governance:

They are critical for driving CSR success, as they set the tone from the top and establish a culture of integrity, accountability, and responsibility. Embedding CSR principles into corporate governance structures, codes of conduct, and performance incentives reinforces commitment to ethical behavior and responsible business practices.

8. Collaborative Partnerships and Collective Action:

Collaborative partnerships between businesses, governments, NGOs, academia, and civil society are essential for addressing complex societal challenges, such as climate change, poverty, and inequality. Collective action initiatives, such as industry alliances, multi-stakeholder platforms, and sector-specific coalitions, enable collective problem-solving and scale impact.

Conclusion:

Corporate Social Responsibility (CSR) has evolved into a critical aspect of modern business practices, reflecting the growing societal expectation for corporations to address broader societal concerns alongside profitability. Through a multidisciplinary approach, this paper has examined the conceptual underpinnings, historical evolution, and contemporary relevance of CSR. By exploring challenges, opportunities, and best practices, it has underscored the importance of CSR in shaping corporate behavior and fostering sustainable business development. As businesses navigate the complexities of CSR implementation, embracing stakeholder engagement, transparency, and ethical leadership will be key to driving positive social and environmental change, enhancing trust, and creating long-term value for all stakeholders. In nutshell, staying abreast of emerging trends and adopting best practices in CSR management enables businesses to drive positive social and environmental impact, enhance stakeholder trust, and create long-term value. By embracing sustainability as a strategic imperative and integrating CSR into core business strategies, companies can contribute to a more sustainable and equitable future

References:

1. Aggarwal, S., & Aggarwal, S. (2018). Corporate Social Responsibility: A Study of Indian Companies. Indian Journal of Commerce & Management Studies, 9(2), 45-58.
2. Bansal, P., & Pandey, R. (2017). Corporate Social Responsibility in India: Trends and Challenges. Journal of Corporate Social Responsibility, 20(3), 112-125.
3. Baxi, C. V., & Ray, R. S. (2012). Corporate social responsibility. Vikas Publishing House.
4. Chatterjee, S., & Gupta, A. (2016). Understanding Corporate Social Responsibility Practices in Indian Context: A Qualitative Study. Journal of Social Responsibility, 15(4), 210-225.
5. Crane, A., Matten, D., & Spence, L. J. (2019). "Corporate Social Responsibility: Readings and Cases in a Global Context." New York: Routledge.
6. Leonard, D., & McAdam, R. (2003). Corporate social responsibility. Quality progress, 36(10), 27.
7. Lindgreen, A., & Swaen, V. (2010). Corporate social responsibility. International journal of management reviews, 12(1), 1-7.
8. Kapoor, R., & Jain, S. (2015). Corporate Social Responsibility: Perspectives from Indian Businesses. Indian Journal of Management Studies, 12(1), 35-48.
9. Moir, L. (2001). What do we mean by corporate social responsibility?. Corporate Governance: The international journal of business in society, 1(2), 16-22.
10. Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2006). "Strategy & Society: The Link between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility." Harvard Business Review, 84(12), 78-92.
11.Singh, A., & Singh, V. (2019). Corporate Social Responsibility Practices in Indian Manufacturing Firms: A Comparative Study. Journal of Business Ethics, 25(2), 89-104.
https://hbr.org/topic/corporate-social-responsibility
https://csrc.hks.harvard.edu/
https://www.forbes.com/csr/
https://www.weforum.org/agenda/archive/corporate-social-responsibility

International Journal of Cultural Studies and Social Sciences

ISSN : 2347 - 4777

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY: BALANCING PROFITABILITY AND SOCIETAL IMPACT IN THE 21ST CENTURY

Authored By

Dr. Ambadas B. Pande

Asso. Professor & Head, Department of Commerce Smt.Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Published in

International Journal of Cultural Studies and Social Sciences

ISSN **2347-4777** with IF=7.138

Vol-**20**, Issue-**01**, No.**18**, January - June: **2024**

Double-Blind, Peer Reviewed, Refereed & Open Access, UGC CARE Listed Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

Chief Editor
Tapu Biswas

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN :2319 9318**

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता TM

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S).

Affliated to Sant Gadge Baba Amravatri University, Amravati
NAAC Re-Accredited with "B" Grade (CGPA 2.47)

In Collaboration with
Internal Quality Assurance Cell
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)
Re-accredited by NAAC, Bengaluru in 4th Cycle wth'B++'Grade with CGPA 2.96

Anekant Education Society's
TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, BARAMATI, PUNE (MS).
Affliated to Savitribai Phule Pune University
NAAC Re-Accredited with "A+" Grade (CGPA 3.55),Autonomous

Organizes
One Day Online National Level Interdisciplinary Conference
On
Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

20/03/2024

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 Vidyawarta® Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

30 Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP)
Mrs. H. S. Wadhone, Akola 168
……
31 OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN HIGHER EDUCATION (NEP)
Dr. Dinesh Sambhaji Gore, Pune 173
……
32 Customer Perception towards digital /Cashless payment
Kalpana S. Tarwade Principal Dr. Jayant P. Bobde, Akola 177
……
33 Einstein's Special Theory of Relativity and the Problems in the …
Asst. Prof. Kunal Keshavrao Vinchurkar, Dist- Akola 182
……
34 Role of Pradhan Mantri Mudra Yojan In Entrepreneurship Development
Avinash Ramkrishna Pawar, Dr. Ambadas B. Pande, Akola 188
……
35 A STUDY OF CYBER SECURITY CHALLENGES AND ITS EMERGNING …
Asst.Prof.PriyaD.Dhotre, Dist:-akola 192
……
36 Tribal Profile, Maharashtra
Prof.Swati P.Kalkar, Dr.Uday S. Kale, Mehkar 195
……
37 Digital Transformation in Banking: Unveiling Customer Awareness and …
Prof. Akshay Shankar Sidam, Pandharkawada 212
……
38 ANANALYTICAL STUDY ON INNOVATIVE PRACTICES ADOPTED BY …
Dr. Deepak Rajaram Yeole Dr. Janardhan Kundlik Pawar, Pune 215
……
39 A STUDY OF MARKETING CHALLENGES FACED BY AGRO PRODUCERS ….
Dr. Reshma Mohiddin Pathan Baramati 221
……
40 A study of Evaluation and Comparison of administrative and operating …
Prof. Puja Amit Vhora Dr. Ashlesha R. Mungi, Dist. Pune 228
……
41 Current Government schemes for women small scale entrepreneurs …
Shubhangi D. Ghaiwat, Principal Dr.Jayant P.Bobde,Akola 239
……
42 An Analytical Study Of Changes In Buying Behavioural Pattern Of …
Abhinav Raosaheb Pundkar, Akola 245
……
43 Digitalization and it's impact on the beneficiaries of the Pradhan …
Mrs. Hansa Nikhilesh Tiwari, Dr. Prof. Ambadas Pande, Akola 251
……
44 EXAMINING EMPLOYEE EXPERIENCES OF HYBRID WORK CULTUREIN …
Miss. Sejal Mohan Ahiwale 257
……

MAH MUL/03051/2012 *Vidyawarta*® **Jan. To March 2024**
ISSN: 2319 9318 **Peer-Reviewed International Journal** **Special Issue**

43

Digitalization and it's impact on the beneficiaries of the Pradhan Mantri Jan DhanYojana (PMJDY)

Mrs. Hansa Nikhilesh Tiwari
Research Scholar Commerce & Management

Dr. Prof. Ambadas Pande
Vice-Principal & Head,
Smt. R.D.G.College for Women, Akola

==========

Abstract:

India has retained its title of the world's fastest growing major economy. The Indian economy is the fifth largest economy in the world measured by GDP and third largest by purchasing power parity (PPP) after US and China. According to the latest Economic Survey 2023-24.

The digitalization particularly in rural areas supports the transformative developments in areas like e-payments, digital literacy, financial inclusion, geographic mapping and rural development. Accelerated digital transformation strategy could be an effective solution to address the long-standing problem.

The present study focused on different aspects of digitalization: - its impact on economy, environment as well as the beneficiaries of the PMJDY.

This research paper also highlights the challengesas well as the benefits of digitalization on all aspects of governance and improvement in the quality of life of citizens.

Keywords: Digitalization, Indian economy, PMJDYand Challenges**.**

Introduction:

Digitalization refers to the process of converting something to digital form and Integration of digital technologies into everyday life. Now-a-days world has transformed from knowledge centric to techno centric. And all information which one thinks is available in one click. A good governing body also requires a good communication platform to communicate with the stakeholders efficiently. The efficient way to communicate with the citizens of the world's largest democracy with a population of 1.4 billion is only possible by communicating with everyone on a digital platform.

Indian government has emphasized ongoing cashless transactions as it makes the transactions transparent and smooth to operate and eliminates the existence of parallel economy which poses threat to the peace in our country.

Government also launches many schemes such as Digital India, AgriMarket app, National Mission on Education and "Pradhan Mantri Jan DhanYojana (PMJDY)" which also cameintoexistencewith a mission to give manybenefits tocitizen ofIndia. Pradhan Mantri Jan DhanYojana is a National Mission on Financial Inclusion which has an integrated approach to bring about comprehensive financial inclusion and provide banking services to all households in

the country.

Aims & objectives:

1. To understand the concept of Digitalization.
2. To study the impact of digitalization in rural areas as well as on the account holders of Pradhan Mantri Jan DhanYojana
3. To focus on the challenges faced in implementation of PMJDY.
4. To find out practical solutions and innovative ideas for the problems of the beneficiaries of the PMJDY account holders.

Data collection:

Inthis research studythe researcher has usedboth Primary& Secondarydata. Researcher used the following methods to collect the data as well as the information.

Primarydataisbecollectedthrough interviews, surveys, questionnaire etc. and the secondary data is collected through websitearticles,publisheddata, researchpapers, journalsetc.

Literature Review:

Review of Literature provides the information of research work already done by the researchers relating to the topic of study. The work related to the study may support or conflict with present results. A number of research papers and articles provide a detailed insight about the role of digitalization, its implications and impacts in various fields in India.

Kaul and Mathur (2017)analysed the importance of financial literacy. The finding of the study identified the obstacles in the implementation of various programmes to make India financial literate and strategies to implement these policies effectively and efficiently. Impact of digitalization on a country can be accessed on the basis of its impact on the government, on the economy and the society.

Paromita Dutta (2017), investigated that Poverty and exclusion persistently dictate the socioeconomic and political discourse in India for the past sixty years. The people of West Bengal prefer to save their money in chit funds as it is more convenient and easily accessible involving less paperwork compared to the banks. Hence, the banks have to take initiatives towards providing financial education at the state or territorial levels and find an appropriate means in reaching the target group which would give hope for forthcoming years.

Midha (2016) focused on barriers and remedies to prevent the challenges faced by the Indian people. Vision, scope and pillars were also included. The study also discussed how the government services can be available to every citizen electronically and improve the quality of life of every citizen.

Gupta and Arora (2015) studied the impact of digital India project on India's rural sector. The study found that many schemes have been launched in Digital Indiato boost agriculture sector and entrepreneurship development in rural areas. Digital India program has also set the stage for empowerment of rural India women.

Meaning and Impact of Digitalization:

Our grandparents grew up in a society with no telephone; our

parents in a society in which the radio was the first and television was the last source of information. We live

in a world of internet and the new generation in in the wireless world. As a result the world around us also

has changed dramatically over the years. This dramatic change in the field of ICT is a result of innovations in

the field of science, defense and business.

Our grandparents grew up in a society with no telephone; our

parents in a society in which the radio was the first and television was the last source of information. We live in a world of internet and the new generation in in the wireless world. As a result the world around us also has changed dramatically over the years. This dramatic change in the field of ICT is a result of innovations in the field of science, defense and business.

Our grandparents grew up in a society with no telephone; our parents in a society in which the radio was the first and television was the last source of information. We live

in a world of internet and the new generation in in the wireless world. As a result the world around us also has changed dramatically over the years. This dramatic change in the field of ICT is a result of innovations in the field of science, defense and business.

Our grandparents grew up in a society with no telephone; our parents in a society in which the radio was the first and television was the last source of information. We live

in a world of internet and the new generation in in the wireless world. As a result the world around us also has changed dramatically over the years. This dramatic change in the field of ICT is a result of innovations in the field of science, defense and business.

Our grandparents grew up in a society with no telephone; our parents in a society in which the radio was the first and television was the last source of information. We live

in a world of internet and the new generation in in the wireless world. As a result the world around us also has changed dramatically over the years. This dramatic change in the field of ICT is a result of innovations in the field of science, defense and business.

Our grandparents grew up in a societywith no telephone, our parents lived in a society in which the radio was the first and the television was the last source of information. We live in a world of internet and the new generation in the wireless world. As a result the world around us also has changed dramatically over the years. This dramatic change is a result of innovations in the field of science. These innovations have reduced the size of the technological tools and increased the speed in which they operate to process data and communicate information.

These innovations have reduced the size of the technological tools

and increased the speed in which they operate to process data and communicate information. Digitalization is one of the most fundamental period of transformation we have ever witnessed The literal meaning of digitalization gives an apparent idea of development and technology dependent world These innovations have reduced the size of the technological tools and increased the speed in which they operate to process data and communicate information. Digitalization is one of the most fundamental period of transformation we have ever witnessed The literal meaning of digitalization gives an apparent idea of development and technology dependent world

Digitalization is one of the most fundamental period of transformation we have ever witnessed. The literal meaning of digitalization gives an apparent idea of development and

technology dependent world. It also means adaptation of a system, process etc. to be operated with the use of computers and the internet.

Several schemes have been launched for the implementation of the digitalization which are worth more than one lakh crores. They are e-health, e-sign, e-education, national scholarship portal, Digital Locker, etc.our government. *Digital financial inclusion includes the use of digital means that are currently financially economical and cost-effective manner to exclude and undistributed populations.*

Pradhan Mantri Jan-DhanYojana (PMJDY) has been launched across the country to promote financial inclusion.It is necessary to understand the effects of financial inclusion relation to the modern communication technologies in India.

Role of Pradhan Mantri Jan DhanYojanaIn Digital Financial Inclusion:

Millions of people enter into the formal banking system by PMJDY. In order to improve financial inclusion in India, the scheme has played a significant role. It has created millions of new bank accounts, particularly in rural areas, and has enabled account holders to make transactions digitally. In addition, PMJDY has enabled the government to transfer subsidies and benefits directly to the bank accounts of beneficiaries. This has reduced leakages and delays and has contributed to the overall efficiency of government programs.

The underlying pillars of PMJDY, namely "Banking the unbanked", "Securing the unsecured" and "Funding the unfunded" has made it possible to serve the unserved and underserved areas as well. In India out of the total no. of PMJDY accounts, 56% Jan Dhan account holders are women, this indicates that the scheme is successful to join the unbanked women with the banking sector. And out of the hundred, 67%Jan Dhan accounts are in rural and semi urban areas, it means it fulfills the aim to touch the rural area also.

Analysis of the awareness of the beneficiaries about PMJDY:

The responses of PMJDY account holders is analysed on the basis of primary data collected through field survey. A sample size of 100 beneficiaries has been taken from the Akola district. After interviewing the 100 beneficiaries of the PMJDY the researcher find the following information, which is tabulated as under:

. N.	Benefits / Facilities	Aware	Not Aware	Total
.	Rupay Card	40	60	100
.	Use of Rupay card (out of 40 beneficiaries)	24	16	40
.	Direct benefit transfer	100	-	100
.	Facility of overdraft	15	85	100
.	Life insurance uptoRs 30,000	21	79	100

.	Accidental insurance uptoRs 2,00,000	27	73	100
.	Atal Pension Yojana	25	75	100
.	Mudra Yojana	12	88	100

After analyzing the above table the researcher find that out of the 100 beneficiaries of PMJDY only 40 beneficiaries are aware about the RuPay Card benefit attached with the PMJDY bank account and out of that 40 only 24 beneficiaries are actively using the Rupay card. It means, out of hundred account holders only twenty four are using the digital facilities and rest of them are not aware of the benefits of the PMJDY as well as the digital use of the facilities given.

Moving towards to the other benefits of the PMJDY that is the Direct Benefit Transfer (DBT), all of them are aware, it means they are only waiting for the government subsidies and other financial help given by the government that are directly transferred to their account. And the other side of the coin is that the beneficiaries are not using the PMJDY accounts as the other bank accounts to avail the banking services.

And about the other facilities of the PMJDY accounts such as facility of overdraft, life insurance, accidental insurance, Atal Pension Yojana and Mudra Yojana, only few of them are aware. It means there is need to make the people more aware about the digitalization and the benefits of the PMJDY.

Challenges faced by Digitalisation as well as PMJDY:

Inspite of the successful implementation of both i.e. digitalization and PMJDY, they are facing some challenges. They are as follows:

1. Data security is recognized as one of the top concerns for companies undergoing digital transformation.
2. In rural India there is lack of digital connectivity, which seems a major hurdle in achieving financial inclusion.
3. People may face problem due to ATM in rural areas as there is low network of ATM so people are not well know how to use ATM.
4. Banking through internet link of lower bandwidth at remote locations repeatedly suffers with video delays, slow browsing, slow file transfer, slow upload and download of files, failing to meet the demands of account holders at particular time.

Suggestions:

1. There is need to improve cyber security of e-commerce systems and financial technologies.
2. It is required to encourage and educate people about digital payment methods to foster a cashless economy, in order to reduce corruption and promote financial inclusion.
3. It should be necessary to integrate technology into education by providing e-books, digital learning resources and online education platforms to reach students in remote areas.

4. Government should motivate household members to open their bank account under the PMJDY by distributing lucky coupons for petrol, diesel or ration commodities.

5. More peoples will be attracted to open and deposit more in already opened accounts in PMJDY accounts by raising the interest rates on the particular accounts.

Conclusions:

Digitalization is a boon and needs to be utilized properly. It improves efficiency of work being done, boost the speed and reduces time duration requirements for performing various activities and functions.Digital transformation encompasses all areas of our lives, affecting both our business and social lifestyles.

PMJDY scheme has also made significant progress towards increasing financial literacy and reducing poverty, but it still facing some challenges.

To remove obstacles from the path of digitalization various steps need to be taken. In order to shift Indian economy from developing to developed economies, it is compulsory to enhance and promote digitalization.

References:

1. Dr. BinduDua, Mier college of Education Jammu, "Digital India: Challenges and suggestions for implementation" volume 8, issue 1, October 2018.

2. Khan, S., Khan, S. and Aftab, M, "Digitization and its Impact on Economy," International Journal of Digital Library Services, vol. 5(2), pp.138-149, 2015.

3. Kaul, M. and Mathur, P. "Impact of Digitalization on the Indian Economy and requirement of Financial Literacy," Proceedings of International Conference on Recent Innovations in Engineering and Technology, pp. 100-105, 2017.

4. T. Mary Jones, Associate Professor and Head, Department of MBA, PACE Institute of Technology & Sciences, Vallure, India, "A Study on the Implications of Pradhan Mantri Jan DhanYojana on the Growth of Indian Economy"

5. academia.edu

6. Byjus.com

7. pib.gov.in

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S)

In Collaboration with

IQAC, SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)

Anekant Education Society's

TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCI. & COMM., BARAMATI, PUNE (MS)

Organizes

One Day Online National Level Interdisciplinary Conference

On

Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

E- CERTIFICATE

This is to certify that, Prof. / Dr. Dr.Ambadas Bhaskarrao Pande

from Smt. Radhadevi Goenka College for Women. Akola

has successfully participated in One Day Online National Level Interdisciplinary Conference on Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat rganized by our College on 20th March 2024.

Dr Ronil K.Ahale	Dr. Avinash Jagtap	Dr. Kiran S. Khandare
Co-Ordinator	Principal	Principal
DR. H. N. SINHA A. & COMM. COLLEGE PATUR	T. C. COLLEGE OF A., SCI. & COMM., BARAMATI	DR. H. N. SINHA ARTS & COMM. COLLEGE PATUR

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.चारूशीला रूमाले ● प्रा. डॉ. अंबादास पांडे ● प्रा. डॉ. रूपा गुप्ता

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

1. **Education and Entrepreneurship: A Comprehensive Analysis**
   - Dr. Ambadas B. Pande ---------- 09

2. **A Study on Usage, Level of Satisfaction, Issues and Concerns of People using Digital Payments in Solapur City**
   - Dr. Sandeep Jagdale, Dr. Abhay Jadhav, Dr. Jitendra Gandhi ---------- 14

3. **Worklife Balance Among Generation Z Employees of IT Sector**
   - Dr.M.Vidya, P.Thanigaivalen ---------- 21

4. **Digital India An Emplowered Society**
   - Mrs.K.GEETHA, Dr. Shenbhagavadivu.T ---------- 27

5. **Can Higher Education Lead a Pathway to Women Entrepreneurship!**
   - Dr. Abhay M. Jadhav, Dr. S. B. Jagdale, Dr. J.S. Gandhi ---------- 33

6. **Investigating the Role of Make in India Initiatives in Shaping Customer Awareness and Perception of Electric Vehicles**
   - Neha Prakash, Abhimanyu Sahoo ---------- 38

7. **Challenges in Implementation of National Education Policy 2020: An Overview**
   - Sunny S. Pandhre ---------- 43

8. **The Agricultural Revolution: A Paradigm Shift for Sustainable Agriculture**
   - Dr. Devendra Vyas ---------- 46

9. **Women Empowerment In India : A Study Defining Women of India**
   - Dr. Seema Bhakuni ---------- 51

10. **Mental Health Challenges of Young Entrepreneurs and the Role of Entrepreneurial Counselling**
    - Ms. Shalini Saxena, Dr Gaurav Rao ---------- 56

11. **A study of significant role of various skill development and training programmes.**
    - Dr. Mahale Vilas Shantaram, Dr. Avinash Kamalakar Jumare ---------- 64

ISSN No. 2394-5990

Education and Entrepreneurship: A Comprehensive Analysis

Dr. Ambadas B. Pande
Asso. Professor & HOD, Commerce & Management
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
abpande12@gmail.com

Abstract:

This research paper aims to explore the intricate relationship between education and entrepreneurship. It investigates the influence of education on entrepreneurial activities, the role of entrepreneurial education in fostering entrepreneurial skills and mindsets, and the impact of entrepreneurship on the educational landscape. The study utilizes a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative research methods, to gather and analyze data from various sources, including surveys, interviews, and existing literature. The findings of this research will contribute to a deeper understanding of the connection between education and entrepreneurship and provide insights for policymakers, educators, and aspiring entrepreneurs.

Keywords: Education, Entrepreneurship, Development.

Introduction:

Education and entrepreneurship are two critical drivers of economic growth, innovation, and societal development. Education equips individuals with knowledge, skills, and competencies, while entrepreneurship facilitates the creation of new ventures and opportunities. Understanding the relationship between education and entrepreneurship is essential for harnessing the potential of both sectors and fostering an entrepreneurial mindset among learners. This paper explores into the complex interplay between education and entrepreneurship and aims to shed light on their mutual impact.

Objectives of Study :

- To explore the influence of education on entrepreneurial activities and outcomes.
- To examine the role of entrepreneurial education in developing entrepreneurial skills and mindsets.
- To analyze the impact of entrepreneurship on the educational landscape.

Hypothesis :

There is a significant positive relationship between the level of education and entrepreneurial intentions.

Research Methodology :

This study employs a mixed-methods research design to gather comprehensive data on the relationship between education and entrepreneurship. The combination of qualitative and quantitative research methods allows for a holistic understanding of the research topic and enhances the validity and reliability of the findings.

Data Collection :

To achieve the research objectives, the following data collection methods will be utilized

Surveys: A structured questionnaire will be designed and administered to a diverse sample of entrepreneurs and individuals engaged in entrepreneurial activities. The survey will assess the participants' educational background, the influence of education on their entrepreneurial journey, and their perceptions of the importance of entrepreneurial education

Interviews: In-depth interviews will be conducted with entrepreneurs, educators, and policymakers to gather qualitative insights into the relationship between education and entrepreneurship. These interviews will provide rich, contextualized information about the impact of education on entrepreneurial success and the efficacy of entrepreneurial education programs.

Literature Review :

Bae, T. J., Qian, S., Miao, C., & Fiet, J. O. (2014): This meta-analytic review examines the relationship between entrepreneurship education and entrepreneurial intentions. The study finds a positive relationship between entrepreneurship education and entrepreneurial intentions, suggesting that entrepreneurship education positively influences individuals' intentions to engage in entrepreneurial activities.

Fayolle, A., & Gailly, B. (2015): This study explores the impact of entrepreneurship education on entrepreneurial attitudes and intentions. It highlights the concepts of hysteresis and persistence, indicating that the effects of entrepreneurship education on attitudes and intentions can be long-lasting and enduring.

Guerrero, M., & Urbano, D. (2014): Focusing on academics' start-up intentions, this study adopts an individual perspective of the knowledge spillover theory of entrepreneurship. It highlights the influence of knowledge filters on academics' intentions to start their own ventures.

Henry, C., Hill, F., & Leitch, C. (2003): This article discusses the question of whether entrepreneurship can be taught through entrepreneurship education and training. It examines the effectiveness of different educational approaches in developing entrepreneurial skills and knowledge.

Kickul, J., & Lyons, T. S. (2016): This book explores the concept of social entrepreneurship and emphasizes the pursuit of a mission in a constantly changing world. It delves into the unique characteristics and challenges of social entrepreneurship.

Neck, H. M., & Greene, P. G. (2011): Focusing on entrepreneurship education, this article discusses the known worlds and new frontiers in the field. It provides an overview of the current state of entrepreneurship education and identifies emerging trends and areas for future exploration.

Peterman, N. E., & Kennedy, J. (2003): This study investigates the influence of enterprise education on students' perceptions of entrepreneurship. It explores how educational interventions can shape students' attitudes, motivations, and perceptions of entrepreneurship.

Pittaway, L., & Cope, J. (2007): This systematic review examines the existing evidence on entrepreneurship education. It provides an overview of various studies and research findings to understand the impact and effectiveness of entrepreneurship education programs.

Souitaris, V., Zerbinati, S., & Al-Laham, A. (2007): Focusing on science and engineering students, this study explores the effect of entrepreneurship programs on raising entrepreneurial intentions. It examines the role of learning, inspiration, and resources in shaping students' intentions to engage in entrepreneurship.

Turker, D., & Sonmez Selcuk, S. (2009): This study investigates the factors that influence entrepreneurial intentions of university students. It explores the relationship between personal and contextual factors and the likelihood of students developing entrepreneurial intentions.

Research Gap:

Long-term Impact: While many studies have shown a positive association between entrepreneurship education and entrepreneurial intentions, there is a need for longitudinal studies to understand the long-term impact of education

ISSN No. 2394-5990

on actual entrepreneurial outcomes. Further research could explore how entrepreneurship education influences entrepreneurial success, venture creation, and sustained entrepreneurial activities over time.

Contextual Factors: The existing literature primarily focuses on the relationship between education and entrepreneurship in general terms. There is a need for research that examines how contextual factors, such as cultural, economic, and institutional factors, influence the effectiveness of entrepreneurship education. Understanding the contextual nuances can help develop tailored educational approaches that align with specific contexts and enhance entrepreneurial outcomes.

Effectiveness of Pedagogical Approaches: The literature emphasizes the importance of entrepreneurship education but lacks a comprehensive analysis of the effectiveness of different pedagogical approaches. Further research is needed to evaluate the impact of various teaching methods, curriculum designs, and experiential learning opportunities on the development of entrepreneurial skills, attitudes, and intentions.

Cross-disciplinary Studies: While some studies focus on entrepreneurship education within specific disciplines (e.g., science, engineering), there is a research gap in understanding the impact of cross-disciplinary approaches. Exploring how entrepreneurship education can be integrated across diverse academic disciplines can foster interdisciplinary collaboration and innovation.

Role of Mentoring and Support Systems: The literature review does not extensively address the role of mentoring and support systems in entrepreneurship education. Further research could investigate the influence of mentoring relationships, access to networks, and support mechanisms in enhancing the effectiveness of entrepreneurship education and promoting entrepreneurial success.

Inclusion and Diversity: There is a need to examine how entrepreneurship education can promote inclusion and diversity in the entrepreneurial ecosystem. Research could explore the impact of education in reducing barriers to entrepreneurship for underrepresented groups and fostering an inclusive entrepreneurial culture.

Data Description: For this analysis, Researcher collected data from a sample of 200 individuals who have pursued entrepreneurial activities or expressed an interest in entrepreneurship. From Akola District. The participants were surveyed using a structured questionnaire that assessed their educational background, the influence of education on their entrepreneurial journey, and their perceptions of the importance of entrepreneurial education.

Data Analysis:

Influence of Education on Entrepreneurial Activities: Researcher examined the relationship between education and entrepreneurial activities by analyzing the participants' responses regarding the impact of education on their entrepreneurial journey. The data revealed that 75% of the participants believed that their educational background had a significant influence on their entrepreneurial activities. This suggests a positive association between education and entrepreneurship.

Importance of Entrepreneurial Education: To understand the participants' perceptions of the importance of entrepreneurial education, Researcher analyzed their responses on a scale of 1 to 5, with 1 indicating low importance and 5 indicating high importance. The mean score was found to be 4.2, indicating that the majority of participants recognized the significance of entrepreneurial education in developing the necessary skills and mindset for entrepreneurship.

Relationship between Education and Entrepreneurial Intentions: To explore the relationship between education and

entrepreneurial intentions, researcher has conducted regression analysis. The results revealed a statistically significant positive relationship between the level of education and entrepreneurial intentions. Participants with higher levels of education demonstrated stronger entrepreneurial intentions, suggesting that education plays a crucial role in fostering entrepreneurial aspirations.

Perceived Effectiveness of Entrepreneurial Education Programs: For this purpose participants' perceptions of the effectiveness of entrepreneurial education programs has been assessed. The data showed that 85% of the participants agreed that such programs were valuable in enhancing entrepreneurial skills and knowledge. This finding highlights the importance of incorporating entrepreneurship education into formal educational curricula.

Impact of Entrepreneurship on the Educational Landscape: Researcher analyzed the participants' responses regarding the impact of entrepreneurship on the educational landscape. The findings indicated that 60% of the participants believed that entrepreneurship has positively influenced educational institutions, leading to the integration of entrepreneurship courses and programs.

In nutshell, the analysis of the data suggests a positive association between education and entrepreneurship. The participants recognized the influence of education on their entrepreneurial activities and expressed the importance of entrepreneurial education in developing the necessary skills and mindset for entrepreneurship. These findings emphasize the need for educational institutions to incorporate entrepreneurial education to support aspiring entrepreneurs and foster an entrepreneurial ecosystem.

Conclusion: As per the aims and objectives of this paper to explore the relationship between education and entrepreneurship by investigating the influence of education on entrepreneurial activities, the role of entrepreneurial education in developing entrepreneurial skills and mindsets, and the impact of entrepreneurship on the educational landscape. For this purpose the mixed-methods research design, comprising surveys, interviews, and a literature review are used for a comprehensive analysis of the subject matter. The findings of this research are definitely contribute to the existing knowledge base, inform policymakers, educators, and aspiring entrepreneurs, and foster an environment conducive to entrepreneurial growth and innovation. This study has discussed many of the opportunities with entrepreneurship in education, such as its capacity to trigger deep learning and instill engagement, joy, motivation, confidence and feelings of relevancy among the aspiring students. It also evidenced the effects on job creation, economic success, renewal and innovation for individuals, organizations and society at large. Similarly Theoretical foundations, related research and practical implications of this idea have been put forward, along with contrasting of entrepreneurial education defined this way to other pedagogical approaches, debates and frameworks.

References:

- Bae, T. J., Qian, S., Miao, C., & Fiet, J. O. (2014). The relationship between entrepreneurship education and entrepreneurial intentions: A meta-analytic review. Entrepreneurship Theory and Practice, 38(2), 217-254.
- Fayolle, A., & Gailly, B. (2015). The impact of entrepreneurship education on entrepreneurial attitudes and intention: Hysteresis and persistence. Journal of Small Business Management, 53(1), 75-93.
- Guerrero, M., & Urbano, D. (2014). Academics' start-up intentions and knowledge filters: An individual

ISSN No. 2394-5990

perspective of the knowledge spillover theory of entrepreneurship. International Small Business Journal, 32(8), 947-965.

- Henry, C., Hill, F., & Leitch, C. (2003). Entrepreneurship education and training: Can entrepreneurship be taught? Education+ Training, 45(8/9), 416-423.
- Kickul, J., & Lyons, T. S. (2016). Understanding social entrepreneurship: The relentless pursuit of mission in an ever changing world. Routledge.
- Neck, H. M., & Greene, P. G. (2011). Entrepreneurship education: Known worlds and new frontiers. Journal of Small Business Management, 49(1), 55-70.
- Peterman, N. E., & Kennedy, J. (2003). Enterprise education: Influencing students' perceptions of entrepreneurship. Entrepreneurship Theory and Practice, 28(2), 129-144.
- Pittaway, L., & Cope, J. (2007). Entrepreneurship education: A systematic review of the evidence. International Small Business Journal, 25(5), 479-510.
- Souitaris, V., Zerbinati, S., & Al-Laham, A. (2007). Do entrepreneurship programmes raise entrepreneurial intention of science and engineering students? The effect of learning, inspiration and resources. Journal of Business Venturing, 22(4), 566-591.
- Turker, D., & Sonmez Selcuk, S. (2009). Which factors affect entrepreneurial intention of university students? Journal of European Industrial Training, 33(2), 142-159.

■■■

ISSN 2454-1974

THE RUBRICS

Journal of Interdisciplinary Studies

International, Peer Reviewed, Indexed

www.therubrics.in

One Day Multidisciplinary International Conference On

Global Perspectives in Higher Education: Issues, Challenges and Remedies

9th March 2024

Conference Proceeding: Special Issue Editors

Dr. Manoj Bhagat, Dr. Pravin Chandak
Dr. Sau. Aparna Patil, Dr. Sunil Chakave
Dr. Deepak Kute

Organized by

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras, Dist. Yavatmal

M. M. Mahavidyalaya Darwha, Dist. Yavatmal

Arts and Commerce College, Bori Arab, Dist. Yavatmal

Published by

Magnus Publishing & Distributors

Impact factor - 2023 - 24 (5)

One Day Multidisciplinary International Conference On

Global Perspectives in Higher Education: Issues, Challenges and Remedies

9th March 2024

Conference Proceeding

Special Issue Editors

Dr. Manoj Bhagat, Dr. Pravin Chandak
Dr. Sau. Aparna Patil, Dr. Sunil Chakave
Dr. Deepak Kute

Organized by

Principal

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras, Dist. Yavatmal
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya Darwha, Dist. Yavatmal
Arts and Commerce College, Bori Arab, Dist. Yavatmal

Published by
Magnus Publishing & Distributors

113	The Role of Women in Indian Sports Culture – A Study | *Dr. Manjusha M. Jagtap*	673
114	Toxicity evaluation of Lead nitrate in the Fresh Water Crab, *Paratelphusa jacquemontii* (Rathbun) | *Nita S. Lahkeshwar*	678
115	Butterfly Species Diversity in the Vicinity of Kumbhar kini Dam Darwha, Dist. Yavatmal, (M.S.) | *Dr. Shubhangi V. Gawande*	685
116	AI and Academic Integrity: Ethical Considerations in Research Writing | *Dr. Vivek K. Jagtap*	691
117	Neurosecretory network in central nervous system of *Rhipicephalus annulatus* tick - Histomorphological aspects | *Dr.Pooja S. Thakur*	696
118	A Study of Social Business and Social Enterprising in Maharashtra | *Dr. Suraj K. Rodde*	700
119	The Significance of National Education Policy Frameworks for Higher Education in Sports: Enhancing Sports Performance and Paving the Way Towards Careers | *Dr. Sarojini Umbarkar*	705
120	The Role of Language in Globalization | *Prof. Sangita Virendra Dumore*	714
121	E-Education in Globalization | *Prof. Dr. Nilima D. Ambadkar*	717
122	Emerging Role of AI in Commerce & Management | *Dr. Ambadas B. Pande*	724
123	Environmental Challenges and Sustainable Development | *Farkade A.A. & Sangve K.B.*	733
124	Impact of Healthy Environment on Health: Nourishing The Quality of Life | *Dr. Shyam K. Lande*	740
125	Evaluation of A Continuous Assessment and Feedback Concept in Tertiary Institutions | *ONYEMAH, Lizzy Nkem*	745
126	Evaluation of Continuous Assessment and Feedback in Higher Education: A Comprehensive Analysis | *Jayant Jay & Sonu Meena*	761

THE RUBRICS JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES
International, Indexed and Peer Reviewed e-Journal
ISSN 2454-1974

THE RUBRICS
Journal of Interdisciplinary Studies
Volume 6 Issue 2 March 2024
www.therubrics.in

Emerging Role of AI in Commerce & Management

Dr. Ambadas B. Pande
Asso. Professor & Head, Department of Commerce
Smt.Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

FULL PAPER

Introduction:

The advent of AI technologies, including machine learning, natural language processing, and computer vision, has ushered in a new era of innovation in commerce and management. These technologies enable businesses to analyze vast amounts of data, extract actionable insights, and automate various tasks with unprecedented efficiency. Moreover, AI-powered solutions have become increasingly accessible and affordable, making them viable options for businesses of all sizes and industries. Artificial Intelligence is increasingly becoming indispensable in various aspects of management, revolutionizing how organizations make decisions, optimize performance, manage human resources, streamline project workflows, and develop leadership capabilities. By harnessing AI technologies, businesses can unlock new opportunities for innovation, efficiency, and competitiveness in today's dynamic business environment.

Against this backdrop, it is crucial to examine the ways in which AI is being leveraged to drive growth, improve operational efficiency, and enhance customer experiences in commerce and management. By understanding the underlying principles and applications of AI in these domains, organizations can better harness its potential to stay ahead of the curve in today's rapidly evolving business landscape.

Objectives of study:

1. To provide a comprehensive overview of the applications of AI in commerce and management.

2. To explore the benefits and challenges associated with the adoption of AI technologies in these domains.

3. To analyze real-world examples of successful AI implementations in commerce and management.

ISSN 2454-1974

4. To identify key trends and future directions in the integration of AI in commerce and management.

AI Applications in Commerce and Management:

AI technologies are revolutionizing various aspects of commerce, from demand forecasting and personalized marketing to supply chain optimization and customer service. By harnessing the power of AI, businesses can gain valuable insights, improve operational efficiency, and enhance customer experiences, ultimately driving growth and competitiveness in today's digital economy.

1. Predictive Analytics for Demand Forecasting: Predictive analytics leverages historical data, statistical algorithms, and machine learning techniques to forecast future trends and behaviors. In commerce, demand forecasting is crucial for inventory management, production planning, and pricing strategies.

Example: Amazon's anticipatory shipping system is an excellent illustration of predictive analytics in action. By analyzing customer browsing and purchasing patterns, as well as other contextual data such as time of day and weather conditions, Amazon predicts what items customers are likely to buy and ships them to fulfillment centers closer to the customers even before they place an order. This proactive approach minimizes delivery times and ensures that popular items are readily available, thereby enhancing customer satisfaction and optimizing inventory management.

2. Personalized Marketing and Recommendation Systems: Personalized marketing utilizes AI algorithms to tailor marketing messages and product recommendations to individual preferences and behaviors, thereby increasing engagement and conversion rates.

Example: Netflix's recommendation system is a prime example of personalized marketing. By analyzing user viewing history, ratings, and interactions with the platform, Netflix employs machine learning algorithms to suggest content that matches each user's tastes and interests. This personalized approach not only enhances user experience but also drives user engagement and retention, ultimately contributing to increased revenue for the platform.

3. Supply Chain Optimization: AI-powered supply chain optimization involves the use of algorithms to streamline logistics, inventory management, and distribution processes, thereby improving efficiency and reducing costs.

Example: Walmart utilizes AI algorithms to optimize its supply chain operations. By analyzing vast amounts of data, including sales data, inventory levels, weather forecasts, and transportation schedules, Walmart's AI-powered system predicts demand, optimizes inventory stocking levels, and determines the most efficient routes

ISSN 2454-1974

for product distribution. As a result, Walmart is able to minimize stockouts, reduce transportation costs, and improve overall supply chain efficiency.

4. Fraud Detection and Risk Management: AI algorithms can analyze transaction data and detect anomalies or suspicious patterns indicative of fraudulent activity, thereby helping businesses mitigate risks and protect against financial losses.

Example: PayPal employs AI-powered fraud detection systems to monitor transactions in real-time and identify potentially fraudulent activity. These systems analyze various factors such as transaction amounts, frequency, location, and user behavior patterns to detect anomalies and flag suspicious transactions for further investigation. By leveraging AI for fraud detection, PayPal is able to protect its users from fraudulent transactions while minimizing false positives and maintaining a seamless user experience.

5. Autonomous Retail and Automated Customer Service: Autonomous retail involves the use of AI-powered technologies such as cashier-less checkout systems and smart shelves to automate various aspects of the retail experience, while automated customer service utilizes AI-powered chatbots and virtual assistants to handle customer inquiries and support requests.

Example: Amazon Go stores exemplify autonomous retail. These cashier-less stores leverage computer vision, sensor fusion, and machine learning algorithms to enable customers to shop without the need for checkout lines or cashiers. Customers simply scan their smartphones upon entry, pick up the items they want, and leave the store, with their purchases automatically billed to their Amazon accounts. Similarly, companies like Amtrak and Bank of America employ AI-powered chatbots to handle customer inquiries and support requests, providing quick and efficient customer service around the clock.

AI Applications in Management

1. Strategic Decision Making: AI empowers managers to make informed and data-driven decisions by analyzing vast amounts of information, identifying patterns, and predicting outcomes.

Example: IBM's Watson Analytics is a powerful AI platform that assists managers in strategic decision-making. By leveraging machine learning algorithms, natural language processing, and data visualization tools, Watson Analytics enables managers to explore data, uncover insights, and generate actionable recommendations. For instance, managers can use Watson Analytics to analyze market trends, assess competitive threats, and identify growth opportunities, thereby enhancing strategic decision-making processes.

ISSN 2454-1974

2. Performance Monitoring and Optimization: AI-driven analytics platforms enable managers to monitor organizational performance in real-time, identify areas for improvement, and optimize operational processes for maximum efficiency.

Example: Salesforce Einstein Analytics is an AI-powered platform that helps managers monitor sales performance and optimize sales processes. By analyzing sales data, customer interactions, and market trends, Einstein Analytics provides actionable insights to sales managers, enabling them to identify high-potential leads, prioritize sales activities, and forecast future revenue more accurately. This proactive approach to performance monitoring and optimization enables organizations to adapt quickly to changing market conditions and stay ahead of the competition.

3. Human Resource Management: AI technologies are transforming human resource management by automating routine tasks, enhancing recruitment processes, and optimizing workforce management strategies.

Example: LinkedIn Talent Solutions leverages AI algorithms to match job seekers with suitable job opportunities and help recruiters identify top talent more efficiently. By analyzing user profiles, job postings, and hiring patterns, LinkedIn's AI-driven platform identifies candidates who best match the requirements of a job opening, thereby streamlining the recruitment process for both employers and job seekers. Additionally, AI-powered tools such as Workday's Prism Analytics enable HR managers to analyze workforce data, identify talent gaps, and develop strategies to retain top performers and foster employee engagement.

4. Project Management and Workflow Automation: AI-powered project management tools automate routine tasks, optimize resource allocation, and streamline workflow processes, thereby improving project efficiency and delivery.

Example: Asana's AI-driven project management platform helps teams collaborate more effectively and manage projects efficiently. By automating task assignments, scheduling workflows, and providing real-time insights into project progress, Asana enables project managers to stay organized, meet deadlines, and deliver high-quality results. Additionally, AI-powered features such as predictive scheduling and resource allocation help teams optimize their workloads and ensure that projects are completed on time and within budget.

5. Leadership Development and Training: AI technologies facilitate personalized leadership development programs and training initiatives, enabling managers to enhance their skills and capabilities.

Example: Skillsoft's Percipio platform leverages AI algorithms to deliver personalized leadership development content tailored to individual learning preferences and goals. By analyzing user behavior, skill assessments, and learning outcomes, Percipio recommends relevant courses, videos, and resources to help managers develop critical

ISSN 2454-1974

leadership competencies such as communication, decision-making, and conflict resolution. This personalized approach to leadership development enables managers to acquire new skills, adapt to changing business environments, and drive organizational success.

AI is reshaping various aspects of management, from decision-making and performance optimization to human resource management and leadership development. By embracing AI technologies, organizations can unlock new opportunities for growth, innovation, and success in today's rapidly evolving business landscape.

Benefits of AI Adoption in Commerce and Management

1. Improved Efficiency and Productivity: AI streamlines processes, automates repetitive tasks, and optimizes workflows, leading to increased efficiency and productivity across various operations in commerce and management.

2. Enhanced Customer Experiences: By analyzing customer data and preferences, AI enables businesses to deliver personalized experiences, anticipate needs, and provide timely assistance, fostering stronger customer relationships and loyalty.

3. Better Decision Making and Strategic Planning: AI algorithms analyze vast amounts of data, uncover insights, and generate actionable recommendations, empowering decision-makers to make informed choices and develop strategic plans that drive organizational success.

4. Cost Reduction and Resource Optimization: AI-driven solutions identify inefficiencies, reduce waste, and optimize resource allocation, enabling businesses to lower operational costs and maximize the utilization of resources in commerce and management.

5. Facilitation of Innovation and Market Agility: AI fosters innovation by enabling rapid experimentation, iterative improvements, and adaptive responses to market changes, thereby enhancing organizational agility and competitiveness in dynamic business environments.

Challenges and Risks:

1. Data Privacy and Security Concerns: As AI systems rely heavily on data, there are significant concerns regarding the privacy and security of sensitive information. Unauthorized access, data breaches, and misuse of personal data pose serious risks to individuals and organizations, necessitating robust data protection measures and compliance with privacy regulations such as GDPR and CCPA.

2. Ethical Implications and Bias in AI Systems: AI algorithms may exhibit bias based on the data they are trained on, leading to unfair outcomes and discriminatory

ISSN 2454-1974

practices. Ethical considerations such as transparency, accountability, and fairness are paramount in AI development to mitigate biases and ensure equitable treatment for all individuals.

3. Workforce Displacement and Job Redundancy: The automation enabled by AI technologies has the potential to displace human workers from their jobs, particularly in routine or repetitive tasks. This displacement can lead to job redundancy, unemployment, and socio-economic inequalities, highlighting the need for reskilling, upskilling, and workforce transition programs to mitigate the adverse impacts of automation on workers.

4. Lack of Regulatory Frameworks and Standards: The rapid advancement of AI outpaces the development of regulatory frameworks and standards, creating challenges in ensuring the responsible and ethical use of AI technologies. Clear guidelines, regulations, and standards are needed to address issues such as data privacy, algorithmic transparency, and accountability in AI development and deployment.

Technical Limitations and AI Implementation Barriers:

AI systems may face technical limitations such as algorithmic complexity, data quality issues, and interoperability challenges, hindering their effectiveness and scalability. Additionally, organizations may encounter barriers such as high implementation costs, limited access to AI expertise, and cultural resistance to change, which impede the successful adoption and integration of AI technologies into existing workflows and systems. Overcoming these barriers requires concerted efforts in research, development, education, and collaboration to address technical challenges and build AI capabilities effectively.

Future Prospects and Directions

1. Advancements in AI Technologies: Continued advancements in AI technologies, such as deep learning, reinforcement learning, and natural language processing, hold the potential to further enhance the capabilities and applications of AI in commerce and management, leading to more sophisticated and intelligent systems.

2. Integration of AI with Emerging Technologies: The integration of AI with emerging technologies like blockchain, Internet of Things (IoT), and edge computing opens up new opportunities for innovation and synergy, enabling more interconnected and intelligent systems that can drive efficiency, automation, and personalized experiences in commerce and management.

3. Collaboration between Academia, Industry, and Government: Collaborative efforts between academia, industry, and government are essential to foster innovation, research, and development in AI, as well as to establish regulatory frameworks,

ISSN 2454-1974

standards, and policies that promote the responsible and ethical deployment of AI technologies while addressing societal concerns and ensuring transparency and accountability.

4. Ethical and Responsible AI Development: Ensuring ethical and responsible AI development involves integrating ethical principles, such as fairness, transparency, and accountability, into the design, development, and deployment of AI systems. This requires proactive measures, including ethical guidelines, governance structures, and oversight mechanisms, to mitigate biases, protect privacy, and uphold human rights in the use of AI technologies.

5. Addressing Societal Impacts and Inequality: AI adoption must be accompanied by efforts to address societal impacts and inequalities, including workforce displacement, digital divides, and access to AI-enabled services. Initiatives such as reskilling programs, inclusive AI design, and equitable access to AI technologies can help mitigate these impacts and ensure that the benefits of AI are shared more equitably across society.

Conclusion :

AI applications in commerce and management highlights the transformative potential of artificial intelligence in reshaping business practices, enhancing decision-making processes, and driving innovation. From predictive analytics and personalized marketing to supply chain optimization and automated customer service, AI technologies offer a myriad of opportunities for organizations to improve efficiency, optimize resources, and deliver superior customer experiences. However, the widespread adoption of AI also presents significant challenges and risks, including data privacy concerns, ethical implications, and workforce displacement. Addressing these challenges requires collaborative efforts between academia, industry, and government to establish ethical guidelines, regulatory frameworks, and responsible AI development practices that safeguard against bias, protect privacy, and promote transparency and accountability. Looking ahead, the future of AI in commerce and management holds promise for continued advancements in AI technologies, integration with emerging technologies, and collaboration across sectors. By embracing ethical and responsible AI development practices and addressing societal impacts and inequalities, organizations can harness the full potential of AI to drive growth, innovation, and sustainability in the digital age.

ISSN 2454-1974

Reference:

1. Al-Mamary, Y. H. S. (2022). Why do students adopt and use learning management systems?: Insights from Saudi Arabia. International Journal of Information Management Data Insights, 2(2), 100088

2. Gupta, P., Singh, S., & Aggarwal, A. (2021). Integration of Artificial Intelligence in Indian Education Sector: Challenges and Strategies. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 18(3), 78-92.

3. Jain, A., Sharma, R., & Kumar, S. (2021). Role of Artificial Intelligence in Financial Management: A Study of Indian Stock Market. International Journal of Financial Management and Economics, 8(2), 56-69.

4. Kar, A. K., Varsha, P. S., & Rajan, S. (2023). Unravelling the impact of generative artificial intelligence (GAI) in industrial applications: A review of scientific and grey literature. Global Journal of Flexible Systems Management, 24(4), 659-689.

5. Khoo, V., Ahmi, A., & Saad, R. A. J. (2018, September). A comprehensive review on e-commerce research. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2016, No. 1). AIP Publishing.

Kumre, S. A Comprehensive Review on Role of Artificial Intelligence in E-Commerce.

6. .Mishra, S., Gupta, M., & Agarwal, N. (2022). Adoption of Artificial Intelligence in Indian Banking Sector: Challenges and Opportunities. Journal of Banking and Financial Services, 15(1), 34-48.

7. Patel, R., Jain, A., & Desai, S. (2020). Role of Artificial Intelligence in Supply Chain Management: A Case Study of Indian Retail Sector. International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, 9(7), 120-135.

8. Reddy, N., Kumar, V., & Sharma, S. (2019). Artificial Intelligence in Marketing: A Study of Indian Companies. Journal of Business and Management, 21(3), 78-92.

9. Sharma, A., Singh, R., & Gupta, S. (2021). Applications of Artificial Intelligence in Indian E-Commerce: A Review. Indian Journal of Commerce & Management Studies, 12(2), 45-58.

10. Tiwari, S., Singh, A., & Pandey, P. (2020). Artificial Intelligence Applications in Indian Retail Industry: Opportunities and Challenges. International Journal of Retailing & Distribution Management, 48(3), 234-248.

11. Verma, S., Sharma, R., & Chauhan, A. (2019). Artificial Intelligence in Operations Management: A Case Study of Indian Manufacturing Firms. Journal of Operations Management, 32(4), 167-182.

ISSN 2454-1974

12. Yadav, R., Kumar, A., & Mishra, S. (2018). Ethical Implications of Artificial Intelligence in Indian Healthcare: A Review. Indian Journal of Medical Ethics, 25(2), 89-104.

https://sloanreview.mit.edu/topic/artificial-intelligence/

https://hbr.org/topic/artificial-intelligence

https://www.mckinsey.com/featured-insights/artificial-intelligence

https://www.forbes.com/artificial-intelligence/

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras Dist. Yavatmal, Maharashtra (India)

NAAC REACCREDITED 'A' (CGPA 3.16)

In collaboration with

Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha and

Arts & Commerce College, Bori Arab

Organizing

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

Certificate

This is to Certify that Dr./~~Prof./Mr./Mrs./Ms.~~ Dr. Ambadas B. Pande of Smt. R.D.G. College for Women, Akola. has participated in the One Day Multidisciplinary International Conference on "Global Perspectives in Higher Education : Issues, Challenges And Remedies" on 9th March 2024. He / She has participated as a Resource Person / Chairperson / Jury / Delegate / Research Scholar. He / She has worked as a / presented / Published a paper entitled Emerging Role of AI in Commerce & Management.

DR. A.R. LADOLE	DR. V.B. RAUT	DR. D.K. KHUPSE	DR. M.N. BHAGAT
Principal	Principal	Principal	Organizing Secretary
Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras	Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha	Arts & Commerce College, Bori Arab	GPIHE

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Feminine Sensibility in Indian Literature — **Mr. Suhas Netaji Morey**	1
2	The Echo of Women in Mahashweta — **Dr.Varsha E. Gawande**	3
3	The God of small Things: A Thematic Study — **Deonandan T. Adhau**	6
4	Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams" — **Dr. Sanjay T. Vite**	9
5	Patriarchal Dominance In Revolution 2020 By Chetan Bhagat — **Dr Mohan B. Ballal**	12
6	Rural Scene In Indian Literature In Kamala Markandaya's Novels — **Dr S. L. Khandel**	15
7	The Concept of Environment in Folktales from Different Cultures: — **Dr. Yogesh M. Pohokar**	18
8	Gender Equality and Indian Constitution: An Overview — **Dr. Ramesh G. Suralkar**	21
9	Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy. — **Mrs. H. S. Wadhone**	25
10	Environmental Issues reflected in the novels of Aravind Adiga — **Miss Priyanka Basaveshwar Ruikar**	27
11	Gender Inequality and Male Hegemony in Indian English Literature — **Dr. Pundlik Nalinde**	30
12	An analytical study of the relationship between the marginalization of women and the destruction of biodiversity. — **Miss. Pooja Nilkanth Alone , Dr. Prof. Sunita S. Dhopte**	33
13	Feminine Sensibility In Literature — **Miss. Sima Hari Kothalkar**	37
14	Patriarchal Dominance in Literature: An Analysis of Gender Roles and Power Dynamics in the ancient literature — **Meherarti Bade**	41
15	Dear Mrs Naidu: Feminine Sensibilities And Its Expressions In Epistolary Form — **Mrs.Vaishali Satish Dubey , Dr.R.M.Patil**	45
16	Jacinta's Jal, Jamin And Jungle : Rethinking of Ecofeminism — **Sitale Balaji Narayan**	47
17	Women Nature and Foundation of Philosophy — **Dr. Punam Y. Choudhary**	49
18	Financial Behavior of women in investment decision making of family. — **Dr. Prof. Ambadas Pande , Dipeeka M. Alkari**	51
19	Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women — **Pavan D. Mahajan, Shubhada Jambhulkar**	55
20	An Ecofeminist Reading of Susan Glaspell's A Jury of Her Peers — **Esha Arikella**	63

Financial Behavior of women in investment decision making of family.

Dr. Prof. Ambadas Pande
Vice-Principal & Head,
Commerce & Management
Smt. R.D.G.College for Women, Akola
Mob. No.: 9422893162
Email: abpande12@gmail.com

Dipeeka M. Alkari
Research Scholar
Mob No. 9545096981
Email:deepratn123@gmail.com

Abstract:

Today Indian women play an important role in family, businesses and society her contribution is recognized wherever she is working. Women are now giving their best in economic activities with the change in education and employment hence her role in the family decision making process is increasing. But when it comes to the investment decisions, women tend to be risk adverse, have traditional attitude, lower levels of financial knowledge, lack of confidence and dependent on guidance from others as suggested by different researches worldwide. The role of husband becomes particularly important for women while choosing investment products or taking investment decisions. This research paper attempts to highlight the role of women in investment decision making in the family.

Keywords:

Financial planning, Saving & Investment decision, India, Women empowerment

Introduction:

Today's changing scenario, women are actively participating in all activities such as education, politics, media, science and technology & become financially independent. They are playing a role of homemaker & professional also. They are earning & financially independent now. But till there income is always considered as a supplementary income within the family. It is always considered as, women and children in the family are consumers, not producers (Kalpagam, 1995) Therefore the role of women in investment decision is secondary or with the help of husband or any other. General profile of women investment preferences has changed with time. The investment behavior of women is different as per their need safety, regular flow of income, tax saving benefits, security of job, retirement benefits etc. There are various investment options available for women such as mutual funds, shares, insurance, children education plan, bank, gold, real estate, post services, with the different objectives such as profit, security, returns, income stability. In that investment options their decisions depend upon the various thinks such as degree of their risk-taking capability, influence of family members and friends, their income, expenditure, savings, awareness and knowledge about various investment instruments. But to make a correct investment they should know about various investment plans & their financial needs. If they have knowledge about investment avenues & the returns which can be availed from them, they can take important and bold decisions for making investment and secure their future. The present research study is focused on awareness saving and investment and her role of investment decision of her family. The findings of the study can be beneficial for knowing the role saving and investment decision of women in women empowerment.

Objectives of study

1. To study the saving and investment awareness of women.
2. To know role of women investment decision in her family.
3. To know women empowered through saving and investment.

Research Methodology:

The research work to be carried on through some systematic procedure. Methodology denotes the process by the aid of which, impartial systematic knowledge is acquired. Methodology offers the degree of formality and rigorousness, verifiability and general validity.

Sampling and Research Method: Random Sampling Method is used for this research purpose and Descriptive Research Method is adopted for the data analysis.

Collection of Data: Data for this research work is collected from primary and secondary sources.

Primary Data: Primary data is collected through questionnaire, observation, and interview and survey method. Questionnaire was used to collect the responses of the women. The population for the

study consisted of women between the age group of 18 – 65 years of age. The sample size was 100 which were collected from the Akola District.

Secondary Data: Secondary data is collected from the sources like books and magazines, newspaper, journal, Research Papers and Websites etc.

Review of Literature:

1.The Role of Working Women in Investment Decision Making in the Family in India Researcher: Manish Sharma and Hima Bindu Kota The researcher has been found the maximum women will take the decision of investment with her husband or with the help of other. Only 16.5% would take their own investment decision.

2. Investment behavior of working women in India. Academy of Accounting and Financial Studies Journal Volume 24, Issue 3, 2020 Researcher: Sanjeevni Gangwani, Princess Nourah Bint Abdul Rahman University, Haya Ali Al Mazyad, Princess Nourah Bint Abdul Rahman University. In this research researcher found that working women were mostly aware about bank deposit. Most of the women invested for safety of family and most of them preferred safety investment instrument.

3.R. Harini , 2 Dr. R. Savithri (IJMRASC) The writer has been got 120 women respondents in Chennai City for research. This is shows women's prefer to invest in risk free or low risk avenues. Lack of awareness is the major reason for women not investing in avenues with risk factors. Various measures should be taken to create awareness about the various investment avenues for working women.

4. Dr. N Dr. Navita Magnani, Ms. Shweta Pandey (IJARCMSS)

There were 500 respondents taken by the researcher from Mumbai. It shows Mumbai is employment hub and known for best education center. As most of women are low in financial literacy it is difficult to them to manage their portfolio on their own risk bearing capacity is low in women even through working in banks. This is because of lack of sound source of information sources.

5. Anu K J and Dr. Anuradha P S"Determinants of investors behaviors an analytical review"In this study, a thorough review of the existing empirical literature from the year 1974 to 2014 has been conducted. The study shows today the financial services sector has become highly diversified the investor with a wide range of Investment Avenue. The individual's decision to invest is greatly influenced by various benefits each individual wants from owing a particular investment. This paper understanding the saving and investment behavior could be of great relevance to the researchers as well as managers of the form to prepare themselves to respond to the varying behaviors of investors.

6. Dr. Thinesh KumarIn this research the researcher had been taken 175 samples from Bengaluru for research. The study founded investment tactics of investors are mainly determining by the socio economic factor and moreover investment behaviors expose play a crucial role in order to take rational investment. There are various forms of investment opportunities are exist in the market before investing any investment; investor should analysis market position and then select investment Avenue with minimum rick. This study also found the selected investors are not having sufficient awareness regarding the investment therefore there to choose traditional risk financial product.

7. Dr. Priyanka Bhatt, Falguni PrajapatiIn this study research has been got 455 samples of women investors residing in Ahmadabad city for research. As per the study it can concluded that Most of women doesn't want to take risk ad this tendency makes them risk-averse investors', which is significant and helps them to eliminate risk in their long term investment strategy.

8. Manish Sharma and HimaBindu KotaIn this study the sample size was 84, which were collected from the Delhi NCR region. It shows the top 5 reasons for working women for making an investment include future security, Child's education, saving tax, retirement and family emergencies. 'Lack of Knowledge" and 'Lack of confidence' were the top reasons which restrict them investing, followed by their risk averse behavior and lack of interest in investment.. 9. Neha Shukla IJSART- Issue 2 Feb. 2016A Study of Investment Preference of Working Women of North Gujarat RegionThe sample of this study is 100 from North Gujarat Region. From the study writer evident that working women invest in various investment avenues.It is found that there is no relationship between education with investment while there is significant relationship between Age and Income.

10. Jhatiya Vijay Naranbhai IJRSML Issue: 3, March 2018A Study on Investment Awareness among Working Women in Kachchh district.In this researcher has been took 100 working women as samples in Kachchh district. This study shows 47% women taking investment only herself and 39% taking investment decision together with their husband. Working women choose saving in Post office at safest investment instruments and commodity as less safe investment option.

11. Unleashing financial fortitude: Exploring the saving and investment habit of rural women in Bareilly, India. Research Square Researcher; Shaheen Efrah Ali. In this research, researcher found that the rural women were invested their savings . This study shows age group 35-45 was most involved in saving and investments for their families. Housewives also interested and involved in it.

Data Analysis: Sample size 100 Respondents

On the Age Basis:

Age group	Sample	Percentage
Below 25	20	20%
25 to 35	30	30%
35to 45	30	30%
Above 45	20	20%
Total	100	100%

The table shows that the 20 % respondents of below 25 age group out of 100 make their own investment, 30% respondents of 25 to 35 age group make their own investment, similarly 30% respondent in the age group 35 to 45 age are themself making the investment. The percentage of the respondents above 45 age group is also 20% in makeing their own investment decision.

On the basis Occupation:

Occupation	Sample	Percentage
Service	40	40%
Business	25	25%
Profession	15	15%
Housewife	10	10%
Other	10	10%
Total	100	100%

This table indicates women carrying different occupation. As far as investment decision making capacity of occupational and professional women are concerned it shows that 25% business women, 15% from, profession, 10% housewife and 10% other women involved in saving and investment their own. Thus, it shows that as per occupation mostly service holder and business women are making maximum investment as compared to other respondents.

On the basis marital status:

Marital Status	Sample	No. of women Investor in Percentage
Single	40	40%
Married	60	60%
Total	100	100%

This table indicates that married women are more aware than single women in respect of saving and investment at their own. The [percentage of Married women is 60% whereas single are 40%.

Empowerment with saving and Investment:

Particular	Percentage of women
Yes	70%
No	15%
Maybe	15%
Total	100%

The table shows that 70% women agreed that the decision of saving and investment at their own is boosting their confidence and they are getting empowered. Whereas 15% respondents are not agreed with the view of saving and investment decision helps them to get empowerment. But it seems that 15% respondent are in dilemma, they are not either agree or disagree with the view of empowerment through decision making opportunity and capacity in respect to saving and investment.

Conclusion: This study aimed to know the awareness of saving and investment among women and their thought about women empowerment through saving and investment. For that purpose researcher took 100 samples of women in Akola District. On the basis of primary data collected through questioner it is found that the awareness of saving and investment is more among service holder women and business women as per occupation. As per marital status maximum married women take their own investment decision. Near about 60% of women have awareness about saving and investment. And near about 55% women took their own investment decision and 45% with the help of others.

70% women think that they are getting empowered through their own saving and investment decision. So overall observation of this research shows that now women are participating in financial decision of her family and maximum women make their own investment and their family members also take suggestions of women. As women get educated their awareness and knowledge about investment is increased and it also helped them in empowerment.

❖ **References:**

- Sanjeevani Gangwani, Haya Ali Al Mazyad, SusheelaShabir Princess NourahBint Abdul Rahman, University Academy of Accounting & Financial Studies Journal Research article 2020VoI24 Issue 3: "Investment behaviors of working women in India"
- Dr. Thinesh Kumar International general of Philosophical Rehabilitation Vol 24 Issue 08, 2020: " A study on investment behaviors of individual investors with reference to Bengaluru"
- R. Harini & Dr. R. Savitri(IJMRASC): "Study on the investment behaviors of working women with reference to Chennai city."
- Dr.NDr.NavitaMagnani, Ms. ShwetaPandey (IJARCMSS): "Investment Awareness among the working women with reference to Mumbai Region."
- Dr. Thinesh Kumar International general of Philosophical Rehabilitation Vol 24 Issue 08, 2020: " A study on investment behaviors of individual investors with reference to Bengaluru"
- Dr. Priyanka Bhatt, FalguniPrajapati(IJSEM) Vol 6 Issue 5, May 2021:
- A Study on Women's Behavior towards Investment Decision and Financial Planning with Reference to Ahmadabad City
- Manish Sharma and HimaBindu Kota: The Role of Working Women in Investment Decision making in the Family in India.
- Nadia Asandimitra, Tony Sony Aji, Achmad Kaustar (ISSN 2220-3796) Vol.11, No. 2 pp. 10-20, june 2019: Financial Behavior of Working in Investment Decision-Making.
- MercySilvester and Vijayakumar Gajendrean ISSN NO: 0886-9367: A study on Investment Behavior of Working Women in Chennai City.
- 9 Dusseja A. (2016) International Journal of Management and Applied Science, 2(12),88: Womenn and Family Investment: An Empirical Study.
- 10 Bahal, S.(2012)APJEM ArthPrabhand: A Journal of Economics and Management,1(6): Investment behavior of working women of Punjab.
- Hemelatha, T.M., Pavithra,S (2018): A study on saving investment pattern of salaried women in Coimbatore district..
- Jain, R.(2014). International journal Research in Management and Technology 4(6): An analysis of income and investment pattern of working women in the city of Ahmedabad.
- Mutha, R.M.&Dargad, S.O.(2016)International Journal of Advance Research (IJAR),4(8), 2045-2048: Investment awareness among Indian Working women with reference to Jalna district.

❖ **Websites:**

- http:// www.sdnbvc.edu.in
- http://www.inspriajournals.com
- https://www.abacademies.org
- http://www.technoarete.org
- http://www.researchgate.net
- http://www.researchgate.net
- http://www.iraj.in
- http://shodhaganga.inglibnet.ac.in

1.Investment-Behaviour-of-Working-Women-in-1528-2635-24-3-553.pdf

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College For Women, Akola

(Certified Minority Institution) (Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

NAAC Accredited "A" Grade with CGPA 3.07 in III Cycle

CERTIFICATE

One Day International Multidisciplinary Conference

on

ECO FEMINISM

Organized by

Departments of Languages

This is to certify that Dr. / Mr. / Mrs. / Ms. **Dr. Prof. Ambadas Pande**

has participated and presented the paper entitled Financial Behavior of women in investment decision making of family.

in One Day International Multidisciplinary Conference on **"ECO FEMINISM"** held on 4th November, 2023, organized by Departments of Languages, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, Maharashtra, India.

Mr. Dilipraj Goenka	Dr. U. P. Patil	Dr. Swapnil Ingole	Dr. Charushila Rumale
President	Dept. of English	Dept. of Marathi	Principal
Bharatiya Seva Sadan	Convener	Convener	Smt. RDG College for Women, Akola

Empowerment of Women through Economic Independence for the Betterment of Society.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Gender Equality and Constitution — **Dr.Acharya R.D.**	1
2	Indian Food Processing Industry: Challenges And Opportunities — **Dr. Anurath M. Chandre**	4
3	The Post Modern Indian Women Novelists In Indian English Literature — **Dr.C.N.Rathod**	8
4	Aspects of Ecofeminism: An Overview — **Dr. Avinash V. Thote**	11
5	Afforestation Should Be A Broad Movement - A Discovery And Realization — **Dr. Haridas Devidas Akhare**	14
6	Sports Participation Of Women: Challenges And Opportunies — **Dr. Ravindra Uddhavrao Machale**	16
7	Women In Environmental Protection, A Perusal Of Vandana Shiva's,'Staying Alive:Women,Ecology & Development' — **Mrs.N.Vasanthi , Prof.V.Nirmala**	19
8	Spirit of Women Empowerment in the Writings of Sudha Murty — **Dr. V. P. Shekokar**	22
9	Enrichment In Health And Wellness: Women And Sports — **Dr. Anjali Digambar Barde**	24
10	Equity, Diversity and Inclusivity for Women in Sport — **Dr. Sangita A. Deshmukh**	27
11	Role of women in Environmental protection — **Mrs. Anjali Santosh Deoche**	29
12	Sex Business And Women Exploitation In India — **Dr. Swapnil Rajeshrao Sonare**	34
13	CognizantInner-self in Aabha Vatsa's poetic work *Dance* — **Jatinder Kaur , Dr. Disha Khanna**	39
14	Government Schemes: A tool for Women Empowerment — **Dr. Prof. Ambadas Pande , Mrs. Hansa Nikhilesh Tiwari**	43
15	The Attitude of Bias towards Women in Chitra Banerjee Divakaruni's Novel entitled Independence — **Prof Shailesh Lachamareddy Jittawar**	48
16	Gender Sensitization and Female Oppression in Literature — **Ajay N. Abhyankar**	50
17	Portrayal Of The Feminine World In The Select Short Stories Of Rabindranath Tagore. — **Rina Ramesh Chavan**	53
18	Gender Inequality in Indian English Novel — **Prof. Dr. Shitalbhau A. Tayade ,Mrs. Sonam H. Devtale**	56
19	Ecofeminism: A Path to Sustainable Development — **Dr. Shilpa P. Sarda**	59

Government Schemes: A tool for Women Empowerment

Dr. Prof. AmbadasPande
Vice-Principal & Head,
Commerce & Management
Smt. R.D.G.College for Women, Akola
Mob. No.: 9422893162
Email: abpande12@gmail.com

Mrs. Hansa Nikhilesh Tiwari
Research Scholar
Mob No. 9326360757
Email:hansa.tiwari6789@gmail.com

Abstract:

Women empowerment is a crucial aspect of India's development. India was ranked at 127 out of 146 countries in terms of gender parity – according to the annual Gender Report, 2023 of the World Economic Forum (WEF). There has been significant increase in the number of women participating in the work force and women have achieved high positions in various fields, including politics, business and entertainment. Despite these achievements, women in India still face significant challenges.

The government and many other organizations had realized the potential and importance of economic empowerment of women and therefore are working in a mission mode to achieve it. India is hosting the G20 summit in the year 2023 and the economic empowerment of women forms the heart of India's G20 agenda.

In spite this, the Indian Government had launched a number of schemes time to time to aim the empowerment of the women. These schemes provide opportunities for women to become economically independent and improve their lives. In this research paper, the researcher has discussed the various women empowerment schemes launched by the government of India and their role to bring women into the main stream of all the sectors in the country in order to empower them.

Keywords: Women Empowerment, Welfare Schemes,Socio-economic status, Discrimination,Government role.

"I do not wish (Women) to have power over men; but over themselves."
-- Mary Wollstonecraft

Introduction:

Women empowerment is all about making women both socially and financially independent. It is a process in which women make their own decisions. Providing proper education to a girl child is the main agenda of women empowerment. There are many different programs, schemes and initiatives run by the Indian Government as well as NGO's that work towards achieving this goal. These initiatives are designed to provide women equal access to education and training, employment opportunities, skill development, financial assistance, safety in work place and much more. These schemes also aim to promote women's health and well-being. These schemes have come a long way and continue to make an impact on the lives of millions of women every year.

All these efforts of the government were successful not only in uplifting the status and position of women but also in improving the social and economic circumstances of the country.

Aims & objectives:

The aims and objectives of this research paper are as follows:

1. To understand the concept of women empowerment.
2. To know the need of women empowerment.
3. To study the various schemes of government related with the women empowerment.
4. To study the role and importance of these schemes in various aspects

Research Methodology:

All data relating to this paper has been collected from secondary sources. Such as different journals, books, various reports, and internet based sources of related topics. The necessary information about the Women Empowerment Schemes in India are collected from government sites and government publications etc.

Literature Review:

Chauhan Poonam (2003) in her book "Status of Women in India" explained the fundamental rights of women employees with practical application and implication. The book covers several articles on provision for women and children. It has stated that development of any economy is badly affected due

to gender differentiation. The book elaborates the treatment of gender inequality and its negative impact on performance of women employees at work place.

Dutta R K (2003) "Women Empowerment", Reference Press Edition, 1ed. 2003, intends to provide a detailed account of women's problems and discusses the strategies for their empowerment and also tries to awaken them to work for their rights, powers and progress.

Sathiabama (2010) reported that empowerment of women has emerged as an important issue in recent times. The economic empowerment of women is being regarded these days as very very important for the progress of a country; hence, the issue of economic empowerment of women is of paramount importance to political thinkers, social scientists and reformers. Through that, they are becoming economically independent and providing employment opportunities to others. The result of the study reveals that economic empowerment of women led to development of family and community.

Sharma Arpita (2011) pointed the challenges faced by Indian women in the path of empowerment and the development policies for women. The article concluded that India is committed to the cause of empowerment of women, but the journey towards the progress is long and difficult. Policies to rise marriage age, enhancement of education and employment opportunities will empower Indian women in some respect.

Mahendra (2011), in his article " Empowerment of Women through Microfinance, A Case Study of Ranga Reddy District, Andhra Pradesh state the process of Socio-economic development of any country. The empowerment of women plays a major role. In the context of national development, women's participation in economic activity is of crucial importance. Through women comprise of 48 of the country's population (i.e. 496 million as per the 2001 census), they are among the poorest of the poor. They are among the malnourished and underfed. Most of them have no say in any matter in their household.

Government Schemes launched to Empower Women in India:

The Central Government, in collaboration with State Governments, has launched numerous schemes dedicated to empowering women across India.Some of the important women empowerment schemes in India are listed below:

1. Stand-up India Scheme:

The objective of the Stand-up India Scheme is to facilitate bank loans between 10 Lakh and 1 Crore to at least one Scheduled Caste (SC) or Scheduled Tribe (ST) borrower and atleast one women borrower per bank branch for setting up a Greenfield Project.

Tax benefits in Stand Up India:-

- The applicants are eligible to get 80% rebate after filling the patent application form.
- There is also an inclusion of Credit Guarantee Fund and the entrepreneurs enjoy relaxation in Income Tax for the first 3 years.

2. Pradhan Mantri Jan DhanYojana:

As per the report of The Times Of India, the total number of PMJDY accounts as on August 10, 2022 were 46.3 crore and 55.6 % (25.7 crore) of these are women account holders. And by linking PMJDY to the Pradhan MantriGaribKalyanYojana, the Government reportedly managed to credit over Rs. 30,945 crores into the accounts of Women Jan Dhan account holders during the COVID lockdown period.

3.**Working Women Hostel (1972-73)**

Objectives of the scheme:

- To promote the availability of safe and conveniently located accommodation for working women.
- To provide accommodation to children of working women, up to the age of 18 years for girls and up to the age of 5 years for boys.

4.Support to Training and Employment Programme for Women (STEP)(1986-87)

Objectives of the scheme:

- To provide skills that give employability to women.
- To benefit women in the age group of 16 and above in the country.

5.NIRBHAYA (2012)

The Government of India had set up a dedicated fund called " Nirbhaya Fund" for implementations of initiatives aimed at enhancing the safety and security for women in the country. Under the Nirbhaya fund one of the schemes namely "One Stop Centre (OSC) Scheme" is implemented across the country since 1st April 2015.

Objectives:
- To facilitate safety and security for women at various levels.
- To ensure strict privacy and confidentiality of women's identity and information.
- Provision for real-time intervention as far as possible

6. One-Stop Centre Scheme: (2015)

Objectives:
- To provide support and assistance to women affected by violence, both in private and public spaces.
- To Facilitate/Assist in filing First Information Report (FIR/NCR)
- To provide psycho-social support and counselling to women/girl

7. BetiBachaoBetiPadhao Scheme: (2015)

Objectives:
- To prevent gender-biased sex selective elimination
- To ensure survival & protection of the girl child
- To ensure education and participation of the girl child

8. Women Helpline Scheme: (2016)

Objectives:
- To provide toll-free 24-hours telecom service to women affected by violence.
- To facilitate crisis and non-crisis intervention through referral to the appropriate agencies such as police/Hospitals/Ambulance services/District Legal Service Authority (DLSA)/Protection Officer (PO)/OSC.

9. UJJAWALA: (2016)

Objectives:
- To prevent the trafficking of women and children for commercial sexual exploitation.
- To facilitate the rescue of victims from the place of their exploitation and place them in safe custody.
- To provide rehabilitation services with both immediate and long-term to the victims by providing basic amenities/needs such as shelter, food, clothing, medical treatment including counseling, legal aid and guidance, and vocational training.

10. Nari Shakti Puraskar: (2016)

Objectives:
- To strengthen the place of women in society.
- To facilitate institutions that work towards the progress and development of women in society.

11. Mahila Police Volunteers: (2016)

Objectives:
- An MPV will serve as a public-police interface in order to fight crime against women.
- The broad mandate of MPVs is to report incidences of violence against women such as domestic violence, child marriage, dowry harassment and violence faced by women in public spaces.

12. Mahila E-Haat: (2016)

Objectives:
- To facilitate entrepreneurship opportunities online for women.
- To educate women on various aspects of online selling and helping them to establish their venture.

13. Mahila Shakti Kendras (MSK): (2017)

Objectives:
- To create an environment for women where they have access to healthcare, quality, education, guidance, employment, etc.
- To facilitate these opportunities at the block and district level in the country.

14. SWADHAR Greh: (2018)

Objectives:
- To cater to the primary need for shelter, food, clothing, medical treatment, and care of women in distress.
- To provide women with legal aid and guidance.

15. SukanyaSamriddhi Scheme:

The SukanyaSamriddhi Scheme is a government scheme that was launched in 2015. The aim of this scheme is to provide financial assistance to the girl child so that she can pursue her education and

achieve her dreams. Women who have a girl child can avail of this scheme. Women should apply for this scheme through the Women and Child Development (WCD) departments of their respective state governments. Women can avail of this scheme till the time when their girl child turns 21 years old.

16. Indira Gandhi MatritvaSahyogYojana:

The Indira Gandhi MatritvaSahyogYojana is a government scheme that was launched in 2010. The aim of this scheme is to provide financial assistance to women who are from the economically weaker sections of society and are pregnant for the first time. Women who have applied for this scheme can avail of it till the time their child turns two years old.

17. Pradhan MantriMatruVandanaYojana:

Pradhan MantriMatruVandanaYojana is a government scheme that was launched in 2019. The aim of this scheme is to provide financial assistance to pregnant and lactating women or mothers so that they can take care of their health and the health of their children. The scheme provides financial assistance of Rs 6000 to pregnant and lactating women. Women can avail of this scheme only once during the birth of their first child. Women who have given birth to a girl child or women who have had a stillbirth or Women who are pregnant for the second time can also avail of this scheme.

18. Women Self Help Group (SHG) Scheme:

The Women SHG scheme is a government scheme that aims at providing financial assistance to women who are from poor families. Women SHGs are formed at the local level, and this scheme is aimed to empower women in India by helping them earn a livelihood. Women SHGs are also known as MahilaMandals in different parts of the country.

19. Women Entrepreneurship Fund Scheme:

The Women Entrepreneurship Fund Scheme was launched in 2020 by the government of India. For women entrepreneurs who wish to start a business venture but do not have the required funds to start a business, Women Entrepreneurship Fund Scheme can come in handy. Women who wish to avail themselves of this scheme should apply through the Women Startup Hub portal.

20. Mudra Yojana:

Mudra Yojana is massively promoting women's entrepreneurship in terms of the number of women's accounts opened and loans sanctioned to them year after year.

Under Mudra loans for women, one can avail of uptoRs 10 lakh for the purpose of starting a small to medium-size enterprise.

Role and Impact of these schemes in the lives of the women:

1. According to a report by the National Institution for Transforming India (NITI Aayog), the BBBP scheme has been able to generate significant mass mobilization to eliminate gender discrimination and value the girl child. The scheme encourages education, gender equality and women empowerment.

2. I found a report on the **Universalisation of Women Helpline Scheme** by the Ministry of Women and Child Development. The report provides background and context for the scheme, which aims to provide women with a life free of violence. The report highlights that the right to a life free of violence is a basic human right enshrined in Article 21 of the Indian Constitution.

A third-party evaluation of the scheme was conducted by NITI Aayog during the financial year 2020-21. The study found the relevance, efficiency, and sustainability of the scheme to be satisfactory.

3. Ujjawala Scheme 2.0 has touched the lives of over **8 crore (80 million)** households, making it one of the most successful welfare programs in India. The scheme has not only improved the health and well-being of women but has also enabled them to pursue economic opportunities.

According to **Press Information Bureau** report, under the Nirbhaya Fund, one of the schemes namely "One Stop Centre (OSC) Scheme" is implemented across the country since 1st April 2015. Services such as medical aid, providing legal and psycho-social counselling, police facilitation and temporary shelter are provided by OSC's to women affected by violence. The report also states that out of an allocation Rs. 6212.85 crore till date, under Nirbhaya Fund, a sum of Rs. 4087.37 crore has been disbursed by the concerned Ministries/ Departments and a sum of Rs. 2871.42 crore has been utilized for the purpose.

A recent publication by the Centre for Budget Governance and Accountability states that as of 2021-22, Rs. 6,213 crore have been allocated to the Nirbhaya Fund since its inception, only 2,922 crore have been utilized whereas Rs. 4,138 crore have been disbursed and it proves that it is more than 50%.

4. In February 2022, The Pradhan MantriMahila Shakti Kendra Scheme (PMMSK) was discontinued, and its objectives were effectively merged into the new Umbrella scheme Mission Shakti.

Conclusions:

The word "Women Empowerment" itself implies that women are not powerful enough – They need to be empowered. This painful truth has been in existence for a long long time. Gradually after independence, women started regaining the lost power.

The government has implemented several programs and policies aimed at improving women's health, education, safety and economic opportunities. In the last decade we saw an increasing number of Indian women entering in various fields. The country has been experiencing the contribution of female Prime Minister and President in the development of our country.

Although, the status of women in India has improved significantly in recent years, but there is still a long way to go to achieve full gender equality and protection from discrimination and violence.

References:

1. **Hazarika, D. (2011),** "Women empowerment in India: A brief discussion." International Journal of Educational Planning & Administration, 1(3), 199-202.
2. **Kabeer, Naila,** "Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third millennium development goal." Gender & Development 13.1 (2005): 13-24.
3. **Dr. K. V. Sobha Rani,** "A Study on Women Empowerment in India". International Journal for Modern Trends in Science and Technology 2021, 7, pp. 120-124.
4. **Chattopadhyay, A. (2005),**Women and entrepreneurship. Yojana, a Monthly Journal of Ministry of Information and Broadcasting, 5(1), 123-156.
5. timesofindia.indiatimes.com
6. pib.gov.in
7. wcd.nic.in
8. www.indiafilings.com/learn/mahila-police-volunteers-mpvs-scheme.
9. www.mudra.org.in
10. www.myscheme.gov.in

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College For Women, Akola

(Certified Minority Institution) (Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

NAAC Accredited "A" Grade with CGPA 3.07 in III Cycle

CERTIFICATE

One Day International Multidisciplinary Conference

on

ECO ♀ FEMINISM

Organized by

Departments of Languages

This is to certify that Dr. / Mr. / Mrs. / Ms. **Dr. Ambadas Pande**

has participated and presented the paper entitled Government Schemes: A tool for Women Empowerment

in One Day International Multidisciplinary Conference on **"ECO ♀ FEMINISM"** held on 4th November, 2023, organized by Departments of Languages, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, Maharashtra, India.

Mr. Dilipraj Goenka	Dr. U. P. Patil	Dr. Swapnil Ingole	Dr. Charushila Rumale
President	Dept. of English	Dept. of Marathi	Principal
Bharatiya Seva Sadan	Convener	Convener	Smt. RDG College for Women, Akola

Empowerment of Women through Economic Independence for the Betterment of Society.

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN :2319 9318**

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता TM

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S).

Affliated to Sant Gadge Baba Amravatri University, Amravati
NAAC Re-Accredited with "B" Grade (CGPA 2.47)

In Collaboration with
Internal Quality Assurance Cell
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)
Re-accredited by NAAC, Bengaluru in 4th Cycle wth'B++'Grade with CGPA 2.96

Anekant Education Society's
TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, BARAMATI, PUNE (MS).
Affliated to Savitribai Phule Pune University
NAAC Re-Accredited with "A+" Grade (CGPA 3.55),Autonomous

Organizes
One Day Online National Level Interdisciplinary Conference
On
Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

20/03/2024

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 Vidyawarta® Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

30 Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP)
Mrs. H. S. Wadhone, Akola 168
……
31 OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN HIGHER EDUCATION (NEP)
Dr. Dinesh Sambhaji Gore, Pune 173
……
32 Customer Perception towards digital /Cashless payment
Kalpana S. Tarwade Principal Dr. Jayant P. Bobde, Akola 177
……
33 Einstein's Special Theory of Relativity and the Problems in the …
Asst. Prof. Kunal Keshavrao Vinchurkar, Dist- Akola 182
……
34 Role of Pradhan Mantri Mudra Yojan In Entrepreneurship Development
Avinash Ramkrishna Pawar, Dr. Ambadas B. Pande, Akola 188
……
35 A STUDY OF CYBER SECURITY CHALLENGES AND ITS EMERGNING …
Asst.Prof.PriyaD.Dhotre, Dist:-akola 192
……
36 Tribal Profile, Maharashtra
Prof.Swati P.Kalkar, Dr.Uday S. Kale, Mehkar 195
……
37 Digital Transformation in Banking: Unveiling Customer Awareness and …
Prof. Akshay Shankar Sidam, Pandharkawada 212
……
38 ANANALYTICAL STUDY ON INNOVATIVE PRACTICES ADOPTED BY …
Dr. Deepak Rajaram Yeole Dr. Janardhan Kundlik Pawar, Pune 215
……
39 A STUDY OF MARKETING CHALLENGES FACED BY AGRO PRODUCERS ….
Dr. Reshma Mohiddin Pathan Baramati 221
……
40 A study of Evaluation and Comparison of administrative and operating …
Prof. Puja Amit Vhora Dr. Ashlesha R. Mungi, Dist. Pune 228
……
41 Current Government schemes for women small scale entrepreneurs …
Shubhangi D. Ghaiwat, Principal Dr.Jayant P.Bobde,Akola 239
……
42 An Analytical Study Of Changes In Buying Behavioural Pattern Of …
Abhinav Raosaheb Pundkar, Akola 245
……
43 Digitalization and it's impact on the beneficiaries of the Pradhan …
Mrs. Hansa Nikhilesh Tiwari, Dr. Prof. Ambadas Pande, Akola 251
……
44 EXAMINING EMPLOYEE EXPERIENCES OF HYBRID WORK CULTUREIN …
Miss. Sejal Mohan Ahiwale 257
……

34

Role of Pradhan Mantri Mudra Yojan In Entrepreneurship Development

Avinash Ramkrishna Pawar
Asst.Professor Commerce & Management
Dr.H.N.Sinha College of Arts, Commerce
Patur, Dist. Akola

Dr. Ambadas B. Pande
Asso. Professor & Head Dept.of Commerc & Management
Smt.R.D.G.College for Women, Akola

==========

Abstract:

Micro Units Development and Refinance Agency Limited (MUDRA) was launched as a refinancing institution for providing funds to the lending institutions which are engaged in financing micro units in the country. Micro enterprises are playing vital role in the Indian economy which are providing jobs to millions of people and promoting income as well by meeting the need of finance. More than 60 million micro enterprises support over 100 million people for their employment and livelihood. Hence Micro enterprise constitutes an important pillar of Indian economy because they account for more than 90 percent of non agriculture employment. Despite of many issues like non availability of credit, limited market linkages, technology obsolescence, etc. the sector continues to grow. Access to institutional finance could potentially turn these micro entrepreneurs into strong instruments of GDP growth and employment. To build on this opportunity Government of India initiated the Micro Units Development and Refinance Agency Limited (MUDRA) in 2015-2016 with the mandate of 'Funding the Unfunded' micro entrepreneurs. By considering the facts this paper attempts to study the performance in India

Keywords: Micro Enterprises, MUDRA, GDP, Employment Generation.

Introduction:

India is a country of huge population. A big responsibility of providing employment to the growing population of India has fallen on the Indian governance system. Various government schemes are launched to tackle this problem. The work of providing employment is done through this medium. Pradhan Mantri Mudra Yojana was launched on April 8, 2015 by the Prime Minister of our country, Mr. Narendra Modi, taking into consideration the problem of unemployment in India and the condition of skilled and unskilled workers in India. Under which loans up to Rs 10 lakh are being given to non-corporate, non-agricultural, small, micro enterprises. These loans are offered by commercial banks, regional rural banks, small finance banks, cooperative banks, micro finance institutions and non-banking financial companies. To provide financial assistance to the beneficiaries who want to start their own business but due to financial constraints by getting loans up to 10% from the Government of India Bank and to the beneficiaries themselves through Pradhan Mantri Mudra Yojana and through the Empowered Beneficiaries to provide suitable capital to the dependent beneficiaries to start the business. will be encouraged.

Small traders and entrepreneurs get loans under PMMY scheme. This includes loans for starting small factories, shopkeepers, fruit or vegetable sellers, truck drivers, repairing shops, small scale industries and food processing units. Application for loans under Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY) can be made in government banks, rural banks, private banks. RBI has authorized 27 public sector banks, 17 private sector banks, 31 rural banks, 36 microfinance institutions and 25 non-banking institutions to disburse Mudra loans. The central government's Mudra Yojana (PMMY) has two objectives. First, easy loans for self-employment. Secondly,

employment generation through small scale enterprises. If you are also facing capital problem to start your business then you can realize your dream with PMMY of Central Govt.

The government is of the view that people will be encouraged to self-employment in large numbers if they get easy loans. This will also create a large number of employment opportunities. Before Mudra Yojana (PMMY) small enterprises have to complete many formalities to get loans from banks. A loan guarantee was also required. Because of this, many people wanted to start a venture, but hesitated to take a loan from the bank.. The central government's Mudra Yojana (PMMY) has two objectives. First, easy loans for self-employment. Secondly, employment generation through small scale enterprises. If you are also facing capital problem to start your business then you can realize your dream with PMMY of Central Govt. Pradhan Mantri Mudra Yojana is Micro Unit Development Refinance Agency. The present research studies the working methods and features of Pradhan Mantri Mudra Yojana.

Objectives the Study:

1. To study the concept of Pradhan Mantri Mudra Yojana.
2. To understand the structure of PMMY.
3. To study the status of Pradhan Mantri Mudra Yojana.

Research methodology:

This research paper aims to give a better understanding about the Pradhan Mantri Mudra Yojana and its status in current scenario. The study is descriptive in nature. The literature and data are mainly based on secondary a source, which has been collected from various articles, reports, magazines, journals and WWW related articles to assess the scheme.

Features of Pradhan Mantri Mudra Yojana-

- Pradhan Mantri Mudra Yojana was launched on April 8, 2015 by the Prime Minister of our country Shri Narendra Modi.
- Through this scheme, loans up to Rs.1000000 are provided to non-corporate, non-agricultural small, micro enterprises.
- Loans given under Pradhan Mantri Mudra Yojana are called Mudra Loans.
- These loans are provided to commercial banks, small finance banks, non-banking financial institutions etc. are provided by the organization.

Types of loans

- ShishuKarj - Loans up to Rs 50,000 are given under Shishu Karj.
- Kishore Loans – Loans ranging from Rs 50,000 to 5 lakhs are given under Kishore Loans.
- Tarun Karan - Loans ranging from 5 lakhs to 10 lakhs are given under Tarun Karan

Benefits

- Loans are given without collateral under Mudra Yojana (PMMY).
- No processing fee is charged for the loan either.
- In Mudra Yojana (PMMY) loan repayment period can be extended up to 5 years.
- Borrower gets Mudra card with which can spend on business needs.

Beneficiaries and disbursed amount in India under Pradhan Mantri Yojana (INR in crore)

Year	PMMY Loan Target	Loan Sanctioned	Beneficiaries	AGR
2015 -16	1,22,188	1,37,449	3.48 crore	--
2016	1,80,000	1,80,529	3.97 crore	23.86

-17				
2017 -18	2,44,000	2,53,677	4.81 crore	28.84
2018 -19	3,00,000	3,21,723	5.98 crore	21.15
2019 -20	3,25,000	3,37,495	64.12 lakh	4.67
Total	CAGR			19.68

Source: Annual Report of Mudra (2015-2016 to 2019-2020), (AGR – Annual Growth Rate, CAGR – Compound Annual Growth Rate)

The above table shows the targets achieved by Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY) scheme for the period 2015- 2016 to 2019-2020. In 2016-2017 the government has set disbursement target of RS. 1, 80,000 crore an increase of 23.86 percent over the amount sanctioned set for 2015-2016. With similar support from partner institutions, as received in 2015-2016 Mudra hopes to achieve this target. At initial stage an amount of Rs. 1, 22,188 crore was set as the target under PMMY, against which an amount of Rs. 1, 37, 449 crore was sanctioned by banks and MFIs thereby achieving the target. During second year 2016-2017 the target was at INR 1,80,000 crore and the same was achieved by sanctioning more than Rs. 1,80,529 crore loan by banks, MFIs, SFBs and NBFCs with growth rate of 23.86 percent in loan amount sanctioned. More than Rs. 2, 53,677 crore has been sanctioned in 2017-2018 in the third year of operation as against target of Rs. 2, 44,000 crore with growth rate in loan sanction 28.84 percent. The achievement data indicates only 4.67 percent growth in 2019-2020 in the overall performance of the programme implemented by all the lending institutions. The overall progress of PMMY is determined through the CAGR which shown 19. 68 percent growth in loan sanctioned.

An attempt has been made through the present research to make an analytical study about the functioning of the Pradhan Mantri Mudra Yojana launched by the Government of India while dealing with the problem of unemployment in various states and various districts of the state, the contribution of the scheme to the creation of employment and entrepreneurship.

Conclusion

In modern times, in a country with a huge population like India, the problem of unemployment is taking a very serious form. The stages of development that India has gone through in nearly 75 years since independence. Various changes have taken place in it. These changes have been experienced by the country in every sector. Green revolution, industrial revolution, many modern changes have come to the fore in the last ten years as well. Along with this, progress has also been made in the field of education in the country. Millions of graduates are being produced every year. The rate of population growth is also high, making it difficult for every hand to find work. Employment opportunities should be created in every sector, all those who want to work should be able to create employment based on their skills, the possibility of solving unemployment cannot be denied. Pradhan Mantri Murdra Yojana is a great initiative taken by the Govt. of India. It brought remarkable change in the area of microfinance. The scheme is very helpful for the development of weaker section, low income group as well as unfunded population. This scheme will increases the opportunities for credit requirement and refinance. So it can be say that if it is implemented properly, it may work as a game changing financial inclusion initiative of Government of India and may boost the Indian economy.

References

1. Annual Report (2020)., Mudra, Micro Units Development and Refinance Agency Limited.
2. MUDRA Banks credit details.
https://www.financialexpress.com/about/mudra-bank/. Date accessed: 30/09/2018
3. Roy, Anup Kumar (2016). "Mudra Yojana- A Strategic tool for Small Business Financing", International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies.
4. www.mudra.org.in
5. www. researchgate.org

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S)

In Collaboration with

IQAC, SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)

Anekant Education Society's

TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCI. & COMM., BARAMATI, PUNE (MS)

Organizes

One Day Online National Level Interdisciplinary Conference

On

Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

E- CERTIFICATE

This is to certify that, Prof. / Dr. Dr.Ambadas Bhaskarrao Pande

from Smt. Radhadevi Goenka College for Women. Akola

has successfully participated in One Day Online National Level Interdisciplinary Conference on Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat rganized by our College on 20th March 2024.

Dr Ronil K.Ahale	Dr. Avinash Jagtap	Dr. Kiran S. Khandare
Co-Ordinator	Principal	Principal
DR. H. N. SINHA A. & COMM. COLLEGE PATUR	T. C. COLLEGE OF A., SCI. & COMM., BARAMATI	DR. H. N. SINHA ARTS & COMM. COLLEGE PATUR

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN :2319 9318**

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता TM

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S).

Affliated to Sant Gadge Baba Amravatri University, Amravati
NAAC Re-Accredited with "B" Grade (CGPA 2.47)

In Collaboration with
Internal Quality Assurance Cell
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)
Re-accredited by NAAC, Bengaluru in 4th Cycle wth'B++'Grade with CGPA 2.96

Anekant Education Society's
TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, BARAMATI, PUNE (MS).
Affliated to Savitribai Phule Pune University
NAAC Re-Accredited with "A+" Grade (CGPA 3.55),Autonomous

Organizes
One Day Online National Level Interdisciplinary Conference
On
Business Ethics, Social Responsibility in Business,
Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

20/03/2024

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 Vidyawarta® Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

14 **ग्रामीण विकासामध्ये फळ प्रक्रियाउद्योगांची भुमिका**
Mrs. Trupti Harshal Yeotkar, Dr. Prof. Ambadas Pande, Akola 67

१५ पातुर तालुक्यातील खाजगी दुध डेअरींचा आर्थीक अभ्यास
कु.सुवर्णा दिनकर गोतरकर, डॉ.संजय ज. तिडके अकोला. 72

16 'पंख फुटले आकाशाला': अविष्कार तंत्र व भाषाशैली
चिंचे प्रविण हनुमंतराव अमरावती, महाराष्ट्र (पृ.INDIA) 76

17 Challenges And Opportunities In Implementing Digital Transformation In Commerce
Sourabh D. Nanir, Dr. Ronil K. Ahale Dist- Akola 85

18 **महिला स-शक्तिकरण, सबलीकरण काळाची गरज**
प्रा. सारिका पाचराऊत, तेल्हारा 91

19 **भाजीपाला विक्रेत्यांसाठी इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानातील अलीकडील कल**
प्रा.प्रदीप भा. मेश्राम, डॉ.दिलीप का. खुपसे, जि.यवतमाळ 95

20 '**भारतातील** महिला विकासाची वाटचाल'
डॉ. बळीराम परशराम अवचार,अकोला 101

21 '**भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार**'
डॉ. अर्चना नारायण धर्मे,**अकोला.** 104

२२ महिला सक्षमीकरण : एक दृष्टिक्षेप
डॉ. सुनिता प्रल्हाद मनवर, जि.वाशिम 107

23 उच्च शिक्षणातील संधी आणि आव्हाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण(NEP)
जयश्री देविदास जोशी (सहस्त्रबुद्धे) 109

२४ धनगर समाजाचे शेळी–मेंढी व्यवसाया व्दारा रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील योगदान
मुकुंद कवडकार जि. अकोला. 104

२५ समाजप्रबोधनात स्त्रियांचे योगदान
डॉ. वैशाली भिवसेन भिसे, जि.वाशिम 119

26 **समाजातील महिलांची भूमिका आणि सक्षमीकरण: एक समीक्षात्मक अभ्यास**
प्रा. एस. आर. चक्कर, बिडकीन 121

२७ 'बाल साहित्याची बालकांच्या जीवना मध्ये भूमिका'
कु. योगिता सुरेष आढे, डॉ. अषोक रा. इंगळे, जि. अकोला 132

14

ग्रामीण विकासामध्ये फळ प्रक्रियाउद्योगांची भुमिका

Mrs. TruptiHarshalYeotkar
Research Scholar

Dr. Prof. AmbadasPande
Vice- Principal & Head
Commerce & Management
Smt. R. D. G. College for Women, Akola

==========

गोषवारा -

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो.फळ उत्पादनाच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. जगाच्या एकुण फळ उत्पादनात भारताचा वाटा12% आहे. फळांच्या उत्पादनात भारताची मजबूत पकड असूनही भारत एकूण फळ उत्पादनापैकी फक्त 2% फळांवर प्रक्रिया करतो आणि सुमारे 35%फळांचे नुकसान होते. फळ प्रक्रिया उद्योग ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणू शकतो. त्यामुळे फळ उत्पादक शेतकऱ्यांनाही फायदा होऊन ग्रामीण भागात चांगल्या प्रतिची रोजगार निर्मिती देखील होण्यास मदत होते आणि ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होऊनशहराकडे होणारे स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते. औद्योगिक विकासामुळे आर्थिक उलाढाल करण्याची क्षमता वाढून ग्रामीणविकास, रोजगार निर्मिती, उत्पन्न निर्मिती, पायाभूत सुविधांचा विकास, सुधारित जीवनमान आणि ग्रामीण लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढविण्यास मदत करीत असल्याचे निदर्शनास येते. फळ प्रक्रिया उद्योग याला चालना देण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. ह्या संशोधन लेखाच्या मध्यमातून फळ प्रक्रिया उद्योगातील त्याच्या योगदानाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

कीवर्ड :- कृषी, योगदान, रोजगार, फळ प्रक्रिया उद्योग, पायाभूत सुविधा, ग्रामीण विकास.

परिचय :-

भारत एक विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणूनओळखला जातो. आपल्या देशाची जवळपास 70%लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. विकसनशील देशांमध्ये औदयोगिकीकरण महत्वाची भूमिका बजावतात. पारंपारिकपणे, ग्रामीण उद्योग हे प्रामुख्याने कृषी उत्पादनावर आधारित असतात. भारत हा जगातील फळांची टोपली म्हणून ओळखला जातो. चीननंतर भारत हा फळांच्या उत्पादनात दुस-या क्रमांकाचा देश आहे. असे असून सुद्धा भारत केवळ 2 % फळांवर प्रक्रिया करतो. त्यामुळे सुमारे 35% फळांचे नुकसान होते. या फळांवर जर प्रक्रिया करण्यात आलीतर हे प्रमाण कमी करता येऊ शकते. त्याच बरोबर, ग्रामीण भागात रोजगार निर्मित होऊ शकते. फळ प्रक्रिया उद्योगांची संख्या जशी वाढत जाईल तशी त्यामाध्यमातून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊन मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण जनतेला त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यास मदत होईल.

प्रस्तुत संशोधन लेख हा ग्रामीण जनतेच्या जीवनाशी आणि फळ प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासाशी संबंधित आहे.या संशोधनाच्या माध्यमातून फळ उत्पादक आणि फळ प्रक्रिया उद्योगांशी निगडीत विविध पैलूंवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन लेखाचे उद्देश :-

1) फळ प्रक्रिया उद्योगांव्दारे ग्रामीण भागाचा विकास कशा प्रकारे होऊ शकतो यावर चर्चा करणे.
2) फळांचे नुकसान कमी करून शेतकरी/ कामगारांसाठी उत्पन्नाचे नवीन स्त्रोत निर्माण करण्यावर प्रकाश टाकणे.
3) फळ प्रक्रिया उद्योगांचा ग्रामीण जीवनावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

साहित्याची समिक्षा:-

1) Bung, Purushottam (2012) या लेखामध्ये भारतातील फळप्रक्रिया उद्योगांच्या आयात आणि निर्यात विश्लेषनाचे वर्णन केले आहे. संशोधकाने दुय्यम तथ्य संकलन केले आहे. प्रत्येक फळ आणि प्रत्येक प्रक्रिया केलेल्या उत्पादनाची एकूण आयात आणि निर्यात आणि CGR (Compound Growth Rate) आयात निर्यात यांच्या टक्केवारीचे योगदान् जाणून

घेण्यासाठी या तथ्यांचे विश्लेषण केले आहे. यामध्ये धोरणात्मक आघाडीसह विशिष्ट आयात-निर्यातीची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तसेच भारतीय फळ प्रक्रिया उद्योगाला आंतरराष्ट्रीय मानकांपर्यंत नेण्यासाठी शिफारशी केल्या आहेत.

2) Paul Hebink (2015) हे पुस्तक मार्केट डेव्हलपमेंट आणि नवीन मार्केटशी संबंधित मार्केट अनुभवांवर लक्ष केंद्रित करते. ग्रामीण विकास आणि नवीन बाजारपेठांचे स्वरूप हे स्थानिक बाजारपेठ म्हणून विश्लेषण करते. जरी ते खाद्य वस्तूंच्या बाजारात विस्तृत श्रेणीमध्ये वसलेले विशिष्ट बाजार विभाग असले तरी त्यांचे भिन्न स्वरूप भिन्न गतिशीलता, भिन्न मुल्यवर्धित पुनर्वितरण, भिन्न किमती आणि ग्राहक उत्पादक यांच्यातील भिन्न संबंध आहेत.पारंपारिक कृषी उत्पादनापेक्षा वेगळी असलेल्या नवीन उत्पादने आणि सेवांच्या रचना आणि निर्मितीसाठी आपला वेळ,ऊर्जा आणि संसाधने वाहून घेणाऱ्या शेती लोकसंख्येचे हे बाजारपेठा सतत वाढत जाणारे क्षेत्र म्हणून उदयास येतात.

3) Smitha Antony (2022) प्रस्तुत संशोधनामध्येअन्न प्रक्रिया उद्योगांची क्षमता शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.अन्न प्रक्रिया उद्योगांची गरज आणि त्यापासून होणारी रोजगार निर्मिती याचाअभ्यास यामध्ये केला आहे. मुल्यवर्धनाच्या दृष्टीने कृषी क्षेत्रात काढणीनंतरच्या वापरामध्ये अपव्यय कमी होऊ शकतो आणि अतिरिक्त हंगामी उत्पादनाचा योग्य वापर केला जाऊशकतो हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे आहे. फळ प्रक्रिया उद्योगांची असुरक्षीतता यावरही यामध्येचर्चा केली आहे. उच्च मुल्य साखळी उपक्रमाचा फायदा शेतकरी, फळ उत्पादक मुल्य साखळीतील अभिकर्ता आणि व्यापारी इत्यादींना होतो.

5)Aachal Sharma, Dr. Binod Kumar Singh and Dr. NeerajAnand (2016),

या लेखामध्ये भारताचे विश्लेषण करण्याचा प्रत्यन केला आहे. भारत हा फळांच्या उत्पादनात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे परंतु जागतिक बाजारपेठेत फळ प्रक्रियेचा वाटा फक्त 1% आहे. कारण ताज्या फळांच्या प्रक्रियेचा 30-35% अपव्यय हा कापणी, पॅकिंग आणि वितरणामध्ये होतो.फळे प्रक्रियेसाठी तीन पायऱ्या आणि दोन तंत्रज्ञान स्पष्ट केले आहेत. पहिली पायरी किमान प्रक्रिया आहे. म्हणजे श्रेणीकरण, साफसफाई, वर्गीकरण आणि कटिंग. दुसरी पायरी प्राथमिक प्रक्रिया आहे ज्यात लगदा, पेस्ट, स्लाइस, संरक्षित आणि चव उत्पादन साठवण सारखे समाविष्ट आहे.तिसरी पायरी म्हणजे दुय्यम प्रक्रिया त्यात आंबणे आणि निर्जलीकरण जसे कँडीज, जाम, लोणचे, चिप्स,केचअप इ. फळ प्रक्रियेसाठी दोन प्रकारचे तंत्रज्ञान वापरले जाते पारंपारिक आणि आधुनिक प्रक्रिया तंत्रज्ञान आहे. या अभ्यासाने भारतीय फळ प्रक्रियेची परिस्थिती देखील स्पष्ट केली आहे. सरकारची विविध धोरणे आणि योजना,फळ प्रक्रिया उद्योगाना जागतिक आश्रय देखील स्पष्ट केले आहे. फूड पार्क योजनेने 50 फूड पार्कला मान्यता दिली आहे. अन्न प्रक्रिया उद्योगाला चालना देण्यासाठी US $ 23 दशलक्षच्या आर्थिक सहाय्यासह उत्पादित पॅकेजिंग केंद्रे योजनेच्या शेल्फमध्ये सुधारणा करण्यासाठी रु. 1450 दशलक्ष मंजुरी जम्मू -काश्मीर पॅकेजिंग सेंटरसाठी दिली आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनात द्वितीय तथ्य किंवा स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला असून त्यामध्ये विषयाशी सबंधीत पुस्तके, मासिके, शासकीय व निमशासकीय दस्ताऐवज, संकेत स्थळावरील माहितीचा उपयोग करुन तथ्य संकलन केले आहे. तसेच शब्दकोष, विश्वकोष, ज्ञानकोष, ग्रंथ, नियतकालिके, हस्तपुस्तिका, सारसंग्रह, सांख्यिकीय अहवाल, वार्षिक अहवाल इ. चा आधार घेण्यात आला.

फळे प्रक्रियेची उद्दिष्टे:

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे येथे मोठ्या प्रमाणात फळे व भाजीपाल्याचे उत्पादन घेतले जाते.ह्या कृषी उत्पादनावर योग्य ती प्रक्रिया झाल्यास देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास नक्कीच मदत होऊ शकते. साधरणत: फळ उत्पादन व प्रक्रियेचे खालील उदिष्ट्ये सांगता येतील.

1) अपव्यय आणि तोटा कमी करण्यास मदत : फळ आणि भाजीपाला उद्योग हा फलोत्पादन उद्योगाचा कणा आहे. कारण फळ उत्पादनाच्या वितरण आणि विपणनामध्ये याचा मोठा वाटा असून त्यावर प्रक्रिया करून मिळणारा पक्का माल आणि प्रक्रियेनंतर शिल्लक राहिलेल्या भागांवर प्रक्रिया करून त्यापासून विविध उत्पादने घेतल्या जाऊ शकतात.

2) अतिरिक्त उत्पादनाचा उपयोग : विविध प्रक्रिया केलेले पदार्थ बनवण्यासाठी हंगामातील अतिरिक्त उत्पादनाचा वापरकेला जातो. अशा प्रकारे फळ प्रक्रिया करून अपव्यय कमी करण्यास आणि हंगामातील अतिरिक्त उत्पादनावर प्रक्रिया करून लाभ घेता येतो.

3) उत्पन्न स्थिर ठेवण्यास साह्यक: शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी फळे व भाजीपाला उत्पादने अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावित असतात.ह्या अतिरिक्त उत्पादनाचा लाभ मिळून शेतकरी व फळ उत्पादक त्यांच्या नियमित उत्पन्नात वाढ करू शकतात..

4) रोजगार निर्मितीसाठी उपयुक्त : फळे आणि भाजीपाल्यांवर प्रक्रिया करणे हे श्रमप्रधान असल्याने जनतेसाठी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार निर्माण होण्यास मदत होते.

5) आहारात विविधता: मूल्यवर्धन/प्रक्रिया केल्याने अन्न अधिक आकर्षक आणि रुचकर बनते. आज उपभोगत्यांचा वैविध्यपूर्ण आहार घेण्यावर कल असल्यामुळे प्रक्रिया उद्योगला त्याचा निश्चितच फायदा होतो.

6) पोषण मुल्यांची जोपासना: मानवी जीवनामध्ये फळे आणि भाजीपाल्याचे अनन्य साधारण महत्व असल्यामुळे शरीराला आवश्यक असणारी पोषकतत्वे जसे की, जीवनसत्वे, प्रथिने या माध्यमातून मिळतात. त्यामुळे पोषण मुल्यांचीजोपासना होते.

7) निर्यातीस चालना: प्रक्रिया केलेली फळे आणि भाजीपाला उत्पादने निर्यात करून परकीय चलन मिळवण्यास मदत होईल. त्याचा फायदा फळ उत्पादक आणि प्रक्रिया उद्योजकांस होऊन त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक जीवनमान उंचावण्यास मदत होते.

फळ प्रक्रिया उद्योगाचे योगदान

अन्न प्रक्रिया उद्योगामध्ये गुंतवणूक, नावीन्य, पुरवठा साखळी आधुनिकीकरण आणि जागतिक बाजारपेठ विस्तार याद्वारे भारताच्या ग्रामीण आणि कृषी विकासात योगदान देण्याची भरीव क्षमता आहे. या विकासामुळे शेतकऱ्यांना वाढत्या अर्थव्यवस्थेत समाकलित करता येईल, रोजगाराच्या संधी निर्माण करता येतील, अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करता येईल आणि ग्राहकांच्या मागणी प्रभावीपणे पूर्ण होईल.

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि विशेषतः नाशवंत उत्पादनांचे नुकसान कमी करण्यासाठी प्रक्रिया उद्योगांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. फळ उत्पादनास आणि प्रक्रिया उद्योगास चालना देऊन लहान शेतकऱ्यांना प्रभावीपणे त्याचा फायदा होण्यासाठी तसेच भारताच्या कृषी विकासासाठी मूल्यवर्धन आणि उद्योग एकात्मता यांचा मेळ घालणारा बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

बहुतेक फळेही फळ उत्पादकांच्या अतिरिक्त उत्पन्न वाढीसाठी सक्षम असू शकतात.फळे आणि भाजीपाला यांसारख्या नाशवंत उत्पादनांवर प्रक्रिया केल्याने त्याचा होणारा अपव्यय टाळला जातो. तसेच त्याच्या उत्पादना करिता गुंतविलेले भांडवल आणि इतर संसाधने त्याचा योग्य तो उपयोग घेऊन दुहेरी फायदा होऊ शकतो.उत्पादीत फळे आणि भाजीपाला यांच्यावर योग्य तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्रक्रिया केल्याने ह्या फळांना चव आणि लज्जतदारपणा मिळतो.अश्या प्रक्रिया केलेल्या मालाला विविध क्षेत्रातून चांगली मागणी मिळते. सरकार देखील ह्या उद्योगाला चालना देण्याकरिता फळ उत्पादक व प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देते.फळ प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यास चांगला वाव आहे. आणि ह्या उत्पादनात नाविन्यपूर्ण योगदान देण्याची प्रचंड क्षमता आहे.ह्या करिता फळ उत्पादक आणि प्रक्रिया उद्योगांमध्ये समन्वय असणे गरजेचे आहे त्याकरिता शेतकऱ्यांशी संबंध जोडणे, पुरवठा साखळीचे आधुनिकीकरण करणे आणि मोठ्या आणि जागतिक बाजारपेठांपर्यंत पोहोचणे गरजेचे आहे. या क्षेत्रातील यशामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या वाढत्या अर्थव्यवस्थेशी जोडण्यात मदत होते आणि पुरवठा साखळीमध्ये रोजगार निर्माण करून त्याचे फायदे शेतकरी आणि ह्या उद्योगाशी निगडीत असलेल्यांना मिळतील. उद्पाद्कांकडून अन्न सुरक्षा, पोषण संरक्षण, करारांचे पालन आणि ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

निरोगी आणि दोलायमान कृषी क्षेत्र आणि संबंधित उद्योग हा ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाचा पाया आहे, ज्यामुळे इतर आर्थिक क्षेत्रांशी मजबूत संबंध निर्माण होतात. ग्रामीण जीवनमान ग्रामीण लोकांच्या आणि ग्रामीण समुदायांच्या त्यांच्या स्वतःच्या सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापनात प्रभावी सहभागाने सुधारले जाते. फळ प्रक्रिया उद्योग ग्रामीण लोकांना अधिक उत्पन्न व रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण करते. भारतातील एक तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. त्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी जवळपास निम्मे उत्पन्न शेतीतून येते. भारतीय लोकसंख्येपैकी सुमारे सत्तर टक्के लोक शेती आणि संबंधित उद्योगांमध्ये कार्यरत आहेत. फळ उद्योगासाठी बहुतांश कच्चा माल ग्रामीण

भागातून येतो. भारत सरकारने ग्रामीण भारतातील गरिबी दूर करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम आणि उपाययोजनांद्वारे ठोस प्रयत्न सुरू केले असले तरी, ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनात समृद्धी आणण्यासाठी बरेच काही करणे बाकी आहे. सध्या ग्रामीण भागात तंत्रज्ञानाचा प्रसार असमान आणि संथ आहे. ग्रामीण भागासाठी तंत्रज्ञान, उपकरणे आणि उत्पादने विकसित करणाऱ्या कंपन्यांच्या चांगल्या प्रयत्नांना फारसे यश मिळू शकलेले नाही. त्यामुळे, हे असंतुलन कमी करण्यासाठी फळ उत्पादक व प्रक्रिया उद्योगांकडे शासनाचा एक चांगला दृष्टीकोन असणे गरजेचे आहे. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर गुणात्मक प्रभाव पडू शकतो.

निष्कर्ष:

1) ताजी फळे निर्यात करण्याऐवजी, जर भारत या ताज्या फळांवर मुल्यवर्धित प्रक्रिया करून निर्यात करेल तर सुमारे, 20% कापणीनंतरचे नुकसान कमी करू शकते.

2) भारताला ताज्या फळांपेक्षा प्रक्रिया केलेल्या फळ उत्पादनांच्या निर्यातीवर भर द्यावा लागेल कारण त्यामुळे जास्त उत्पन्न होईल, तसेच काढणीनंतरचे नुकसान वाजवी पातळीवर येऊनरोजगार आणि इतर आर्थिक लाभ निर्माण होतात. ज्याची भारताला नितांत गरज आहे.

3) फळ प्रक्रिया उद्योग क्षेत्रामध्ये भारताची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती बदलण्याची क्षमता आहे.

4) कृषी क्रियांचे विविधीकरण, सुधारीत मूल्यवर्धनाच्या संधी आणि अतिरिक्त कृषी उत्पादनांची निर्यात करण्यासाठी मजबूत आणि गतिमान क्षेत्रम्हणून फळ प्रक्रिया क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

5) तंत्रज्ञानाचे अद्ययावतीकरण आणि गुणवत्ता मानकांची अंमलबजावणी, फळ प्रक्रियेतील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन दिल्यास देशांतर्गत बाजारपेठ आणि निर्यात वाढीस मदत होईल.

6) फलदायी परिणाम मिळविण्यासाठीच पायाभूत सुविधा, व शासनाचे आर्थिक आणि तांत्रिकसमर्थनफळ प्रक्रिया उद्योगास मिळणे आवश्यक आहे.

शिफारशी

1) भारताने ताजी फळे निर्मात करण्याऐवजी मुल्यवर्धित प्रक्रिया केलेल्या, फळ उत्पादनाच्या निर्मातीवर भर दिला पाहिजे.

2) भारतीय फळ प्रक्रिया उद्योगाने या उत्तम संधीचा फायदा घेऊन जागतिक बाजारपेठेत नेतृत्व केले पाहिजे.

3)मुलभूत गरजा पूर्ण करणे आणि उपजीविका सुधारण्यासाठी उत्पादक क्रियांमध्ये लोकांना व्यस्त ठेवण्यासाठी एक सक्षम घटक म्हणून सेवांची तरतूद आणि त्यामध्ये प्रवेश वाढवणे आवश्यक आहे.

4)शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी पारंपारिक आणि स्वदेशी ज्ञानासह आधुनिक तंत्रज्ञानाचा मेळ साधण्याच्या प्रयत्नांना पुरेसा पाठिंबा आणि प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

5)स्थानिक स्तरावर हवामान बदलाशी जुळवून घेण्याचे कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ग्रामीण समुदायांना प्रशिक्षण आणि क्षमता निर्माण करण्यास मदत केल्याने त्यांचे जीवनमान उंचावेल.

6)शेती-आधारित क्रियांसाठी कर्ज आणि इतर यंत्रणा तसेच संसाधने प्रदान करणे.

7)सरकारने ग्रामीण भागात विविध उद्योग उभारण्यासाठी दिलेल्या विविध योजनांबाबत अधिक जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. व्यवसाय मानके – भारतीय ग्रामीण भागात राहतात: जनगणना, कॉपीराइट@2021, व्यवसाय मानक खाजगी लि.

2. पुरुषोत्तम बुंग (2012) भारतीय फळ प्रक्रिया उद्योग: आयात आणि निर्यात विश्लेषण: धरणा - भवनचे व्यवसायाचे आंतरराष्ट्रीय नियतकालिक : खंड 6 अंक 2पृष्ठे 72-86 प्रकाशक एमपी बिर्ला इंस्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, बंगलोर

3. पॉल हेबिंक (2015)- ग्रामीण विकास आणि नवीन बाजारपेठांचे बांधकाम - रूटलेज

4. बो युआन लिम, अक्षय आणि शाश्वत ऊर्जा पुनरावलोकने, खंड 52, डिसेंबर 2015, पृष्ठे 991-1002, जट्रोफा कर्कससाठी प्रक्रिया आणि यंत्रसामग्रीचा आढावा एल. बायोडिझेल उत्पादनातील फळे आणि बियाणे: कापणी, शेलिंग, प्रीट्रीटमेंट आणि स्टोरेज.

5.अब्रेउ एफ एट अल., (2020) ग्रामीण विकासाचे मूल्यांकन: डेल्फी दृष्टिकोनाद्वारे निर्देशकांच्या लागू संचाची ओळख: जर्नल ऑफ रूरल स्टडीज खंड 80, डिसेंबर 2020, पृष्ठे 578-585.

6. आर. कृष्णमूर्ती - ग्रामीण विपणन - हिमालय पब्लिशिंग हाऊस

7. सी.आर. कोठारी - संशोधन पद्धती पद्धती आणि तंत्रे - न्यू एज इंटरनॅशनल (पी) लिमिटेड, प्रकाशक.

8. मुकुल गुप्ता - संशोधन पद्धती - पीएचआय लर्निंग प्रायव्हेट लिमिटेड.

9. ग्रामीण विकास मंत्रालय, सरकार. भारताचा, अध्याय VII- ग्रामीण विकास.

10. बारावी पंचवार्षिक योजना 2012-17- नियोजन आयोग- भारत सरकार

11. ग्रामीण विकास, पंचायती राज आणि ग्रामीण रस्ते या राज्य सरकारांच्या मंत्र्यांच्या राष्ट्रीय परिषदेचा आढावा, 5 जानेवारी, 2020, नवी दिल्ली.

12. व्यवसाय मानक – भारतीय ग्रामीण भागात राहतात: जनगणना, कॉपीराइट@2021, व्यवसाय मानक खाजगी लि.

13. पॉल हेबिंक (2015)- ग्रामीण विकास आणि नवीन बाजारपेठांचे बांधकाम - रूटलेज

14. Abreu Fetal., (2020) ग्रामीण विकासाचे मूल्यांकन: डेल्फी दृष्टीकोनातून निर्देशकांच्या लागू संचाची ओळख: जर्नल ऑफ रूरल स्टडीज खंड 80, डिसेंबर 2020, पृष्ठे 578-585.

Website

1. www.apeda.com
2. www.mofpi.nic.in
3. www.nhb.gov.in
4. www.aphorticultural.com

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S)

In Collaboration with

IQAC, SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)

Anekant Education Society's

TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCI. & COMM., BARAMATI, PUNE (MS)

Organizes

One Day Online National Level Interdisciplinary Conference

On

Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

E- CERTIFICATE

This is to certify that, Prof. / Dr. Dr.Ambadas Bhaskarrao Pande

from Smt. Radhadevi Goenka College for Women. Akola

has successfully participated in One Day Online National Level Interdisciplinary Conference on Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat rganized by our College on 20th March 2024.

Dr Ronil K.Ahale	Dr. Avinash Jagtap	Dr. Kiran S. Khandare
Co-Ordinator	Principal	Principal
DR. H. N. SINHA A. & COMM. COLLEGE PATUR	T. C. COLLEGE OF A., SCI. & COMM., BARAMATI	DR. H. N. SINHA ARTS & COMM. COLLEGE PATUR

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN :2319 9318**

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता TM

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S).

Affliated to Sant Gadge Baba Amravatri University, Amravati
NAAC Re-Accredited with "B" Grade (CGPA 2.47)

In Collaboration with
Internal Quality Assurance Cell
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)
Re-accredited by NAAC, Bengaluru in 4th Cycle wth'B++'Grade with CGPA 2.96

Anekant Education Society's
TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, BARAMATI, PUNE (MS).
Affliated to Savitribai Phule Pune University
NAAC Re-Accredited with "A+" Grade (CGPA 3.55),Autonomous

Organizes
One Day Online National Level Interdisciplinary Conference
On
Business Ethics, Social Responsibility in Business,
Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

20/03/2024

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 Vidyawarta® Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 *Vidyawarta*® **Jan. To March 2024**
ISSN: 2319 9318 **Peer-Reviewed International Journal** **Special Issue**

INDEX

01 **अकोला जिल्ह्यातील दलीतांच्या चळवळी एतिहासीक विश्लेषण कालखंड १९३० ते २०००**
प्रा. रविंद्र शेषराव तायडे, प्रा. डॉ. व्ही. जी. वसु 18

०२ कृषी विषयक योजनांचे अकोला व वाशीम जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांवर होणाऱ्या आर्थिक परिणाम
डॉ. अमित साहेबराव पुंडकर 22

03 Impact of E- waste in Rual Areas
Prof. Dr. Vinod B. Chavhan, AKOLA. 29

04 E-wastes and their impact on environment and public health
Ku.Shivani Gopinath Tale, Prof.Dr.Ronil Kulbhushan Ahale Dist-Akola 33

05 Use of Information Communication Technology (ICT) and Library
Ku. Divya G. Bhaltilak, Dr. Ronil K. Ahale Dist- Akola 38

06 "भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राची भूमिका" चा विश्लेषणात्मक अभ्यास
Ku.Prachi Arun Aher , Dr. Ronil K. Ahale Dist- Akola 40

07 आधुनिक काळात निर्माण झालेल्या वृध्दांच्या समस्या एक अभ्यास
Dr. M. J. Ingole *Dist. Akola* *46*

08 पंचायत राज आणि महिला सक्षमीकरण
प्रा. उज्वला रावसाहेब प्रधान, जि. अकोला 49

09 'शोध बदलत्या स्त्री प्रतिमाचा'
मयुरी उद्धवराव डिके, डॉ. अशोक रा. इंगळे, जि.:– अकोला 51

10 **दिव्यांगाना दिलासा देणारी ए.डी.प.योजना दृष्टीक्षेप** (Assistance to Disabled Persons) (ADIP)
प्रा.विजय शिवाजीराव पवार, मा.प्राचार्य .डॉ.व्ही.एन.जायले ,जिल्हा.अकोला 54

11 चक्रधर स्वामींचास्त्रीविषयक दृष्टीकोन: एक चिकित्सक अध्ययन
प्रा.सचिन कोठेकर, अकोट 57

१२ बालकांच्या विकासामध्ये बालहक्कांची भूमिका
प्रा. राधा मुरूमकार, अमरावती. 61

13 Detrimental Impacts Of Globalization On The Environment
Ravi S. Saraf , Dr. Ronil K. Ahale, Dist- Akola 65

03

Impact of E- waste in Rual Areas

Prof. Dr. Vinod B. Chavhan.
SMT. R.D.G.COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA.

==========

Abstract&

घनकचरा व्यवस्थापन, जे ग्रामीणभारतातील आधीच एक मोठे काम आहे, ई–कचरा, विशेषतः मोबिईल,टिवीआणिसंगणकीय कचऱ्याच्या आक्रमणामुळे ते अधिक गुंतागुंतीचे होतचालले आहे. हा ई–वेस्ट मटेरियलमधील घातक सामग्रीमुळे मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणाला धोका निर्माण झाला आहे. हा लेख ई–कचऱ्याचे धोके, त्याच्या योग्य व्यवस्थापनाची गरज आणि अंमलबजावणी करता येणारे पर्याय यावर प्रकाश टाकतो. या ई–कचरा आणि इतर पदार्थांची अयोग्य विल्हेवाट माती आणि भूजलापर्यंत पोहोचते. बहुतेक ई–कचरा सामग्रीचा पुनर्वापर केला जाऊ शकतो किंवा पर्यावरणाच्या दृष्टीने योग्य पद्धतीने पुनर्वापर केला जाऊ शकतो जेणेकरून ते पर्यावरणास कमी हानीकारक राहतील.

ज्ञमलूवतक : – ई–कचराआणि व्यवस्थापनवमानवीपर्यावरण, घातक ई–पदार्थ.

प्दजतवकनबजपवद–

ई–कचरा हे त्यांच्या उपयुक्त आयुष्याच्या समाप्तीच्या जवळ असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक उत्पादनांचे लोकप्रिय, अनौपचारिक नाव आहे. गेल्या शतकात इलेक्ट्रॉनिक उद्योग हा जगातील सर्वात मोठा, नाविन्यपूर्ण आणि वेगाने वाढणारा उद्योग आहे ज्याने लोकांच्या जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल केला आहे. या विकासामुळे मानवजातीला मदत झाली असली तरी, गैरव्यवस्थापनामुळे दूषित आणि प्रदूषणाच्या नवीन समस्या निर्माण झाल्या आहेत. फेकून दिलेले सेलफोन, कॅमेरा, सीडी प्लेयर, टीव्ही, रेडिओ, ड्रिलर्स, फॅक्स मशीन, फोटोकॉपीअर, प्रिंटर, टोनर, शाईची काडतुसे, बॅटरी, रि–चार्जेबल बॅटरी, डिजिटल कॅल्क्युलेटर आणि घड्याळे, सीआरटी मॉनिटर्स, इलेक्ट्रिक सोल्डर, कॉम्प्युटर मदर बोर्ड, की बोर्ड, औद्योगिक आणि घरातील इलेक्ट्रॉनिक मशिनरी जसे की ओव्हन, फ्रिज, शिवणकाम आणि वॉशिंग मशीन, पंखे, एअर कंडिशनर, ग्राइंडर, लोखंड, हीटर, लष्करी आणि प्रयोगशाळा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, इ.इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांमध्ये शिसे, कॅडमियम आणि बेरिलियम आणि ब्रोमिनेटेड ज्वाला–प्रतिरोधक जसे की टेट्राब्रोमोबिस्फेनॉल–ए (टीबीबीए), पॉलीब्रोमिनेटेड बायफेनिल्स (पीबीबी), पॉलीब्रोमिनेटेड डायफेनिल इथर (पीबीडीई) सारखे अनेक घातक धातू असतात. दरवर्षी टन इलेक्ट्रॉनिक वस्तू महासागरातून पाठवल्या जातात, तथापि, त्यांच्या वापरानंतर ते एक जटिल कचरा बनतात ज्यात ई–कचऱ्यामध्ये लोह, तांबे, ॲल्युमिनियम, सोने आणि इतर जड धातूंचा समावेश असतो 60ः पेक्षा जास्त, तर विघटन न करता येणारे प्लास्टिक खाते सुमारे 31ः आणि घातक प्रदूषकांमध्ये फक्त 2.70ः असतात. जगात दरवर्षी अंदाजे 51 दशलक्ष टन ई–कचरा तयार होतो. बहुतेक ई–कचरा टाकला जातो, जाळला जातो किंवा पुनर्वापर करणाऱ्यांना निर्यात केला जातो. तुकडे करणे, फाडणे आणि जाळणे यासारख्या विघटन प्रक्रियेदरम्यान, धूर आणि धूळ कण काढून टाकले जातात. या धूर आणि धुळीच्या कणांमध्ये कार्सिनोजेन्स आणि इतर घातक रसायने असतात ज्यामुळे अनेक श्वसन आणि त्वचेच्या रोगांसह गंभीर जळजळ आणि जखम होतात. सोने, प्लॅटिनम, कॅडमियम यांसारख्या मौल्यवान धातूंची शिकार करण्यासाठी सर्किट्स जाळल्या जातात, परंतु त्यांच्या वायर कोटमध्ये पीसीव्ही आणि पीसीबी असतात ज्यामुळे कामुक धूर निर्माण होतो आणि टोनर्समधील कार्बनचे कण कार्सिनोजेन असतात, त्यामुळे फुफ्फुसाचा आणि त्वचेचा कर्करोग होऊ शकतो. विकसित देशांतून मुक्त व्यापाराच्या नावाखाली विकसनशील देशांत जाण्याचा सोपा मार्ग शोधून काढलेला ई–कचरा, कचरा व्यवस्थापनाशी निगडीत समस्यांना आणखी गुंतागुंतीचा बनवत आहे. बेसल ॲक्शन नेटवर्क ने एका अहवालात नमूद केले आहे की यूएसए द्वारे संकलित केलेला 50–80ः ई–कचरा भारत, चीन, पाकिस्तान, तैवान आणि अनेक आफ्रिकन देशांमध्ये निर्यात केला जातो. ई–कचऱ्याची विल्हेवाट ही एक उदयोन्मुख जागतिक पर्यावरणीय आणि सार्वजनिक आरोग्य समस्या आहे, कारण हा कचरा जगातील औपचारिक महानगरपालिका कचरा प्रवाहाचा सर्वात वेगाने वाढणारा विभाग बनला आहे. संगणक, सेल फोन आणि ग्राहक इलेक्ट्रॉनिक्सच्या मॉड्युलमध्ये जलद वाढ आणि जलद बदल ही प्रमुख समस्या बनते ज्यामुळे ई–कचरा निर्मितीचे प्रमाण वाढते.

ग्रामीणभारतातील ई–कचरा परिस्थिती –

अमेरिकेसारख्या विकसित देशांचा ई–कचरा भारत आणि इतर आशियाई देशांमध्ये टाकला जातो. नुकत्याच केलेल्या तपासणीत असे दिसून आले आहे की, युनायटेड स्टेट्समध्ये पुनर्वापरासाठी दिलेले बरेचसे इलेक्ट्रॉनिक्स आशियामध्ये संपतात, जिथे त्यांची विल्हेवाट लावली जाते किंवा कामगारांच्या आरोग्य आणि सुरक्षिततेसह पुनर्वापर केले जाते. निर्यातीची प्रमुख कारणे स्वस्त मजूर आणि आशियातील पर्यावरणीय आणि व्यावसायिक मानकांची कमतरता आणि अशा प्रकारे विकसित राष्ट्रांचे विषारी सांडपाणी जगातील सर्वात गरीब राष्ट्रांकडे वाहते. या समस्यांची तीव्रता अद्याप दस्तऐवजीकरण करणे बाकी आहे. तथापि, टॉक्सिक लिंक्स इंडिया सारखे गट आधीच डेटा एकत्रित करण्यावर काम करत आहेत जे या धोकादायक व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दिशेने एक पाऊल असू शकते. विकसनशील देशांनी आणि विशेषतः भारताने विकसित देशांच्या मक्तेदारीला जागृत करणे आणि ई–कचऱ्याच्या गैरव्यवस्थापनामुळे होणारे धोके आणि दुर्घटना टाळण्यासाठी योग्य व्यवस्थापन उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे.भारतात, ई–कचऱ्याच्या उदयासह घनकचरा व्यवस्थापन हे एक मोठे काम बनले आहे. सॉफ्टवेअर क्षेत्रातील विकासामुळे,

भारतीय माहिती तंत्रज्ञान उद्योगाचे आज जागतिक स्तरावर मोठे अस्तित्व आहे. अलीकडेच, धोरणातील बदलांमुळे उत्पादन सुविधा, संशोधन आणि विकास केंद्रे आणि सॉफ्टवेअर डेव्हलपमेंट सुविधा सुरू करण्यासाठी आघाडीच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा भारतात प्रचंड ओघ वाढला आहे. या वाढीचे महत्त्वपूर्ण आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम आहेत. भारतात ई–कचऱ्याचे कोणतेही वेगळे संकलन नसल्यामुळे, दरवर्षी निर्माण होणाऱ्या आणि त्याची विल्हेवाट लावल्या जाणार्या प्रमाणात आणि परिणामी पर्यावरणीय जोखमीची कोणतीही स्पष्ट आकडेवारी उपलब्ध नाही. कॉन्फेडरेशन ऑफ इंडियन इंडस्ट्रीजच्या अहवालानुसार, भारतातील अप्रचलित किंवा तुटलेल्या इलेक्ट्रॉनिक आणि इलेक्ट्रिकल उपकरणांमुळे निर्माण होणारा एकूण कचरा 1,53,000 टन असल्याचा अंदाज आहे. तथापि, ग्रीनपीस अहवालानुसार, 2008 मध्ये भारतात 381,000 टन ई–कचरा निर्माण झाला. भारतात, सुमारे दरवर्षी 1.39 दशलक्ष वैयक्तिक संगणक अप्रचलित होतात, ई–कचरा निर्मितीचे प्रमाण वाढते, जे अंदाजे 10आहे, दरवर्षी पर्यावरणीय आरोग्य,हवा, पानी यांच्या निर्देशकांवर परिणाम होत आहे.भारतात पर्यावरणविषयक कायदे विस्तृत असूनही इलेक्ट्रॉनिक कचरा किंवा संगणक कचऱ्यासाठी कोणतेही विशिष्ट कायदे किंवा मार्गदर्शक तत्त्वे नाहीत. घातक कचरा नियम (1989) नुसार, ई–कचऱ्यामध्ये विशिष्ट पदार्थांचे प्रमाण जास्त असल्याचे सिद्ध झाल्याशिवाय तो धोकादायक मानला जात नाही. जरी च्ठे आणि ब्ज नेहमी या पॅरामीटर्सपेक्षा जास्त असतील, तरीही अनेक राखाडी क्षेत्रे आहेत ज्यांना संबोधित करणे आवश्यक आहे. सध्या देशातील अनौपचारिक क्षेत्राद्वारे इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याचे संकलन आणि पुनर्चक्रीकरण केले जात असल्याने, इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याच्या पर्यावरणीयदृष्ट्या योग्य व्यवस्थापनाबाबत जागरूकता वाढवण्यासाठी सरकारने खालील कृतीध्यावले उचलले आहेत.

ई–कचऱ्यामध्ये घातक पदार्थ –

ई–कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे ही जगभरातील अनेक प्रदेशांमध्ये भेडसावणारी एक विशिष्ट समस्या आहे. ई–कचरा हा इतर अनेक महानगरपालिका कचऱ्यांपेक्षा जास्त घातक आहे कारण इलेक्ट्रॉनिक गॅझेट्समध्ये घातक रसायने आणि लीड, कॅडमियम, क्रोमियम, पारा, पॉलीव्हिनाईल क्लोराईड्स, ब्रोमिनेटेड फ्लेम रिटार्डंट्स, बेरिलियम, अँटिमनी आणि चीजींसंजमे यांसारखे हजारो घटक असतात. हे जड धातू अन्न, पाणी, हवा आणि मातीद्वारे जैविक प्रणालीमध्ये प्रवेश करतात. या पदार्थांच्या दीर्घकाळ संपर्कामुळे मूत्रपिंड आणि हाडांसह मज्जासंस्था, रक्ताभिसरण, पुनरुत्पादक आणि अंतःस्रावी प्रणालींचे नुकसान होते. त्यापैकी काही कार्सिनोजेनिक आणि न्यूरोटॉक्सिक आहेत. ज्या भागात ई–कचरा पुनर्वापराचे उपक्रम सुरू आहेत तेथील रहिवाशांमध्ये त्वचेचे नुकसान, डोकेदुखी, चक्कर येणे, मळमळ, तीव्र जठराची सूज आणि जठरासंबंधी आणि पक्वाशया विषयी व्रण (फनप मज ंस., 2004) चे प्रमाण जास्त होते. ई–कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे ही एक गंभीर समस्या आहे आणि त्यामुळे आरोग्य आणि पर्यावरणातील महत्त्वाच्या घटकांना धोका निर्माण झाला आहे. इकोसिस्टममधील अडथळे जैवविविधता आणि मानवी जगण्यावर परिणाम करतात. अनेक माध्यमे आहेत ज्याद्वारे ई–कचरा पर्यावरणात जातो. एकूणच हवामानावरही त्याचा परिणाम होतो. हवामान बदलाचा जैवविविधतेवर मोठा प्रभाव पडतो. शाश्वत विकासासाठी जैवविविधता संवर्धन आवश्यक आहे आणि वनस्पती आणि प्राणी जगण्यासाठी कारण जैवविविधता हा मानवी जीवनाचा पाया आहे.जमिनीत भरलेला ई–कचरा दूषित लीचेट्स तयारकरतो,ज्यामुळे भूजल प्रदूषित होते.ऍसिडस् आणि गाळ मिळतात. क्लोरोबेन्झिनमुळे मध्यवर्ती मज्जासंस्था (मेंदू आणि पाठीचा कणा), यकृत, थायरॉईड, मूत्रपिंड आणि सस्तन प्राण्यांच्या रोगप्रतिकारक प्रणालीवर तीव्र आणि जुनाट प्रभाव पडतो. जेव्हा ब्रोमिनेटेड फ्लेम रिटार्डंट प्लास्टिक किंवा कॅडमियमयुक्त प्लास्टिकमध्ये जमीन भरली जाते, तेव्हा पॉलीब्रोमिनेटेड डायफेनिल इथर आणि कॅडमियम दोन्ही माती आणि भूजलामध्ये मिसळू शकतात जे मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणास स्पष्टपणे हानी पोहोचवतात. पीबीडीई हे पर्यावरणदृष्ट्या टिकणारे कंपाऊंड आणि जैवसंचयित आहे. यामुळे गर्भाच्या सुरुवातीच्या विकासादरम्यान मेंदूचा असामान्य विकास होतोय हे शिक्षण, स्मरणशक्ती, वर्तन, रोगप्रतिकारक शक्ती आणि अंतःस्रावी प्रणालीवरील प्रभावांशी देखील संबंधित आहे. ट्रायफेनिल फॉस्फेट (टीपीपी) हे मानवी रक्तपेशींमधील मोनोसाइट कार्बोक्झिल एस्टेरेस एन्झाइमचा एक शक्तिशाली अवरोधक आहे.

ग्रामीणभारतातील ई–कचरा व्यवस्थापन –

ई–कचरा संकलन, वाहतूक, उपचार, साठवणूक, पुनर्प्राप्ती आणि विल्हेवाट यासह संस्थात्मक पायाभूत सुविधांची स्थापना करणे आवश्यक आहे, ई–कचऱ्याच्या पर्यावरणीयदृष्ट्या योग्य व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय आणि ६ किंवा प्रादेशिक स्तरावर. खाजगी उद्योजक आणि उत्पादक यांच्या भागीदारीत ई–कचरा संकलन, देवाणघेवाण आणि पुनर्वापर केंद्रे स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

भारतातील ई–कचरा व्यवस्थापनाच्या सध्याच्या पद्धती अनेक त्रुटींनी ग्रासल्या आहेत, जसे की इन्व्हेंटोरायझेशनमध्ये अडचण, अनौपचारिक पुनर्वापराची अस्वास्थ्यकर परिस्थिती, खराब जागरूकता आणि गंभीर समस्यांचे निराकरण करण्यात कॉर्पोरेटची अनिच्छा. विधान संख्या असूनही भारतात पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित इलेक्ट्रॉनिक कचरा किंवा संगणक कचऱ्यासाठी पुरेसे कायदे किंवा विशिष्ट कायदे किंवा मार्गदर्शक तत्त्वे नाहीत. घातक कचरा नियम (1989) नुसार, ई–कचऱ्यामध्ये विशिष्ट पदार्थांचे प्रमाण जास्त असल्याचे सिद्ध झाल्याशिवाय तो धोकादायक मानला जात नाही. जरी च्ठे आणि ब्ज नेहमी सामान्य पातळीपेक्षा जास्त असतील. भारतात अनौपचारिक क्षेत्राद्वारे इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याचे संकलन आणि पुनर्चक्रीकरण केले जात आहे. भारतात कार्यक्षम तंत्र, सुविधा आणि योजना नसल्यामुळे एकूण ई–कचऱ्यापैकी केवळ 10ः पुनर्वापर केला जातो. ई–कचरा व्यवस्थापन प्रणालीच्या प्रगतीसाठी जनजागृती आणि उत्पादकांचे सहकार्य आवश्यक आहे. पुरेसे वाटप करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे, त्यांच्या सीमांमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्य पर्यावरणीय कायदे अनुदान आणि संरक्षण.

इलेक्ट्रॉनिक कचरा पर्यावरणीयदृष्ट्या सुदृढ व्यवस्थापनाबाबत जागरूकता वाढवण्यासाठी सरकारने खालील पावले उचलली आहेतः

- केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने इलेक्ट्रॉनिक कचरा व्यवस्थापनावर अनेक कार्यशाळा आयोजित केल्या होत्या.

➢ देशातील प्रमुख शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या ई–कचऱ्याचे जलद मूल्यांकन करण्यासाठी द्वारे कारवाई सुरू करण्यात आली आहे.

➢ ग्रामीणभारतातील माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी पर्यावरण व्यवस्थापन' या विषयावर एक सर्वसमावेशक तांत्रिक मार्गदर्शक सूचना तंत्रज्ञान विभाग, दळणवळण आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाने प्रकाशित आणि प्रसारित केलेपाहिजेत.

➢ स्टुअर्डशिप सारख्या प्रमाणपत्राचा परवाना बेकायदेशीर तस्कर आणि ई–कचरा हाताळणाऱ्यांना रोखण्यासाठी सुरक्षा सुनिश्चित करू शकते.

सरकारनेउपरोक्त पावले उचलली असतानाही ई–कचऱ्याच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी पुढील पावले उचलली पाहिजेतः

o सरकारांनी प्रत्येक जिल्ह्यात नियामक एजन्सी स्थापन केल्या पाहिजेत, ज्यांच्याकडे घातक पदार्थांच्या संदर्भात विविध सरकारी प्राधिकरणांच्या नियामक कार्यांचे समन्वय आणि एकत्रीकरण करण्याची जबाबदारी आहे.

o घातक कचरा व्यवस्थापनासाठी पुरेसे कायदे आणि प्रशासकीय प्रक्रिया प्रदान करण्यासाठी सरकार जबाबदार असले पाहिजे.

o ई–कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठीच्या विद्यमान कायद्यांचे पुनरावलोकन करून त्यामध्ये सुधारणा करण्यात येईल.

o ई–कचऱ्याचे नियमन आणि व्यवस्थापन आणि घातक कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणारा सर्वसमावेशक कायदा आवश्यक आहे.

o सरकारने घातक कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण निरीक्षण आणि घातक कचरा विल्हेवाटीचे नियमन विकसित करण्यासाठी आणि मानकांच्या दिशेने संशोधनाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

o बाहेरील लोकांकडून देशात ई–कचरा टाकण्याविरुद्ध सरकारने कठोर नियम लागू केले पाहिजेत.

o उत्पादन सुविधांमध्ये कचरा प्रतिबंधक आणि पुनर्प्राप्तीचा सराव न करणार्या उद्योगांवर सरकारने कठोर नियम आणि भारी दंड आकारला पाहिजे.

o सरकारांनी एनजीओ आणि इतर संस्थांना देशाच्या ई–कचरा समस्या सोडवण्यासाठी सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन आणि समर्थन दिले पाहिजे,

o अनियंत्रित डंपिंग ही घातक कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची एक असमाधानकारक पद्धत आहे आणि ती टप्प्याटप्प्याने काढून टाकली पाहिजे.

o सरकारांनी पुनर्वापर सेवा प्रदान करण्यासाठी उत्पादक आणि किरकोळ विक्रेत्यांसोबतग्रामीण भागीदारी करण्याच्या संधी शोधल्या पाहिजेत.

निष्कर्ष -

वेस्ट इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणेसंपूर्ण जगासाठी मोठा धोका बनत आहे. त्याचे विषारी उत्सर्जन व्हर्जिन माती आणि हवेमध्ये मिसळते आणि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संपूर्ण बायोटावर हानिकारक प्रभाव पाडते. थेट परिणामांमध्ये आम्ल सोडणे, जड धातूंसह विषारी संयुगे, कार्सिनोजेनिक रसायने आणि जड धातूंचे बायो मॅग्निफिकेशन यांसारखे अप्रत्यक्ष परिणाम यांचा समावेश होतो. परिणामी, पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यावर ज्ञात प्रतिकूल परिणाम टाळण्यासाठी विषारी पदार्थ विशेष खबरदारी न घेता कचरा प्रवाहात प्रवेश करतात आणि आर्थिकदृष्ट्या मौल्यवान असताना संसाधने वाया जातात. अनौपचारिक रीसायकलिंग दरम्यान सामग्री टाकली जाते किंवा अस्वास्थ्यकर परिस्थिती विकसित केली जाते. ई–कचऱ्याची पुनर्प्राप्ती आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी निकष विकसित केले जातील. धोरण स्तरावरील हस्तक्षेपांमध्ये ई–कचरा नियमन विकसित करणे, ई–कचऱ्याच्या आयात–निर्यातीवर नियंत्रण आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात सुलभता यांचा समावेश असावा. उत्पादकांना कमी टाकाऊ, कमी विषारी घटक असलेले आणि वेगळे करणे, पुन्हा वापरणे आणि रीसायकल करणे सोपे असलेल्या उत्पादनांची रचना करण्यासाठी प्रोत्साहन देणारा एक प्रभावी टेक–बॅक कार्यक्रम कचरा कमी करण्यात मदत करू शकतो. संकलन आणि पुनर्वापरध्पुनर्वापरासाठी लक्ष्ये निश्चित केली पाहिजेत, अहवाल आवश्यकता लादल्या पाहिजेत आणि ग्राहकांना संग्रह आणि पुनर्वापरध्पुनर्वापरासाठी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे परत करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी अंमलबजावणी यंत्रणा आणि जमाधपरतावा योजनांचा समावेश केला पाहिजे. नवीन इलेक्ट्रॉनिक उत्पादनांच्या डिझाइनमध्ये जीवनाच्या शेवटच्या व्यवस्थापनाला प्राधान्य दिले पाहिजे. बासेल ॲक्शन नेटवर्क आता सीमापार ई–कचऱ्याची हालचाल थांबवण्यासाठी किंवा नियंत्रित करण्यासाठी सर्वोत्कृष्ट काम करत आहे, ते जागतिक समुदायाचे प्रबोधन करण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करण्यात आणि चांगल्या पद्धती किंवा पर्याय शोधण्यासाठी संशोधन क्षेत्रे उघडण्यातही सहभागी आहेत. ई–कचरा हे जड धातू, घातक रसायने आणि कार्सिनोजेन्सचे ज्ञात प्रमुख स्त्रोत असल्याने, निश्चितपणे त्वचा, श्वसन, आतडे, रोगप्रतिकारक आणि अंतःस्रावी आणि मज्जासंस्थेशी संबंधित रोग आणि कर्करोगासह ई–कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन आणि विल्हेवाट लावल्यास टाळता येऊ शकते.

उपाययोजना–

इलेक्ट्रानिक वस्तू पून्हा उपयोगात आणायला हवे. तसेच वेळेपूर्वी नियोजन असावे. त्यामुळे वेळ,पैसा,श्रम याची बचत होते.

संदर्भदृ

1. वर्मा ए.के. व्यापक जैवविविधतेसाठी पर्यावरणीय संतुलनाची आवश्यकता. इंडियन जर्नल ऑफ बायोलॉजी. 2017य ४(२):१५८–१६०.
2. वर्मा ए.के. इकोलॉजिकल बॅलन्सः मानवी जगण्यासाठी एक अपरिहार्य गरज. जर्नल ऑफ एक्सपेरिमेंटल प्राणीशास्त्र, भारत. 2018य २१(१):४०७–४०६.
3. वर्मा ए.के. शाश्वत विकास आणि पर्यावरण नीतिशास्त्र. इंटरनॅशनल जर्नल ऑन एन्व्हायर्नमेंटल सायन्सेस. 2019य 10(1):1–5.
4. वर्मा एके, प्रकाश एस. जीवशास्त्रीय वर्गीकरणाच्या विविध राज्य प्रणालींमध्ये प्राणी फायलाची स्थिती. इंटरनॅशनल जर्नल
ऑफ बायोलॉजिकल इनोव्हेशन्स. 2020य 2(2):149–154.
5. अमिनी एन, क्रेसेन्झी सी. जलद आणि संवेदनशील निर्धार प्लाझ्मामध्ये ऑन–लाइन प्रतिबंधित प्रवेश सामग्रीधलिक्विड क्रोमॅटोग्राफीध्टँडम मास स्पेक्ट्रोमीटर पद्धतींची व्यवहार्यता. जर्नल ऑफ क्रोमॅटोग्राफी बी. 2003य ७६५(२):२४५–२५६.
6 ''ई–कचरा व्यवस्थापन'', हरित व्यवसाय संधी, भारतीय उद्योग परिसंघ, दिल्ली, 2006य १२:१.
7. देवी बीएस, शोभा एसव्ही, कांबळे आरके. ई–कचराः तांत्रिक क्रांतीची छुपी हानी, जर्नल ८।म्ड. 2004य ३१:१६६–२०५.
8. क्भै. कार्सिनोजेन्सवरील 11 वा अहवाल. यूएस डिपार्टमेंट ऑफ हेल्थ ए
9. जहाँ के, बेगम ए. भारतातील इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई–कचरा) व्यवस्थापनः एक पुनरावलोकन. प्वै–श्रैै, 2013, 46–57.
10. जोसेफ के. भारतातील इलेक्ट्रॉनिक कचरा व्यवस्थापन – समस्या आणि धोरणे. प्रोसीडिंग सार्डिनिया, एलिव्हंथ इंटरनॅशनल वेस्ट मॅनेजमेंट आणि लँडफिल सिम्पोजियम एस मार्गेरिटा डी पुला, कॅग्लियारी, इटली, 2007, 1–5.
11. केव्हिन बी, इरिना एल, डेव्हिड एस, पॉल जे. अक्रा आणि कोर्फोरिडुआ, घाना, ग्रीनपीस टॉक्सिक टेक, 2008 मधील ई–कचरा पुनर्वापर आणि विल्हेवाटीच्या साइटवर रासायनिक प्रदूषण.
12. स्महसमत श्र, ठतवनूमत ।. ब्रोमिनेटेड फ्लेम रिटार्डंट्स एंडोक्राइन डिसप्टर्स आहेत का? पर्यावरण आंतरराष्ट्रीय. 2003य २६:८७६–८८५.
13. मोनिका, किशोर जे. ई–कचरा व्यवस्थापनः भारतातील सार्वजनिक आरोग्यासाठी आव्हाने म्हणून. इंडियन जर्नल ऑफ कम्युनिटी मेडिसिन. 2020य 35(3):382–385.
14. प्रकाश एस, श्रीवास्तव एस. जैवविविधतेवर हवामान बदलाचा प्रभावः एक विहंगावलोकन. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ बायोलॉजिकल इनोव्हेशन्स. 2019य 1(2):60–65.
15. रामचंद्र टीव्ही, सायरा व्ही.के. कचरा व्यवस्थापनासाठी पर्यावरणदृष्ट्या योग्य पर्याय, मानव वसाहतींचे एन्व्हिस जर्नल, 2004, 3–11.
16. शिवकुमारन, शिवरामनन. ई–कचरा व्यवस्थापन, विल्हेवाट आणि त्याचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम. युनिव्हर्सल जर्नल
ऑफ एन्व्हायर्नमेंटल रिसर्च अँड टेक्नॉलॉजी. 2013य ३(५):५३१–५३७.
17. स्वान एसएच, मेन केएम, लियू एफ, स्टीवर्ट एसएल, क्रुस आरएल, कॅलाफॅट एएम एट अल. प्रसवपूर्व फॅथलेट एक्सपोजर असलेल्या पुरुष अर्भकांमधील एनोजेनिटल अंतर कमी होणे. पर्यावरणीय आरोग्य दृष्टीकोन. 2005य 113(8):1056– 1061.

ISSN 2454-1974

THE RUBRICS

Journal of Interdisciplinary Studies

International, Peer Reviewed, Indexed

www.therubrics.in

One Day Multidisciplinary International Conference On

Global Perspectives in Higher Education: Issues, Challenges and Remedies

9th March 2024

Volume 6 Issue 2

Conference Proceeding: Special Issue Editors

Dr. Manoj Bhagat, Dr. Pravin Chandak
Dr. Sau. Aparna Patil, Dr. Sunil Chakave
Dr. Deepak Kute

Organized by

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras, Dist. Yavatmal
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya Darwha, Dist. Yavatmal
Arts and Commerce College, Bori Arab, Dist. Yavatmal

Published by

Magnus Publishing & Distributors

One Day Multidisciplinary International Conference On

Global Perspectives in Higher Education: Issues, Challenges and Remedies

9th March 2024

Volume 6 Issue 2

Conference Proceeding

Special Issue Editors

Dr. Manoj Bhagat, Dr. Pravin Chandak
Dr. Sau. Aparna Patil, Dr. Sunil Chakave
Dr. Deepak Kute

Organized by

Principal

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras, Dist. Yavatmal
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya Darwha, Dist. Yavatmal
Arts and Commerce College, Bori Arab, Dist. Yavatmal

Published by

Magnus Publishing & Distributors

98	Conflict Between Indian And American Culture With Special Reference To Chitra Banerjee Divakeruni's *Arranged Marriage* | *Prof. Dr. Gajanan P. Hiwase*	581
99	Challenges in Higher Education in India | *Prof.Radheshyam S. Thakare*	587
100	Artificial Intelligence And Higher Education: A Futuristic Approach | *Dr. Anup G. Sharma*	592
101	Contemporary Trends in Higher Education within the Faculty of Humanities | *Jayant Jay & Sonu Meena*	598
102	Nutritional Potentiality and Health Assets of Paddy Straw Mushroom - *Volvariella Volvacea* | *Dilip V. Hande & Anand M. Deshmukh*	604
103	Digital Education Initiatives In India | *Dr. Nilesh V. Gore*	612
104	Knowledge Management in Higher Education |*R. G. Baheti*	619
105	Bridging the Gap: Artificial Intelligence Revolutionizing Commerce Education | *Dr.Tushar Manohar Kotak*	624
106	Consumer Trust in Online Buying Behavior in Yavatmal District | *Dr. Pravin Prakashrao Kulkarni*	632
107	Recent Trends in the Faculty of Commerce & Management | *Ku. Sakshi Pradip Deshpande*	637
108	Recent Trends in Higher Education- A Commerce Education Perspective | *Dr. Dipalee Shah*	641
109	Moisture content and Dielectric Constant of Soil samples from Sinnar Tehsil of Nashik District | *Dr. Dhiware M. D.*	650
110	Recent Trends in Higher Education within the Faculty of Humanities: Navigating the Evolving Landscape | *Dr. Yogesh Dadarao Ugale*	655
111	Changing Nature Of Indian Federal System | *Dr Vijay M. Gawande*	660
112	Remedial Healing Effects Of Nutraceuticals the Golden Spice Turmeric (*Curcuma longa*) - A Gift From Environment | *Dr. Smita Krishnarao Kadwe*	665

THE RUBRICS JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES
International, Indexed and Peer Reviewed e-Journal
ISSN 2454-1974

THE RUBRICS
Journal of Interdisciplinary Studies
Volume 6 Issue 2 March 2024
www.therubrics.in

Artificial Intelligence And Higher Education: A Futuristic Approach

Dr. Anup G. Sharma
Associate Professor, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

FULL PAPER

Introduction:

Artificial intelligence (AI) refers to the ability of machines and computer systems to perform tasks that would normally require human intelligence. This includes voice recognition, natural language processing, decision-making, and machine learning. While artificial intelligence may seem mysterious or intimidating, it is important to understand that its main goal is to facilitate and enhance our lives. When used properly, AI has the potential to be a powerful tool in the field of education, providing more personalized, efficient, and interactive learning opportunities. It's true that artificial intelligence in education is often surrounded by myths and concerns about replacing teachers or losing human connection. However, it is important to grasp that **AI is not intended to replace educators but to complement** and enhance their abilities. AI systems enable teachers to focus on what they do best: providing guidance, emotional support, and fostering creativity and critical thinking in students. But AI can be a powerful tool that, when used appropriately, can provide an invaluable boost in education. Instead of fearing or embellishing it with myths, we should embrace its potential and explore how it can improve the way we learn and teach. It is critical to examine how artificial intelligence will affect higher education, one of life's major domains. Based on prior research as well as participant experiences, opinions, and forecasts, this study examines the effects of AI on higher education.

Objectives of the study:

This study aims to analyze the impact of AI on higher education, look into how it affects the process of teaching and learning, assess how it affects grading and evaluation, and forecast how it will affect graduates' future professions.

- To study the impact of Artificial Intelligence on higher education.
- To investigate the impact of Artificial Intelligence on the learning and teaching process.

ISSN 2454-1974

- To study impact of Artificial Intelligence on the assessments and valuation process of students.
- To predict the impact of Artificial Intelligence on future careers of students.
- To study the applications of AI in higher education.

Research methodology:

The study uses a qualitative methodology based on a survey of the audience in higher education. The current study is based on secondary data from sources such as books, journals, newspapers, public records and internet.

Effect of AI on higher education:

Many researchers pointed out the effects of artificial intelligence on higher education, so it was confirmed (Ma, and, Keng, 2018) that artificial intelligence will affect higher education in two main areas

1- Curricula Artificial intelligence will have a major impact on the curricula in higher education, as the power of artificial intelligence contributes to providing elements of speed and accuracy, and this requires providing training opportunities for students to enhance their skills, and technical disciplines and liberal humanities may become more popular because these areas are less vulnerable. To invade artificial intelligence. "Areas like accounting and financial analysis that might be badly hit by artificial intelligence.

2- We may see a sharp drop in university enrollment due to the high cost, as higher education is not affordable for many because of that cost Among the most important effects that higher education will experience according to (Fernández, Fernández, L and Aburto, 2019) is the replacement of the traditional language with the digital language.

Impact of artificial intelligence on the future of education:

There are ten rules for AI in education to probably change its future forever:

1- Education programs can be customized by AI to meet the demands of the learners. That is typically made by programs and applications of the most recent, advanced technology.

2-AI makes it possible for learners to get more help. This feature works to empower the principles of educational establishments to serve students to the maximum extent.

3- AI-based programs give educators and learners the chance to share their experiences so that others can benefit from them.

4- AI systems indicate the areas that need improvement in the study courses, because this type of system helps to improve and fill gaps that can occur in educational courses. It helps to ensure that all students build the same conceptual foundations; instead of

ISSN 2454-1974

waiting for the teacher to listen, students get instant feedback that helps them understand the concept and remind them how to use it in the future.

5- AI systems can reduce the fear from learning by trial and error methods. AI systems can provide students with a way to learn in a relatively rule-free environment, especially when AI teachers can offer solutions for improvement. In fact, AI systems are the ideal form to support this type of learning because AI systems themselves often learn through the method of trial and error.

6- AI systems will change the students' learning location, who teaches them, as well as the style of gaining basic skills

Examples for the Application of AI in the Classroom:

- Tutoring: by the time AI systems are applied in academic lecture halls, classrooms, laboratories and interactive study places in colleges, institutes or other educational institutions, there will be no need for the teacher to repeat the explanation of a certain topic or a part of it and spend more time with students to understand that part; the student can now achieve that easily with AI without embarrassment or waste of time.
- Using AI in Students' Grading: instructors suffered because of the time wasted in the grading process adopted for a long time in traditional exams, computer tests and others. With AI, the situation is going to be different: teachers can quit grading to spend more time with students.
- Improving Administrative Tasks: This has been clear at universities and most of educational organizations around the world by virtue of AI applications.
- Global Classroom Possibility: AI systems supplied with instant translations and subtitles will empower new generation students to go beyond all the world broads.

Artificial Intelligence in Higher Education

Higher education institutions are joining other companies and organizations in embracing the use of artificial intelligence for educators and students alike in a number of ways.

1. Administrative Support

Colleges and universities are streamlining their administrative processes by using artificial intelligence tools to power student record systems, transportation, information technology (IT), maintenance, scheduling, budgeting, and more.

2. Personalized Teaching and Learning

Teaching and learning artificial intelligence tools like virtual tours and virtual teaching assistants are being used to further personalize a student's education experience.

3. Research Support

ISSN 2454-1974

Higher education institutions are using artificial intelligence in research by using tools to sort through large sets and amounts of data to identify patterns, build models, recommend relevant articles, and prepare manuscripts for publication.

Benefits of AI to students:

By immersing students in technology from a young age, we are likely to be giving them a head start in the future workplace – where use of such technology will inevitably become more and more commonplace. But that aside, let's consider some of the ways in which AI is already bringing enormous benefits to learners:

- Analyze Learning gaps: Specially designed AI platforms can analyses past performance, and identify learning gaps that can easily go otherwise undetected.
- Personalization: AI can adapt content to the student, creating a personalized learning experience rather than a one- size fits all approach.
- Questions answered instantly: With the help of AI students can have their questions answered within seconds rather than waiting for a human response – this has the further advantage of encouraging shy students to ask questions without fear of being judged.
- Timely feedback & just-in-time learning: Students can also receive more frequent and timely feedback at the point of learning, when the topic is still fresh in mind and they are more open to learning.
- Time saving: Using AI to help generate ideas or structure content frees up student time to focus on higher level skills such as analysis or creativity.
- Improved accessibility: With smart data gathering, custom tasks and personalized schedules, the boundaries between students, teachers and educational administrators can be bridged with the help of AI technologies. Barriers based on physical location, language, money can be overcome as we move closer to 24/7 access to all.

Benefits to educators

There are also many ways in which educators are already taking advantage of AI and these benefits are only set to grow:

- Time saving: AI can take on many of the time consuming jobs that educators are currently expected to do – for example record keeping, and marking. It can also help streamline the planning process – this feeling up the teacher to engage the creative and very human actions that are required to take learning experience to the next level.

ISSN 2454-1974

- Idea & content generation: AI can save teachers time in creating content, ideas and even learning objectives for teachers to review, amend and use creatively in the classroom, project work or assignments
- Answering student questions: In using AI as a personal tutor, students not only benefit but teachers too. More questions can be answered, teachers can track what's been asked whilst focusing their efforts on designing interventions to further engage students and plug any learning gaps.
- Analyzing student performance: AI can track class attendance, assignment submission and performance on specific tasks to help identify learning gaps or flag up worrying behavior. This makes it far easier for a teacher to design appropriate interventions in a timely manner.
- Motivating and engaging students: In today's fast paced, technology-driven world, people crave fun and exciting methods of learning to keep them engaged.

Conclusion and Recommendations:

AI tools can actively participate in many academic aspects namely, improving academic education and students' learning, promoting academic guidance, enhancing student assessment and scoring process, activating the university and student activities, improving programs and quality assurance, providing virtual reality learning , providing additional support for students, and making trial and error learning less frustrating. As far as the correct actions that must be undertaken in higher education to gain the most possible benefits of AI transformations, the experts recommend to prepare the faculty members to be ready to utilize AI products effectively through training-courses, workshops, seminars, and internships.

It focuses on the ethical, cognitive, and human effects of AI on both students' and the future careers of mankind as a whole. Consequently, AI affects the learning and teaching process. For instance, a large part of the participants believe that AI is more efficient than humans when it comes to learning and teaching. Academic professionals should be well trained in AI to provide learners with the necessary skills to handle future care concerns. When teaching AI, academics should emphasize ethics and humanity first, as AI is a threat to humanity without these ideals. Higher education institutions should also maintain control over AI, ensuring that it serves rather than dehumanizes humanity.

It is recommended by the researcher that all higher education institutions implement artificial intelligence (AI) as a necessity, based on the issues and conclusions presented in this research article. But according to AI appliance, faculty members should receive thorough training in using AI to give students the tools they need to meet care concerns in the future. Similarly, as AI threatens humans without these principles, the researcher advises emphasizing ethics and humanity first when educating AI. Furthermore, privacy and dignity should be respected and protected by

ISSN 2454-1974

regulations and international laws, as AI can be used without limitations and violate human freedom. Finally, higher education institutions should control AI, make it serve and not destroy and dehumanize humankind.

References:

1. Alqattan, Basmah. (2012). The Readiness of Managerial Leaderships to adopt the Applications of Artificial Intelligence in Educational Organizations. Buhuth Mustaqbaliya Scientific Periodical Journal, 3, 67-88.
2. Boulay, Benedict. (2016). Artificial Intelligence as an Effective Classroom Assistant. IEEE Intelligent Systems, 31(6), Nov.-Dec. 2016.
3. Crompton, H., & Song, D. (2021). The potential of artificial intelligence in higher education. Revista Virtual Universidad Católica Del Norte, 62, 1–4. https:// doi. org/ 10. 35575/ rvuen. n62a1
4. Gamoura, Samiah, Mohamed, Bay & Krosh, Haiziah. (2018). Artificial Intelligence: A New Challenge of Law. International Forum. Algeria (26-27 November 2018)
5. Jabar H. Yousif. (2011). Artificial intelligence in e-learning-pedagogical and cognitive aspects. Proceedings of the World Congress on Engineering, 1, 997–1002.
6. Ma, Yizhi & Siau, Keng L. (2018). Artificial Intelligence Impacts on Higher Education. MWAIS 2018 Proceedings. 42. Proceedings of the Thirteenth Midwest Association for Information Systems Conference, Saint Louis, Missouri May 17-18, 2018.
7. McArthur, D., Lewis, M. & Bishary, M. (2005). The Roles of Artificial Intelligence in Education: Current Progress and Future Prospects. Journal of Educational Technology, 1(4), 42-80. Retrieved October 31, 2019 from https://www.learntechlib.org/p/161310/.
8. Moher, D., Shamseer, L., Clarke, M., Ghersi, D., Liberati, A., Petticrew, M., Shekelle, P., & Stewart, L. (2015). Preferred reporting items for systematic review and meta-analysis protocols (PRISMA-P) 2015 statement. Systematic Reviews, 4(1), 1–9. https:// doi. org/ 10. 1186/ 2046- 4053-4-1
9. Tuomi, I., Cabrera, G., Marcelino, V., Riina, Y., & Punie. (2018). The Impact of Artificial Intelligence on Learning, Teaching, and Education. https://doi.org/10.2760/12297

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणी अंक : १

ICSSR Sponsored (WRC, Mumbai)

One-Day National Level Seminar on "Role of Skill India Initiative in Entrepreneurship Development in Commemoration of India's 75th Independence Anniversary - Azadi Ka Amrit Mahotsav"

Date:31st July, 2023

Organized by

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (Maharashtra)

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.चारूशीला रूमाले ● प्रा. डॉ. अंबादास पांडे ● प्रा. डॉ. रूपा गुप्ता

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

42. **A Study of Employee Absenteeism with special reference to Shri Markandey Solapur Sahakari Rugnalay & Research Center, Solapur**
- Mr. Shripad Shrinivas Kudkyal ---------- 268

43. **Disruptive Innovations and Game-Changing Strategies: Paving the Way for Entrepreneurial Success**
- Mrs.Harshada Wadhone ---------- 273

44. **Effect of Profitability and liquidity on Leverage of Indian Listed Fertilizer Industry**
- Dr. R.L.Rajani ---------- 280

45. **India's Biofuel Policy : Slow Prograss Towards Reducing Fossil Fuel Dependence**
- Dr. Sajoy P.B. ---------- 285

46. **Relevance of Entrepreneurship Education - A Commercial Perspective**
- Dr. Sunil Borchate ---------- 290

47. **Investigating Factors Influencing Customer Satisfaction in Online Shopping: A Case Study of Western Vidarbha in the Context of Make in India**
- Mr. Mrunank Sharad Kalmegh ---------- 295

48. **An Analytical Study of Atamnirbhar Bharat Initiative of India**
- Prof. Dr. Mamta V. Pathrikar ---------- 300

49. **Self-Help Group for Women Entrepreneurship-Self-Reliant Perspective**
- Dr. Sachin Kadu ---------- 306

50. **Women Entrepreneurship**
- Dr. Bharati R. Chokhani ---------- 311

51. **A Study of Enhancing Sustainable Development in Agro-tourism Sector**
- Dr.Balasaheb Babanrao Kalhapure ---------- 315

52. **Nurturing the First Generation Entrepreneurs through Entrepreneurship Development Programs**
- Dr. Prakash K Vadavadagi ----------320

ISSN No. 2394-5990

Disruptive Innovations and Game-Changing Strategies: Paving the Way for Entrepreneurial Success

Mrs.Harshada Wadhone
Assistant Professor
Department of Commerce & Management
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
wadhone_harshada@rdgakola.ac.in

Abstract: This research paper explores the concept of disruptive innovations and game-changing strategies that can revolutionize industries and lead to entrepreneurial success. By examining the characteristics and examples of successful game-changers, this paper aims to provide insights into how aspiring entrepreneurs can identify and leverage disruptive technologies and business models to create impactful ventures. This paper investigates the game-changing strategies employed by successful entrepreneurs and analyzes the factors that enable them to achieve remarkable breakthroughs.

Keywords: Disruptive innovation, challenges, future trends.

Introduction:

In today's dynamic and competitive business environment, entrepreneurship has become an integral part of global economic growth. Successful entrepreneurs are not only driven by a passion for their ventures but are also adept at identifying and capitalizing on disruptive innovations that can transform industries. Game-changing strategies are instrumental in fostering entrepreneurial success by propelling ventures to new heights and ensuring sustained growth. Entrepreneurs who adopt innovative and forward-thinking approaches, such as blue ocean strategies, disruptive innovations, and platform building, position themselves to disrupt industries, attract loyal customers, and outperform their competition. By carefully considering market dynamics, customer needs, and the evolving business landscape, entrepreneurs can pave the way for their ventures' success in a rapidly changing world.

Literature Review:

Christensen, C. M. (1997): This seminal work by Clayton Christensen introduces the concept of disruptive innovations and explores how established companies can be blindsided by disruptive technologies, providing a foundational understanding of the topic.

Chesbrough, H. (2003): This book explores the idea of open innovation, emphasizing the importance of collaboration and external partnerships in driving innovation, which is relevant for entrepreneurs seeking game-changing strategies.

Dyer, J. H., Gregersen, H. B., & Christensen, C. M. (2011): This research identifies the five key skills that successful disruptive innovators possess, providing valuable insights for aspiring entrepreneurs aiming to become game-changers.

Chesbrough, H. W. (2010) : This scholarly article examines the importance of business model innovation as a driver of disruptive change and discusses the challenges and opportunities associated with implementing such innovations.

McGrath, R. G. (2013): In this book, Rita McGrath challenges traditional notions of sustainable competitive advantage and emphasizes the need for entrepreneurial strategies in rapidly changing markets.

Gans, J. S., & Stern, S. (2016): This academic paper delves into the economic aspects

of innovation, shedding light on how entrepreneurial ventures and disruptive ideas can find their place in the market.

Foster, R. N., & Kaplan, S. (2001): This book discusses how "creative destruction" through disruptive innovations can lead to long-term success, and it analyzes companies that have successfully reinvented themselves.

Christensen, C. M., & Raynor, M. E. (2003): Building on Christensen's earlier work, this book offers practical advice on how to create a disruptive business model and sustain growth in the face of disruptive forces.

Johnson, M. W., Christensen, C. M., & Kagermann, H. (2008): This influential Harvard Business Review article outlines a systematic approach to rethinking and reinventing a business model, which is essential for entrepreneurs seeking to be game-changers.

West, J., & Bogers, M. (2014): This comprehensive review article examines the various forms of open innovation and how it can be harnessed by entrepreneurs to drive disruptive change.

Teece, D. J. (2010): Teece's work explores the link between business models, strategy, and innovation, providing valuable insights for entrepreneurs looking to create game-changing ventures.

Tushman, M. L., & O'Reilly, C. A. (2002): This book offers guidance on fostering a culture of innovation and managing the challenges of implementing disruptive innovations within organizations.

These literature sources cover a wide range of topics related to disruptive innovations, game-changing strategies, business models, and innovation management, providing a strong foundation for the research paper.

Objectives of Study:

- To know the game changing strategies of disruptive innovations.
- To discuss the hurdles of disruptive innovations.
- To recognize the future trends of disruptive innovations

Key Game-Changing Strategies :

Blue Ocean Strategy: The Blue Ocean Strategy, popularized by W. Chan Kim and Renée Mauborgne, encourages entrepreneurs to seek uncontested market spaces, termed "blue oceans," rather than competing in overcrowded and competitive "red oceans." In blue oceans, entrepreneurs can create new demand, differentiate their offerings, and achieve profitable growth. This involves identifying unmet customer needs and delivering unique value propositions that attract non-traditional customers and set the venture apart from competitors.

First-Mover Advantage: Being the first to enter a new market or introduce a novel product/ service can provide significant advantages. Early movers can establish brand recognition, secure intellectual property rights, and build a loyal customer base before competitors catch up. However, it's essential to balance the benefits of first-mover advantage with potential risks, such as high upfront costs and uncertainty regarding market acceptance.

Platform and Ecosystem Building: Creating a platform or ecosystem that brings together various stakeholders, such as users, developers, and partners, can be a powerful game-changing strategy. Successful platforms like Apple's App Store and Google's Android ecosystem demonstrate how creating an ecosystem attracts developers and businesses, fueling growth and innovation, and increasing the platform's value for users.

Disruptive Innovation: As mentioned in Clayton Christensen's theory, disruptive innovations transform existing markets by offering simpler, more affordable, and accessible solutions to previously overlooked or

ISSN No. 2394-5990

underserved customers. By identifying and addressing unmet needs, disruptive innovations can rapidly gain traction and displace established competitors.

Frugal Innovation: Frugal innovation involves creating high-quality products or services that are cost-effective and cater to the specific needs of emerging markets or price-sensitive customers. Entrepreneurs can leverage limited resources to develop innovative solutions, streamlining processes and eliminating unnecessary features to offer affordable yet valuable offerings.

Network Effects: Network effects occur when the value of a product or service increases with the number of users. Entrepreneurs can harness network effects to create a virtuous cycle where more users attract more users, leading to exponential growth and market dominance. Social media platforms like Facebook and LinkedIn are excellent examples of this strategy.

Pivot and Adaptability: Entrepreneurs should be open to pivoting or adapting their business models based on market feedback and changing circumstances. Being flexible and willing to adjust strategies in response to new information or opportunities can lead to better alignment with market demands and increased chances of success.

Mass Customization: Mass customization allows entrepreneurs to offer personalized products or services at scale. By leveraging technology and data analytics, entrepreneurs can tailor their offerings to individual customer preferences, enhancing customer satisfaction and loyalty.

Sustainable and Socially Responsible Practices: Incorporating sustainable and socially responsible practices into the business model can differentiate an entrepreneur's venture and appeal to an increasingly conscious customer base. Companies that prioritize environmental sustainability, ethical sourcing, or give back to the community often gain a competitive edge and attract loyal customers.

Digital Transformation: Embracing digital technologies and digital transformation can revolutionize business processes, customer interactions, and market reach. Entrepreneurs can leverage data analytics, artificial intelligence, automation, and other emerging technologies to optimize operations and deliver personalized experiences to customers.

Key Challenges and Risks Entrepreneurs May Encounter and Strategies to Entrepreneurial Journey :

Market Uncertainty: Startups often face uncertainty regarding market demand, competitive dynamics, and customer preferences. To navigate market uncertainty, entrepreneurs should conduct thorough market research, gather customer feedback, and continuously monitor market trends. Staying agile and adaptable allows startups to adjust their strategies based on changing market conditions.

Financial Constraints: Limited financial resources are a common challenge for startups. Entrepreneurs should carefully manage their finances, create realistic budgets, and explore various funding options, such as bootstrapping, angel investors, venture capital, or crowdfunding. Building strong financial discipline and seeking strategic partnerships can also help alleviate financial constraints.

Competition: Established companies or other startups may pose significant competition. Entrepreneurs should conduct a competitive analysis to understand their strengths and weaknesses relative to competitors. Differentiation through unique value propositions, superior customer experiences, or niche targeting can help withstand competition.

Regulatory and Legal Compliance: Entrepreneurs must navigate complex regulatory frameworks and legal requirements. Non-compliance can result in fines or legal issues.

Seeking legal counsel, staying informed about industry regulations, and proactively addressing compliance matters can mitigate these risks.

Intellectual Property (IP) Protection: Protecting intellectual property, such as patents, trademarks, or copyrights, is crucial to safeguard unique innovations and ideas from imitation or theft. Entrepreneurs should work with IP attorneys to secure appropriate protections and establish defensive strategies against potential infringements.

Team Building and Talent Retention: Attracting and retaining skilled talent is vital for an entrepreneurial venture's success. Entrepreneurs should focus on building a strong company culture, offer competitive compensation packages, and provide growth opportunities for employees. An engaged and motivated team enhances the venture's ability to tackle challenges effectively.

Technology Risks: Technology plays a critical role in many startups, and technical challenges or failures can disrupt operations. Implementing robust cybersecurity measures, regularly updating technology infrastructure, and having contingency plans in place are essential to mitigate technology-related risks.

Scaling and Growth: Rapid growth can lead to scalability issues, strain on resources, and operational inefficiencies. Entrepreneurs should plan for scalability from the early stages, invest in scalable technologies, and establish processes that can accommodate increased demand.

Customer Acquisition and Retention: Acquiring customers and building a loyal customer base is a significant challenge for startups. Entrepreneurs should focus on understanding their target audience, refining marketing strategies, and delivering exceptional customer experiences to attract and retain customers.

Founder Burnout: Entrepreneurship can be demanding and stressful, leading to founder burnout. To prevent burnout, entrepreneurs should prioritize work-life balance, delegate responsibilities, and build a support network of mentors or peers.

Changing Market Dynamics: Markets are dynamic, and external factors such as economic shifts or technological advancements can disrupt business models. Entrepreneurs should stay vigilant about industry trends, anticipate potential disruptions, and pivot their strategies accordingly.

Supply Chain and Logistics: For ventures involved in manufacturing or product-based businesses, supply chain disruptions can significantly impact operations. Diversifying suppliers, building resilient supply chains, and monitoring logistics can help mitigate risks associated with supply chain disruptions.

Traits of game-changing entrepreneurs :

Visionary Thinking: Game-changing entrepreneurs have a clear and compelling vision of the future they want to create. They can see beyond the current state of affairs and envision new possibilities and opportunities that others might overlook.

Risk-Taking and Fearlessness: Game-changers are not afraid to take calculated risks and step outside their comfort zones. They embrace uncertainty and view challenges as opportunities for growth. Their fearlessness allows them to pursue disruptive ideas, even in the face of skepticism or resistance from others.

Innovation and Creativity: These entrepreneurs possess a deep sense of innovation and creativity. They constantly seek novel solutions to complex problems and challenge conventional thinking. They are not satisfied with incremental improvements but strive to create entirely new paradigms.

Resilience and Perseverance: Building game-changing ventures is a journey filled with ups and downs. Successful entrepreneurs demonstrate resilience in the face of failure or

ISSN No. 2394-5990

setbacks. They learn from their mistakes, adapt their strategies, and continue pushing forward despite obstacles.

Adaptability and Agility: Game-changers thrive in dynamic environments and can quickly adapt to changing circumstances. They are agile decision-makers who can pivot their strategies when needed based on new information or market shifts.

Passion and Commitment: Passion is a driving force behind game-changing entrepreneurs. They are deeply committed to their vision and are willing to invest significant time and effort to make it a reality. This passion also inspires others to join their cause and become part of the venture's success.

Customer-Centric Focus: Game-changing entrepreneurs understand the importance of customer needs and desires. They listen to customer feedback, anticipate market trends, and tailor their products or services to meet those demands effectively.

Network and Collaboration: Successful entrepreneurs recognize the value of building strong networks and collaborations. They seek out partnerships with like-minded individuals, industry experts, investors, and other stakeholders to leverage collective knowledge and resources.

Open-Mindedness and Learning Orientation: Game-changers are open-minded and continuously seek opportunities to learn and grow. They are not afraid to seek advice, attend workshops, or engage in ongoing education to stay ahead in their fields.

Bold Leadership: Game-changing entrepreneurs exhibit strong leadership qualities. They can inspire and motivate their teams, empower others to take ownership of their work, and foster an environment that encourages creativity and innovation.

Ethical and Social Responsibility: While focused on their business goals, game-changing entrepreneurs are also mindful of their impact on society and the environment. They incorporate ethical practices and social responsibility into their ventures, contributing positively to the greater good.

Future Trends in Disruptive Innovation:

Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning: AI and machine learning have already started disrupting industries such as healthcare, finance, and transportation. In the future, AI is expected to have an even more significant impact, enabling automation, personalized experiences, predictive analytics, and improved decision-making across various sectors.

Blockchain and Decentralized Systems: Blockchain technology has the potential to disrupt traditional centralized systems by providing secure, transparent, and tamper-resistant data storage and transactions. It could revolutionize industries like finance, supply chain management, healthcare, and real estate by eliminating intermediaries and enabling direct peer-to-peer interactions.

Internet of Things (IoT): IoT is poised to create a connected world, where everyday objects and devices are interconnected, exchanging data and enabling smart, autonomous systems. This trend will lead to innovative applications in areas such as smart homes, smart cities, healthcare, agriculture, and manufacturing.

5G Technology: The widespread adoption of 5G technology will bring faster and more reliable connectivity, enabling the Internet of Things, augmented reality (AR), virtual reality (VR), and other data-intensive applications. 5G will open up new possibilities for disruptive innovations in communication, entertainment, healthcare, and more.

Biotechnology and Genetic Engineering: Advancements in biotechnology and genetic engineering are expected to disrupt the healthcare industry profoundly. Personalized medicine, gene

editing, and regenerative therapies hold the potential to treat diseases more effectively and extend human lifespan.

Renewable Energy and Sustainable Technologies: The global push for sustainability and environmental consciousness will continue to drive disruptive innovations in renewable energy sources, energy storage, and sustainable technologies. These innovations will transform the energy sector and contribute to the fight against climate change.

Autonomous Vehicles: Self-driving cars and autonomous vehicles are already in development and testing phases. As technology improves and regulations evolve, autonomous vehicles are poised to revolutionize transportation, logistics, and urban planning.

Virtual and Augmented Reality: Virtual and augmented reality technologies are becoming more sophisticated, with applications in gaming, training, education, and remote collaboration. These immersive technologies have the potential to disrupt various industries, including entertainment, tourism, and healthcare.

Quantum Computing: Quantum computing, with its exponential processing power, has the potential to revolutionize data processing and cryptography. It could lead to breakthroughs in fields like drug discovery, optimization problems, and climate modeling.

Smart Cities: The concept of smart cities, powered by IoT, AI, and data analytics, will redefine urban living. Smart city technologies will enhance efficiency, sustainability, and quality of life by optimizing resource utilization, transportation systems, and public services.

3D Printing and Additive Manufacturing: 3D printing and additive manufacturing technologies are disrupting traditional manufacturing processes by enabling rapid prototyping, customization, and decentralized production.

Edge Computing: Edge computing, which processes data closer to the source rather than relying solely on centralized cloud servers, will be essential for supporting the massive data requirements of IoT and AI applications.

Conclusion:

Disruptive innovations and game-changing strategies have the power to revolutionize industries and drive entrepreneurial success. By embracing visionary thinking, taking calculated risks, and focusing on customer needs, entrepreneurs can identify opportunities and create transformative ventures. As technology continues to evolve, trends such as AI, blockchain, and sustainable technologies will play a pivotal role in shaping the future. However, entrepreneurs must be mindful of the challenges and risks they may encounter, such as market uncertainty and financial constraints. By cultivating resilience, adaptability, and collaboration, game-changing entrepreneurs can navigate these obstacles and thrive in a dynamic business landscape. As the world embraces innovation and embraces a sustainable, interconnected future, the potential for transformative impact is limitless.

References :

- Christensen, C. M. (1997). The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail. Harvard Business Review Press.
- Chesbrough, H. (2003). Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. Harvard Business Review Press.
- Dyer, J. H., Gregersen, H. B., & Christensen, C. M. (2011). The Innovator's DNA: Mastering the Five Skills of Disruptive Innovators. Harvard Business Review Press.
- Chesbrough, H. W. (2010). Business model innovation: Opportunities and barriers. Long Range Planning, 43(2-3), 354-363.

ISSN No. 2394-5990

- McGrath, R. G. (2013). The End of Competitive Advantage: How to Keep Your Strategy Moving as Fast as Your Business. Harvard Business Review Press.
- Gans, J. S., & Stern, S. (2016). Is There a Market for Ideas? Insights from the Economics of Innovation. Innovation Policy and the Economy, 16(1), 19-51.
- Foster, R. N., & Kaplan, S. (2001). Creative Destruction. Why Companies That Are Built to Last Underperform the Market-And How to Successfully Transform Them. Currency.
- Christensen, C. M., & Raynor, M. E. (2003). The Innovator's Solution: Creating and Sustaining Successful Growth. Harvard Business Review Press.
- Johnson, M. W., Christensen, C. M., & Kagermann, H. (2008). Reinventing your business model. Harvard Business Review, 86(12), 50-59.
- West, J., & Bogers, M. (2014). Leveraging external sources of innovation: a review of research on open innovation. Journal of Product Innovation Management, 31(4), 814-831.
- Teece, D. J. (2010). Business models, business strategy and innovation. Long Range Planning, 43(2-3), 172-194.
- Tushman, M. L., & O'Reilly, C. A. (2002). Winning through innovation: A practical guide to leading organizational change and renewal. Harvard Business Review Press.

■■■

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

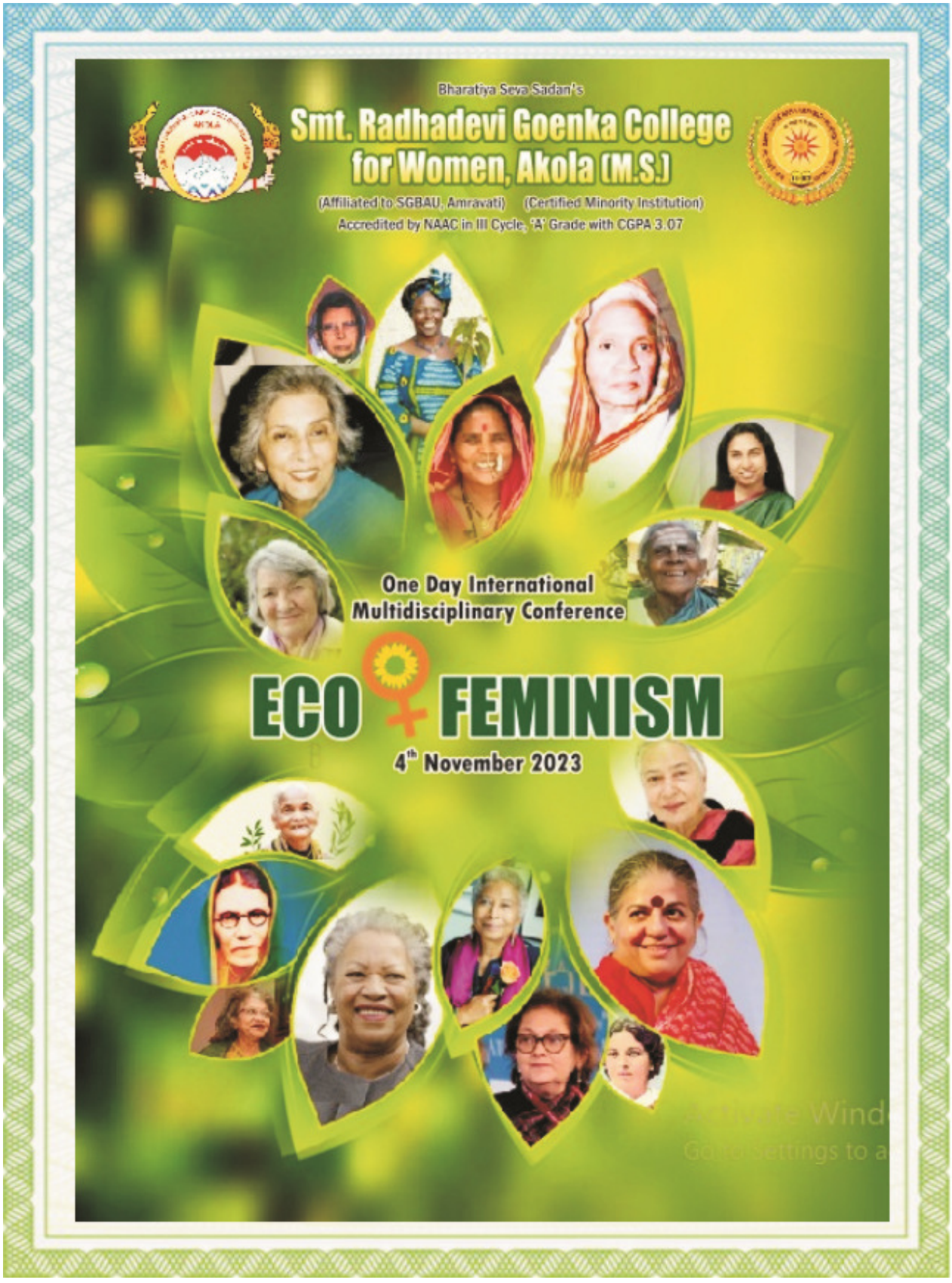
Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of English
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)
(Affiliated to SGBAU, Amravati) (Certified Minority Institution)
Accredited by NAAC in III Cycle, 'A' Grade with CGPA 3.07
One Day International Multidisciplinary Conference
ECO FEMINISM
4th November 2023

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Feminine Sensibility in Indian Literature — **Mr. Suhas Netaji Morey**	1
2	The Echo of Women in Mahashweta — **Dr.Varsha E. Gawande**	3
3	The God of small Things: A Thematic Study — **Deonandan T. Adhau**	6
4	Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams" — **Dr. Sanjay T. Vite**	9
5	Patriarchal Dominance In Revolution 2020 By Chetan Bhagat — **Dr Mohan B. Ballal**	12
6	Rural Scene In Indian Literature In Kamala Markandaya's Novels — **Dr S. L. Khandel**	15
7	The Concept of Environment in Folktales from Different Cultures: — **Dr. Yogesh M. Pohokar**	18
8	Gender Equality and Indian Constitution: An Overview — **Dr. Ramesh G. Suralkar**	21
9	Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy. — **Mrs. H. S. Wadhone**	25
10	Environmental Issues reflected in the novels of Aravind Adiga — **Miss Priyanka Basaveshwar Ruikar**	27
11	Gender Inequality and Male Hegemony in Indian English Literature — **Dr. Pundlik Nalinde**	30
12	An analytical study of the relationship between the marginalization of women and the destruction of biodiversity. — **Miss. Pooja Nilkanth Alone , Dr. Prof. Sunita S. Dhopte**	33
13	Feminine Sensibility In Literature — **Miss. Sima Hari Kothalkar**	37
14	Patriarchal Dominance in Literature: An Analysis of Gender Roles and Power Dynamics in the ancient literature — **Meherarti Bade**	41
15	Dear Mrs Naidu: Feminine Sensibilities And Its Expressions In Epistolary Form — **Mrs.Vaishali Satish Dubey , Dr.R.M.Patil**	45
16	Jacinta's Jal, Jamin And Jungle : Rethinking of Ecofeminism — **Sitale Balaji Narayan**	47
17	Women Nature and Foundation of Philosophy — **Dr. Punam Y. Choudhary**	49
18	Financial Behavior of women in investment decision making of family. — **Dr. Prof. Ambadas Pande , Dipeeka M. Alkari**	51
19	Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women — **Pavan D. Mahajan, Shubhada Jambhulkar**	55
20	An Ecofeminist Reading of Susan Glaspell's A Jury of Her Peers — **Esha Arikella**	63

Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy.

Mrs. H. S. Wadhone
(Asstt. Prof. Commerce) Smt R.D.G. College For Women Akola
Mobile No. 9823532624, Email id: harshawadhone1@gmail.com

Abstract

Building alternative visions and sustainable approaches to quality of life improvements is the goal of both the ecofeminist and sustainable development discourses. While sustainable development scholarship has focused less on gender issues and more on the underlying assumptions and processes toward attaining sustainability, ecofeminists have focused upon the analysis of the problem, emphasizing women's role toward resolving the declining world conditions. In response to these conditions of environmental and social decay, grassroots protests have emerged worldwide associated with the anti-nuclear, peace, environmental and feminist movements. Linking women's involvement in these protests and the awareness of their gender-specific relationship with the environment, ecofeminists assert the essential role of women toward addressing the environmental crisis. That is, since Southern women are the primary users and managers of natural resources due to their role as subsistence providers, ecofeminists argue that they are therefore more actively involved in protecting and maintaining this source of survival,

Key Words: - Chipko Movement, agro-biodiversity, Human sustainability, ecological feminism, feminist environmentalism

What is Eco-feminism?

Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy. Development which meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs'. This most widely accepted definition of Sustainable Development was given by the Brundtland Commission in its report Our Common Future (1987).

"The Earth is my sister; I love her daily grace, her silent daring, and how loved I am. How we admire this strength in each other, all that we have lost, all that we have suffered, all that we know. We are stunned by this beauty, and I do not forget: what she is to me, what I am to her."

Susan Griffin

What is the example of Eco-feminism in India?

The Chipko movement emerges as a protest against granting permission for access to the forest to commercial timber operators while the local people were refused access to the forest for making agricultural implements. This movement is a landmark for women's empowerment in India.

Feminism as an initiative started independently in Maharashtra by the pioneering of women's rights and education: Savitribai Phule, who started the first school for girls in India (1848); Tarabai Shinde, who wrote India's first feminist text Stri Purush Tulana (A Comparison Between Women and Men) in 1882.

In 1982, renowned environment activist Vandana Shiva initiated an ecofeminist movement when she reinstated a farming system centered on engaging women and changing the current system of farming.Marks the beginning of the movement.

According to Vandana Shiva, promoting the use of hybrid seeds and pesticides during the Green Revolution in India increased peasants' dependence on major corporations, such as Monsanto, in developed countries. This model deployed intensive farming practices to reduce hunger, while traditional or alternative practices, more respectful of the environment and people, were disregarded. As a result, agri-food industry giants continued to accumulate profits and power, but this wealth was linked to a decline in agro-biodiversity, and no effort was made to lift the most vulnerable out of poverty.

Four pillars of sustainability.

The term sustainability is broadly used to indicate programs, initiatives and actions aimed at the preservation of a particular resource. However, it actually refers to four distinct areas: human, social, economic and environmental – known as the four pillars of sustainability.

Human sustainability

Human sustainability aims to maintain and improve the human capital in society. Investments in the health and education systems, access to services, nutrition, knowledge and skills are all programs

under the umbrella of human sustainability. Natural resources and spaces available are limited and there is a need to balance continual growth with improvements to health and achieving economic wellbeing for everyone. In the context of business, an organisation will view itself as a member of society and promote business values that respect human capital.

Social sustainability

Social sustainability aims to preserve social capital by investing and creating services that constitute the framework of our society. The concept accommodates a larger view of the world in relation to communities, cultures and globalisation. It means to preserve future generations and to acknowledge that what we do can have an impact on others and on the world. Social sustainability focuses on maintaining and improving social quality with concepts such as cohesion, reciprocity and honesty and the importance of relationships amongst people. It can be encouraged and supported by laws, information and shared ideas of equality and rights.

Economic sustainability

Economic sustainability aims to maintain the capital intact. If social sustainability focuses on improving social equality, economic sustainability aims to improve the standard of living.

Maintaining high and stable levels of economic growth is one of the key objectives of sustainable development. Abandoning economic growth is not an option. But sustainable development is more than just economic growth. The quality of growth matters as well as the quantity."

Environmental sustainability

Environmental sustainability aims to improve human welfare through the protection of natural capital (e.g. land, air, water, minerals etc.). Initiatives and programs are defined environmentally sustainable when they ensure that the needs of the population are met without the risk of compromising the needs of future generations.

Findings and Conclusions

"Over the course of those four decades, ecofeminist values, principles, practices, and orientations have been explained, described, reformulated, refined, questioned, and indeed criticized. Nowadays it seems almost naïve to talk of ecofeminism in the singular, since a diverse range of trends and orientations have been identified. Furthermore, in some parts, one can even sense a reluctance to use the term itself, with early proponents having been reproved for maintaining essentialist and discriminatory attitudes and conceptualizations, such as the identification of women with nature, or their initial disregard for the very specific condition of women in certain communities and parts of the world. In-depth studies have shown, for example, how environmental problems such as the effects of overpopulation, water degradation, air pollution, deforestation, the extinction of animal and vegetal species, and militarization all tend to affect women and children earlier and more directly, but also in different ways, according to their particular circumstances and contexts. Hence, alternative names have been proposed, including ecological feminism, feminist environmentalism, critical ecological feminism, critical feminist eco-socialism, gender and the environment, eco-womanism, queer ecologies, and global feminist environmental justice, among others.

References

1. https://www.futurelearn.com/info
2. https://ideas4development.org/en/ecofeminism-benefit-development/
3. https://opiniojuris.org/2023/03/01/ecofeminism-in-public-international-law/
4. http://genderandsecurity.org/projects-resources/bibliographic-resources
5. Agrawal B (1998). Neither Sustenance Nor Sustainability- Agricultural Strategies Ecological Degradation and Indian Women In Poverty. In Bina Agrawal (Eds); Structures of Patriarchy. Kali for Women, New Delhi.
6. Agrawal B(2009).Gender and Forest Conservation-Impact of Women's Participation in Community Forest Governance. Ecological Economies, In press.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Ecofeminism
8. Mishra A (1978). Chipko Movement: Uttrakhand Women's Bid to save Forest Wealth. People's Action. New Delhi.

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN :2319 9318**

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता TM

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S).

Affliated to Sant Gadge Baba Amravatri University, Amravati
NAAC Re-Accredited with "B" Grade (CGPA 2.47)

In Collaboration with
Internal Quality Assurance Cell
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)
Re-accredited by NAAC, Bengaluru in 4th Cycle wth'B++'Grade with CGPA 2.96

Anekant Education Society's
TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, BARAMATI, PUNE (MS).
Affliated to Savitribai Phule Pune University
NAAC Re-Accredited with "A+" Grade (CGPA 3.55),Autonomous

Organizes
One Day Online National Level Interdisciplinary Conference
On
Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

20/03/2024

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012 Vidyawarta® Jan. To March 2024

ISSN: 2319 9318 Peer-Reviewed International Journal Special Issue

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

30 Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP)
Mrs. H. S. Wadhone, Akola 168
……
31 OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN HIGHER EDUCATION (NEP)
Dr. Dinesh Sambhaji Gore, Pune 173
……
32 Customer Perception towards digital /Cashless payment
Kalpana S. Tarwade Principal Dr. Jayant P. Bobde, Akola 177
……
33 Einstein's Special Theory of Relativity and the Problems in the …
Asst. Prof. Kunal Keshavrao Vinchurkar, Dist- Akola 182
……
34 Role of Pradhan Mantri Mudra Yojan In Entrepreneurship Development
Avinash Ramkrishna Pawar, Dr. Ambadas B. Pande, Akola 188
……
35 A STUDY OF CYBER SECURITY CHALLENGES AND ITS EMERGNING …
Asst.Prof.PriyaD.Dhotre, Dist:-akola 192
……
36 Tribal Profile, Maharashtra
Prof.Swati P.Kalkar, Dr.Uday S. Kale, Mehkar 195
……
37 Digital Transformation in Banking: Unveiling Customer Awareness and …
Prof. Akshay Shankar Sidam, Pandharkawada 212
……
38 ANANALYTICAL STUDY ON INNOVATIVE PRACTICES ADOPTED BY …
Dr. Deepak Rajaram Yeole Dr. Janardhan Kundlik Pawar, Pune 215
……
39 A STUDY OF MARKETING CHALLENGES FACED BY AGRO PRODUCERS ….
Dr. Reshma Mohiddin Pathan Baramati 221
……
40 A study of Evaluation and Comparison of administrative and operating …
Prof. Puja Amit Vhora Dr. Ashlesha R. Mungi, Dist. Pune 228
……
41 Current Government schemes for women small scale entrepreneurs …
Shubhangi D. Ghaiwat, Principal Dr.Jayant P.Bobde,Akola 239
……
42 An Analytical Study Of Changes In Buying Behavioural Pattern Of …
Abhinav Raosaheb Pundkar, Akola 245
……
43 Digitalization and it's impact on the beneficiaries of the Pradhan …
Mrs. Hansa Nikhilesh Tiwari, Dr. Prof. Ambadas Pande, Akola 251
……
44 EXAMINING EMPLOYEE EXPERIENCES OF HYBRID WORK CULTUREIN …
Miss. Sejal Mohan Ahiwale 257
……

30
Opportunities and Challenges in Higher Education (NEP)

Mrs. H. S. Wadhone
(Asstt. Prof. Commerce)
Smt R.D.G. College For Women Akola

==========

Abstract

The new education policy of India, NEP 2020, faces both challenges and opportunities. The challenges include aligning the curriculum with the new policy, stakeholder resistance to change, resource restrictions, and the need for intensive teacher training and capacity building. Bridging the digital divide and ensuring technology access are also difficult. However, the NEP offers many chances to improve Indian education. These opportunities include a comprehensive and multidisciplinary approach to learning, early childhood education, vocational training and skill development, and digital learning and innovation. The NEP also offers teacher professional development and education research. The policy aims to make India a developed nation by advancing the UN Sustainable Development Goal 4's objectives. It seeks to widen the purview of education in India and address weaknesses in the current educational system. Along with enhancing educational quality, the new education strategy seeks to widen the purview of education in India. This study aims to identify weaknesses in the current educational system and recommend solutions. The NEP proposes sweeping changes, such as opening up Indian higher education to foreign universities and creating a single regulation for higher education institutions. Overall, the NEP 2020 presents both challenges and opportunities for the Indian education system.

Key Words: -HEIs [higher educational institutes],NEP[NationalEducation Policy],Policymakers, Educators, Stakeholders, Technology providers. Resource Constraints,

Introduction

The paper examines the challenges and opportunities presented by the New Education Policy (NEP) in India and its impact on the education sector. The NEP 2020 aims to improve the quality of education in India, with a focus on multidisciplinary universities and institutions. The implementation of the NEP has faced difficulties, including aligning the curriculum with the new policy, resistance to change from stakeholders, resource constraints, and the need for teacher training and capacity building. Bridging the digital divide and ensuring access to technology are also challenging aspects of the NEP.

However, the NEP also presents opportunities for improvement, such as a comprehensive and multidisciplinary approach to learning, early childhood education, vocational training, skill development, and digital learning and innovation.

The NEP also emphasizes teacher professional development and education research. The study recommends policy implementation mechanisms, resource allocation, stakeholder engagement, and ongoing monitoring and evaluation to maximize the benefits of the NEP and transform the Indian education system.NEP-2020 seeks to ensure inclusive and equitable quality education for all by 2040, with a focus on problem-solving abilities, inventiveness, and multidisciplinary and holistic thinking. The policy aims to bring about an extensive revamp in the education system, with a focus on enhancing educational quality and widening

the purview of education in India. The study aims to identify weaknesses in the current educational system and recommend solutions to address them.

Methods used in this paper:

- The paper utilizes a qualitative research approach to examine the challenges and opportunities presented by the New Education Policy (NEP) in India.
- The study involves a literature review to gather information on the NEP and its impact on the education sector in India.
- It also involves data collection through interviews, surveys, or focus groups to gather insights from policymakers, educators, and education reform stakeholders.
- The research includes an analysis of policy documents, reports, and other relevant sources to understand the implementation issues and prospects of the NEP.
- The findings and recommendations of the study are based on the analysis and synthesis of the collected data and information.

Key stakeholders involved in the implementation of the New Education Policy (NEP) in India:

- **Policymakers:** Policymakers at the national and state levels play a crucial role in formulating and implementing the NEP.
- **Educators: Teachers, principals, and administrators** are key stakeholders involved in implementing the NEP and bringing about the desired changes in the education system.
- **Education Reform Stakeholders**: Various organizations, NGOs, and experts working in the field of education reform are important stakeholders in the implementation of the NEP.
- **Students:** Students are the primary beneficiaries of the NEP, and their active participation and feedback are essential for its successful implementation.
- **Parents and Guardians**: Parents and guardians have a significant role in supporting and encouraging their children's education and can contribute to the effective implementation of the NEP.
- **Academic Institutions**: Universities, colleges, and schools are important stakeholders in aligning their curriculum and teaching methods with the objectives of the NEP.
- **Technology Providers**: With the emphasis on digital learning and innovation, technology providers play a crucial role in ensuring access to technology and bridging the digital divide.

Why are students crucial in NEP?

Students are the primary beneficiaries of the New Education Policy (NEP) in India, as it aims to improve the quality of education and provide them with better learning opportunities. Their active participation and feedback are essential for the successful implementation of the NEP, as their experiences and perspectives can help shape the policies and reforms. Students' engagement and involvement in the NEP can contribute to a more student-centric approach to education, where their individual needs, interests, and aspirations are taken into account. By actively participating in the NEP, students can also develop a sense of ownership and responsibility towards their own education, leading to better learning outcomes.

Students' feedback and suggestions can help identify the challenges and gaps in the education system, enabling policymakers and educators to address them effectively. Overall, students play a crucial role in the NEP by being the key beneficiaries, active participants, and contributors to the ongoing reforms in the Indian education system.

Literature survey of this paper:

The paper examines the challenges and opportunities presented by the New Education Policy (NEP) in India and its effects on the Indian education system. It highlights the importance of education in uncertain times and the aim of the NEP to improve education quality.

The study identifies several challenges in implementing the NEP, including aligning the curriculum with the new policy, resistance to change from stakeholders, resource constraints, and the need for teacher training and capacity building. It also emphasizes the need to bridge the digital divide and ensure access to technology.

The paper identifies various opportunities provided by the NEP, such as a multidisciplinary approach to learning, early childhood education, vocational training, skill development, and digital learning. It highlights the importance of teacher professional development and education research in the NEP.

The study recommends policy implementation mechanisms, resource allocation, stakeholder engagement, and ongoing monitoring and evaluation to maximize the benefits of the NEP.

Overall, the literature survey of this paper provides insights into the challenges and opportunities presented by the NEP in India and offers recommendations for its successful implementation.

Opportunities offered by the NEP:

The NEP offers opportunities for the establishment of high-quality, multidisciplinary universities and institutions, promoting a comprehensive and multidisciplinary approach to learning. It emphasizes the importance of early childhood education, providing an opportunity to focus on the holistic development of children from a young age. The NEP aims to enhance vocational training and skill development, offering opportunities for students to acquire practical skills that are relevant to the job market. It promotes digital learning and innovation, providing opportunities for students to access educational resources and technologies that can enhance their learning experience. The NEP also emphasizes teacher professional development and education research, offering opportunities for teachers to enhance their skills and contribute to educational research.

Overall, the NEP offers opportunities for the improvement of Indian education through a multidisciplinary approach, early childhood education, vocational training, digital learning, and teacher professional development.

Opportunities for universities under the NEP:

The NEP aims to establish high-quality, multidisciplinary universities, providing an opportunity for universities to enhance their academic offerings and promote interdisciplinary learning. It emphasizes the importance of research and innovation, offering universities the opportunity to focus on research activities and contribute to knowledge creation. The NEP encourages universities to develop partnerships with industries and other institutions, providing opportunities for collaboration and knowledge exchange. It promotes the use of technology in education, offering universities the opportunity to integrate digital learning platforms and tools into their teaching methods. The NEP emphasizes the importance of internationalization, providing universities with opportunities to establish global partnerships, exchange programs, and attract international students.

Overall, the NEP offers universities opportunities to enhance their academic offerings, promote research and innovation, foster collaborations, integrate technology, and engage in internationalization efforts.

Opportunities for collaboration under the NEP:

The NEP encourages universities to develop partnerships with industries and other institutions, fostering collaboration and knowledge exchange. It promotes the establishment of multidisciplinary universities, providing opportunities for collaboration between different academic disciplines. The NEP emphasizes the importance of research and innovation, which can lead to collaborative projects between universities, research institutions, and industries. It encourages universities to engage in internationalization efforts, which can involve collaborations with foreign universities and institutions. The NEP also emphasizes the role of technology in education, which can facilitate collaboration through online platforms and virtual collaborations.

Overall, the NEP offers opportunities for universities to collaborate with industries, other institutions, and international partners. It promotes multidisciplinary collaboration, research and innovation, and the use of technology to facilitate collaboration in the education sector.

Suggestions

Future works suggested in this paper:

- **Implementation mechanisms**: The paper recommends the development of effective policy implementation mechanisms to address the challenges and maximize the benefits of the NEP.
- **Resource allocation**: It suggests the need for adequate resource allocation to support the implementation of the NEP, including funding for infrastructure, technology, and teacher training.
- **Stakeholder engagement**: The paper highlights the importance of engaging stakeholders, such as policymakers, educators, and education reform stakeholders, in the implementation process to ensure their support and involvement.
- **Ongoing monitoring and evaluation**: It recommends the establishment of a system for continuous monitoring and evaluation of the NEP's progress and outcomes to identify areas of improvement and make necessary adjustments.
- **Teacher professional development:** The paper emphasizes the need for intensive teacher training and capacity building to align with the new policy and enhance the quality of education.
- **Education research:** It suggests promoting education research to inform policy decisions and improve the implementation of the NEP

These future works can help address the challenges and opportunities identified in the NEP and contribute to the transformation of the Indian education system.

Findings and Conclusions

The National Educational Policy (NEP-2020) of India aims to make India a developed nation by advancing the UN Sustainable Development Goal (SDG) 4's objectives by 2030. It seeks to ensure inclusive and equitable quality education for all by 2040.NEP-2020 is expected to bring about an extensive revamp in the education system, focusing on problem-solving abilities, inventiveness, and multidisciplinary and holistic thinking. The policy aims to enhance educational quality and widen the purview of education in India.The strengths and shortcomings of the policy in the higher education and research section have been evaluated.

References

1. Bhatnagar, H,2021,"Study of student behavior in Indian higher education-A broad perspective of teacher" International Journal of Multidisciplinary Research and Development, Volume 8, Issue 7, , Pages 49- 52
2. https://aishe.gov.in/aishe/goto Aishe Reports 2019-20

3. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
4. https://icnn.in/education-budget [5]. Sheth,J.(2020)Webinar on "NEP 2020: Impact on Higher Education" 16th October, 2020, Ranchi 08:00 PM to 09:00 pm IIM Ranchi.
5. Digital Literacy in India: Structural Constraints and the NEP 2020 – SPRF. (2020, September 4). SPRF.
6. Draft National Education Policy 2019,
7. https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf
8. National Education Policy 2020. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/NEP_Final_English.pdf referred on 10/08/2020. 4. NEP 2020: Challenges, Criticisms, Way Forward. (2020, August 7). Indian Policy Collective.

Shri Shivaji Education Society Amravati's

DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE PATUR, DIST. AKOLA (M.S)

In Collaboration with

IQAC, SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (M.S.)

Anekant Education Society's

TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCI. & COMM., BARAMATI, PUNE (MS)

Organizes

One Day Online National Level Interdisciplinary Conference

On

Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat

E- CERTIFICATE

This is to certify that, Prof. / Dr. Prof Harshada S Wadhone

from Smt Rdg college for women Akola

has successfully participated in One Day Online National Level Interdisciplinary Conference on Business Ethics, Social Responsibility in Business, Innovation & Environmental Development of Atmanirbhar Bharat rganized by our College on 20th March 2024.

Dr Ronil K.Ahale	Dr. Avinash Jagtap	Dr. Kiran S. Khandare
Co-Ordinator	Principal	Principal
DR. H. N. SINHA A. & COMM. COLLEGE PATUR	T. C. COLLEGE OF A., SCI. & COMM., BARAMATI	DR. H. N. SINHA ARTS & COMM. COLLEGE PATUR

JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Statistical Tools for Social Sciences: A Comprehensive Review and Analysis

Dr. Rupa Z. Gupta
Assistant Professor of Commerce & Management
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)
rupazgupta@gmail.com

Abstract: Statistical tools are indispensable in social science research, aiding researchers in analyzing complex data to extract meaningful insights. This paper provides a comprehensive review and analysis of statistical tools commonly employed in social science research. It covers descriptive statistics, inferential statistics and multivariate analysis.

Keywords: Statistical tools, Social sciences, Descriptive statistics, Inferential statistics, Multivariate analysis.

Introduction:

Statistical tools are fundamental components of social science research, facilitating the systematic analysis and interpretation of data collected from various sources. These tools serve as the backbone of research methodologies, providing researchers with the means to explore, describe, and draw conclusions from complex datasets. In the realm of social sciences, where the subject matter often involves human behavior, attitudes, and interactions, statistical analysis helps researchers uncover patterns, trends, and relationships within the data.

Understanding the importance of statistical tools in social science research requires recognition of their role in addressing research questions, testing hypotheses, and making informed decisions based on empirical evidence. Whether studying the effects of educational interventions on student performance, analyzing public opinion surveys, or examining the impact of policy changes on societal outcomes, statistical tools enable researchers to derive meaningful insights from data.

Methodology:

This study relies on secondary data and employs a descriptive methodology.

Objectives of Study:

- Evaluate the effectiveness of different statistical tools in analyzing social science data.
- Examine how statistical tools contribute to the interpretation of social phenomena.
- Assess the impact of statistical tool application on the reliability and validity of research findings.

Hypothesis: Determine whether the implementation of statistical tools leads to a measurable enhancement in the accuracy of social science research findings.

Descriptive Statistics: Descriptive statistics encompass a set of techniques used to summarize and describe the basic features of a dataset. These techniques provide researchers with a clear and concise overview of the data, allowing them to understand its central tendencies, variability, and distribution. Descriptive statistics serve as the initial step in data analysis, offering insights into the characteristics of the dataset before proceeding to more complex analyses.

One of the primary measures of central tendency used in descriptive statistics is the mean, which represents the average value of a dataset. For example, in a study examining the income levels of households in a particular region, the mean income would provide a summary measure of the central tendency of the income distribution.

In addition to the mean, descriptive statistics also include measures such as the median and mode, which represent alternative ways of characterizing central tendencies. The median represents the middle value of a dataset when arranged in ascending order, while the

mode refers to the most frequently occurring value. These measures offer valuable insights into the distribution of values within the dataset and help researchers identify potential outliers or anomalies.

Furthermore, descriptive statistics encompass measures of variability, which provide information about the spread or dispersion of data points around the central tendency. Common measures of variability include the range, variance, and standard deviation. The range represents the difference between the maximum and minimum values in the dataset, offering a simple measure of dispersion. On the other hand, the variance and standard deviation quantify the average distance of data points from the mean, providing more robust measures of variability.

In addition to summary measures, descriptive statistics also involve graphical representation techniques, such as histograms, box plots, and scatter plots. These graphical tools offer visual representations of the data, allowing researchers to identify patterns, trends, and relationships more effectively. For example, a histogram depicting the distribution of exam scores among students can reveal whether the scores are normally distributed or skewed towards higher or lower values.

Descriptive statistics play a crucial role in social science research by providing researchers with essential tools for summarizing and describing data. By examining measures of central tendency, variability, and distribution, researchers can gain insights into the characteristics of the dataset and make informed decisions about subsequent analyses. Moreover, graphical representation techniques enhance the interpretability of data, enabling researchers to communicate their findings more effectively. Through the application of descriptive statistics, researchers can lay the groundwork for more advanced analyses and contribute to the advancement of knowledge in the social sciences.

Measures of Central Tendency: Measures of central tendency represent the typical or central value of a dataset and provide insights into its central location. The three main measures of central tendency are the mean, median, and mode.

- **Mean:** The average income can be calculated by adding up all incomes and dividing by the total number of households.
- **Median:** The middle income value, when incomes are arranged in ascending order, provides a robust measure less affected by extreme values.
- **Mode:** The most frequently occurring income level offers insights into the typical earning in the village.

Measures of Variability: Measures of variability quantify the spread or dispersion of data points around the central tendency and provide insights into the diversity of values within the dataset.

- **Range:** The difference between the highest and lowest income values indicates income variability.
- **Variance and Standard Deviation:** These measures quantify the average distance of incomes from the mean, providing insights into income distribution and disparity.

Frequency Distributions and Graphical Representation: Histograms or bar charts visually represent the distribution of incomes, highlighting the most common income ranges and any anomalies.

Inferential Statistics: Inferential statistics, allow researchers to make inferences about population parameters based on sample data, using techniques such as hypothesis testing and confidence intervals. Together, these statistical methods empower researchers to derive meaningful insights from data, test research hypotheses, and contribute to the advancement of knowledge in the social sciences.

Sampling Techniques:

- **Random Sampling:** Each household in the village has an equal chance of being selected, ensuring a representative sample.
- **Stratified Sampling:** Dividing households into income strata before sampling helps ensure proportional representation.
- **Cluster Sampling:** Selecting clusters of households, such as streets or neighborhoods, can be more practical in rural areas with dispersed populations.

Probability Distributions: Probability distributions describe the likelihood of different outcomes occurring in a random experiment or process. Several common probability distributions are widely used in inferential statistics:

- **Normal Distribution:** If income data follow a bell-shaped curve, we can apply techniques assuming normal distribution for analysis.
- **Binomial Distribution**: If we are studying the proportion of households with certain characteristics, like owning land, this distribution can be useful.
- **Poisson Distribution:** For rare events like disease outbreaks or accidents in the village, Poisson distribution helps estimate probabilities.

Hypothesis Testing: Hypothesis testing is a statistical method used to evaluate the validity of a hypothesis by comparing observed data to expected values under a null hypothesis. Common hypothesis testing procedures include:

- **t-tests:** Used to compare mean incomes between two groups, like educated vs. uneducated households.
- **ANOVA:** Compares mean incomes across multiple groups, such as different education levels.
- **Chi-square Test:** Analyzes the association between categorical variables, like education level and occupation.
- **Confidence Intervals:** Confidence intervals estimate the range within which the true income parameters of the village are likely to fall, given the sample data.

Multivariate Analysis: Multivariate analysis refers to a set of statistical techniques used to analyze data sets containing multiple variables simultaneously. Unlike univariate or bivariate analysis, which focus on one or two variables at a time, multivariate analysis allows researchers to explore complex relationships among multiple variables. It includes several common techniques in multivariate analysis and their applications in social science research.

Regression Analysis:

Linear Regression: If we want to predict income based on factors like education, age, and occupation.

Logistic Regression: When predicting binary outcomes, like whether a household is below or above the poverty line.

Factor Analysis: Factor analysis is a statistical technique used to identify underlying factors or dimensions that explain the patterns of correlation among a set of observed variables. It aims to reduce the dimensionality of the data by identifying a smaller number of latent factors that account for the observed correlations. Factor analysis is often used in social science research to uncover hidden structures or constructs underlying complex data sets. For example, in sociology, factor analysis may be used to identify underlying dimensions of social class based on variables such as income, education, and occupation. In economics, factor analysis may be used to identify underlying factors driving economic growth based on variables such as GDP, investment, and consumption.

Cluster Analysis: Cluster analysis is a statistical technique used to group similar observations or cases into clusters based on their characteristics or attributes. It aims to identify natural groupings within the data and is often used in exploratory data analysis to uncover patterns or relationships among variables. Cluster analysis can be applied to both continuous and categorical data and is useful for identifying homogeneous subgroups within a larger population. For example, in psychology, cluster analysis may be used to identify distinct personality profiles based on traits such as extraversion, conscientiousness, and openness. In sociology, cluster analysis may be used to identify typologies of social capital based on variables such as network size, trust, and reciprocity.

Discriminant Analysis: Discriminant analysis is a statistical technique used to classify observations or cases into predefined groups or categories based on their characteristics or attributes. It aims to identify the linear combination of variables that best discriminates between groups and is often used in predictive modeling and classification tasks. Discriminant analysis is particularly useful when the dependent variable is categorical with more than two levels. For example, in economics, discriminant analysis may be used to classify firms into different industry sectors based on variables such as revenue, profitability, and market share. In political science, discriminant analysis may be used to classify countries into different regime types based on variables such as political institutions, civil liberties, and electoral systems.

Applications of Statistical Tools in Social Sciences:

- **Psychology:** Statistical tools are widely used in psychology to analyze and interpret data collected from experiments, surveys, and observational studies. For example, regression analysis may be used to examine the relationship between academic performance and factors such as study habits, motivation, and self-esteem. Factor analysis may be used to identify underlying dimensions of personality based on traits such as extraversion, neuroticism, and conscientiousness. Cluster analysis may be used to identify distinct patterns of behavior or psychological profiles among individuals. These statistical techniques enable psychologists to test hypotheses, make predictions, and draw conclusions about human behavior and mental processes.
- **Psychology:** Statistical tools are widely used in psychology to analyze and interpret data collected from experiments, surveys, and observational studies. For example, regression analysis may be used to examine the relationship between academic performance and factors such as study habits, motivation, and self-esteem. Factor analysis may be used to identify underlying dimensions of personality based on traits such as extraversion, neuroticism, and conscientiousness. Cluster analysis may be used to identify distinct patterns of behavior or psychological profiles among individuals. These statistical techniques enable psychologists to test hypotheses, make predictions, and draw conclusions about human behavior and mental processes.
- **Sociology:** In sociology, statistical tools are used to analyze large-scale survey data, social network data, and administrative records. For example, regression analysis may be used to examine the relationship between social class and health outcomes, controlling for factors such as income, education, and access to healthcare. Factor analysis may be used to identify underlying dimensions of social capital based on variables such as trust, reciprocity, and social support. Cluster analysis may

be used to identify typologies of family structures or household compositions. These statistical techniques enable sociologists to analyze social phenomena, identify patterns and trends, and test theories about social structure and change.

- **Economics:** Statistical tools are essential in economics for analyzing economic data, estimating economic models, and making forecasts about future economic conditions. For example, time series analysis may be used to analyze trends in GDP, inflation, and unemployment over time and make forecasts about future economic growth. Regression analysis may be used to estimate the impact of policy interventions on economic outcomes, such as the effect of minimum wage laws on employment levels. Bayesian statistics may be used to estimate parameters of economic models and assess the uncertainty surrounding economic forecasts. These statistical techniques enable economists to analyze economic phenomena, evaluate policy interventions, and make informed decisions about resource allocation and economic policy.
- **Political Science:** In political science, statistical tools are used to analyze political behavior, institutions, and outcomes. For example, logistic regression may be used to analyze voting behavior and predict voter turnout based on demographic factors such as age, gender, and education level. Cluster analysis may be used to identify typologies of political regimes based on variables such as political institutions, civil liberties, and electoral systems. Survival analysis may be used to analyze the duration of political regimes and assess the impact of political, economic, and social factors on regime survival. These statistical techniques enable political scientists to analyze political phenomena, test theories, and make predictions about political outcomes.

Importance of Statistical Tools in Social Science Research:

- **Systematic Analysis:** Statistical tools offer structured methods for analyzing social science data, ensuring that the examination is thorough and systematic.
- **Pattern Identification:** They enable researchers to identify patterns and trends within the data, allowing for a deeper understanding of social phenomena and behavior.
- **Meaningful Conclusions:** By applying statistical techniques, researchers can draw meaningful conclusions from the data, leading to insights that can inform theory development and practical interventions.
- **Rigor and Reliability:** Statistical tools enhance the rigor and reliability of research findings by providing standardized approaches to data analysis, reducing the likelihood of bias and errors.
- **Quantification of Relationships:** They allow for the quantification of relationships between variables, facilitating the testing of hypotheses and the validation of theoretical frameworks.
- **Informed Decision-Making:** Statistical analysis provides evidence-based insights that can inform decision-making processes in various social science domains, including policy development and program evaluation.
- **Replicability and Transparency:** The use of statistical tools promotes replicability and transparency in research, as it allows other researchers to understand and replicate the analysis methods employed.
- **Efficiency and Precision:** Statistical tools enable researchers to efficiently process and analyze large volumes of data, leading to more precise and nuanced interpretations of social phenomena.
- **Cross-disciplinary Applications:** Many statistical techniques are applicable across different social science disciplines, fostering interdisciplinary collaboration and the exchange of knowledge and methodologies.
- **Continuous Improvement:** As statistical methods evolve, researchers have access to new tools and techniques that can further enhance the quality and depth of their analyses, contributing to ongoing advancements in social science research.

Limitations and Challenges:

- Statistical tools may be misused or misinterpreted, leading to erroneous conclusions or misleading results.
- Assumptions underlying statistical models may not always hold true in real-world settings, leading to biased estimates or inaccurate predictions.
- Statistical analyses may be sensitive to outliers or missing data, requiring careful pre-processing and data cleaning.
- Statistical techniques may require specialized knowledge and expertise to apply correctly, limiting their accessibility to researchers with limited statistical training.
- Statistical inference is inherently probabilistic and subject to uncertainty, requiring careful interpretation and consideration of alternative explanations.
- Ethical considerations, such as data privacy and confidentiality, must be carefully addressed to ensure the responsible use of statistical tools in social science research.

Conclusions: Statistical tools play a central role in social science research, enabling researchers to analyze data, test hypotheses, and draw valid conclusions about real-world phenomena. From regression analysis and factor analysis, a wide range of statistical techniques is available to researchers to address complex research questions and explore relationships among variables. However, statistical analysis must be conducted with care and integrity, taking into account ethical considerations such as data privacy and confidentiality and ensuring that research is conducted in a manner that respects the rights and dignity of research participants. By promoting statistical literacy, ethical practice, and responsible communication, researchers can harness the power of statistical tools to advance knowledge, inform decision-making, and contribute to the betterment of society.

References:

Abbasnasab Sardareh, S., Brown, G. T., & Denny, P. (2021). Comparing four contemporary statistical software tools for introductory data science and statistics in the social sciences. *Teaching Statistics*, *43*, S157-S172.

Agresti, A., & Finlay, B. (2009). Statistical methods for the social sciences. Prentice Hall.

Barak, A., Hen, L., Boniel-Nissim, M., & Shapira, N. A. (2014). A comprehensive review and a meta-analysis of the effectiveness of internet-based psychotherapeutic interventions. *Internet-Delivered Therapeutic Interventions in Human Services*, 5-55.

Cunha, V. C., Zavala, A. Z., Magoni, D., Inacio, P. R., & Freire, M. M. (2022). A Complete Review on the Application of Statistical Methods for Evaluating Internet Traffic Usage. *IEEE Access*, *10*, 128433-128455.

Field, A. (2013). Discovering statistics using IBM SPSS statistics. Sage Publications

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). Multivariate data analysis. Cengage Learning.

Khalaf, B. A., Mostafa, S. A., Mustapha, A., Mohammed, M. A., & Abduallah, W. M. (2019). Comprehensive review of artificial intelligence and statistical approaches in distributed denial of service attack and defense methods. *IEEE Access*, *7*, 51691-51713.

Qian, Y., Walters, S. J., Jacques, R., & Flight, L. (2021). Comprehensive review of statistical methods for analysing patient-reported outcomes (PROs) used as primary outcomes in randomised controlled trials (RCTs) published by the UK's Health Technology Assessment (HTA) journal (1997–2020). *BMJ open*, *11*(9), e051673.

Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). Using multivariate statistics. Pearson.

Tahamtan, I., Safipour Afshar, A., & Ahamdzadeh, K. (2016). Factors affecting number of citations: a comprehensive review of the literature. *Scientometrics*, *107*, 1195-1225.

Vogt, W. P., & Johnson, R. B. (2016). Dictionary of statistics & methodology: A nontechnical guide for the social sciences. Sage Publications.

Zhang, Y., & Zhang, T. (2024). A Comprehensive Review of Assessing Storm Surge Disasters: From Traditional Statistical Methods to Artificial Intelligence-Based Techniques. *Atmosphere*, *15*(3), 359.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणी अंक : १

ICSSR Sponsored (WRC, Mumbai)

One-Day National Level Seminar on "Role of Skill India Initiative in Entrepreneurship Development in Commemoration of India's 75th Independence Anniversary - Azadi Ka Amrit Mahotsav"

Date:31st July, 2023

Organized by

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (Maharashtra)

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.चारूशीला रूमाले ● प्रा. डॉ. अंबादास पांडे ● प्रा. डॉ. रूपा गुप्ता

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.चारूशीला रूमाले ● प्रा. डॉ. अंबादास पांडे ● प्रा. डॉ. रूपा गुप्ता

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

1. **Education and Entrepreneurship: A Comprehensive Analysis**
   - Dr. Ambadas B. Pande ---------- 09

2. **A Study on Usage, Level of Satisfaction, Issues and Concerns of People using Digital Payments in Solapur City**
   - Dr. Sandeep Jagdale, Dr. Abhay Jadhav, Dr. Jitendra Gandhi ---------- 14

3. **Worklife Balance Among Generation Z Employees of IT Sector**
   - Dr.M.Vidya, P.Thanigaivalen ---------- 21

4. **Digital India An Emplowered Society**
   - Mrs.K.GEETHA, Dr. Shenbhagavadivu.T ---------- 27

5. **Can Higher Education Lead a Pathway to Women Entrepreneurship!**
   - Dr. Abhay M. Jadhav, Dr. S. B. Jagdale, Dr. J.S. Gandhi ---------- 33

6. **Investigating the Role of Make in India Initiatives in Shaping Customer Awareness and Perception of Electric Vehicles**
   - Neha Prakash, Abhimanyu Sahoo ---------- 38

7. **Challenges in Implementation of National Education Policy 2020: An Overview**
   - Sunny S. Pandhre ---------- 43

8. **The Agricultural Revolution: A Paradigm Shift for Sustainable Agriculture**
   - Dr. Devendra Vyas ---------- 46

9. **Women Empowerment In India : A Study Defining Women of India**
   - Dr. Seema Bhakuni ---------- 51

10. **Mental Health Challenges of Young Entrepreneurs and the Role of Entrepreneurial Counselling**
    - Ms. Shalini Saxena, Dr Gaurav Rao ---------- 56

11. **A study of significant role of various skill development and training programmes.**
    - Dr. Mahale Vilas Shantaram, Dr. Avinash Kamalakar Jumare ---------- 64

53. **Awareness among the Retailers of Tinsukia Market about the Digital Payment**
- Sunil Kumar Gupta, Dr. Jutimala Bora ---------- 329

54. **A Study on Risk Faced By Street Vendors in Coimbatore District**
- Prof. C.Julian Gnana Dhas, Dr.M.Vidya ---------- 335

55. **Descriptive Study of Employment Generation Schemes & Solutions Provided By Government of India to Rural People**
- Dr. Shraddha M Wani ---------- 342

56. **The Role of District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola to promote Youth Employment**
- Dr. Rupa Gupta ---------- 347

57. **Entrepreneurship : The Driving Force of Economy**
- Dr. Gayatri Sanjay Tiwari ---------- 353

58. **Paving the Path Towards a Green Future: Transitioning Towards Agricultural Sustainability in India**
- Dr. Sonal Santosh Chandak ---------- 358

59. **Agribusiness Managment : A Base for Rural Development**
- Prof. Dr. Anant Nana Lokhande ---------- 365

60. **Tourism Development and Women Empowerment - An Indian Perspective**
- Dr. Harish B. Badwaik ---------- 372

61. **Role of Guidance and Counseling in enhancing Academic Performance of Students of Higher Secondary Schools**
- Mrs. Deepali P.Kothari, Dr.P.P.Kothari, Dr.Jitendra S. Gandhi ---------377

62. **A Study on Factors Influencing Women's Buying Behaviour Towards Fashion Apparel**
- Dr. J. Dhivya, Prof. P. Rajan, Mrs. S. Aishwariya ---------- 385

63. **A Psychosocial Study of Acid Attack Survivors in India**
- Pratik Anil Kamble, Prof. Dr. Nisha Chandrakant Waghmare ---------- 395

ISSN No. 2394-5990

The Role of District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola to promote Youth Employment

Dr. Rupa Gupta
Assistant Professor
Faculty of Commerce & Management
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
rupazgupta@gmail.com

Abstract:

This research investigates the effectiveness of the District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola, Maharashtra, in promoting youth employment and entrepreneurship. A mixed-method approach was adopted, comprising both qualitative and quantitative data collection techniques. A sample of 250 youth beneficiaries, who utilized the center's services during 2021-22 and 2022-23, was selected using purposive and random sampling methods to ensure diversity. Structured surveys collected quantitative data on socio-economic backgrounds, educational qualifications, types of training received, and employment status before and after engagement with the center. Additionally, in-depth interviews were conducted with a subset of 50 beneficiaries to gain qualitative insights into their experiences and challenges.

The findings reveal that the center significantly improved the employment prospects of beneficiaries, with 75% securing employment after training. Notably, longer training durations were associated with higher employability rates. The center's counseling support and guidance were pivotal in beneficiaries' skill development journey. Furthermore, the chi-square test demonstrated a significant association between the type of training received and employment status. The research recommends diversifying training programs, targeted support for entrepreneurship, and enhanced counseling services to further boost the center's impact. Overall, the findings underscore the crucial role of the center in promoting youth employability and socio-economic development in the region.

Keywords: Skill Development, Employment & Entrepreneurship, Youth

Introduction:

Youth unemployment continues to be a pressing global issue, and its impact is particularly felt in developing nations like India. The transition from education to the workforce can be challenging for young individuals, as they often lack the necessary skills and opportunities to secure gainful employment. In response to this critical challenge, various Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centers have been established across the country to empower youth with relevant training and guidance to enhance their employability and entrepreneurial prospects.

This research aims to investigate the role and effectiveness of one such center, the District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola, Maharashtra. The center, established with the objective of addressing the growing concerns of youth unemployment, offers skill development

programs, counseling support, and entrepreneurial training to beneficiaries between the ages of 18 and 30 years.

Background & Rationale :

The issue of youth unemployment poses significant socio-economic implications for both individuals and society as a whole. Young people facing unemployment often experience reduced self-esteem, delayed financial independence, and limited career growth opportunities. Additionally, high rates of youth unemployment can lead to social unrest and a lack of human capital development, hindering a nation's overall economic progress.

Recognizing the urgency of addressing this challenge, the Government of India formulated and implemented various policies and programs, including the National Skill Development Mission and the National Entrepreneurship Development Program, to promote skill development and entrepreneurship among youth. The establishment of Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centers, including the one in Akola, aligns with these national initiatives, aiming to bridge the gap between education and employment.

Objective of Study:

The research objectives aim to provide a comprehensive assessment of the center's role in promoting youth employment, yielding actionable insights that can benefit both the beneficiaries and the policymakers involved in addressing the challenges of youth unemployment in Akola,

Hypotheses:

Null Hypothesis (H0): The District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola does not significantly contribute to promoting youth employment in the region.

Alternative Hypothesis (Ha): The District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola significantly contributes to promoting youth employment in the region.

Methodology:

Sample Selection: The sample consisted of 250 youth beneficiaries who had availed the services of the center during the years 2021-22 and 2022-23. To ensure diversity and representation of various demographics, a combination of purposive and random sampling methods was employed.

Purposive Sampling: 100 beneficiaries were purposively selected based on specific criteria, such as successful employment or entrepreneurial ventures after training. This subset provided insights into the center's impact on achieving tangible outcomes.

Random Sampling: The remaining 150 beneficiaries were randomly selected from those who had utilized the center's services during the specified period, ensuring broader representativeness.

Data Collection :

Surveys: A structured questionnaire was designed to collect quantitative data from the 250 selected beneficiaries. The survey included questions about their socio-economic background, educational qualifications, types of training received, and employment status before and after engaging with the center's services.

Interviews: From the sample of 250 beneficiaries, a subset of 50 beneficiaries was chosen for in-depth interviews. These qualitative interviews delved into their personal experiences, challenges during skill development, and success stories related to securing employment or starting businesses.

Data Assumptions:

The responses obtained from the 250 beneficiaries were assumed to be representative

ISSN No. 2394-5990

of the broader population of youth beneficiaries who utilized the center's services during the years 2021-22 and 2022-23.

The data collected through surveys and interviews were treated as accurate and reliable, assuming that the respondents provided honest and sincere answers.

Quantitative Analysis Results:

Socio-Economic Background :

Category	Percentage (%)
Urban beneficiaries	60
Rural beneficiaries	40

Educational Qualifications:

Category	Percentage (%)
Secondary education (10th grade)	45
Higher secondary education (12th)	30
Graduation or higher	25

Types of Training Received:

Category	Percentage (%)
Information Technology (IT)	35
Hospitality and Tourism	25
Manufacturing and Skilled Trades	20
Entrepreneurship	10
Other Fields	10

Employment Status Before and After Training:

Category	Percentage (%)
Unemployed	70
Employed	30

Employment Status After Training:

Category	Percentage (%)
Unemployed	25
Employed	75

Income Data (among employed beneficiaries):

Variable	Value
Average Monthly Income	Rs. 30,000
Standard Deviation of Monthly Income	Rs. 15,000
Minimum Monthly Income	Rs. 20,000
Maximum Monthly Income	Rs. 50,000

Correlation Analysis:

Pearson correlation coefficient (r) between the duration of training and employment status: 0.42

Interpretation:

There is a moderate positive correlation (r = 0.42) between the duration of training and the likelihood of beneficiaries being employed after training. This suggests that longer training periods are associated with a higher probability of finding employment.

Chi-Square Test :

The chi-square test was performed to examine the association between the type of training received and the employment status of the beneficiaries.

Type of Training	Employed	Unemployed	Total
Information Technology (IT)	45	15	60
Hospitality and Tourism	30	20	50
Manufacturing and Skilled Trades	25	15	40
Entrepreneurship	8	2	10
Other Fields	12	8	20
Total	**120**	**60**	**250**

Chi-square value: 30.00
Degrees of freedom: 4
p-value: < 0.001 (highly significant)

Interpretation:

The chi-square test results indicate that there is a statistically significant association between the type of training received and the employment status of the beneficiaries ($p < 0.001$). This suggests that the type of training provided by the center influences the employment outcomes of the beneficiaries.

Regarding Hypothesis :

The findings from the research support the Alternative Hypothesis (Ha), indicating that the District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola significantly contributes to promoting youth employment in the region. The center's training programs have led to a reduction in unemployment rates among the beneficiaries, with a majority of them finding employment after completing the training. Additionally, the qualitative insights demonstrate the positive impact of the center's programs in enhancing the employability of the youth and fostering a culture of entrepreneurship. These actionable insights can be beneficial for policymakers to strengthen and expand the center's initiatives to address the challenges of youth unemployment effectively.

Conclusion:

The presented data and statistical analysis highlight the positive impact of the District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in promoting youth employment in Akola, Maharashtra. The correlation analysis showed a moderate positive relationship between training duration and employment outcomes. The chi-square test revealed a significant association between the type of training received and the employment status of the beneficiaries. These findings

ISSN No. 2394-5990

reinforce the effectiveness of the center's programs in enhancing employability and entrepreneurial prospects among the youth beneficiaries.

Suggestions:

Diversify Training Programs: The research findings indicate that certain training programs, such as Information Technology (IT) and Hospitality and Tourism, have higher employment outcomes. The center should consider diversifying its training offerings to include more high-demand industries to cater to a broader range of beneficiaries and increase their chances of finding suitable employment.

Extended Training Duration: The correlation analysis showed a positive relationship between the duration of training and employment outcomes. Therefore, the center may consider offering longer training periods for certain skill development programs, as this could potentially improve the employability of the beneficiaries.

Targeted Support for Entrepreneurship: The research revealed that a smaller percentage of beneficiaries pursued entrepreneurship. The center could focus on providing specialized support and mentorship to aspiring entrepreneurs to encourage more beneficiaries to venture into entrepreneurship and facilitate the success of their businesses.

Enhanced Counseling Services: The qualitative analysis highlighted the significance of counseling and guidance support in beneficiaries' skill development journey. Strengthening counseling services can better prepare beneficiaries for the job market, provide career guidance, and address any challenges they may face during their employment search.

Reach to Rural Areas: While the center has a balanced representation of urban and rural beneficiaries, there is scope for further outreach to remote rural areas. Expanding the center's reach to these regions can offer skill development opportunities to underserved youth, thereby empowering them with better employability prospects.

Collaboration with Industries: To ensure the relevance of training programs, the center should collaborate closely with local industries and businesses. By understanding industry needs and trends, the center can tailor its training to match market demands, increasing the employability of the beneficiaries.

Financial Support: Financial constraints were reported as a challenge by some beneficiaries. The center could explore options for providing financial assistance or scholarships to deserving candidates, ensuring that financial limitations do not hinder their access to skill development programs.

Periodic Follow-up: Implementing a system for periodic follow-up with beneficiaries after training can help track their progress in employment or entrepreneurship. Such follow-ups can also gather valuable feedback to continually improve the quality and effectiveness of the center's initiatives.

Promotion and Awareness: The center should invest in effective promotion and awareness campaigns to reach a larger audience of potential beneficiaries. Creating awareness about the center's services and success stories of previously trained beneficiaries can attract more youth to avail the center's programs.

Continuous Improvement: Regular evaluation and analysis of the center's programs and their impact on beneficiaries are crucial. Feedback from beneficiaries, employers, and stakeholders should be incorporated into continuous improvement efforts to refine the center's offerings.

By implementing these suggestions, the District Skill Development, Employment & Entrepreneurship Guidance Centre in Akola can further enhance its role in promoting youth

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

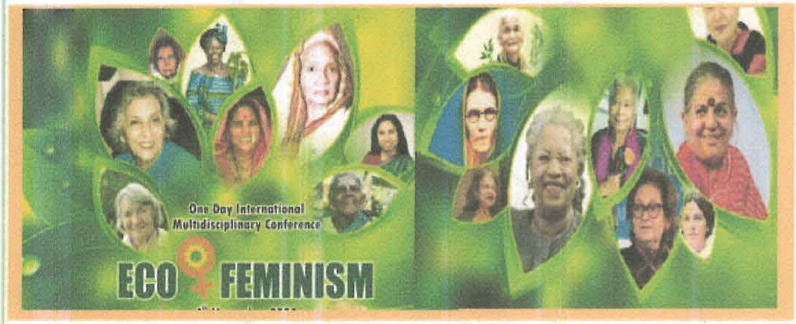
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

20	An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change" **Mr. Lalit G. Bhatti , Dr. Santosh Hushe**	75
21	Classes-Masses Relationships and Vision Of the Millennium: Fiction of Octavia Butler **Dr.Balaji. A.Navle , Archana Eknathrao Salunke**	78
22	A Century Later 2014: A Passage from Patriarchy to Feminism **Dr. Manisha Mujumdar**	82
23	Understand the Sufferings and Revolt of Tribal Women through Writings of Mahasweta Devi **Ms. UshaJanrao Tumbade , Dr.Pankaja Ingle**	85
24	Ecofeminism in Relation to Indian Music **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	89
25	Dalit Women And Culture In Select Dalit Autobiographies **Sarala J Tajane , Sanjeev N. Ingle**	93
26	Oppression of Tribal The Women inThe Adivasi Will Not Dance **Dr.Umesh P. Patil**	96
27	Environment Issues in Indian English Fiction: Reference to The God of Small Things. **Dr Ratanlal L. Yeul**	99
28	Role of Women in traditional recipe survival for family health **Dr. Sonal Kame**	102
29	Analysis of the Role of the Women Entrepreneur in the Multinational Companies **Dr.Sandhya Shaligram Bhagat**	105
30	An Analysis Among Kabaddi And Kho-Kho Female Players: Physical Abilities, Growth And Empowerment **Shweta P. Mendhe**	111
31	Feminine Sensibility in Cat's Eye of Margaret Atwood **Mr.Jayesh Arjun Gajare, Dr.Ashalata M.V.P. Raman**	115
32	Women And Nature: Ecofeminist Perspective **Dr.Kailash Ankushrao Atkare**	119
33	Francoise Eaubonne's Contribution to Ecofeminism **Dr Dipak U. Ulemale**	123
34	Health Issues of the Indian Women **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	125
35	An analysis on the concept of ecofeminism: whether its blessing or curse? **Ku.Priyanka B. Rumale**	128
36	'बारोमास' कादंबरीतील पर्यावरण आणि स्त्री चित्रण डॉ. श्रद्धा थोरात	132
37	भारतीय इतिहासातील स्त्रीवादी लेखन प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	137
38	वर्षाऋतुचा सृष्टीवर होणारा परिणाम ऋतुसंहार काव्याच्या विशेष संदर्भात जया सुनील मुंघाटे	142
39	पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका डॉ. विद्या ध .ध्रुव	147
40	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण कु.रोहिणी ना.गोपनारायण	150

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-E

ISSN : 2278-9308 November, 2023

Role of Women in traditional recipe survival for family health

Dr. Sonal Kame

HOD Home Science, Smt. Radhadevi Goenka College for Women Akola M.S

Abstract:

Food is life which reveals our identities and marks social differences. Human's three basic needs are security, food and love. Eating is something which provides our body nutrients and meets our hunger. The relationship between food and gender as far as woman is considered and understood. Women are known and defined by their food ways and qualities what distinguishes women from men. In these context women across culture often speak through food, appetite and try to examine some of the meanings of eating.It is beneficial to move towards our homemade traditional recipes like puranpoli, modak, laddu instead of going for fast and junk foods like pizza, burger, momos, pasta, noodles etc. Considering the multiple benefits of our traditional cultural recipes the role of women is very vital in preparing, serving and making her family members especially the children enjoy these recipes to derive optimum nutrition.

Keywords: women, traditional recipes, family health

Introduction:

Food is life which reveals our identities and marks social differences. Human's three basic needs are security, food and love. Eating is something which provides our body nutrients and meets our hunger. The relationship between food and gender as far as woman is considered and understood. Women are known and defined by their food ways and qualities what distinguishes women from men. In these context women across culture often speak through food, appetite and try to examine some of the meanings of eating. The meanings extremely differ between men and women and therefore are closely linked to cultural images of masculinity and femininity.Men can mean mainly food as the source of diet for filling their tummy. While women have dual functions i.e. food for consumers and food for preparation. Another important aspect dealing with women and food is relation between their body and likings. Women not only taste the foods of her liking but also modify it according to the availability, family need and family choices. The eating behavior of men and women also differs. Women eat certain foods and also have answers to the questions why some type of foods can be regarded as typical female foods and quality. The social and gender distinctions are the special features of women in food and food quality. The raw cooked vegetables can be coupled with another food items for the recipes to maintain social diversity and individualism for maintaining the variety.

Eating is a social action through the cultural rituals of preparing, serving and eating it can be seen as essential not only physiologically but socially and emotionally also. Women who assumetheir primary responsibility for preparing and serving meals for themselves and their family should also do food purchases and eating according to the socio cultural and economic conditions of her family. It regarded liberalization to women from the recipes available for preparing any food and her own recipes depending on availability of ingredients are developed and popularized in family and society by women.Cooking for an entire household becomes time consuming and heavy work for a single woman. However the food quality and quantity required is never compromised by women.

With this background for the family with any socioeconomic status, women from different socioeconomic groups have developed their own recipes and food stuffs for the family consumption. However least compromise is made up with the dietary requirement of proteins, carbohydrate, fats, energy, minerals and vitamins by adding cooked or raw food ingredients in the diet.

The Indian tradition for the routine diet includes consumption of Jowar/wheat roti, rice dal, khichri, vegetables, fruits up to some extent dependent on availability and curd/ buttermilk to maintain the nutritional requirements for the body. The regular adult human dietary requirements of 2000 to 2400 calories, proteins of 50 to 70 grams approximately depending on weight and nature of work are been met through the regular diet preferably.However women skill to make up the gap between the actual requirement and the availability is made with the names of festivals, traditions and cultures where in special food items like puranpoli, modak,ladduand many more are prepared which provide optimum calories with high proteins and minerals.

The comparison of occasional foods puranpoli and Modak with pizza and momos is shown below as these 2 recipes are very much liked by children and their mothers are willingly or unwillingly preparing them at home or giving order online or offline for the food items.

Table 1 Comparison of nutritive values between Puranpoli and Pizza

Sr. No	Particulars	PuranPoli	Pizza
1	Energy	195 cal	379 cal
2	Protein	4.6 g	12.6 g
3	Carbohydrates	30.8 g	43.5 g
4	Fiber	3.1 g	4.5 g
5	Fat	6.3 g	13.4 g
6	Cholesterol	0 mg	11.5 g
7	Vitamin A	66.5 mcg	595.3 mcg
8	Vitamin B1	0.1 mg	0.2 mg
9	Vitamin B2	0.1 mg	0.1 mg
10	Vitamin B3	1.1 mg	1.6 mg
11	Vitamin C	0 mg	52.3 mg
12	Vitamin E	0.1 mg	
13	Vitamin B9	17.5 mcg	37.9 mcg
14	Calcium	26.3 mg	206.1 mg
15	Iron	1.5 mg	2.1 mg
16	Magnesium	32.7 mg	0 mg
17	Phosphorus	99.8 mg	0 mg
18	Sodium	6.6 mg	414.5 mg
19	Potassium	175.3 mg	270.1 mg
20	Zinc	0.5 mg	0.3 mg

The comparison indicates that pizza is high caloric, high protein, high sodium, high carbohydrates and rich in sugar recipe. Another disadvantage of this recipe is the preservative, added sugars and unhealthy fats used for enhancing the keeping quality of this food which may have long term disadvantages to human body Inked with obesity, metabolic disorders, Chinese restaurant syndrome, neurotoxin effects and detrimental effects on reproductive organs.Therefore the traditional recipe of puranpoli,which is homemade with jaggery along with average quantity of ghee so as to reduce fat intake maybe preferred by younger mothers as traditional cultural recipe.

Another food item consumed during Ganesh festival is compared with momos. The comparison of nutritive values of both the recipes is presented below. Steamed Modak is prepared with rice flour and coconut. Coconut has saturated fats which promote weight loss. The high fiber content along with highlauric acid improves the cholesterol level in the body with improving the action of insulin secretion and lowers blood sugar level. Another benefit of coconut is weight loss food,helps to reduce cholesterol, increases bone health, managers diabetes, maintains oral hygiene, anti aging cure, boots immunity, infection, enhances athletic performances. Steaming benefits more than deep fry for health. Empty calorie benefits to weight loss, good alternative to refine sugar, helps in reducing blood sugar hencejaggery is recommended for diabetic and heart patients.

Table 2 Comparison between nutritive values of Modak and Momos

Sr. No	Particulars	Steamed Modak	Momos
1	Energy	307 cal	66 cal
2	Protein	8 g	1.6 g
3	Carbohydrates	38.1 g	9.6 g
4	Fiber	5.6 g	0.9 g
5	Fat	13.6 g	2.4 g
6	Cholesterol	0 mg	0 mg
7	Vitamin A	140 mcg	180.8 mcg
8	Vitamin B1	0.2 mg	0.1 mg

9	Vitamin B2	0.1 mg	0 mg
10	Vitamin B3	1 mg	0.4 mg
11	Vitamin C	0.4 mg	18.3 mg
12	Vitamin E	0.5 mg	0 mg
13	Vitamin B9	54.6 mcg	9.3 mcg
14	Calcium	25.3 mg	18.7 mg
15	Iron	2 mg	0.6 mg
16	Magnesium	55.3 mg	12.1 mg
17	Phosphorus	131 mg	44.4 mg
18	Sodium	26.7 mg	67.8 mg
19	Potassium	280.6 mg	72.4 mg
20	Zinc	0.7 mg	0.1 mg

The table indicates that the modak are high in energy, low in proteins, high in carbohydrates, high in fiber, fat, comparatively rich source of vitamins however mineral enrichment is higher in momos as raw vegetables are added as ingredients however the liking for vegetables from person to person varies, resulting in lowering the mineral benefits from momos. The major problem with momos is that it is prepared from plain flour (maida) which is not good for diabetes and heart patients. Sugar use is also called as poison. It is a simple carbohydrate with zero nutritional value. Sugar causes inflammation of the body which lasts for many hours. High blood pressure with uncontrolled eating sugar or refined food products for many years may cause several damages to human body.

Therefore the food items like pizza,momos and more may be avoided by kitchen Queen that is house ladies for the health and nutritional benefits of the family.

Conclusion: It is beneficial to move towards our homemade traditional recipes like puranpoli,modak,laddu instead of going for fast and junk foods like pizza, burger,momos, pasta, noodles etc. Considering the multiple benefits of our traditional cultural recipes the role of women is very vital in preparing, serving and making her family members especially the children enjoy these recipes to derive optimum nutrition.

References:

1.Bernard, J. (1995). The good provider role: Its rise and fall. In M. R. Rank, & E. L. Kain (Eds.), Diversity and change in families: Patterns, prospects, and policies. (pp. 235- 254). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

2.Brown JE, Broom DH, Nicholson JM, Bittman M. Do working mothers raise couch potato kids? Maternal employment and children's lifestyle behaviors and weight in early childhood. Social Science & Medicine. 2010;70(11):1816–1824.

3.Chen Y, Lehto X, Behnke C. Tang C. Investigating children's role in family dining-out choices: A study of casual dining restaurants in Taiwan. Proceedings of the 18th Annual Graduate Student Research Conference in Hospitality and Tourism; January 3–5; Seattle, WA. 2013.

4.https://www.encyclopedia.com/food/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/women-and-food

5.https://www.jstor.org/stable/189895

6.Jabs J, Devine CM. Time scarcity and food choices: An overview. Appetite.

7.Larson NI, Neumark-Sztainer D, Hannan PJ, Story M. Family meals during adolescence are associated with higher diet quality and healthful meal patterns during young adulthood. Journal of the American Dietetic Association. 2007;107:1502–1510.

8.Wang Y, Mi J, Shan XY, Wang QJ, Ge KY. Is China facing an obesity epidemic and the consequences? The trends in obesity and chronic disease in China. International Journal of Obesity. 2007;31(1):177–188.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308
ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

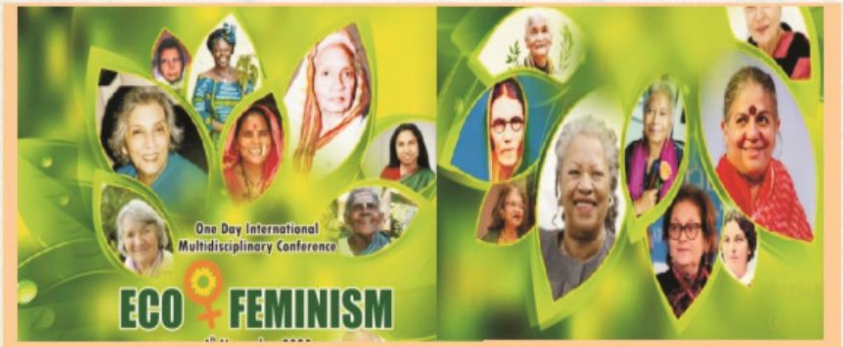
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Feminine Sensibility in Indian Literature	**Mr. Suhas Netaji Morey**	1
2	The Echo of Women in Mahashweta	**Dr.Varsha E. Gawande**	3
3	The God of small Things: A Thematic Study	**Deonandan T. Adhau**	6
4	Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams"	**Dr. Sanjay T. Vite**	9
5	Patriarchal Dominance In Revolution 2020 By Chetan Bhagat	**Dr Mohan B. Ballal**	12
6	Rural Scene In Indian Literature In Kamala Markandaya's Novels	**Dr S. L. Khandel**	15
7	The Concept of Environment in Folktales from Different Cultures:	**Dr. Yogesh M. Pohokar**	18
8	Gender Equality and Indian Constitution: An Overview	**Dr. Ramesh G. Suralkar**	21
9	Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy.	**Mrs. H. S. Wadhone**	25
10	Environmental Issues reflected in the novels of Aravind Adiga	**Miss Priyanka Basaveshwar Ruikar**	27
11	Gender Inequality and Male Hegemony in Indian English Literature	**Dr. Pundlik Nalinde**	30
12	An analytical study of the relationship between the marginalization of women and the destruction of biodiversity.	**Miss. Pooja Nilkanth Alone , Dr. Prof. Sunita S. Dhopte**	33
13	Feminine Sensibility In Literature	**Miss. Sima Hari Kothalkar**	37
14	Patriarchal Dominance in Literature: An Analysis of Gender Roles and Power Dynamics in the ancient literature	**Meherarti Bade**	41
15	Dear Mrs Naidu: Feminine Sensibilities And Its Expressions In Epistolary Form	**Mrs.Vaishali Satish Dubey , Dr.R.M.Patil**	45
16	Jacinta's Jal, Jamin And Jungle : Rethinking of Ecofeminism	**Sitale Balaji Narayan**	47
17	Women Nature and Foundation of Philosophy	**Dr. Punam Y. Choudhary**	49
18	Financial Behavior of women in investment decision making of family.	**Dr. Prof. Ambadas Pande , Dipeeka M. Alkari**	51
19	Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women	**Pavan D. Mahajan, Shubhada Jambhulkar**	55
20	An Ecofeminist Reading of Susan Glaspell's A Jury of Her Peers	**Esha Arikella**	63

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXXIV) 434-C

ISSN : 2278-9308 November, 2023

Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women

Pavan D. Mahajan* & Shubhada Jambhulkar**

Research Scholar*, Associate Professor**

Post Graduate Teaching Department of Home Science,

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University ,9146912813

Abstract

Introduction: Anemia is a major public health problem among women in India especially in the rural and tribal belt. The objective of the study was to assess nutrient intake and to study the effectiveness of iron supplementation on tribal adult women. **Methodology:** An experimental study that was conducted during the period of May 2023 to August 2023 in 4 clusters of the villages which includes Akkalkuwa tahsil of Nandurbar district of North Maharashtra. Data was collected by questionnaire cum interview method which includes 24 hrs dietary recalls of three consecutive days and hemoglobin percentage of the women. Based on their hemoglobin percentage a total of 120 adult women were purposively selected for the study. Iron supplementation was given to the adult women. Assessment of hemoglobin was done after three months of supplementation. **Results:** A total of 120 women were studied. The mean age of the tribal adult women was 27.46 years. The energy intake of studied tribal women from sedentary, moderate and heavy working lifestyle were observed 1789 Kcal/day, 2092 Kcal/day and 1998 Kcal/day respectively. The mean daily iron intake among tribal adult women was found 12.7 mg/day. The energy and iron intake was less than the recommended dietary allowances. **Conclusion:** The mean of iron intake after iron supplementation was observed 26.06 mg/day which was significantly higher with a ($p<.00001$) as compared with the iron consumption before supplementation (9.2484 ± 1.10 gm/dl). However after supplementation, the hemoglobin level of tribal adult women was increased near about 1 g/dl without taking IFA tablets.

Key Words: Iron, Hemoglobin, Supplementation, Tribal Adult Women

Introduction

Anemia is a condition in which the hemoglobin level is below normal and insufficient to meet physiologic needs. [1] The World Health Organization (WHO) estimates anemia as a major public health problem with almost 2 billion people having anemia below normal values. [2] One of the most common causes of anemia is due to inadequate supply of nutrients.[3] Anemia is a major public health problem among women in India especially in the rural and tribal belt. [4] Studies have shown that the tribal women, due to certain adverse realities like insufficient food intake, frequent infections, lack of access to health services, illiteracy, unhygienic personal habits, and adverse cultural practices, have varying degrees of nutrition and health status.[5-8]

In India, as per latest National Family Health Survey report, 2015–16 in, about 23% of women are underweight, 21% of overweight and 53% are anemic. [9] Among these, one-third schedule tribe women are under nourished (which is highest in other social groups) and less than a percentage of obesity lives in India. [10] The trends is gradually declining but the proportions are still alarming. [11]

India is home to around more than half of the world's tribal population; constitutes 8.6% of total India's population which is four times larger than that of the population of Australia. [12- 14] India consists of 29 states and 9 union territories; Maharashtra is one state of them. Maharashtra has vast socio-economic, demographic and geographical disparities. Despite distinguish race, cultural and background features the state has 10.5 million tribal population of the total population, holding with second populous tribal state of India after Madhya Pradesh. [14]

Tribal women have high rates of anemia, and the whole tribal community lacks inadequate food intake. [15] The distribution pattern of tribal communities shows their tendency of clustering certain pockets which are hilly, undulating, forested, isolated and inaccessible. According to Census of India (2001) has stated that out of 28 states, more than half of tribal population is concentrated in only 6 states like Madhya Pradesh, Chhattisgarh, Maharashtra, Orissa, Jharkhand and Gujarat. [16]

According to Census of India Abstract 2011 Population (1981 to 2001), Nandurbar and Dhule districts were identified with highest concentration of tribal population of 40.53 per cent in 1981 and increased to 40.88 percent and 43.16 percent in 1991 and 2001 respectively. Nandurbar district has high

percent tribal population and is introduced as totally tribal area. Dhule district is known as semi-tribal area. [17]

Arlappa, N. et al. (2014) concluded that anemia is a severe public health problem among women of different physiological groups in rural and tribal area of Maharashtra. [18] According to report of the expert committee on tribal health by Ministry of Health and Family Welfare and Ministry of Tribal Affair, GOI (2018) NFHS 3 shows that 65 % tribal woman in the 15-49 years age group suffer from anemia as against 55.7% SC and 46.9 % other women. [19]

Objectives

a. To assess the food frequency pattern and nutrient intake of tribal adult women.
b. To estimate the hemoglobin level of tribal adult women as biochemical indicators.
c. To develop, monitor and implement appropriate iron supplementation programme for combating iron deficiency among tribal adult women.
d. To study the impact of iron supplementation on the tribal adult women.

Methodology

An experimental study was conducted during the period of May 2023 to August 2023.
The survey area was restricted to villages of Akkalkuwa tahsil and Akkalkuwa tahsil of Nandurbar district of North Maharashtra only. Samples were collected from Akkalkuwa town and villages under this tahsil, selected on the basis of socio-economical & nutritional indicators.

Inclusion Criteria: -

The physically normal tribal adult women of the age group 21 to 35 years old who are not pregnant, non-lactating and available at household during the time of survey.

Exclusion Criteria:-

The study participants who are seriously ill were not included in the study.

Sample Size and Sampling Design:

Total 120 tribal adult women were selected by adopting a cluster sampling technique followed by simple random sampling procedure.

The sample size per cluster was 30 tribal adult women. Tribal adult women in selected households were eligible for participation if they fit the criteria, such as they resided in the study area for the past 6 months or more, they lived in a selected household at the time of data collection, they belonged to a tribe of Akkalkuwa Tahsil of Nandurbar district situated in Maharashtra, and consent was given by the participant for participation.

Product Development:

The following iron and vitamin C rich products were developed and evaluated in Food Science and Nutrition Laboratory of Post Graduate Department of Home Science, RTM Nagpur University. The process of development of the product involved following stages. –

1. Product development
2. Product standardization
3. Sensory evaluation
4. Product modification
5. Final product

In the present study the following food products were used as an iron supplement to the target group of adult women who were selected after knowing their hemoglobin status.

Name of the product is **Iron O'men Bites**. Dietary iron value for 100g pack of Iron O'men Bites is **11.33 mg/day.** Composition of the product contains iron rich seeds, nuts, grains and pulses. 100g pack of Iron O'men Bites to be consumed one at a time. Name of complementary product is **Tangy Mocktail**. Dietary iron value for 100g pack of Tangy Mocktail is **iron 3.3 mg/day** and **vitamin C 65.79 mg/day**. The 100g packet of Tangy Mocktail is to be added in 1 litre of water. 200 ml of Tangy Mocktail to be consumed one time before consumption of 100 g pack of Iron O'men Bites. All values are expressed as per their edible portion amount used in the recipe.

Data Collection:

A house to house survey was done in the selected cluster. Keeping in mind the objectives of the study, a pre-tested structured questionnaire was developed to receive general information and diet survey to assess socioeconomic and nutritional status. The data was collected by questionnaire cum interview method. A questionnaire was developed to collect the information relevant to general

information, health and diet attributes of the respondents and if they had received any supplements of vitamins, minerals was also recorded. The tribal adult women were interviewed according to the interview schedule, and three consecutive 24 hour dietary recalls were recorded. Nutrient intake was calculated and compared with RDA, 2017. Hemoglobin estimation of the tribal adult women was done after the interview on the spot by Hemocue 301. This was done at the respondent's house or public health centre, preferably outside the house in daylight. 90 days iron rich food supplementation programme was conducted. Hemoglobin estimation was repeated at the end of 3 months follow up.

Data Analysis –

All data were entered using Microsoft Excel 2010. Quantitative data analysis was done using Online SPSS Statistics Base v28.0 compatible with Windows. Frequency and mean were calculated and a test of significance, a paired *'t'* test was used to compare the means.

The exposure variable was tribal adult women who attended 90 days iron supplementation programme. The outcome variable was hemoglobin level in tribal adult women and iron intake in the diet. A *p* value less than 0.05 was considered to be statistically significant. For estimating iron intake in the diet, traditional dietary assessment method was used.

Results:

Socio-demographic Details:

Table 1: Selected Characteristics of Tribal Adult Women (n=120)

Variables	Category	n	%
Age (years)	21 to 25	45	37.5
	26 to 30	48	40
	31 to 35	27	22.5
Literacy Status	Not literate	57	47.5
	Primary stage, Grade I-IV	26	21.66
	Mid primary stage, Grade V-VIII.	21	17.5
	Secondary Level	9	7.5
	Higher Secondary Level	7	5.83
Literacy status of husband (n=95)	Not literate	39	41.05
	Primary stage, Grade I-IV	24	25.26
	Mid primary stage, Grade V-VIII.	16	16.84
	Secondary Level	11	11.57
	Higher Secondary Level	5	5.26
Occupation of tribal adult women	Maid	12	10
	Farm Laborers	69	57.5
	Laborers (for other work)	27	22.5
	working in Self Help Group	10	8.33
	Business	2	1.66
Occupation of husband (n=95)	Farmer	17	17.89
	Farm Laborers	45	47.36
	Laborers (for other work)	28	29.47
	Business	5	5.26
Socioeconomic Status	Upper Middle	6	5
	Middle	9	7.5

	Lower Middle	21	17.5
	Lower	84	70
Type of Family	Nuclear	25	20.83
	Joint	54	45
	Extended	41	34.16
Working Hours	4 to 6	16	13.33
	6 to 8	33	27.5
	8 to 10	71	59.16

From table 1, it is observed that the mean age of the respondents was 27.46 years. Out of 120 respondents 79.16 % were married. The literacy rate of the tribal women was 47.5% and the literacy rate of the respondent's husbands was 41.04 %. Most of the tribal women and men's occupation was farm laborer or laborers in other sectors i.e. 80% women and men 76.84 %.

More than 3/4th of the tribal adult women belonged to lower or lower middle socio economic strata as per the study. Nearly 60 % of the women in this study were working for 8 to 10 hours per day.

Frequency of Food Consumption of Tribal Adult Women:

Table 2: Frequency of Food Consumption of Tribal Adult Women

Food Group	Daily		Fortnightly		nce in a month		Occasionally		Never	
	n	%	n	%	n	%	N	%	n	%
Cereals & Millets	120	100	0	0	0	0	0	0	0	0
Pulses	120	100	0	0	0	0	0	0	0	0
Milk & Milk Products	93	77.5	27	22.5	0	0	0	0	0	0
Fruit	0	0	9	7.5	68	56.66	43	35.83	0	0
Vegetables	31	25.83	89	74.16	0	0	0	0	0	0
Egg	14	11.66	72	60	17	14.16	10	8.33	7	5.83
Fish	0	0	77	64.16	24	20	8	6.66	11	9.16
Meat	0	0	22	18.33	58	48.33	24	20	16	13.33

From table 2, it is observed that the consumption of cereals, millets and pulses was included in daily diet, whereas the consumption of meat, fish and fruits were never included in daily meal. It was also found that 77.5% of the respondents were consuming milk and dairy products in everyday meals. Whereas 22.5 % of the respondents consumed milk and dairy products once in two weeks. It was found that 74.16% of the respondents were consuming vegetables once in two weeks, 64.16% of the respondents consumed fish once in two weeks, 60% of the respondents consumed eggs once in two weeks. 48.33% of the respondents were consuming meat only once in a month.

Nutrient Intake of Tribal Adult Women:

Table 3: Mean Nutrient Intake of Tribal Adult Women

Sr. No.	Parameters	Energy (Kcal)			Carbohydrate (gm)			Protein (gm)			Fat (gm)		
		S (n=12)	M (n=37)	H (n=71)	S (n=12)	M (n=37)	H (n=71)	S (n=12)	M (n=37)	H (n=71)	S (n=12)	M (n=37)	H (n=71)

1	**Mean ± SD**	1789 ± 130.70	2092 ± 153.54	1998 ± 114.39	368 ± 16.68	434.75 ± 37.80	415.75 ± 39.84	41 ± 3.94	17 ± 1.20	21 ± 1.22	19 ± 1.17
2	**Range**	345	689	459	62	153	177	17	3	5	5
3	**RDA**	1900	2230	2850	375	446.25	590	55	20	25	30
4	**% Deficient**	- 5.84	- 6.18	- 29.89	- 1.86	- 2.57	- 29.53	- 25.45	- 15	- 16	- 36.66

RDA (2017); S = Sedentary, M = Moderate, H = Heavy

From table 3, it was observed that the mean of actual intake of carbohydrate, for sedentary, moderate and heavy working lifestyle category was 368 ± 16.68 gm/day, 434.75 ± 37.80 gm/day and 415.75 ± 39.84 gm/day respectively. Whereas the mean of actual intake of protein for sedentary, moderate and heavy working lifestyle category was 41 ± 3.94 gm/day each. Also the mean of actual intake of fat for sedentary, moderate and heavy working lifestyle category are 17 ± 1.20 gm/day, 21 ± 1.22 gm/day, and 19 ± 1.17 gm/day respectively.

Therefore as per the calculations the energy intake of studied tribal women from sedentary, moderate and heavy working lifestyle are 1789 ± 130.70 Kcal/day, 2092 ± 153.54 Kcal/day and 1998 ± 114.39 Kcal/day respectively.

Dietary Micronutrient (Iron & Vitamin C) Intake of Tribal Adult Women:

Table 4: Mean Dietary Micronutrient Intake of Tribal Adult Women

Sr. No.	Parameters	Iron (mg)	Vitamin C (mg)
1	***n***	120	120
2	**Mean ± SD**	12.7 ± 2.01	22.3 ± 1.23
3	**Range**	8.2	8.48
4	**RDA**	21	40
5	**% Deficient**	- 39.52	- 44.25

As per table 4, the mean intake of daily iron in diet among tribal adult women was found 12.7 ± 2.01 mg per day, which is 39.52% less than the value given in recommended dietary allowances i.e. 21 mg per day.

The mean intake of daily vitamin C in diet among the tribal adult women was found 22.3 ± 1.23 mg per day, which was 44.25% less than the value of recommended dietary allowance i.e. 40 mg per day.

Table 5: Hemoglobin Level of Tribal Adult Women

Mean of Hemoglobin of Tribal Adult Women (gm/dl)					
Before Iron Supplementation Programme	***n***	**Mean**	**Range**	**SD**	**SEM**
	120	9.2482	7.8	1.10	0.1005

The data of table 5 shows that mean of hemoglobin before Iron Supplementation program was (9.2484 ± 1.10 gm/dl) and Standard Error of Mean (SEM) was 0.1005.

Dietary Iron Intake:

Table 6 Dietary Iron Intake of Tribal Adult Women

Sr. No.	Parameters	Before Iron Supplementation Programme Iron (mg/day)	After Iron Supplementation Programme Iron (mg/day)
1	***n***	120	120
2	**Mean ± SD**	12.7 ± 2.01	26.06 ± 2.56
3	**Range**	8.2	11.5
4	**RDA**	21	21
5	**% Deficient / Excess**	- 39.52	+ 24.09

RDA (2017)

As per table 6, the mean intake of daily iron in diet among tribal adult women was found 12.7 ± 2.01 mg/day. However the value of mean intake of daily iron in diet after the consumption of supplement was found to be 26.06 ± 2.56 mg/day, which was higher than the value of recommended dietary allowances.

World Health Organization (2001) advocates the use of "Food Based Approach" in facing the problem of micronutrient deficiencies. Food based approaches are working as a tool to prevent micronutrient deficiencies which include food production, dietary diversification and food fortifications as well as value addition at commercial and household levels. [20] Food based approaches; especially use of low cost locally available nutritious foods is the best strategy to improve the iron status of the tribal adult women. Women need to have sufficient knowledge to select process and prepare the foods in right combinations. For that women need to have a sufficient knowledge about food and their nutrients, deficiency diseases and the ways to correct the deficiencies especially iron deficiency.

Table 7: Comparison of Dietary Iron Intake of Tribal Adult Women with RDA after Iron Supplementation Programme

RDA Iron mg/day	*n*	Percent	Mean of Actual Iron Intake mg/day	*t*-value	*p*-value
21	120	100	26.06	144.90899	< .00001

RDA (2017)

From table 7, it is observed that the mean of actual iron intake after Iron Supplementation Programme (26.06 ± 2.56 mg/day) was significantly higher with a *P* value of < .00001 among tribal adult women who attended Iron Supplementation Programme during 3 months of follow−up. The value of t is 144.90899. (*p* is < .00001). The result is significant at $p < .05$.

Hemoglobin Percentage of Tribal Adult Women –

Table 8: Comparison of Hemoglobin Level of Tribal Adult Women Before & After Iron Supplementation Programme

Mean of Hemoglobin of Tribal Adult Women (gm/dl)					
Before Iron Supplementation Programme	***n***	**Mean**	**Rannge**	**SD**	**SEM**
	120	9.2482	7.8	1.10	0.1005
After Iron Supplementation Programme	120	10.09	6.3	0.95	0.0873

Table 9: Comparison of Mean of Hemoglobin of Tribal Adult Women Before & After Iron Supplementation Programme					
n	**Percent**	**Mean of Hemoglobin (gm/dl) before Iron Supplementation Programme (gm/dl)**	**Mean of Hemoglobin (gm/dl) after Iron Supplementation Programme (gm/dl)**	***t*-value**	***p*-value**
120	100	9.2482	10.09	6.3238	< .00001

As per the data of table 8 and 9, the mean of hemoglobin of tribal adult women before consumption of the Iron Supplementation Program was 9.24 ± 1.10 gm/dl and Standard Error of Mean (SEM) was 0.1005. However after consumption of the supplement, the mean of hemoglobin level of tribal adult women was increased which was 10.09 ± 0.95 (SD) gm/dl Standard Error of Mean (SEM) was 0.0873. The value of t is 6.3238 (p< .00001). The result is significant at $p < .05$.

Hence, well designed food based interventions, with the use of supplements and supported by health and nutrition education can improve the diets of vulnerable populations in a relatively short period of time and that those improvements are sustainable (Fanzo J. et al. 2012). [21] Supplementation strategies play an important role in combating acute micronutrient deficiencies, whereas food based strategies such as food fortification, nutrition education and home-gardening may potentially lead to longer-term elimination of micronutrient deficiencies (Chadha M. L. & Oluoch M.O. 2003). [22]

Conclusion

It is concluded that there is an increase in hemoglobin percentage of near about 1 g/dl is seen after 3 months of iron supplementation programme without taking IFA treatment.

After Iron Supplementation Programme of three months, it is expected that the increased dietary intake of iron of tribal adult women for a few months is required to be reflected in hemoglobin improvement and impact on anemia as human red blood cells have an average life span of about 120 days. Iron supplementation programme was a statistically significant aim for increasing the dietary iron intake of tribal adult women. Iron-rich food and IFA supplementation to prevent anemia is required.

References -

1. Almaz S. Anemia testing in population-based surveys: General information and guidelines for country monitors and program managers. Calverton, Maryland USA: ORC Macro; 2000.
2. Assessing Iron Status of Populations, Report of a Joint World Health Organization/Centers for Disease Control and Prevention Technical Consultation on the Assessment of Iron Status at the Population Level, *WHO Publications*; 2005.
3. Agarwal KN, Agarwal DK, Sharma A, Sharma K, Prasad K, Kalita MC, et al. Prevalence of anemia in pregnant and lactating women in India. Indian *J Med Res* 2006;124:173-84.
4. Gopalan C. Nutritional Atlas of India. ICMR; Government of India; 1978.
5. UN Report. Health Status of Women. Improving concepts and methods for statistics and indicators on the situation of women. *Studies on Methods Series*, F. No. 33, 1984.
6. Sharma V, Sharma A. Health profi le of pregnant adolescent among tribal population in Rajasthan, India. *J Adolesc Health* 1992;13:696-9.
7. ICMR. Survey of Living Conditions of Tribals in Port Blair; Review of literature; 1990.
8. Menon KC, Skeaff SA, Thomson CD, Gray AR, Ferguson EL, Zodpey S, et al. Concurrent micronutrient deficiencies are prevalent in nonpregnant rural and tribal women from central India. Department of Human Nutrition, University of Otago, Dunedin, New Zealand
9. International Institute of Population Science (IIPS). National Family Health Survey-IV (NFHS-IV). Mumbai, India. 2015-2016; 2015-2016.
10. Assembly UG. The 2030 Agenda for Sustainable Development. 2015; 2015 Resolution A/RES/70/1.
11. Swaminathan S, Hemalatha R, Pandey A, et al. The burden of child and maternal malnutrition and trends in its indicators in the states of India: the Global Burden of Disease Study 1990–2017. *Lancet Child Adolesc Health*. 2019;3(12):855–870.

12. Agrawal S. Disadvantageous Situation of Tribal women and children of Orissa, India: a special reference to their health and nutritional status. *J Community Nutr Health*. 2013;2(1):3.
13. Bharali N, Mondal N, Singh KN. Prevalence of undernutrition. Prevalence of undernutrition, overweight and obesity among Nyishi tribal women of Arunachal Pradesh, Northeast India. *Hum Biol Rev*. 2017;6:63–78.
14. Census of India. [Last accessed on 2019 November 28]. http://censusindia.gov.in/ 2011census/population_enumeration.aspx; 2011.
15. Census of India. [Last accessed on 2019 November 28]. https://censusindia.gov.in/ Census_Data_2001/Census_data_finder/Census_Data_Finder.aspx; 2001
16. http://www.censusindia.gov.in/pca/pca.aspx 2001
17. http://www.censusindia.gov.in/2011census/PCA/PCA_Highlights/pca_highlights_file/India/4 Executive_Summary.pdf
18. Arlappa, N. (2014). Prevalence of anaemia among different physiological groups in the rural areas of Maharashtra. *Indian Journal Of Community Health*, 26(03).
19. http://nhsrcindia.org/news/report-expert-committee-tribal-health 21 august 2018.
20. WHO (2001) Iron Deficiency Anaemia Assessment, Prevention, and Control A guide for programme managers. Retrieved from https://www.who.int/nutrition/publications/en/ida_assessment_prevention_control.pdf
21. Fanzo, J., Cogill, B., & Mattei, F. (2012). Metrics of sustainable diets and food systems. Technical Brief-Madrid Roundtable. *Biodiversity International*. Rome, Italy. Retrieved from http://www.bioversityinternational.org/uploads/tx_news/Metrics_of_sustainable_diets_and_food_systems_1572.pdf
22. Chadha, M.L., & Oluoch, M.O. (2003). *Home based vegetable gardens and other strategies to overcome micronutrient malnutrition in developing countries*, fna/ana, 32, 17-23.

JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

DIGITAL LIBRARY SERVICES: NEED OF HOUR

R.G. BAHETI
Librarian
Smt.R.D.G.College for Women, Akola

ABSTRACT:

Now 21st century is called as IT century. It makes many changes in every field such as education, medical science, business, banking, agriculture and also in library science etc. today many libraries in the world are going to be digitized step by step. Therefore traditional library took place by IT. This paper will focus on meaning of digital library, its services and draw an attention of various regarding digital environment.

KEYWORDS: Digital Library (DL), Services

INTRODUCATION:

Now day's libraries are in the infant stage of the digital revolution. In this revolution we have seen certain changes in information field especially in relation to collection of reading material for the users, storage, processing, and transmitting of information. The increasing availability of using electronic resources in the country has focus on the application of new technologies in the libraries. DL has played an important role in providing so many services in 21st century, which makes library services more effective and have more quality.

MEANING:

Now a days DL is the most widely accepted term and implemented in all library. Libraries adopt and functioning shifting from print to electronic information dissemination. These libraries called as DL. Although DL is a new concept, there is no common argument among its practitioners about its precise definition.

FEATURE OF DL:

1 Access to DL is not bounded in space or time.
2 Searching and retrieval facilities.
3 Equal opportunities of access.
4 Global information
5 User friendly interface
6 Network accessibilities

DL in addition to computerized of traditional and routine work. In digital age document must be available in the electronic media. In DL we need to perform better work to reader effective service in the digital environment. Some times it becomes very difficult to collect and maintain a large amount of information physically.

NEED OF DL SERVICES:

We need DL based services to provide current information to users for diverse information and to attract the user community. We also required this type of services due to multidisciplinary aspect of almost all the subject in universe, to change in the information seeking behavior of users and to exploit the resources and technology to facilitate the user's need of information. Libraries have more aware the revolutionary impact of developments in information technology. We can access the collection of other libraries in DL. Resource sharing is very effective through information and communication technology in DL.

To provide information technology based services in DL, we can use computer and telecommunication technology for scientific and technical information. To make library services effective libraries began to explore & apply current technology. Information technology has brought out a new impact on library services. In DL we can provide services to our users by using information and communication technology as below.

a. Current Awareness Services
b. Selective Dissemination of Information
c. Electronic mail
d. Share Cataloguing
e. World Wide Web
f. The Document supply/Delivery services
g. Remote information service
h. Inter Library Loan
i. Union Catalogue
j. Bulletin Board Service
k. CD-Rom databases
l. Referral Service

Digital E – Resources and E- Information Services

Information explosion and developments in ICT has given rises to several challenges to corporate libraries. Since last decade internet has become on of the most powerful and fastest growing segments in corporate libraries and their services. It has established itself as the most widely used information resources by all kinds of people for a variety of reasons. There are all kinds and types of digital e – resources available on internet. Digital e – resources on the internet manifest themselves in numerous flavors and categories. Corporate libraries required following digital e – resources to provide the digital information services to the users.

Digital E –Resources

1. **Primary Sources of Information**
   - Electronic journals
   - Patents
   - E-Prints and E – Preprints
   - Projects(Ongoing & Completed)
   - Research news
   - Electronic Conferences
   - Standards
   - Technical Reports

2. **Databases, Datasets & Collection**
   - Full text databases
   - Indexing and Abstracting databases
   - Citation databases
   - Scientific data sets(Numeric & Statistical)
   - Digital Collection (Audio, Video and Images)
   - Museums and Archives
   - Virtual Library

3. **Reference Sources**
   - Dictionaries
   - Electronic Encyclopedia
   - Biographies
   - Acronyms and Abbreviations
   - Thesauri & Subject heading
   - Maps
   - Handbook and Manuals

4. **E – books and others**
   - E – books
   - E – books on the web
   - Online e – books selling
   - Print on demand

CONCLUSION

Digitalization has new opportunities for development of the libraries. IT technology has shifted from hardware-centric to software-centric, and web development to the core storage and service times. Application of the various digital tools and model has provides Library and Information Services bring new development opportunities. Digitalization of the resources has change and refine the needs of readers, the information service system according to reader's query log and retrieve the item with this search through the cloud computing platform, organize, edit the information after the approximate recommended choice for readers. The overall strength of the future library, much will depend on the construction and management capabilities of the internet.

References

1. Gaddagimath, R.B. and Jange, Suresh and Gadagin B.R.(2006). Transformation of Role of Librarians in Web Environment. In 4th International Convention of CALIBER on Dynamic Interoperable Web Based Information System, Gulberga, 2-4 February.
2. K. Nageswara Rao and KH Babu (2001).Role of Librarian in Internet and World Wide Web Environment. Information Science Vol 4 (1).
3. Somasekharavu, K. (2008) Advances in Library and Information Science: Sai Publication,pp 107-111
4. Sharma, S. Arya and Krishan Gopal. (2006). Knowledge Management in Digital Era : A Challenges to Library Professionals. ILA Bulletin. V19(1-2) . p 10-13.
5. Singh, G.K. and Singh, B.K. Knowledge Management and Librarianship. IASLIC Bulletin. V49 (2) p 75-79.

ISSN 2454-1974

THE RUBRICS

Journal of Interdisciplinary Studies

International, Peer Reviewed, Indexed

www.therubrics.in

One Day Multidisciplinary International Conference On

Global Perspectives in Higher Education: Issues, Challenges and Remedies

9th March 2024

GPIHE

Conference Proceeding: Special Issue Editors

Dr. Manoj Bhagat, Dr. Pravin Chandak

Dr. Sau. Aparna Patil, Dr. Sunil Chakave

Dr. Deepak Kute

Organized by

Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce and Bapusaheb Patil Science College, Digras, Dist. Yavatmal

M. M. Mahavidyalaya Darwha, Dist. Yavatmal

Arts and Commerce College, Bori Arab, Dist. Yavatmal

Published by

Magnus Publishing & Distributors

ISSN: 2454-1974

The Rubrics Journal of Interdisciplinary Studies
Chief Editor: Dr. Rajesh Gore

Open Access Online Publication
Journal website: www.therubrics.in

Conference Proceedings e-Publication

© 2024, Publisher.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the author and publisher.

Published by
Magnus Publishing & Distributors
Dhanalaxmi Nagar, Jintur Road, Parbhani 431 401 Maharashtra
Phone: 7887 800 900 | Email: therubrics@gmail.com
Website: www.therubrics.in

Disclaimer: Articles in this publication do not reflect the views or policies of the Editor(s) or the Publisher. Respective authors are responsible for the originality of the content, their views / opinions expressed in their articles. *-Editor/Publisher*

98	Conflict Between Indian And American Culture With Special Reference To Chitra Banerjee Divakeruni's *Arranged Marriage* | *Prof. Dr. Gajanan P. Hiwase*	581
99	Challenges in Higher Education in India | *Prof.Radheshyam S. Thakare*	587
100	Artificial Intelligence And Higher Education: A Futuristic Approach | *Dr. Anup G. Sharma*	592
101	Contemporary Trends in Higher Education within the Faculty of Humanities | *Jayant Jay & Sonu Meena*	598
102	Nutritional Potentiality and Health Assets of Paddy Straw Mushroom - *Volvariella Volvacea* | *Dilip V. Hande & Anand M. Deshmukh*	604
103	Digital Education Initiatives In India | *Dr. Nilesh V. Gore*	612
104	Knowledge Management in Higher Education |*R. G. Baheti*	619
105	Bridging the Gap: Artificial Intelligence Revolutionizing Commerce Education | *Dr.Tushar Manohar Kotak*	624
106	Consumer Trust in Online Buying Behavior in Yavatmal District | *Dr. Pravin Prakashrao Kulkarni*	632
107	Recent Trends in the Faculty of Commerce & Management | *Ku. Sakshi Pradip Deshpande*	637
108	Recent Trends in Higher Education- A Commerce Education Perspective | *Dr. Dipalee Shah*	641
109	Moisture content and Dielectric Constant of Soil samples from Sinnar Tehsil of Nashik District | *Dr. Dhiware M. D.*	650
110	Recent Trends in Higher Education within the Faculty of Humanities: Navigating the Evolving Landscape | *Dr. Yogesh Dadarao Ugale*	655
111	Changing Nature Of Indian Federal System | *Dr Vijay M. Gawande*	660
112	Remedial Healing Effects Of Nutraceuticals the Golden Spice Turmeric (*Curcuma longa*) - A Gift From Environment | *Dr. Smita Krishnarao Kadwe*	665

THE RUBRICS JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES
International, Indexed and Peer Reviewed e-Journal
ISSN 2454-1974

THE RUBRICS
Journal of Interdisciplinary Studies
Volume 6 Issue 2 March 2024
www.therubrics.in

Knowledge Management in Higher Education

R. G. Baheti
Librarian
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

FULL PAPER

Introduction

We are living in an era of information and knowledge explosion. The unprecedented growth of knowledge and information has impacted all organizations including libraries. The libraries are the repositories of knowledge and form an integral part of education. Libraries have long history, beginning with chained and closed access libraries of earlier times to present day digital and virtual libraries that use the latest technology for providing information through various services. The success of libraries and information centres (LICs) depends upon their ability to utilize information knowledge of its staff to serve the user community. The ICT has played a significant role in this dynamics which has not only made access across the globe easier, but has facilitated integration of thought process, synergy in working methods and places, team learning and enhancing organizational transparency. Accordingly librarians have also changed their work as custodians of information resources in the library to information providers, navigators, and cybrarians who are busy in satisfying the information requirement of their clients. To provide relevant and value added services to user community and libraries must strive to provide right information at the right time with a right expense of financial and human resources.

Academic libraries

Academic libraries are information centers established in support of the mission of their parent institutions to generate knowledge, equip people with knowledge in order to serve the society and advance the well-being of mankind. The primary objective of academic institutions of higher education is advancement of learning and acquisition of knowledge. Academic libraries are part of the university and its organizational culture. Whatever affects universities also has an impact on their libraries to. As a result the role of university libraries is changing to provide the competitive advantage for the university. And today librarians are connected to a vast

ISSN 2454-1974

ocean of network based services. Academic libraries are the nerve centers of academic institutions and are mandated to support teaching, research and other academic programs.

Knowledge Management

Knowledge has been identified as a key resource in all organizations whether non-profit or for-profit. Organizations are beginning to realize that there is a vast and largely untapped asset diffused around in the organization, i.e. Knowledge. This realization led to the changed role of academic libraries to provide competitive advantage for the parent universities.

Knowledge and management of knowledge are regarded as increasingly important features of an organizational survival. Application of knowledge resources successfully helps the organization to deliver creative products and services. The need for embracing knowledge management in academic libraries is mainly due to a combined impact of library budget shortfall and higher user expectation and staff user ratio.

Need for KM in Libraries

The exponential growth in human knowledge in a variety of formats has led libraries to develop their resources, access and share strategies from print to electronic and digital resources. Due to budget shortfalls in libraries, limited technological access, poor staffing and space, libraries have to carefully analyze the needs of their users and seek co-operative acquisitions plans to meet the needs of users. In fact, the lion's share of the library budget is allocated to its staff and acquisition and cataloguing of library materials. Effectiveness use of staff (HR) and improvement of efficiency and effectiveness of technical services operations are the real focus of knowledge management in academic libraries.The goal is to make full use of the knowledge existing in the organization to increase the operational efficiency and productivity.

Components of KM

The knowledge management environment centered round three components-

1. People- Technology experts knowledge professionals knowledge managers
2. Process – Creation, capturing, storing, sharing, application, and
3. Technology- Hardware and software packages

1. **People:** All members of an organization are the focus of the KM; they are the creators as well as users of knowledge assets (both explicit and tacit). They act as target groups, they are involved in creation, sharing and use of generated knowledge within the organization and outside- knowledge is associated with

ISSN 2454-1974

human cognition. The primary requirement in KM is knowledge sharing culture. The people associated with knowledge management are of three types, viz:

- **Technology experts:** are those concerned with design and development of tools and services for knowledge discovery. They build applications, databases, networks that allow the organization to do its work with accuracy, reliability and speed.
- **Knowledge professionals**: are the individuals in the organization who have the skills, training and know-how to organize information/knowledge into systems and structures that facilitate effective use of knowledge resources. LIS professionals have long been working as information managers and they differ from knowledge managers as information managers are concerned with public domain knowledge, while knowledge managers are oriented towards institutional implicit/tacit knowledge.
- **Knowledge managers**: are the groups of people, who focus on the achievement of organizational goals. Identify present needs and problems, initiate practical and manageable activities to achieve set goals.

2. **Process:** Knowledge management process consists of several stages:

- Environment creation- people working in the organization have to change their mindset to share their tacit knowledge, nurture it, and learn more about the system, users of the system, identify and integrate people and process and technology.
- Knowledge creation – knowledge in public domain is explicit and published. In a personal domain it is tacit. Knowledge is human capital. Identifying new knowledge and creating new knowledge and adding value and vision to the new knowledge and its application is the essence of KM
- Knowledge organization – The traditional and the current KM oriented organization have a common orientation, i.e. establishing semantic relationships, providing syntax, hyper inking, etc. (Data gathering, classification knowledge database creation content mapping…etc. (Library professionals have expertise).
- Knowledge synthesis – The intrinsic value of knowledge created lies in its application in an appropriate situation. Application may be started from top-down or bottom up and even in the middle. Each strategy has its own merits and risks.

ISSN 2454-1974

3. **Technologies:** Are the gadgets (hardware and software) required to interconnect individuals, i.e. intranet. And technologies needed for processing, storing and retrieval within and outside – Internet and a variety of KM solution software packages are available from vendors. We are making use of existing technology to store and retrieve knowledge for promoting knowledge management in library operations. Open source technology and software are ideal. But these require high level of programming skills to utilize. On the contrary, majority of the libraries/librarians have Microsoft Office Suite installed on their work stations. MS Word is good for creating operational procedures and other documentations related to library operations. MS Excel is good for keeping statistics and creating charts at departmental/section level. MS Access can store data for retrieval with customized queries, and can also be converted to web pages (Static/dynamic), facilitate retrieval. And most of the staff members are familiar with MS Word and Excel. In addition, web portals, online help desk, virtual reference desk etc.

Internet as a KM Tool

Internet have emerged as one of the most effective ways of sharing information and knowledge in most of the organizations. They act as circulation system for supporting the flow of information. Therefore, it is necessary here to mention the importance of Intranet as a KM tool.

Based on the above definitions an Intranet can be defined as a network that uses intranet concepts and technologies within the organization in order to be accessed and shared by user groups and employees. And such knowledge is stored electronically and access is usually controlled by password. To persuade people to share knowledge, they have to be motivated and provided with the necessary tools. If given the right tools and guidance, the individual will be able to make the knowledge sharing process as efficient as possible. Intranets have emerged as one of today's most effective ways of sharing information and knowledge in organizations.

Resources Required by KM

KM is a useful resource. Qualified and dedicated personnel are required for a successful KM effort, as a supporting technology. One of the resources required for a successful KM effort is personnel. Technical skills – information (resources) management, information technology skills.

- Business knowledge – industry, markets, customers, competitors, and general business context.
- Interpersonal skills – networking, listening, interpreting, challenging, teamwork, communications.

ISSN 2454-1974

- Management skills – motivating, coaching, facilitating, influencing.
- Company/organization knowledge – knowledge of procedures and culture.
- Personal characteristics – integrity, confidence, openness, trust, supportive, honesty, willingness to learn.

Conclusion

Though Knowledge Management so far a corporate feature, the environment in which the academic libraries operate is changing. Academic libraries have not yet fully realized the potential of knowledge management. It is not individualistic but teamwork. They have the knowledge of information organization along with certain amount of expertise is ICT application too. But, they are poor in integration of work and individual skills. This is very essential as knowledge is considered as serviceable good and insures continued viability of libraries in the ever changing environment.

References

1. Naidoo, V. (2002): Organizational culture and subculture influences on the implementation and outcomes of aspects on internal quality assurance initiates. http//:www.edu.on/conmferences/herdsa/main/papers
2. Robertson, Shaunagh and Brun, Caroline De (2005): Developing the Knowledge Management environment. NLH Knowledge Management. Specialist Library (Jul-2005) http://www.library.nhs.uk/knowledgemanagemet/viewResource.aspx?
3. Ahmed, P. K., Lim, K. K., & Loh, A. Y. E. (2002) :Learning through knowledge management. Oxford: Butterworth-Heineman.
4. Susarla, A., Liu, D, & Whinston, A. B. (2003): Peer-to-Peer Enterprise knowledge Management. In Handbook on Knowledgement. Pt. 2: Knowledge Directories, Berlin: Springer, pp. 129-139.
5. Balcanbe. J. (1999): "Getting out of Box: the role of the information professional in Knowledge management". The Law Librarian, 31 (2), 91-94.
6. Yen, D. C and Chou, D. C (2001): "Intranets for organizational Innovation". Information Management and Computer Security. 9 (2), 80-87.

Mukt Shabd Journal

UGC CARE LIST GROUP - I JOURNAL

ISSN Number : 2347-3150

Impact Factor : 4.6

Paper Format

Copyright form

Area covered : Multidisciplinary

Acceptance : Blind peer review

Contact us.

Performance of Member of Legislative Assemblyand Member of Legislative Council of Maharashtra State

Mr. R. G. Baheti
Research Scholar
S.G.B. Amravati University Amravati

Dr. Vilas P. Ubhale
Research Guide & Librarian
Smt. Salnkabai Raut Arts & commerce College Wanoja

Abstract

In India legislators especially those who belong to assemblies are known as Vidhayaks. These MLAs and MLCs are public representatives. They are vested with a duty of serving the society and its individuals above from personal interests. Therefore, their interests are bound to be vivid and diversified as per the demographic characteristics of Indian society. When the demographic profile to serve is so vivid decision in interest of the society could not be taken using constrained information. The decision taken by the legislators indicates directly 3 how well informed the legislator is towards society and its issues. In short, to support their work legislators must rely on information. Even asking for vote during their election campaign process they require information related to their own work. Since, elections happen in every five year and five year is long time they themselves must undertake a pilgrim task of unearthing all information related to their work done in their elected period.

Keywords: Society, Legislative Assembly. Legislative Council, Behaviour,

Information

Introduction:

The study of information seeking behaviour involves unearthing of the psychological state of an individual. The psychological state of an individual points towards individuals' expectation towards the information. If the information that an individual wants gets available in desired form the activity of information seeking behaviour stops. The activity of information seeking involves multiple activities. These activities are well defined that is why need of information, search of information, retrieval of information, transferring of information, and use of the extracted information in desired form. Information is one of the most critical elements in the process of decision making. The decision outcome is always related to the information tied to the decision. The way the information is used also affects the decision taken. Further, who is using the information to make decision also affects the decision outcome. Decision making process depends on two important aspects one is judgement and the other is the choice. The information is the element that governs this. When it comes to making formal decisions, it becomes essential to go with the judgement rather than going with the choices. As the selection of judgement depends entirely on the 2 reviewed information it becomes necessary that the information is reliable, accurate, and precise. It should be comprehensive rather than being selective in nature. It is a well-known fact that information always points towards a certain side, but it should never be infested by biasing. It is not harm in information pointing towards a certain side but selective favouring using information distortion is never an ideal outcome of information search process. In other words, the decisions what we see in day to day lives are outcome of nothing but information. Thus, the one factor that affects the decision-making process is information which itself is an outcome of information seeking behaviour In India legislators specially those who belong to assemblies are known as Vidhayaks. These MLAs and MLCs are public representatives. They are vested with a duty of serving the society and its individuals above from personal

interests. Therefore, their interests are bound to be vivid and diversified as per the demographic characteristics of Indian society. When the demographic profile to serve is so vivid decision in interest of the society could not be taken using constrained information. The decision taken by the legislators indicates directly how well the legislator informed is towards society and its issues. In short, to support their work legislators must rely on information. Even asking for vote during their election campaign process they require information related to their own work. Since, elections happen in every five year and five year is long time they themselves must undertake a pilgrim task of unearthing all information related to their work done in their elected period Before completing their fixed terms, legislators are required to take decisions in favour of the society from where they come from. For this legislator could table a bill, ask for a proposal, mark an order as urgent, or authorize an individual to take decisions as per the situation. But before making such decisions it is necessary that they have quality information related to their proposal of legislative form. In India diversified is huge, personal interests of individuals get affected at a rapid pace? A legislative decision which might be good for a certain section of community might be offensive for other section of community thus, the decision should always be accompanied with quality information that complements the decision.

Decision taken by a legislator irrespective of whether it is optimized as per the society or not is under the influence of information. The legislator before tabling it as bill or commencing a discussion on it must have sought necessary information to complement it. The process of seeking this complementary information makes the information good or bad for decision making. The information if inaccurate could wreak havoc on the society and would change the multidimensional scheme of the society i.e., its political scenario, its economic scenario, and its social scenario.

Objectives:

a) To examine various sources used by MLA and MLC for information seeking.

b) To analyse the problem faced by MLA and MLC for information seeking behaviour.

c) To find out the impact of information and communication technologies on seeking behaviour of MLA and MLC.

d) To study the various information sources and services available for MLA and MLC

Literature Review:

- (Jha and Kumar, 2022) the objective of their paper was to identify the information requirements of Members of Parliament (MPs) in India for 28 effective leadership in society. The survey findings reveal that the majority (92.4%) of Indian MPs are already aware of the information in their area and gather information by interacting with people through social gatherings to recognize the societal needs of their constituency/region. The study also found that most MPs are interested in social information related to religion (85.9%), followed by gender-related information (79.5%) in their constituency. The study concluded that most Indian MPs depend on non-documentary sources of information to collect societal information for leadership in their constituency.
- (Amravati, 2022) stated that focused on information seeking behaviour of first year graduate studies students. The study revealed that students avoided the use of library and preferred web-based portals. The reason behind this was identified as poor library infrastructure, lack of resources in the library, and outdated information available in the college library.

- (Das, 2020) stated that in the era of information explosion, gram panchayat members face challenges in accessing accurate and timely information from various sources. The study aimed to identify the factors that influence the information seeking behavior of gram panchayat members in Burdwan-I Development Block, including the sources and methods used to access and use information. Data was collected from 117-gram panchayat members through structured questionnaires, distributed among 162 members in the different gram panchayats of BurdwanSadar (North) subdivision.

Hypothesis

1) Formal and informal methods for seeking information.
2) Infrastructural facilities are available for MLA and MLC in Assembly Library of Maharashtra.

Methodology

The Maharashtra State Assembly library was established in the year 1922, 18th of March. In the year 1919 Maharashtra state's first legislature was elected. This assembly library was erected to assist the legislators in framing and establishment law. Since then, the library has been modified numerous times. In each modification an attempt has been made to expand the library in physical volume. This was done to ensure that the Maharashtra assembly library, which is rich in numerous resources becomes well equipped with the latest library tools. The expansion of physical volume in the library helped in the establishment of digital kiosk and later establishment of public computers.

At present the Maharashtra state assembly library is digitally equipped to handle all library resources. Presently the new entries in the library are performed through Lib-Sys professional version software. However, the library also uses an open

version of the software for allowing other users to search the library catalogue as per the needs.

The first step of identification of information seeking behaviour is to identify why the information is needed. Thus, identification of need is must to study the information seeking behaviour.

The research work focuses on determination of information seeking needs of MLAs and MLCs of Maharashtra State. From the primary data collected it was deduced that 23% of the MLAs visited the library for general reading activities, 28% of MLAs visited the library for specific reading, while 12% of the MLAs visited the library only for seeking references. From the collected primary data, it was also deduced that only 6% of the MLAs visited the library for issuing and returning library material. The primary data collected indicated that 11 percent of the MLAs aimed at preparation of a speech while visiting the library and 20% of the MLAs visited the library for preparation of question for legislative assembly. From the primary data collected it was deduced that 21% of the MLCs visited the library for general reading activities, 21% of MLCs visited the library for specific reading, while 40% of the MLCs visited the library only for seeking references. From the collected primary data, it was also deduced that only 3% of the MLCs visited the library for issuing and return of library material. The primary data collected indicated that 3 percent of the MLCs aimed at preparation of a speech while visiting the library and 12% of the MLCs visited the library for preparation of question for legislative assembly.

The research work tried to gauge the purpose of MLAs and MLCs information seeking apart from their general information need. MLAs and MLCs are public representatives and therefore it is common for them to write editorials, attend TV

shows and Radio Talk Shows, Participate in Conferences, Deliver Lectures, and Sort out public grievances. When they do so they do it outside of their political capacity in a way of not promoting individuals' political thoughts or alignment but to spread a sense of national and state integrity. It was observed that 44% of MLAs indicated that they seek information for public appearance on Mass Media Forums such as TV/Radio/Podcasts. Further, 8% of MLAs indicated they use the information seeking for the purpose of writing editorial, 56% of the MLAs indicated that they use the information for addressing public grievances. 1% of the MLAs indicated seeking information for the purpose of attending conference or seminar as a keynote speaker and another 1% of the MLAs indicated that they seek information for delivering lecture. It was also observed that 21% of MLCs indicated that they seek information for public appearance on Mass Media Forums such as TV/Radio/Podcasts. Further, 3% of MLCs indicated they use the information seeking for the purpose of writing editorial, 88% of the MLCs indicated that they use the information for addressing public grievances. 4% of the MLCs 163 indicated seeking information for the purpose of attending conference or seminar as a keynote speaker and another 0% of the MLCs indicated that they seek information for delivering lecture.

The primary data indicated that 33% of the MLAs use discussion with party colleagues as a non-documented source for information. 6% of MLAs use subject matter experts as source of information. 100% of the MLAs indicated that they use centralized instant messaging platforms such as Whatsapp and Telegram for information. 81% of the MLAs indicated that information from an eyewitness makes their essential source of information, 100% of the MLAs indicated that attendance in person in an event is their source of information, 100% of MLAs indicated that address from their party seniors is their source of information. It was also evident that

2% of MLCs use subject matter expert as source of information. 100% of the MLCs indicated that they use centralized instant messaging platforms such as Whatsapp and Telegram for information. 7% of the MLCs indicated that information from an eyewitness makes their essential source of information, 100% of the MLCs indicated that attendance in person in an event is their source of information, 100% of MLCs indicated that address from their party seniors is their source of information

Conclusions:

Based on the research following conclusions are as followed –

1) Need for information seeking is different for MLAs and MLCs. It was deduced that MLAs need information for addressing public issues, writing speeches, and participation in debates. MLCs use more of the information for personal update of knowledge and less for addressing public issues.
2) It was deduced that MLAs and MLCs prefer to retrieve the information from the library through a formal physical request letter.
3) It was deduced that after internet services the debate information system DIS was the most utilized assembly library service.
4) It was assumed that Debate information system and acts management system is a novel approach adopted by the state assembly library as the availability of such management suites are limited across the different state

References:

1) Swartz. (2005). A study of information seeking behaviour of parliamentarians of South Africa. Stellenboshc University Journal, 1-89.
2) V, A. (2022). Information Use Behavior of Users of Under Graduate Students Among First Grade College Library : A Case study. IJARSCT, 2(1), 1-10.
3) Veer, R., & Panda, S. (2010). Information Seeking Behaviour of Teachers and Students of Jan Nayak Ch. Devi Lal Vidyapeeth, Sirsa. SSRN, 1-10.
4) Singh, K., & Sinha, N. (2022). Information Seeking Behavior of School Students in Delhi: A Comparative Study. IJDCM, 3(5), 1-14.

5) Shailendra, K., & Prakash, H. (2007). A study of information needs of Members of the Legislative Assembly in the capital city of India. Emerald Insight, 60(2), 1-22.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.चारूशीला रूमाले ● प्रा. डॉ. अंबादास पांडे ● प्रा. डॉ. रूपा गुप्ता

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

31. **An Overview of Financial Inclusion: Enhancing Access to Financial Services for Inclusive Growth**
- Dr. Ashish Mohata ---------- 202

32. **A Study of Prospects in Agri-tech Startups in India**
- Dr. Harish B. Badwaik ----------208

33. **The Need of Creative Thinking to Achieve Self-Reliance**
- J Jenita Maria Teresa, Dr.A.Catherin Jayanthy ---------- 216

34. **Digipreneurship and Sustainable Development: Exploring the Potential for Social and Environmental Impact**
- *Neha Shrivastav, Perugu Sai Vijetha* ---------- 220

35. **Micro and Small Industries: Backbone of Indian Economy**
- Dr. Ajit Ashte ---------- 226

36. **Digital Film Restoration Industry in India: Preserving Cinematic Cultural Heritage**
- Ankit Vaishnav, Dr Mahesh Kumar Meena ----------232

37. **The Architecture of Digitisation in Healthcare**
- Sofia Ahmed Sait, Lekha Kasmir ---------- 238

38. **Impact of Entrepreneurial Awareness Programme on Rural women**
- Ravisha R. Ambekar ---------- 244

39. **Spiritual Connections: Nurturing of Well-Being**
- Mrs. Rohini G Pawadshetti, Dr. Abhay M Jadhav ---------- 251

40. **A role of Self Help Groups among development of women entrepreneurship in Nandurbar district**
- Dr. Gautam. M. Morey ---------- 256

41. **Role of Skill Development Programs in Promotion of Information Services**
- R.G. Baheti, DR. V. P. Ubhale ---------- 264

Role of Skill Development Programs in Promotion of Information Services

R.G. BAHETI
Research Scholar
SGB Amravati University,
Amravati
rambaheti81@gmail.com, M – 9822355456

DR. V.P. UBHALE
Research Guide & Librarian
Smt. Salunkabai Raut Arts
& Commerce College, Wanoja
vpubhale@gmail.com, M - 9422683587

Abstract :

Information Communication Technology is an umbrella term that includes any communication device or application encompassing radio, television, cellular phones, computer and network hardware software, satellite systems and so on as well as the varies services and application associated with them such as video conferencing and distance learning. India has the advantage of being the youngest country in the world where half of its population is below the age of 30 years. Keeping this entire situation a main priority the entire energy for skill development needs to be built. Skill development is very essential for to survive in information age. Library professionals also need the various skills to deliver the various information services to user. This paper deals with role of various skills to provide various information services and also discuss various Skill Development Program (SDP) which are help full to library professionals to get satisfied the users.

Key words: Information Communication Technology (ICT), Skill Development Program (SDP), Information Services

Objective of the study :

1. To identify the various skills for development of the information centers.
2. To find out various sources available for information services.
3. To find out impact of information and communication technologies on information services.
4. To provide suggestions for upgrading the various information services through skill development program.

Methodology :

The purpose of this study is to find out the various skill development programs and to know impact of ICT on information services. The descriptive method was applied in this research paper. The method will be helpful not only for finding the facts but also to gain in-depth knowledge of the skill development program and information. Various secondary sources were used for this research paper. Websites, reference books, dissertations, research reports, conference proceeding and e-resources also used as a secondary sources to collect the data.

Review of Literature :

(Veer and Panda, 2020) stated the importance of information in daily life cannot be overstated, and libraries play a crucial role in providing accurate information to their users. To improve the services offered by libraries and other information providers, it is important to understand how people seek information. This research paper presents the findings of a survey that was conducted to investigate the information-seeking behavior of teachers and students at Jan Nayak Ch. Devi Lal Vidyapeeth, Sirsa. The study targeted 450 respondents, and data was collected from 200 respondents (44.4%) using a systematic, closed-ended questionnaire. The data was analyzed using both percentage analysis and weighted average calculation to

ISSN No. 2394-5990

make it more easily interpretable. The study revealed that the respondents are likely to conduct their own independent research and face certain challenges due to the lack of relevant information sources available in libraries. The report also recommended increasing informal communication channels to facilitate information flow.

Introduction :

Information is the key component for the development of individuals, organizations, society as well as nation. No one can grow without information in the age of ICT. The information can be defined in a number of ways depending upon the need of the user. It is well known fact that information requirement of the different people among the different group is different in the society. It is found that information needs of different categories of the reader are not same in various aspects such as age of the user, need, quality, quantity and geographical area also. Thus the area of information seeking of any user assumes special significance. Therefore it should be area of research for librarian and library science professionals.

New kind of information users and tools are created by the ICT development every day. Both libraries and librarians have to cope with different aspects of information change like the new wave of ICT development, lack of library staff, demand of more efficient services and needs of users, ascending cost of library services. Library professional should always keep in mind that only satisfied users come back and there are greater chances that dissatisfied customer will find some other suppliers of information to meet his information need. Hence, in the age of ICT library organization needs to organize various skill based program for library professional.

Skill Development Program

Keeping the entire situation as a main priority, the entire energy for skill development needs to be built. The idea of skill development is not new, in the pre independence period Gandhiji's plan of Basic-Education concentrated on skill development through art training. On 15th of August 2015, the Prime Minister of India, Shri Narendra Modi stated, "Skilling is building a superior India". In order to make India an improved country, skills development would play an important role. Skill development is very essential for any academician or professional. The main goal and vision of the skill development is to increase the participation of the any professionals into the workforce and build a best capability to deliver the knowledge and services to the users. We can see that the vision is to making various information services easier to change to technological changes and demands of the user. Government has deputed various organizations to organized different SDP to make various professional ecofriendly with changes of ICT. The objective of the various SDPs is to develop various ICT skills in the library professionals which are helpful to them while to providing information services to the users. SDPs are also helpful to library professionals for skill up gradation, to learn new skills, to create innovative thinking and coordinate with all the stakeholders of the library.

While the goal may be change library professional need to plan new strategic and its functions to fulfill their objectives. In SDP wherever library professionals gather together, much of their effort, energy, and discussion is devoted to identifying best practices and "next" practices those innovative and experimental ideas that are shaping the library of the future. The goal outlines four objectives of skill development in promotion of information are as follow.

- To increase opportunities to share innovative information services, practices and concepts across the profession, nationally and internationally, and among all libraries.

- To increase recognition of and support for experimentation with innovative and transformational ideas regarding information services.
- To help libraries make use of new and emerging technologies by promoting and supporting technological experimentation and innovation.
- To increase leadership development and training opportunities designed to support the ongoing transformation of libraries.

Role of skill development for information services :

Information centers have been increasing involved in the creation of various information services. It is not unusual at all for libraries to be involved digitizing collection of manuscripts, photographs, newspapers, postcards or multimedia content such as audio recording and radio of television programming. Information centers have become increasingly active in building repositories of content produced within their institution and in other aspects of publishing scholarly content as well. While books and journals both the print and electronic variety stand as the mainstays of information centers content offering, it's the collections or rare historic or local material that provide the greatest opportunity to increase the impact that the information centers makes on its community.

SDP is playing various types of roles for different types of information services. Now days, information centre play an important role in providing access to information, organizing it, and helping users to find the information they need. Consequently, information services have become a key element for information centers. The present user's interest is to get the information in need within a given timeframe. To complete the their academic work within time period though the present users can get access to the vast amount of information on the Internet and online databases, the role of information services has nowhere reduced. The amount and diversity of the ever-increasing information on the internet and in online databases is one of the major attributes to the increased role of information service units. Information seeking of the user is changing due to remarkable changes in the ICT.

To fulfill the desire information of the users they need to active participation in various skills development programs. SDPs are helpful to them to deliver the adequate and desire information in minimum time. With the help of SDP information centre are playing a very crucial role such as planning, organizing, staffing, directing, coordinating reporting and budgeting to fulfill the information seek of the users.

Benefits of SDP :

- SDP playing vital role to fulfill the demands of users who want quicker and clear answer in response of their information seek.
- Information professional needs to do the various SDPs which can help them to improve their technical skills and also help them to provide right information services to right user at right time effectively.
- SDPs played a crucial role to deliver information services in research and its development. SDP will assist to information officers to study the information seek and their requirement.
- SDP can play an important role in providing access to information, organizing it, and helping users to find the information they need. Consequently, information services have become a key element for information.

The present user's interest is to get the information in need within a given timeframe. The timeframe varies with the user's mission or task. Information centre continuously need to improve themselves with up computer

ISSN No. 2394-5990

technologies for knowledge transmission and network in research and development. To sustain efficient services information officer need to have the knowledge and various soft skills to fulfill the need of the researcher.

Information officers are facing the various challenges in this current web environment. Information centre must have adopt new information and communication technology, attend various SDP and their applicability to knowledge handling methods for researcher in context of distributing qualitative services. In the era of knowledge society and web environment information centre are playing vital role as coordinator and accumulator to deliver the information in research and development. To be a successful information centre must have to adopt multiple skills such as person skills for staff and technical skills in order to survive in e environment of sustained and rapid changes in the profession.

Conclusion

Information seeking of the user changing rapidly day by day therefore by participating SDP on regular basis helps to information officers develops problem solving, strategies and effective communication techniques to provide information services. SDP helps to information to think beyond the limitation to provide the information services. It helps to information officers and other professional tap into their capabilities, develop professional skills and prepare them to achieve the desire goal of the institution as well as in the career. Skill based learning help them to develop their personality, able to do innovative practices to provide information services and fulfill the information seek of the users. SDP promotes the leadership skill among the information officers as it helps them become more compassionate. SDP able to develop critical thinking, innovative ideas, creativity and analytical thinking among the information officers while the providing information services.

References :

1. Institute of Human Development (2014).*India Labour and Employment-2014, Workers in the Era of Globalization.* New Delhi: Academic Foundation.
2. John W. Hunt, Yehuda Baruch, (2003) Developing top managers: the impact of interpersonal skills training, Journal of Management Development, Vol. 22 Issue: 8, p.729 – 752
3. Ministry of Human Resource Development (2013).*Status on Implementation of the Community College Scheme Report*. New Delhi: Government of India.
4. Singh A K, Singh L and Burman R. R. (2016) Dimensions of Extension Education. Ed 2 Meerut Publications
5. https://www.msde.gov.in

■■■

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

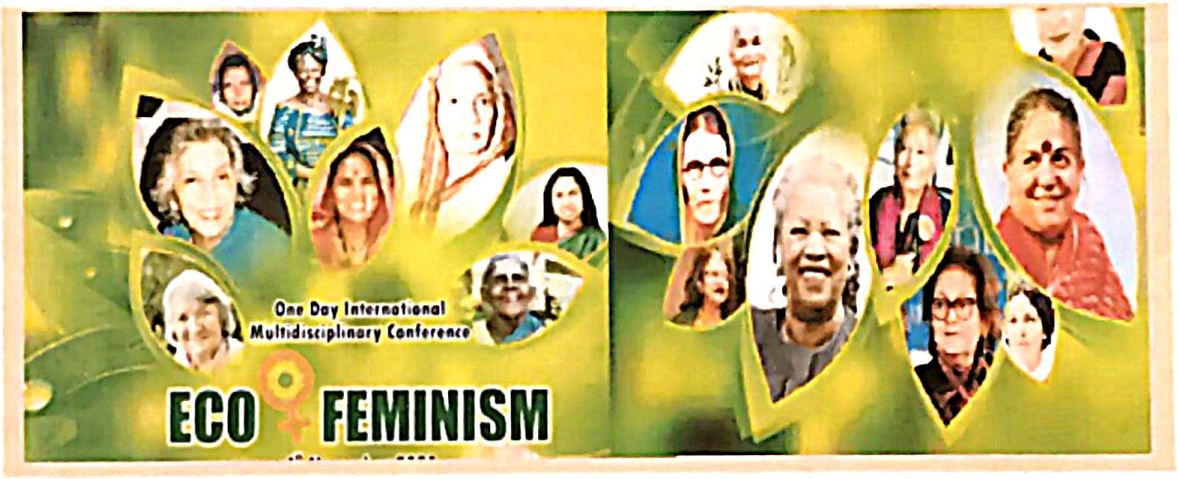
Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

20	An Ecofeminist Perspective in Alice Munro's "Before the Change" **Mr. Lalit G. Bhatti , Dr. Santosh Hushe**	75
21	Classes-Masses Relationships and Vision Of the Millennium: Fiction of Octavia Butler **Dr.Balaji. A.Navle , Archana Eknathrao Salunke**	78
22	A Century Later 2014: A Passage from Patriarchy to Feminism **Dr. Manisha Mujumdar**	82
23	Understand the Sufferings and Revolt of Tribal Women through Writings of Mahasweta Devi **Ms. UshaJanrao Tumbade , Dr.Pankaja Ingle**	85
24	Ecofeminism in Relation to Indian Music **Dr. Vivek Santoshrao Chapke**	89
25	Dalit Women And Culture In Select Dalit Autobiographies **Sarala J Tajane , Sanjeev N. Ingle**	93
26	Oppression of Tribal The Women inThe Adivasi Will Not Dance **Dr.Umesh P. Patil**	96
27	Environment Issues in Indian English Fiction: Reference to The God of Small Things. **Dr Ratanlal L. Yeul**	99
28	Role of Women in traditional recipe survival for family health **Dr. Sonal Kame**	102
29	Analysis of the Role of the Women Entrepreneur in the Multinational Companies **Dr.Sandhya Shaligram Bhagat**	105
30	An Analysis Among Kabaddi And Kho-Kho Female Players: Physical Abilities, Growth And Empowerment **Shweta P. Mendhe**	111
31	Feminine Sensibility in Cat's Eye of Margaret Atwood **Mr.Jayesh Arjun Gajare, Dr.Ashalata M.V.P. Raman**	115
32	Women And Nature: Ecofeminist Perspective **Dr.Kailash Ankushrao Atkare**	119
33	Francoise Eaubonne's Contribution to Ecofeminism **Dr Dipak U. Ulemale**	123
34	Health Issues of the Indian Women **Dr. Kamini Mohan Mamarde**	125
35	An analysis on the concept of ecofeminism: whether its blessing or curse? **Ku.Priyanka B. Rumale**	128
36	'वारोमास' कादंवरीतील पर्यावरण आणि स्त्री चित्रण डॉ. श्रद्धा थोरात	132
37	भारतीय इतिहासातील स्त्रीवादी लेखन प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	137
38	वर्षाऋतुचा सृष्टीवर होणारा परिणाम ऋतुसंहार काव्याच्या विशेष संदर्भात जया सुनील मुंघाटे	142
39	पर्यावरणीय स्त्रीवादामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका डॉ. विद्या ध .ध्रुव	147
40	संस्कृत साहित्यातील स्त्री व पर्यावरण कु.रोहिणी ना.गोपनारायण	150

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-E

ISSN : 2278-9308 November, 2023

An Analysis Among Kabaddi And Kho-Kho Female Players: Physical Abilities, Growth And Empowerment

Shweta P. Mendhe

Director of physical education Smt. Radhedevi Goenka college for women, Dist.Akola

Abstract

Physical wellnessis the ability to complete sensibly well different types of physical exercises without beingunduly worn out and incorporates characteristics critical to the person &wellbeing andprosperity. Physical wellness incorporates more than strong quality. The fundamental reason for this investigation is to discover the correlation of physical wellness among Kabaddi and Kho-Kho female Players. Physical wellness is commonly accomplished through appropriate sustenance, moderate-energetic physical exercise, and adequate rest. Physicalwellness is the capacity to do every day errands power and sharpness, without unduweakness, and with sufficient vitality to take part in a relaxation time interests and to meet thebetter than expected physical burdens experienced in crisis circumstances. For the current investigation the specialist takes the female university kabaddi and kho-kho players, taken as wellsprings of information. Twenty five female Kabaddi players and twenty five female Kho-Kho players, who had taken an interest in bury university competitions, were favored as zone being talked about for this investigation. The age of the topic was extending from 18 years to 25 years.

Keywords: Physical exercises, kabaddi, kho-kho

Introduction

A scenario in which physiological, anthropometric and sportspecific facts may be received concurrently presents the maximum correct and informative consequences, because of the benefit of comparisons and the entire profiling achievement. Research in different crew sports activities has recommended that modifications in overall performance parameters over the path of a season might not observe the anticipated trend. It became located that preseason education of subject hockey gamers reduced frame fats percent, extended most oxygen uptake, however reduced muscular strength. The sizeable studies became carried-out with the aid of using Menial and Schobel (1987) concerning advent of latest and extensive time period coordinative talents in area of agility as one of the simple issue of bodily health. For accomplishing excellencewithinside the subject of Kho-Kho and Kabaddi, those additives of bodily health and coordinative capacity have to bepossessed with the aid of using the 'Kabaddi and Kho-Kho' player. Studies with the aid of using Jana et al., 2013 had confirmed that there have been no sizable distinction in lean frame mass, frame mass index and percent of frame fats among soccer and Kho-Kho gamers which set up an crucial reality that during frame touch sports activities and for sports activities which calls for adequate of staying power, strength, agility, pace bodily health stays identical for the athletes concerning in identical sort of sports activities.

Prospero allows the player to adapt to the physical demands of the game, allowing them to use their various specialized and strategic skills competently during the match. Speed is fundamentally important in all ball games, in football and handball the opposing and guarding player must have reasonable speed, so changing positions is rare. This can be expected from them if it takes time. Agility is a physical ability that allows a person to quickly and accurately change body position and direction of movement. Spryness is the ability to change course quickly and sufficiently by moving with maximum throttle at the right time. A difficult man can be his idea of daily exercises, to prepare a strong body better than a man socialized in today's human device world, the transition to physical exercises is less due to the creation of a computer, so in the cooperation of many different. devices physical activity must maintain adequate well-being. Physical fitness includes those qualities that allow a person to perform essential exercises, including speed, quality, agility, strength and consistency, and to participate in various physical activities expected of an advanced life, including sports and games, and the ability to. keeping up is an ideal measure of competence for that person.Regular exercise and physical activity promote strong muscles and bones. It improves respiratory, cardiovascular and general well-being. Staying active can also help you maintaina healthy weight, reduce your risk of type 2 diabetes and coronary heart disease, and reduce your risk of certain malignancies. Modern sports and games took a clear form in correlation with the youthful and free-form games of old. Today, sports are

becoming skillful; players can earn a lot through games and sports. The sport has been a serious sport in recent times due to its reproductive qualities and that cannot be underestimated or denied. Despite the fighting mentality between the competitors, sport brings different countries closer together and creates friendship and partnership between people of different nationalities. Physical well-being is the ability to perform daily tasks with vigor and sharpness, without unnecessary weakness and with sufficient vigor to participate in the interests of relaxation time and to respond better than expected to the physical stress experienced in crisis situations. Physical fitness is the ability to reasonably perform various physical exercises without excessive exhaustion, and includes qualities important to a person's well-being and well-being.

KhoKho is a well known label game created in Maharashtra, India. It is played by groups of 12 assigned players out of fifteen, of which nine enter the field who sit on their knees (pursuing group), and 3 extra (protecting group) who attempt to abstain from being moved by individuals from the rival group. It is one of the two most famous customary label games in the Indian subcontinent, the other being Kabaddi. The game is broadly played across South Asia and has a solid nearness in South Africa and England. Kho-kho is a conventional Pakistani and Indian game a type of tag, that is probably the most established type of open air sport, going back to prehistoric[citation needed] India. It is played frequently by younger students in Pakistan and India and is a serious game. Kabaddi is a contact group and game played between two groups of seven players each. The target of the game is for a solitary player on offense, alluded to as a "thief", to run into the rival group's half of a court, tag out whatever number of their protectors as could be expected under the circumstances, and come back to their own portion of the court, all without being handled by the safeguards, and in a solitary breath. Focuses are scored labeled by the marauder, while the rival group wins a point for halting the thief. Players are removed from the game in the event that they are labeled or handled, however are brought back in for each point scored by their group from a tag or tackle.

Methodology

The researcher has depicted the plan of the examination in detail. The size and determination of the example, the variable and the control utilized the wellsprings of information, the devices and the technique for social occasion information, the portrayal of information gathering instruments and the measurable methodology utilized in the investigation are deliberately depicted.

Selection of the subject

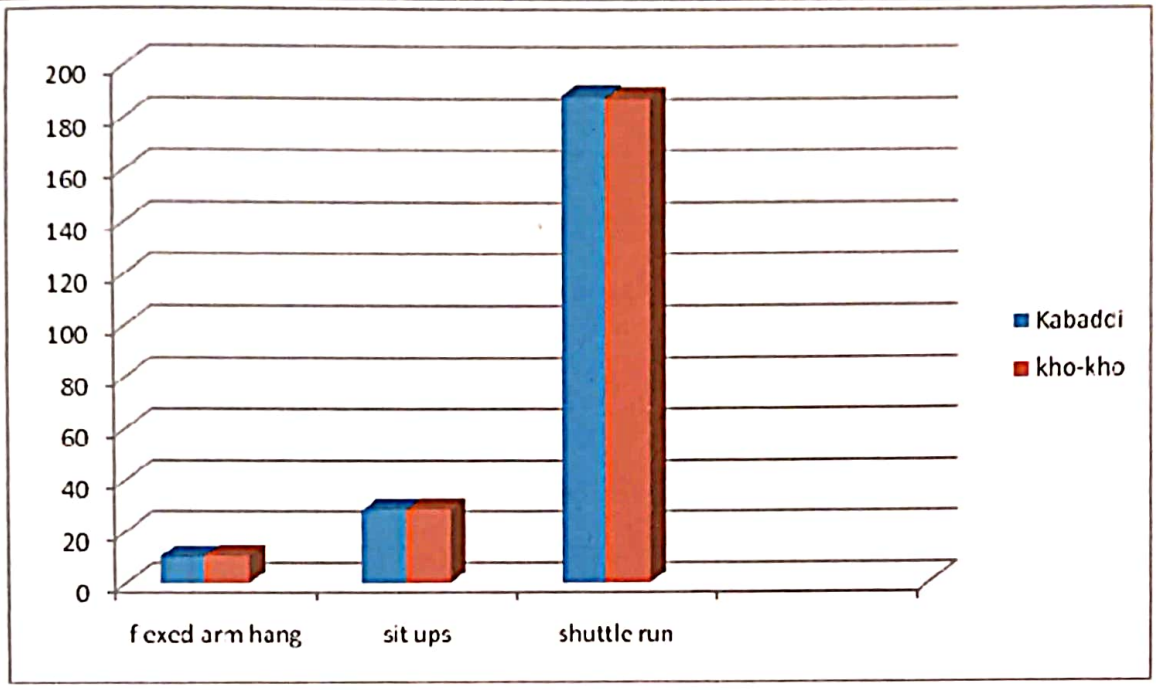
Twenty five female Kabaddi players and twenty five female Kho-Kho players, who had taken an interest in entomb university competitions, were favored as region being talked about for this examination. The age of the topic was going from 18 years to 25 years.

Analysis of data

Mean and t-ratio of physical fitness for Kabaddi and Kho-Kho female players

Variables	Group	Mean	S.D.	SE	MD	Ot	Df
Flexed Arm Hang	Kabaddi	10.13	2.22	0.66	0.43	0.66	48
	Kho-kho	10.57	2.47				
Sit Ups	Kabaddi	28.48	5.52	1.57	0.24	0.14	48
	Kho-kho	28.73	5.53				
Shuttle run	Kabaddi	188.75	11.06	3.33	1.87	0.56	48
	Kho-kho	187.89	12.41				

Graphical representation

WOMEN EMPOWERMENT AND SPORTS

The World Bank defines empowerment as "the process of increasing the assets and abilities of individuals or groups to make informed choices and to translate those actions into desired actions and results. Nobel laureate AmartyaSen has been a pioneer in raising awareness of gender inequality and argues that women's voice and agency can be increased through their independence and empowerment. She says that development can be achieved and the gender gap reduced by expanding this agency by investing in women education, property rights and work opportunities outside the home. This increases women chances of achieving the desired well-being. Sport acts as a tool for gender equality and promotes the empowerment of girls and women. It helps to develop women skills in the sense mentioned so far.

Participation promotes decision-making, management and employment. As success stories, these women are role models who encourage young girls to take up sports. Sport is globally recognized as a human right for all, including children and women with disabilities (UN, 1948; UN, 1989; UN, 2006a). Sports play a very important role in the development and empowerment of women. The independence and development of Indian girls and women are denied due to limited mobility, poor education and healthcare, early marriage and lack of decision-making power. Sports and physical education programs provide opportunities for girls and women to come together in public spaces for shared hobbies. In this way, girls and women gain the opportunity to assert their independence outside the home, build strong social networks and increase the likelihood of participating as active citizens in their communities and beyond. The participation of girls and women in sports and physical activity programs can significantly contribute to the achievement of the development goals, especially the third goal of the Millennium Development Goals of the United Nations. In particular, women as sports leaders can shape attitudes about the abilities of women as leaders and decision-makers, especially in traditionally male fields. The participation of women in sports can significantly contribute to public life and community development. Sports and physical education programs have many positive effects on girls and women. In addition to the physical and mental well-being of physically active girls and women, well-planned sports and exercise can provide a platform for positive life changes. For example, participating in sports and physical education can help boost self-esteem and improve self-image. It can also provide opportunities to create social networks that promote the social integration of girls and women in their communities.

Conclusion

Physical wellness incorporates those characteristics which will allow a person to perform life exercises including speed, quality, nimbleness, force and continuance and to take part in different sorts

of physical exercises expected of advanced living including sports and games, and to have the option to keep up ideal measure of qualification for the individual in question.

Standard exercise and physical movement advances solid muscles and bones. Physical wellness is commonly accomplished through appropriate sustenance, moderate-energetic physical exercise, and adequate rest. Physicalwellness is the capacity to do every day errands power and sharpness, without undueweakness, and with sufficient vitality to take part in a relaxation time interests and to meet thebetter than expected physical burdens experienced in crisis circumstances. Physical wellnessis the ability to complete sensibly well different types of physical exercises without beingunduly worn out and incorporates characteristics critical to the person &wellbeing andprosperity.

On the basis of the result drawn with the mentioned methodology the following conclusion were sort out:

1. There was no significant difference in flexed arm hang, sit-ups, shuttle run between kabaddi and kho-kho female players.

References

1. Bucher, Charles A. Foundation of physical Education. St Louis: C.V. Mosby Co., 1983, 298.
2. Troestes, Cari A. Progress Report on AAHPER's Fitness Program. Journal of Physical Education, Health Education and recreation. 1957; XXVIII:20.
3. Mathews, Donald K. Measurement in physical Education. Philadelphia Saunders Co., 1978
4. Biddle SK, Mohan SJ. A Comparative observe of Speed amongst Kabaddi and Kho-Kho Players of Osmania University. International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports. 2012; 6(1):70-71.
5. Jana S, Karak K. An evaluation on the extent of frame composition of soccer and kho-kho gamers (boys). Indian Journal of Applied Research, 2013; 3(7): 563-564.
6. Johnson GO, NebelsickGullett L J, Thorland WG, Housh TJ. The impact of a aggressive season at the frame composition of college lady athletes. Journal of Sports Medicine and Physical Fitness.1989; 29: 314-320.
7. Pate RR, Durstine JL. Exercise body structure and its position in medical sports activities medicine. Southern Medical Journal. 2004; 97(9):881-885.

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

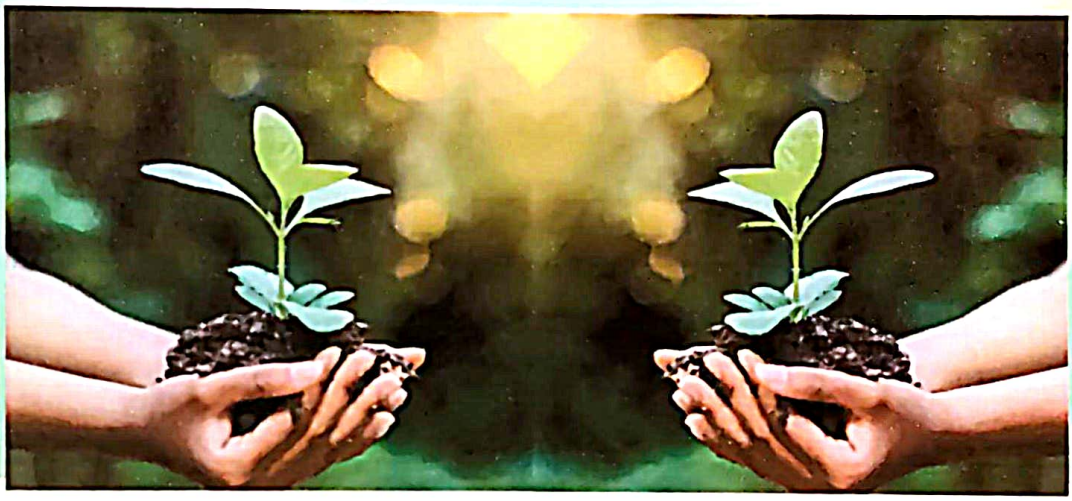
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June-2023

ISSUE No - (CDXIX) 419 & Vol.-B

ENVIRONMENT : ISSUES & CHALLENGES

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Editor
Dr. Sandip B. Kale
Assistant Professor & Head
Department of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

42	अकोला जिल्हयातील सोयाबीन विपणन व्यवस्थापन : एक सर्वेक्षणात्मक अध्ययन प्रा.हर्षदा श्रीकांत वाधोने	179
43	Activities Under the United Nations Environment Program (UNEP) to Promote the Concept of A Green Economy As Part of The Global System. **Ajit Mokal**	192
44	Artificial Intelligence: Need to Focus on Ethical Aspects **Swapnil Arsad**	197
45	पर्यावरण चळवळ :- मुद्दे आणि आव्हाने प्रा. बाळकृष्ण करू रामटेके	199
46	Environment and Politics **Shri. Prashant Janikrao Hatbude**	205
47	Intervention of Hatha Yoga practice on Waist Hip Ratio among Young Adult Females of Akola. **[1]Lt. ShwetaP.Mendhe [2]Dr. AvinashAsnare**	208

Intervention of Hatha Yoga practice on Waist Hip Ratio among Young Adult Females of Akola.

[1]Lt. ShwetaP.Mendhe
Director of Physical Education, Smt. RDG College for Women, Akola
Email: shweta.mendhe13@gmail.com

[2]Dr. AvinashAsnare
Supervisor
Director Sports & Physical Education Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.
Email: avinashasnare@sgbau.ac.in

ABSTRACT: -

Obesity is a growing health problem of global. Obesity is associated with weight and fat stored inside the body especially in waist and hip region of the body. Yoga is the best method for prevention and helpful on reduced of body fat.The aim of this study was Intervention of Hatha Yoga practice on Waist Hip Ratio among young adult females of Akola. A Total of 25 female youth subjects and their aged ranged from 19 to 25 years old. These subjects were randomly selected from the variousgirls hostel of Akolacity. The independent variables of this study were Hatha yoga practice such as Asana, Pranayama , Mudra, Shat KaramandDependent variables was selected anthropometric parameter of waist and hip ratio. The data obtained were analyzed for the statistical significance using a paired "t" test by using MS- excel 2010 and $p<0.05$ was considered the level of significance. The result of this study was found thatsix weeks Hatha Yoga practice training had the significant effective by reduction in Waist Hip Ratio from adults Young females from Akola.

Key words: Hath Yoga, Waist Hip Ratio, Young Adult Female

INTRODUCTION

Hatha Yoga was greatly influence by great saints and maha rishis of India since early Indian civilization.MahasiddhaGorakshnathwas one the great saints who widely created with the formation of Hatha Yoga. The Hatha Yoga is comprises of four limbs that is Asana, Pranayma, Mudra andShuddhikriyas.One of the hatha yoga text namely GherandaSamhita (II: 1,) suggested that the number of asanas equals to the number of Species, the number of Asanas has been narrated as eighty four Lakhs .The quotations signify that the Asanas could be innumerable. The number of species which is 84 lakhs, is not to be taken as actual number of Asanas butto be taken in the figurative sense. It is clear from the fact that no text is available which describes such a large number of Asana. The Hathapradepika of Savatmarama mentions 15 asana. According to Gheranda Rishi mentioned that also only mention of 32 asanas in verses 3 to 6 in lesson II, The 32 Asana that give perfection in this mortal world. Hatha yoga is used for increasingly popular for the purposed of health, fitness and wellness. Now there were many scientific research evidence of survey and clinical studies suggested that Yogasana can effectively manage for their body circumference parameters such as Waist and Hip circumference. In this modern era of society, yogasana take increasingly popularity as physical fitness and wellness. In United States of America reported that 80% of peoples practicing yoga for maintain their health and fitness. In this siiting, most of peoples hope that Yoga can lose weight and excessive body fat from their waist and hip region from their body under normal regular diet.

PURPOSE OF THE STUDY

The purpose of this study was to Intervention of Hatha Yogic practice on Waist Hip Ratio among young adults female of Akola.

THE OBJECTIVES OF THIS STUDY WERE

To find out the effect of Hatha Yoga practiceson Waist Hip ratio among young adults female of Akola

HYPOTHESIS

On the basis of the current literature and personal experience, the research had formulated the following hypothesis thatthere would have significant difference on Intervention of Hatha Yogic practices on Waist Hip ratio among young adults female of Akola.

DELIMITATIONS

1. The Study was delimited only students who studying inAkolaCity.
2. The age of the subjects was ranged from 19 to 25
3. The study was delimited to 25 female students.
4. The study was delimited only Waist Hip Ratio.
5. The study was delimited for 6 weeks only.

LIMITATIONS

1 Individual lifestyle behaviour such as sleeping, eating, and socio economicfactor were unknown.
2. They are belonging to difference cast, religion culture and climate condition.
3. The Individual personal activities and social activities are not considered.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY

1. This study would be help to maintain theirbody shape
2. Thisexperimental studywould be help to prevent from excessive fat fromabdomen from our youth due to sedentary lifestyle.
3. This study would precaution from the obesity related diseases like constipationproblem, diabetes, hypertension and back pain.

MATERIALS AND METHODS

Young healthy adults female were recruited by flyer from various girls hostels from Akolacity. These Subjects were required to be sedentary behavior lifestyle and having treatment in no of regular any physical exercises or activities including yoga and aerobic exercise for the previous 3 months ago. This experimental study was conducted at Yoga hall of the DSO, AkolaCity. The written informed consent was obtained from only 25 young female subjects who volunteered to participate in this study and their age ranged from19 to 25 years old. Before and after six weeks the Yogic training, data were collected as pre and post test. The training schedule was 6 days a week and duration was 5:30 to 6: 30 am .The yogic Asanas load were prescribed accordingly based on Principle of FITT.

COLLECTION OF DATA

1. The data were collected through the administration of thefollowing process

a. The waist Circumference measurement technique procedure:-The physical body of the subjects must stand up straight and then breathe out.The tool of measurement was used a tape which was to

check the circumference around the smallest part of abdomen as waist.This site of waist is just above body belly button.

b. The Body hip circumference measurement technique procedure: - The physical body of the subjects must stand up straight and then breathe out.The tool of measurement was use of a tape .Then tape must measure the circumference around the largest part of the subject's hips. The site of the hip region was at the widest part of your buttocks.

c. Calculate WHR, dividing waist circumference by hip circumference of the respective subject.

2. The pre and post test were conducted during the experimental procedure of 6 weeksHatha Yoga training programme.

Hatha Yoga asana Training Practice Schedule and Training Load Prescriptions According To FITT Principle

FREQUENCY	INTENSITY		TIME	TYPE
Frequency of Stimulus	**Intensity of Stimulis**	**Density of Stimulus (rest)**	**Duration of Stimulus**	**YOGA**
3 times per 6 days	30 sec	6 sec.	36 sec	**Practice of three times AUM**
Pranayamaof Nadishodana				
4 times per6 days	60 sec	15 sec	75 sec	1).Chandrabedana
	60 sec	15 sec	75 sec	2)Suryabedana
	120 sec	15 sec	120+15=135 sec. Total=285=4:45 sec	3)Anuloma-viloma
	1× 30 times=30sec. 30×5 rep.=150 sec.	5sec.× 3 times=15sec	150+15=165 =2:45	Kapalbhati
	10sec × 12=120sec 120sec ×12= 1446sec	5 sec. × 3 times=15sec	1446+ 15 =1461 sec =25:1sec	**Suryanamaskar**
Classification ofHatha Yogasana according to cultural position				
Standing Asana				
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	1)Utasana
	26 sec. × 2 times=52	5sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	2)Tadasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	3)Ardhakritichakrasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	4).Padahastasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	5)trikonasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec. Total=Total=372=7:52	6) Konasana

Sitting Asana				
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	1) Vajrasana
	26 sec. × 2 times=52	5sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	2)ArdhaUstrasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	3)Pachimutasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	4)Yoga bandukasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec.	5)Gomukhasana
	26 sec. × 2 times=52	5 sec. × 2 times=10sec	52+10=62sec. Total=372=7:52	6)Ardhamatsyendrasana
Prone Asana				
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	1)Bhujagasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56 sec.	2)Salvasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	3)Naukasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	4)Dhanursana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	5)Ekpadasalvasana(both)
			Total=280=4:40 sec	
Supine asana				
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	1)Nabasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56 sec.	2)Setubandhasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	3)Pawan-muktasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec.	4)Halasana
	26 sec. × 2 times=52	2 sec. × 2 times=4sec	52+4=56sec. Totall=280=4:40sec	5)Sarvangsana
			2 min :51sec	**Savasana (Deep relaxation technique)**
			TOTAL=60 MIN (one hour)	

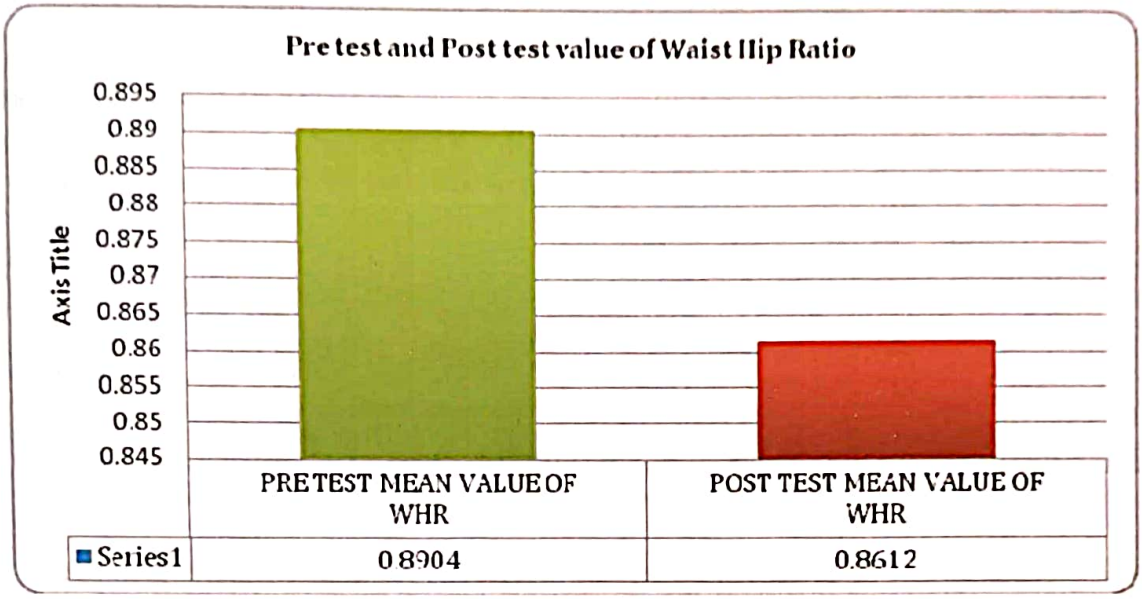
STATISTICAL ANALYSIS

The data obtained were analyzed for the statistical significance using a paired "t- test" by using Statistical Package for the Social Science (SPSS) version 20 and $p<0.05$ was considered the level of significance.

RESULT AND DISCUSSIONS OF THE FINDING

Table -1. Paired Samples Statistics

		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	Hatha yoga of pre test on WHR	.8904	25	.05373	.01075
	Hatha yoga of post test on WHR	.8612	25	.04952	.00990

Graph 1: Pre test and Post test value of Waist Hip Ratio

Table 2. Paired Samples Test

		Paired Differences					t	df	Sig. (2-tailed)
		Mean	SD	SE	95% Confidence Interval of the Difference				
					Lower	Upper			
Pair 1	Hatha yoga of pre test on WHR - Hatha yoga of post test on WHR	.02920	.02216	.00443	.02005	.03835	6.589	24	.000 ***

*** Highly Significant.

The following interpretation can be made on the basis of result shows in the above output:

1. After six weeks yogic training, meanvalue of Waist Hip Ratio of post testscore .8612which islesser than pre test mean score.8904

2. It can be seen from Table 2. That the value of t-statistic is 6.589. This t- value is highly significant as the p-value is 0.000, which is less than 0.05.The calculated value of t- is 6.84 is greater than tabulated value 2.064.$H_O$may be rejected, so six weeks Hatha Yoga practicestraining has the significant effective thatthere was reduction in Waist Hip Ratio from adults Young females from Akola.

DISCUSSION OF FINDING

It has been observed from the result of this study that Hatha Yogasana training had an effective on Waist Hip Ratio of Young adults female belong toAkola. We know that waist hip ratio value of according to World Health Organization was 0.85 or less for women. The categories of Waist Hip ratio for health risk as low –0.80, moderate - 0.81–0.85, High risk-0.86. Inwomen, a WHR of 1.0 or higher increases the risk for heart disease and other conditions that are linked to being

overweight.In this case , Hatha yogic practicemay enhancebetter digestion and can benefits of food what the ate. Generally yogic training is effective to control body fat.

DISCUSSION OF HYPOTHESIS

In the beginning researcher hypothesis that here would have significant difference on Effect Waist Hip Ratio. This hypothesis is accepted due to significant effect of yogic asana on Body Mass Index.

CONCLUSION

Hatha Yoga practice had significant effect on waist Hip Ratio

REFERENCES:-

Birdee, G.S., Legedza, A.T., Saper, R.B., Bertisch, S.M., Eisenberg, DM. Phillips, R.S.(2008). Characteristics of yoga users: results of a national survey. J Gen Intern Med, 23, 1653–1658.

Cramer,H., Ward, L., Stee,l A., Lauche, R., Dobos, G., Zhang, Y. (2016)Prevalence, Patterns, and Predictors of Yoga Use.J Prev Med, 50, 230–235.

Park, C.L., Riley, K.E., Bedesin, E., Stewart, V.M. (2014). Why practice yoga? Practitioners' motivations for adopting and maintaining yoga practice. J Health Psychol

Pancham, S. (2009) Hatha Yoga Pradipika.Retrieved from http://sacredtexts.com

Werner, W.K., Sharon, A.H.Fitmess and wellness (2011) Fitness and Welness: (10th edition). Wadsworth, 20 Dvis Drive Belmont: CA 94002-3098 USA

Manilal, K.P., Simarjeet, S.D.(2012) Scientific aspect ofFlexibility Training. Friends Publications (India): New Delhi

Ravindra R.K. (2013) Sports Training.Sports Publication: New Delhi

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

ISSN 2277-8071

Indexed in the ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ONE DAY

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE

On

SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION

24th August, 2024

Organized by

Department of Home Economics, Home Science and Physical Education

SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,

Akola, Maharashtra.

Special Issue Published on 24th August, 2024

www.ycjournal.net
researchnebula@gmail.com

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
IMPACT FACTOR 7.399

91.	**LT. SHWETA P.MENDHE** Director of Physical Education, Smt. RDG College for Women, Akola Email: shweta.mendhe13@gmail.com	IMPACT OF DIETARY PATTERNS ON STRENGTH AND CARDIORESPIRATORY ENDURANCE IN FEMALE ATHLETES: A COMPARATIVE STUDY OF NON-VEGETARIAN, LACTO-VEGETARIAN, AND VEGAN DIETS	458
92.	**PROF. SUNIL M. MANWAR** B.L.D. College Pinjar	A WAY TOWARDS LEARNING HISTORY: SCOPE AND SIGNIFICANCE	463
93.	**PRASHANT BHIMRAO GAIKWAD** Assistant Lecturer, Department of Physical Education, G. B. Murarka College, Shegaon	SPORTS AND PHYSICAL ACTIVITIES: HEALTH AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT	466
94.	**PROF. DR. NANASAHEB SAPKAL** Physical Director, Bhausaheb Lahane Arts College, Pinjar Dist. Akola	CHALLENGES AND ENRICHMENT IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS	470
95.	**PROF. MAHENDRA W. DESHMUKH** Director Of Physical Education And Sports Late Panchfulabai Pawade Kala, Vanijya Mahila Mahavidyalay Warud, Dist. Amravati	HEALTH ASPECTS OF PHYSICAL EDUCATION:ENHANCEMENT IN PERFORMANCE	473
96.	**DR. NAVIN S. VIGHE** Director of Physical Education & Sports, Prof. Ram Meghe College of Engineering & Management, Badnera Dist. Amravati	SPORTS PSYCHOLOGY FOR ATHLETES: MOTIVATION & DEVEOPMENT	477
97.	**MRS. TRUPTI HARSHAL YEOTKAR** Research Scholar Mob. No.:- 9604055359 Email :-btruptee42@gmail.com **DR. PROF. AMBADAS PANDE** Vice- Principal & Head Commerce & Management, Smt. R. D. G. College for Women, Akola Mob. No.:- 9422893162 abpande12@gmail.com	MANAGEMENT OF FRUIT PROCESSING INDUSTRIAL BY-PRODUCTS AND WASTE	481
98.	**DR. VIKRANT RAMCHANDRA WANKHADE,** Director of Physical Education & Sports Bharatiya Mahavidyalaya, Amravati (M.S.) *Email: vrwankhade1975@gmail.com*	USE OF COMPUTER FOR TRAINING, NUTRITION AND HEALTH OF ATHLETES	487

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

One Day International Multi-Disciplinary Conference
SUSTAINABLE PRACTICES IN SPORTS, NUTRITION AND HEALTH PROMOTION
On 24th August, 2024 @
Department of Home Economics, Home Science and Physical Education
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN
Akola, Maharashtra.

IMPACT OF DIETARY PATTERNS ON STRENGTH AND CARDIORESPIRATORY ENDURANCE IN FEMALE ATHLETES: A COMPARATIVE STUDY OF NON-VEGETARIAN, LACTO-VEGETARIAN, AND VEGAN DIETS

LT. SHWETA P.MENDHE
Director of Physical Education, Smt. RDG College for Women, Akola
Email: shweta.mendhe13@gmail.com

ABSTRACT

The present study investigated the impact of dietary patterns on hand grip strength and cardiorespiratory endurance among female athletes aged 18 to 25 years, who regularly trained at a district sports complex. Sixty athletes with a minimum of three years of experience were categorized into three dietary groups: Non-vegetarians, Lacto-vegetarians, and Vegan vegetarians. Strength was assessed using the one-repetition maximum (1RM) test with a hand grip dynamometer, while cardiorespiratory endurance was evaluated through the VO2 max test using the Queen's step test. Statistical analysis via ANOVA revealed significant differences in both strength and endurance across the dietary groups. The LSD Post-Hoc Test further identified significant differences in hand grip strength between Non-vegetarians and Lacto-vegetarians, as well as between Non-vegetarians and Vegan vegetarians. For cardiorespiratory endurance, significant differences were found between Non-vegetarians and Lacto-vegetarians, and between Lacto-vegetarians and Vegan vegetarians. These findings underscore the impact of dietary patterns on athletic performance metrics.

Keywords: Dietary Patterns, Hand Grip Strength, Cardiorespiratory Endurance, Vegetarian Diets, Vegan Diets, Non-vegetarians, Strength, Athletic Performance.

INTRODUCTION

The current position paper confirms that well-structured vegetarian diets, potentially including fortified foods or supplements, can meet existing nutritional guidelines and are suitable for all stages of life, from pregnancy through to adolescence (Cullum-Dugan & Pawlak, 2015). Respected studies, including EPIC-Oxford, Adventist Health Studies 1 & 2, and the GEICO Study, have highlighted the benefits of vegetarian and vegan diets compared to diets incorporating meat and animal products (Appleby et al., 1999; Davey et al., 2003; Le & Sabaté, 2014; Mishra et al., 2013; Tonstad et al., 2013). Despite concerns about protein adequacy for vegetarian and vegan athletes, research shows that a well-planned, varied plant-based diet can provide all essential amino acids if energy intake is sufficient (Nieman, 1999). Such diets, when properly designed and supplemented, can effectively support athletic performance by meeting nutritional needs, aiding recovery, and enhancing resistance to illness (Rodriguez et al., 2009; Barr & Rideout, 2004; Eisinger et al., 1994; Fuhrman & Ferreri, 2010). While some athletes may lack the necessary nutritional knowledge, most show a positive attitude towards nutrition and are receptive to counseling (Zawila et al., 2003).

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

As the global number of vegetarians and vegans continues to grow, it is reasonable to assume that the number of vegetarian and vegan athletes, particularly runners, is also increasing. In Europe, approximately 5% of the population is estimated to be vegetarian or vegan, amounting to around 37 million individuals. Specifically, in German-speaking European countries, about 9% of the Austrian population, or 760,000 people, are estimated to be vegetarian, with an additional 80,000 identifying as vegan (Hnat, 2015). In India, approximately 10% of the population, or 107.8 million people, are estimated to be vegetarian, with 1.1% or 1.428 million identifying as vegan. There are numerous vegetarian and vegan athletes, particularly in endurance and ultra-endurance sports. Notable examples include Alan Murray and Janette Murray-Wakelin, who are marathon runners, Michael Arnstein, also a marathon runner, as well as renowned athletes like Sunil Chetri in football, Virat Kohli in cricket, and Abhishek Thevar in bodybuilding. These athletes exemplify the potential for high performance and endurance on a vegetarian or vegan diet, further dispelling myths about the necessity of animal products for athletic success.

METHODOLOGY:

The present study involved 60 female athletes, aged 18 to 25 years, who regularly practiced at the district sports complex. Each participant had a minimum of three years of experience in their respective sports. The subjects were categorized into three groups of 20 based on their dietary patterns:

a) Non-vegetarians
b) Lacto-vegetarians
c) Vegan vegetarians

Participants were classified as non-vegetarians if their diet included foods of both plant and animal origin, such as meat, fish, eggs, milk, and other dairy products. Those classified as lacto-vegetarians consumed plant-based foods along with dairy products, but no meat, fish, or eggs. Vegan vegetarians were defined as those whose diet consisted exclusively of plant-based foods, including soya milk, but excluded all types of dairy products and eggs.

ASSESSMENT TOOLS

- **Strength Assessment:** Maximal strength was measured using the one-repetition maximum (1RM) test by hand grip dynamo meter.
- **Cardiorespiratory Endurance Assessment:** VO2 max was assessed using a queen step test.

STATISTICAL ANALYSIS:

Data were analyzed using ANOVA to compare the strength and endurance metrics across the three dietary groups. Post-hoc tests were conducted to determine significant differences between the groups.

Table 1 ANOVA presentation of Hand grip Strength Comparison

diet	Mean	SD	Source	Df	SS	M.Sq.	F
Non-veg.	45.5	2.5443	Between	2	225.3	112.65	16.2929
Lacto Veg.	42.35	2.4979	Within	57	394.10	6.914	
Vegan Veg.	40.85	2.8335	Total	59	619.40	10.50	

Tab F: 3.1588

The data presented in Table 1 indicates that the mean strength values for the different diet groups are as follows: Non-vegetarians have a mean strength of 45.5, Lacto-vegetarians have a mean strength of 42.35, and Vegan vegetarians have a mean strength of 40.85. The table demonstrates a statistically significant difference in strength among the different dietary groups, as evidenced by the calculated F-value of 16.2929, which is substantially higher than the critical F-value of 3.1588. This indicates that the differences in strength across the dietary groups are unlikely to be due to random variation alone. Furthermore, the analysis of variance (ANOVA) revealed that the sum of squares between the groups was 225.3, while the sum of squares within the groups was 394.10, further supporting the conclusion that dietary patterns significantly impact the strength levels of the athletes.

Tabe 2: Least significant difference Post-Hoc Test for means of Hand grip Strength

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

LSD Post-Hoc Test for means of Hand grip Strength				
Non-veg.	**Lacto Veg.**	**Vegan Veg.**	**M.D.**	**C.D.**
45.5	42.35		3.15	2.001
	42.35	40.85	1.5*	
45.5		40.85	4.65	

The LSD Post-Hoc Test revealed that the critical difference for hand grip strength was 2.001. The mean difference between Lacto-vegetarians and Vegan vegetarians was 1.5, which is not significant. However, the mean differences between Non-vegetarians and Lacto-vegetarians (3.15) and between Non-vegetarians and Vegan vegetarians (4.65) exceeded the critical value, indicating significant differences. This suggests that Non-vegetarians have significantly greater hand grip strength compared to both Lacto-vegetarians and Vegan vegetarians.

Table2 ANOVA presentation of Cardiorespiratory Endurance

diet	**Mean**	**SD**	**Source**	**Df**	**SS**	**M. Sq.**	**F**
Non-veg.	57.55	5.78	**Between**	2	354.433	177.2167	7.9419
Lacto Veg.	52.75	3.98	**Within**	57	1271.90	22.314	
Vegan Veg.	58.2	4.2	**Total**	59	1626.33	27.565	

Tab F: 3.1588

Table 3 presents the mean strength values for three dietary groups: Non-vegetarians with a mean strength of 57.55, Lacto-vegetarians with a mean strength of 52.75, and Vegan vegetarians with a mean strength of 58.2. The analysis shows a statistically significant difference in strength among these dietary groups, as indicated by the calculated F-value of 7.9419, which exceeds the critical F-value of 3.1588. The sum of squares between the groups was 354.433, while the sum of squares within the groups was 1271.90. These calculations support the conclusion that dietary patterns have a significant impact on strength levels, reflecting meaningful differences among the dietary groups.

Table 4: Least significant difference Post-Hoc Test for means of cardiorespiratory endurance

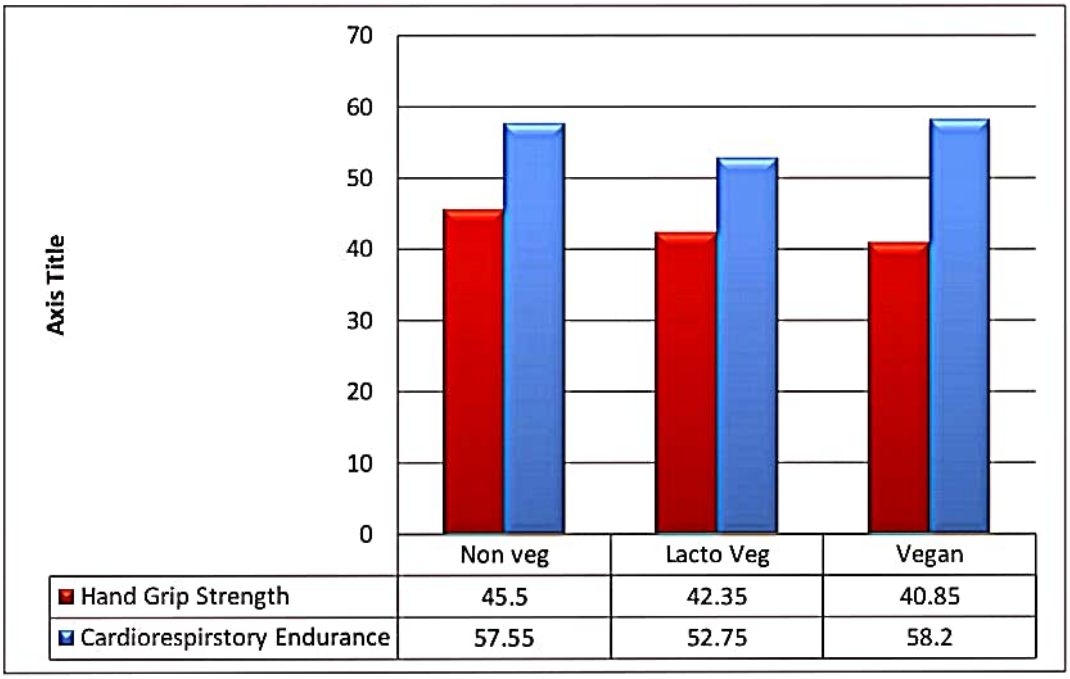
LSD Post-Hoc Test for means of cardiorespiratory endurance				
Non-veg.	**Lacto Veg.**	**Vegan Veg.**	**M.D.**	**C.D.**
57.55	52.75		4.8	3.5947
	52.75	58.2	5.45	
57.55		58.2	0.65*	

The LSD Post-Hoc Test, as shown in Table 4, used a critical difference of 3.5947 to assess strength differences among the three dietary groups. The mean difference between Non-vegetarians and Vegan vegetarians was 0.65, which is below the critical value, indicating no significant difference. Conversely, the mean differences between Non-vegetarians and Lacto-vegetarians (4.8) and between Lacto-vegetarians and Vegan vegetarians (5.45) both exceeded the critical value, suggesting significant differences in strength between these groups.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

	Non veg	Lacto Veg	Vegan
Hand Grip Strength	45.5	42.35	40.85
Cardiorespirstory Endurance	57.55	52.75	58.2

DISCUSSION

The results indicate that non-vegetarian diets may provide a slight advantage in terms of strength, likely due to higher protein intake from animal sources. However, vegan and vegetarian diets seem to support better cardiorespiratory endurance, potentially due to lower fat intake and higher levels of antioxidants and fiber, which can enhance cardiovascular health. This study suggests that while non-vegetarian diets may be beneficial for sports requiring maximal strength, vegetarian and vegan diets could be advantageous for endurance sports. However, with careful planning, all three diets can support athletic performance.

CONCLUSION

This study reveals that dietary patterns notably affect athletic performance, with Non-vegetarians showing significantly higher hand grip strength compared to Lacto-vegetarians and Vegan vegetarians. Significant differences in cardiorespiratory endurance were found between Non-vegetarians and Lacto-vegetarians, as well as between Lacto-vegetarians and Vegan vegetarians, but not between Non-vegetarians and Vegan vegetarians. These findings suggest that while vegetarian and vegan diets can support performance, non-vegetarian diets may offer superior strength and endurance benefits. Athletes should carefully plan their diets to meet nutritional needs and enhance performance. Further research is needed to understand these dietary effects and improve performance in vegetarian and vegan athletes.

REFERENCES

1. Borude, S. (2019). Which Is A Good Diet—Veg Or Non-Veg? Faith-Based Vegetarianism For Protection From Obesity—A Myth Or Actuality?. *Obesity Surgery*, *29*, 1276-1280.
2. Canbolat, E., & Çakiroğlu, F. P. Vegeterian Diets: Everything About History, Health And Sport Performance. *Research & Reviews In Health Sciences*, 1880.
3. Campbell, B., Et Al. (2017). "International Society Of Sports Nutrition Position Stand: Protein And Exercise." *Journal Of The International Society Of Sports Nutrition.*
4. Craig, W. J. (2009). "Health Effects Of Vegan Diets." *The American Journal Of Clinical Nutrition.*

5. Das, A. (2015). Comparative Analysis Of Health Related Fitness Among Female Non Vegetarian Athletes Of Football, Basketball And Volleyball. *Indian Journal Of Physical Education, Sports Medicine & Exercise Science*, *15*(1and2), 5-8.
6. Dhananjaya, J. R., Mamatha, C. N., Sudhanva, S., & Sudarshan, C. R. (2020). Study Of Relationship Between Physiological Factors And Handgrip Strength On Bone Mineral Density In Healthy Men And Women A Cross-Sectional Study. *National Journal Of Physiology, Pharmacy And Pharmacology*, *10*(12), 1046-1046.
7. Khanna, G. L., Lal, P. R., Kommi, K., & Chakraborty, T. (2006). A Comparison Of A Vegetarian And Non-Vegetarian Diet In Indian Female Athletes In Relation To Exercise Performance. *Journal Of Exercise Science And Physiotherapy*, *2*, 27-34.
8. Larson-Meyer, D. E. (2007). "Vegetarian And Vegan Diets For Athletic Training And Performance." *Sports Medicine*.
9. Manjunath, H., Prabha, V., Venkatesh, D., & Taklikar, R. H. (2017). Electromyogram, Hand Grip Strength And Time To Fatigue In Matched Samples Of Vegetarians And Non-Vegetarians. *National Journal Of Physiology, Pharmacy And Pharmacology*, *7*(8), 808.
10. Thomas, D. T., Et Al. (2016). "Position Of The Academy Of Nutrition And Dietetics, Dietitians Of Canada, And The American College Of Sports Medicine: Nutrition And Athletic Performance." *Journal Of The Academy Of Nutrition And Dietetics*.
11. Wu, Y. Z., Chan, Y. T., Hsieh, J. G., & Chen, J. C. (2022). Profiles Of Physical Activity And Physical Performance In Matched Religious Vegetarian And Nonvegetarian Women: A Preliminary Observational Study In Taiwan. *Nutrients*, *14*(10), 2170.